

Володимир Мельниченко

ШЕВЧЕНКІВСЬКА МОСКВА

АВТОРСЬКА ЕНЦИКЛОПЕДІЯ-ХРОНОСКОП

Володимир Мельниченко

Шевченківська Москва

Авторська енциклопедія — хроноскоп

Москва

ОЛМА Медіа Групп

2009

Світлій пам'яті
моєї дружини Люби Богдан
присвячую

Володимир Мельниченко — доктор історичних наук, член-кореспондент АПН України, заслужений діяч науки України, член Національної спілки письменників України і Спілки письменників Росії, автор понад 40 книг з історичної політичної і мистецтвознавчої проблематики.

З 2001 р. — генеральний директор Культурного центру України в Москві, за цей час видав у російській столиці низку шевченкознавчих монографій. За книги «Тарас Шевченко: "Моє перебування в Москві"» (2007) та «"На славу нашої преславної України" (Тарас Шевченко і Осип Бодянський)» (2008) Володимиру Мельниченку присуджено Національну премію України імені Тараса Шевченка 2009 року.

Читач тримає в руках унікальну авторську енциклопедію-хроноскоп «Шевченківська Москва», в якій йдеться про те, що варто знати всім українцям, а саме: про «престольний град Москву», в якому Шевченко, говорячи його словами, «блукав по закарлючистих улицях московських», «місив московську грязюку», «розглядав то церкви, то собори», «любувався красенем Кремлем», «знайомився з московською вчено-літературною знаменитістю», «зустрів таких людей, що й упродовж кількох років не довелося б зустріти», «пережив хвилини, що навік залишаться серед найсвітліших спогадів». Такого видання ще не було ні в Україні, ні в усьому світі. Хай воно стане кроком до того, щоб поняття «Шевченківська Москва» перейшло у вічність.

Зміст

Від автора.

«Поїхав у престольний град Москву»
(Історичний нарис з українським акцентом).

Розділ 1. «Моє перебування в Москві»
(дати і події).

Розділ 2. «Московські друзі»
(хронологія доль).

Розділ 3. «Гостинна Москва»
(енциклопедичні терміни).

Від автора

Читач тримає в руках видання, для якого автор обрав незвичний жанр енциклопедії-хроноскопа. Якщо з енциклопедією все ясно, то своєрідність хроноскопа полягає в тому, що хронологія є не тільки традиційним допоміжно-довідковим матеріалом, але й інструментом (хроноскопом) історичного пізнання Шевченківської Москви, пов'язуючи розрізнені факти поетового перебування в місті в послідовний ряд подій, закумульований для поглибленого вивчення цього невеликого, але вкрай важливого відрізку біографії Кобзаря. На відміну від звичної усім енциклопедії, побудованої за алфавітним принципом, який фактично розриває цілісність історичної картини, хроноскоп, навпаки, дає змогу через окремі події та їх наукову мозаїку побачити цю картину більш-менш завершеною[1].

Тим паче, що висвітлення вкрай короткого перебування Тараса Шевченка в Москві (всього трохи більше одного місяця за п'ять приїздів протягом чотирьох різних років) органічно вимагає застосування саме хроноскопу, тобто приладу для реєстрації малих проміжків часу. Цей інструмент і використано у перших двох розділах книги.

Разом з тим, автор ніяк не міг відмовитися від енциклопедичного, алфавітного викладу матеріалу, що дає можливість виокремити, акцентувати найістотніші імена, назви, терміни, відомості з даної проб-

[1] Жанр хроноскопа не є винаходом автора, в Москві на початку цього століття вийшла в світ фундаментальна книга Олександра Кушніра «Хроноскоп: Летопись фактов и событий отечественной истории за два тысячелетия от Рождества Христова» (М,: РИПОЛ КЛАССИК, 2003).

Особливо хочу віддати належне українському шевченкознавцю Леоніду Большакову, який понад 30 років тому плекав мрію про видання, подібне до того, що читач тримає в руках: «А мені в мріях-планах вбачається книга-хроніка, в якій московські дні поета-революціонера простежуються один за одним — у всій різноманітності, у всій багатобарвності. То були важливі дні його життя» (Л.Большаков. «Їхав поет із заслання…» — К.: Дніпро, 1977. С. 254).

леми. Цьому присвячено третій розділ книги.

Перш ніж узятися за науково-популярну енциклопедію-хроноскоп «Шевченківська Москва», автор видав у російській столиці ряд шевченкознавчих книг[1], які й спонукали до підготовки цього принципово нового видання. Поясню. Що глибше занурювався в тему, то виразніше розумів її невичерпність, і, водночас, непереборніше зростало бажання зафіксувати зроблене в енциклопедичному форматі.

У кожного з нас є своє уявлення про російську столицю й своя дорога «в саму Москву» (Шевченко) чи від неї:

Побачимо, почуємо...
А поки — спочину
Та тим часом розпитаю
Шлях на Московщину.
Далекий шлях, пани-брати,
Знаю його, знаю!
Аж на серці похолоне,
Як його згадаю.
Попоміряв і я колись —
Щоб його не мірять!..
Розказав би про те лихо,
Та чи то ж повірять!

В цій енциклопедії йдеться про те, що, на мій погляд, варто знати всім українцям, а саме: про «престольний град Москву», в якому Шевченко, говорячи його словами, «блукав по закарлючистих улицях московських», «місив московську грязюку», «розглядав то церкви, то собори», «любувався красенем Кремлем», дратувався «дуже невдалим величезним витвором» храма Христа Спасителя, «знайомився з москов-

[1] Володимир Мельниченко. Тарас Шевченко і Михайло Грушевський на Старому Арбаті. — М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2006; Його ж. Арбат очима українця. — М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2006; Його ж. Тарас Шевченко: «Моє перебування в Москві». — М.: ОЛМА Медиа Групп, 2007; Його ж. «На славу нашої преславної України» (Тарас Шевченко і Осип Бодянський) — М.: ОЛМА Медиа Групп, 2008; Його ж. Тарас Шевченко: «Мій великий друг Щепкін». — М.: ОЛМА Медиа Групп, 2009.

ською вчено-літературною знаменитістю», «зустрів таких людей, що й упродовж кількох років не довелося б зустріти», пережив хвилини, що «навіки залишаться серед моїх найсвітліших спогадів». Отже, читач тримає в руках енциклопедичне видання про Москву, але не звичну й звичайну Москву, а неповторну, дивовижну —Шевченківську! Такого видання ще не було. Хай воно стане кроком до того, щоб поняття «Шевченківська Москва» перейшло у вічність.

Кілька пояснень і засторог, які користувач енциклопедії-хроноскопа має знати. По-перше, всі статті, терміни, поняття, назви, імена, що в книзі містяться, стосуються Москви Шевченкових часів або пов’язані з московським шевченкознавством. Всі відомості мають виключно науковий характер і базуються на фундаменті кращих шевченкознавчих і москвознавчих досліджень, а також на нових архівних документах, невикористаних і маловідомих путівниках по Москві та довідниках, картах, покажчиках, а ще — газетних і журнальних матеріалах Шевченкових часів. Разом з тим, як і в своїх монографіях, сповідую доступність, зрозумілість, отже читабельність наукових текстів, ясність, дохідливість і незамутненість авторської думки й мови, тобто все те, що вважається науково-популярним викладом. В іншому своєму значенні слово «популярний» кличе до поширеності, навіть загальновідомості тих чи інших знань, заради чого й створювалася науково-популярна енциклопедія-хроноскоп «Шевченківська Москва».

По-друге, винятковою особливістю даного енциклопедичного видання є те, що в ньому вміщено великі, грунтовні статті, написані за дослівними Шевченковими письмовими згадками про Москву, московські події, враження й переживання. Ось поетові назви деяких конкретних статей— титульних гасел: «Приїхав я у тую Москву»; «З тиждень чи й більше блукав я по Москві»; «Пустилися ми Москву

споглядати»; «Обходили з Щепкіним пішки принаймні чверть Москви»; «Максимович пошанував мене обідом»; «Залишив я гостинну Москву» і т.д. Краще, ніж сказав сам Шевченко, не сформулюєш.

Для зручності користування ці статті виділені в окремий — перший — розділ, який названо Шевченковими словами: «Моє перебування в Москві». Статті в ньому розташовано не в алфавітному, а в хронологічному порядку. Таким чином, читач має можливість познайомитися з основними подіями поетового перебування в Москві (в лютому 1844 року, наприкінці березня — початку квітня 1845 року, в березні 1858 року, в травні та вересні 1859 року), сприймаючи їх через призму Шевченкового бачення й відчуття.

В кожному випадку події розглядаються в органічній послідовності та взаємозв'язку, з тією високою вичерпністю, що є доступною сьогодні науковому шевченкознавству. Стосовно березня 1858 року поетове життя в Москві простежено по днях і годинах, чого досі не робилося.

Так само виділено в окремий другий розділ — «Московські друзі» — статті про московських приятелів поета Михайла Щепкіна та Осипа Бодянського, розташовані в хронологічному порядку. В них уперше докладно розповідається про життя й діяльність артиста та вченого до зустрічі з поетом, а також у той час, коли Шевченко був далеко від них, передусім, у засланні, та після поетової смерті. В другому розділі міститься також інформація про перебування Шевченка в Нижньому Новгороді, поскільки воно примикає в часі до московського періоду та тісно пов'язано з приїздом до поета з Москви Михайла Щепкіна. В цьому випадку знову була можливість називати статті Шевченковими словами: «Я щасливий, маючи такого друга»; «Зустрівся з моїм незабутнім другом М.С. Щепкіним»; «Шість днів повного, радісного життя» і т.д. У всіх розділах енциклопедії-хроноскопа значної уваги

надається Шевченковому приятелю Михайлу Максимовичу, а також українському генію Миколі Гоголю, який жив і помер у Москві. Шевченко не був з ним знайомий, але високо цінував творчість письменника, про що розповідається в статтях «Гоголь», «Гоголю» (вірш Шевченка 1844 р.), «Шевченко про Гоголя», «Гоголь про Шевченка» та ін.

Характерною особливістю даної енциклопедії є те, що більшість статей фактично визначена самим Шевченком, який назвав у московському контексті конкретні імена[1], події[2], вулиці й бульвари[3], будівлі[4], зафіксував свої конкретні візити та ін. Інформація про все це має нині величезний інтерес і зібрана в звичному для енциклопедії алфавітному порядку в третьому — найбільшому —розділі «Гостинна

[1] Скажімо, в Шевченковому щоденнику 24 березня 1858 року записано: «Здесь я встретил Бабста, Чичерина, Кетчера, Мина, Кронеберга-сына, Афанасьева, Станкевича, Корша, Крузе и многих других». Наступного дня, 25 березня, Шевченко згадує в щоденнику імена Івана і Костянтина Аксакових, Сергія Волконського, Олександра Кошелєва, Михайла Погодіна, Степана Шевирьова, Олексія Хомякова і т.д. Тобто, йдеться про людей, з якими Шевченко в Москві познайомився.

Інші імена включено до енциклопедії лише в тому випадку, коли вони мають відношення до поетового перебування в Москві, згадуються ним у зв'язку з Москвою, або відіграли значну роль у науковому, культурному й суспільному житті міста Шевченкових часів. Імена москвознавців XIX століття та пізніших дослідників, які писали про перебування Шевченка в Москві, як і назви їх праць, читач знайде в історіографічних та інших статтях енциклопедії.

[2] Зокрема, в березні 1858 року Шевченко побував на нічній Великодній службі в Кремлі, в Троїцькому трактирі, на званих обідах у Миколи Щепкіна та Михайла Максимовича і т.д.

[3] Наприклад, у щоденнику 20 березня читаємо: «По Тверской отправился в Кремль»; «Вышел я на Ильинку и потом на Покровку»; «Из Кремля прошли мы на Большую Дмитровку»; «Страстным бульваром вышел на Дмитровку» і т. ін. На жаль, впродовж десятиліть на ці топонімічні й географічні знаки, залишені Шевченком, як правило, не звертали уваги. Більшість авторів опускали їх при переказі тексту Шевченкового щоденника. Так само в «Літопису життя і творчості Т.Г. Шевченка» (1961) взагалі зникла ця дорогоцінна поетова інформація. На разі саме вона дозволяє відтворити московські маршрути Кобзаря, уявити його в обстановці реальної московської вулиці.

[4] Скажімо, в Шевченковому щоденнику та листах згадуються Кремль, Кремлівський палац, храм Василя Блаженного, храм Христа Спасителя, Красні ворота, Сухарєва вежа, московський поштамт, залізничний вокзал у Москві та ін.

Москва».

Водночас, у цьому розділі розповідається про московські вулиці й будівлі, передусім, церкви та собори[1], які Шевченко не зафіксував у письмових джерелах, але не міг не бачити. Наприклад, абсолютно точно відомо, що, заходячи до Осипа Бодянського, Тарас Григорович не міг обійти храми Великого Вознесіння, Феодора Студита, поет бував на Покровці, отже, обов'язково бачив церкву Успіння Божої Матері на Покровці та ін. Енциклопедія містить також інформацію про вулиці, бульвари, площі, церкви, що пов'язані з перебуванням домовини з прахом Шевченка в Москві в квітні 1861 року. Вперше розповідається про священиків, які відправили панахиду над прахом Тараса Шевченка в арбатському храмі святого Тихона Амафунтського.

Окремі статті стосуються подій з історії Москви, якими цікавився Шевченко, скажімо, штурм міста гетьманом Петром Сагайдачним у 1618 р. Не залишені поза увагою побутові терміни, які Шевченко вживав на московських сторінках щоденника, наприклад, «будочник», «кучер», «московка», «прольотка», «швейцар», а також старомосковські слова й вирази, скажімо, «повойник», «вяземський пряник» і т. ін.

Важливу групу складають статті, що розкривають шевченкознавчі знахідки автора, скажімо, в Державному історичному архіві Москви («Дело канцелярии Московского военного генерал-губернатора по секретной части о рядовом Оренбургского батальона Шевченко» та ін.) або в газеті «Московские ведомости» (раніше невідома в шевченкознавсті рецензія на поетову книжку «Чигиринський Кобзар і Гайдамаки»).

[1] Т.Шевченко писав у листі до Я.Кухаренка в квітні 1854 року: «…Приїхав я у тую Москву та й гуляю собі по вулицях, звичайне, як чоловік іностранний, розглядую собі то церкви, то собори…»

В окремих статтях висвітлено історію та діяльність Культурного центру України в Москві, що є духовним наступником Шевченкової присутності в місті і пропагує в Росії українську мову, культуру, духовність. Велика стаття присвячена найзнаменитішій вулиці Москви і Росії, на якій знаходиться Культурний центр — Арбату.

По-третє, особливе місце в книзі займають: вірш «Чигрине, Чигрине…», написаний у Москві в лютому 1844 року; Шевченкові вірші періоду заслання, редаговані й переписані поетом у Москві в березні 1858 року. Крім аналізу вірша, в енциклопедії наводяться вжиті в ньому в образному розумінні слова, що позначають різні предмети давнього побуту: леміш, чересло, плуг, спис. Так само важливе місце належить віршам «Заворожи мені волхве…» («Пустка») та «Неофіти», пов'язаних із Щепкіним; поезіям, у яких заторкується Москва й Московщина. В останніх розглядаються лише сюжети, що торкаються нашої теми. Наприклад, аналіз Шевченкової поеми «Кавказ» не є повним, а стосується лише деяких її фрагментів, які, відповідно до спогадів, напевне читав у Москві Щепкін.

Ще один важливий момент. На початку цієї книги вміщено нарис «Поїхав у престольний град Москву», в якому зроблено українські акценти в історії міста з часу першої літописної згадки до середини XIX століття, змальовано культурне, архітектурне, соціально-політичне та побутове обличчя Москви Шевченкових часів. Цей нарис містить також постановку та історіографію проблеми «Шевченко в Москві».

В кожній статті читач знайде поетові слова, що мотивують її включення до енциклопедії, або авторське пояснення причетності статей до теми «Шевченківська Москва».

Назви слів чи словосполучень титульного гасла виділено шрифтом (скажімо, «**Кремль оригінально прекрасний**» або «**Чигрине, Чигрине…**»)

В статтях першого і другого розділів курсивом виділено імена, назви, терміни, інформація, про яку міститься в третьому розділі, побудованому за алфавітним принципом. У свою чергу, в третьому розділі є назви гасел, розшифровку яких читач знайде в статтях перших двох розділів. Скажімо, в першому розділі розповідається про те, як у лютому 1844 року Шевченко написав у Москві вірш «Чигрине, Чигрине…», а докладний аналіз його міститься в окремій статті в третьому розділі. Або в першому розділі є стаття «Поїхали до Забєліна», в якій органічно містяться відомості про нового Шевченкового знайомого, російського історика Івана Забєліна. Тому в третьому розділі поряд із прізвищем Забєліна читач знайде посилання на відповідну сторінку першого розділу.

Нарешті, важливо зазначити, що в цьому виданні залишені без перекладу російськомовні тексти Тараса Шевченка. Звернуся тут до авторитету шанованого мною вченого Юрія Барабаша, який пише щодо Шевченка: «Перекладати його російськомовну прозу на українську? Погодьмося, це трохи дивно, щоб не сказати смішно… Я вважаю за коректне цитувати їх в оригіналі». Так само логічно цитувати в оригіналі Михайла Щепкіна, Осипа Бодянського, Михайла Максимовича, Сергія Аксакова та інших відомих авторів, аби, говорячи словами Барабаша, «не створювалося мовної незлагоди». Тим більше, що самодіяльні переклади деяких дослідників, які мені зустрічалися, не можу вважати досконалими. Вони забирають аромат часу, зокрема, вилущують особливий стиль мови, якою спілкувалися відомі російські українці.

У роботі з іншими російськомовними текстами послуговуюся перекладами, які вже існують, проте їх обмаль, адже в праці використано новий і маловідомий документальний матеріал. Отже, перекладаю лише російськомовні тексти радянського періоду, а ті, які датуються Шевченковим століттям, цитую в оригіналі. Цей принцип стосується також тогочасних історичних документів. На мій погляд, це дає змогу контрастніше відчути поетову епоху і глибше зрозуміти сутність нашої теми. «У них народ і слово — і в нас народ і слово». Я відчув усю глибину й мудрість цієї сентенції, працюючи в Москві впродовж двох десятиліть.

В енциклопедії-хроноскопі без обумовлення **виділяю шрифтом Шевченкові тексти з щоденника та листів, які є головними документами в цій праці.**

Основні документальні джерела, як опубліковані, так і архівні, а також бібліографія проблеми (монографії, статті, спогади) містяться в статтях і легко можуть бути знайдені читачем.

Вміщуючи в книзі маловідомі ілюстрації та рідкісні фотографії, документальні матеріали, у тому числі архівні, часто підписую їх словами самого Шевченка, взятими з його щоденника та листів. Уперше в енциклопедичному форматі вони так широко й докладно розповідають про Шевченківську Москву та людей, з якими в ній поет познайомився.

Довго перебуваючи в російській столиці, я ніколи не відторгав її, але й до серця близько не брав. Та Москву Шевченківську, в яку почав занурюватися на початку XXI століття, полюбив усім серцем і хочу передати це гаряче почуття співвітчизникам. Холодним словом читацьке серце не запалиш.

У Москві значно гостріше й болючіше сприймаються пронизливі поетичні рядки Павла Гірника, який разом зі мною отримав у 2009 р. Національну премію України імені Тараса Шевченка:

У зимну днину, в лиху годину
Летіли гуси над білим ставом.
А ватаг крикнув, що Україна,
І серце стало.

Акцентую, що читач тримає в руках **авторську** енциклопедію-хроноскоп. Спираючись на світові нормативи подібних видань, автор побудував цю книгу за власним проектом і наповнив її своєю присутністю, в тому числі емоційною, своєю манерою викладу матеріалу, своєю розповіддю про те, як велися пошуки, в тому числі в архівах. Я зробив усе, що хотів і міг, і хай інший зробить краще.

Насамкінець, не можу не сказати, що невдовзі після того, як я почав працювати над цією книгою, — 12 грудня 2008 року — померла моя дружина Люба Богдан — актриса Національного академічного драматичного театру ім. І.Франка, заслужена артистка України.

І сірий вітер проти ночі,
І тихе слово при кінці.
І Україна очі в очі
Стоїть зі свічкою в руці…
Павло Гірник

Люба була великою українкою, вона дивовижно поєднала яскравий талант з невичерпною на тепло й добро душею, самопожертву в творчості з любов’ю до людей. Може такі немислимо красиві й щедро осяяні Божим даром, дивовижно сильні й мужні жінки мають жити вічно, або відійти у Вічність молодими? Господь забрав мою Любочку в 48 років. Я присвячую цю книгу її світлій пам’яті.

В підборі документального матеріалу та літератури мені допомогли завідувачка бібліотекою Культурного центру України в Москві Людмила Гільманова та головний спеціаліст Юрій Безкровний. До виходу книги в світ доклав зусиль заступник директора Центру Полікарп Ткач. Комп'ютерний набір тексту Тетяни Чернікової. Організаційна допомога — Олесі Задорожної.

Автор книги гонорар не отримував, а тираж її передав у власність Культурного центру України в Москві.

«Поїхав у престольний град Москву»

(Історичний нарис з українським акцентом)

«Пішли в Московію від мене письмена»

Перебування Тараса Шевченка в Москві стало вищим виявом української духовної присутності в російській Першопрестольній, присутності, на яку Москва була, здається, приречена з часу свого заснування. Відомо, що перша літописна згадка про Москву пов'язана з сином великого київського князя Володимира Мономаха Юрієм Долгоруким (народився й похований у Києві) і належить до 1147 р. Після того, як 1155 р. Долгорукий став великим князем київським, він почав будувати Москву як фортецю, про що згадується в літописі наступного року. Буваючи у Києві, Долгорукий бачив величезний розрив у духовній, християнській культурі: з цього часу й до середини XVII століття, тобто до Визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького, російська культура відчутно відставала від української. Це зумовлено ще з часів хрещення киян у 988 р., а в найближчі роки — населення в Придніпров'ї та на Волині. Наприкінці 90 рр. X століття патріарх Константинопольський заснував Київську митрополію. Сучасні московські вчені визнають, що навіть через століття й більше після цього «християнство нелегко входило в східно-слов'янські глибинки, а вятическая Мусков була тоді саме такою глибинкою… На початку XII століття вятичі вбили місіонера Кукшу — монаха Києво-Печерського монастиря — за його проповіді слова Божого». Саме з Юрієм Долгоруким сучасні москвознавці пов'язують зародження тенденції «рівняння Москви на Київ»: «І вже так виходить, що цю тенденцію заклав одвічно Юрій

Долгорукий з його відомою завзятою, фанатичною спрямованістю на Київ» (Москва 850 лет. Том. 1. — М. Московские учебники, 1996. С. 40).

У XII-XIII століттях Москва знаходилася у складі Владимиро-Суздальського князівства. В 1237-1238 рр. її захопили і спалили татаро-монголи. З другої половини XIII століття — центр удільного Московського князівства, з XIV століття — Московського великого князівства. З часу князювання Івана I Калити в 1320-1330 рр. навколо Москви об'єднується Русь, зосереджуються її сили для боротьби з татаро-монгольським ярмом. У сучасних московських істориків, політиків і громадських діячів усе настійніше звучить думка про те, що в період князювання Івана Калити, а точніше в 1325 р., Москва не тільки була головним містом Великого князівства Московського, але й стала церковною, духовною столицею Росії. Це пов’язується з перенесенням у 1325 р. у Москву з Владимира митрополичої кафедри. В цій історичній події український акцент був особливо виразним: «Утворення Москви, як духовної столиці всія Русі, навічно пов’язано з іменами двох видатних діячів Землі Руської: Великим князем Московським Іоанном I Даниловичем (Калитою) і митрополитом Київським і всія Русі св. Петром». (Петро став митрополитом Київським і всія Русі в 1308 р., помер у Москві 1326 р.).

Довго вважалося, що Москва стала столицею Російської централізованої держави за великого князя Івана III, тобто наприкінці XV століття. Проте в останні роки наполегливо впроваджується думка, що це відбулося в 1426 р., коли за рішенням великої княгині Софії Вітовтівни (дружини великого князя Василя I) і Київського митрополита Фотія урядовий апарат Володимирського князівства було переведено зі стольного града Владимира в Москву (певно, що це було зроблено на виконання волі Василя I, який незадовго до цього помер і не встиг

здійснити свій намір): «1426 рік — рік становлення Москви як політичної столиці держави Росія». У сучасному виданні читаємо: «Остаточному формуванню Москви, як повноправної і повноцінної столиці Російської держави, ми зобов'язані Великому князю Московському Василю I Дмитровичу, його дружині Софії Вітовтівні і митрополиту Київському і всія Русі Фотію» (Золотые ритмы Москвы. Москва — вековечная столица России // Материалы собрания московской общественности. — МГФ «Знание», 2007. С. 10, 12, 24, 29, 33). Щодо Фотія, то він став митрополитом Київським і всія Русі в 1408 р., а 1409 р. зайняв митрополичу кафедру в Москві.

В наступні десятиліття Москва зміцнила свій столичний статус, стала важливим економічним і культурним центром Росії. Чисельність населення міста наприкінці XV століття перевищила 150 тисяч жителів. У 1479 р. було завершено будівництво важливого для російської духовності Успенського собору. В 1485-1495 рр. зведено державні стіни і вежі *Кремля*. В 1508 р. у Кремлі збудовано дзвіницю *«Іван Великий»*. 1524 р. засновано *Новодівочий монастир*, який став важливим елементом зовнішнього оборонного кільця, увійшов в історію Росії. В 1547 р. Іван IV прийняв титул царя. 1589 р. в Москві введено патріаршество, Собором прийнято уложення про Російську православну церкву. На початку XVII століття Москва пережила «велику Смуту». В 1610 р. місто захопили польсько-литовські інтервенти, від яких було визволено народним ополченням у 1611 р. Восени 1618 року, допомагаючи польскому королевичу Владиславу, Петро Конашевич-Сагайдачний з 20 тисячним козацьким військом переміг російське військо під Москвою, а затим штурмував Москву, оборону якої очолював Дмитро Пожарський, але відвів козаків: «…Скородили списами московські ребра» (Т. Шевченко). *Сагайдачного гетьмана похід на Москву* поставив останню

крапку в довготривалому конфлікті часів Смути. В грудні 1618 року в Деуліно між Росією і Польщею підписано перемир'я.

Після падіння під ударами турецьких військ світового центру православ'я — Константинополя (1453) Москва два століття фактично залишалася без культурно-освітнього орієнтиру та ідейної опіки. Шевченків знайомець, історик Іван *Забєлін* писав: «Ум боялся явиться. Умная женщина становилась ведьмой, умный мужик — ведуном, колдуном, вещим. Патриархальное начало допускало ум только в старике. Ум был контрабандою, а знание прямо вело в ад. Еретик было страшное слово, оно означало всякого вольномыслящего, самостоятельно мыслящего». Справді в московських вищих колах побожність традиційно поєднувалася з ворожнечею до освіти. Відомий український і російський історик Володимир Іконников зазначав: «Само духовенство было несведуще в книжном учении и тем подрывало доверие к себе». Побутувало навіть рифмоване прислів'я: «Кто по латыни научился, тот с правого пути совратился». Допускалася лише православна освіта, світська наука заперечувалася.

Тоді мисляча Росія звернула свій погляд на Київ і, здається, завмерла в очікуванні. Справжнє чудо, що врятувало російську духовність і запалило світло в кінці тунелю, сталося! Це визнають деякі сучасні москвознавці: «Москва, відкривши в той час, після двох століть незнання, Київ і київську тему, відкрила місце свого виходу. Виходу царства, святості, святинь, столичності, самого світла християнста для Русі… Росія перейшла до Нового часу дорогою нового… Просвітництва, здійсненого за допомогою Києва». Першою вагомою ластівкою київської присутності в Москві стало село Київець, засноване за переказом у XIV столітті вихідцем із Києва боярином Родіоном Нестеровичем при дорозі на Київ, майбутній Остоженці: «Київець став знаком Києва в Москві. За

смислом переказу, першим у часі знаком. Знаком часу, коли Москва вперше намірилася стати новим Києвом, столицею, резиденцією митрополита Київського і всія Русі» (Рустам Рахматуллин. Две Москвы, или Метафизика столицы. — М.: АСТ: Олимп, 2008. С. 124, 194, 394, 395).

Історична тенденція московського «рівняння на Київ» особливо зримо й вагомо виявилася в дивовижний період перенесення в Москву київської вченості, що розпочався з середини XVII століття, тобто за два століття до Шевченка. Михайло Грушевський особливо підкреслював важливе значення, яке «українська наука XVII в. мала для розвою письменства і культури московської». Визнання цього історичного факту можна зустріти навіть у монографії сталінських часів Я.Д. Дмитерка «Общественно-политические и философские взгляды Т.Г. Шевченко», що вийшла у видавництві Московського університету (1951): «Видатні вчені України славилися далеко за межами своєї країни... Українські вчені внесли суттєвий вклад у розвиток загальноруської культури. М.В. Ломоносов, наприклад, вивчав грамоту за знаменитою граматикою Мелетія Смотрицького». Власне, в Росії аж до XVIII століття користувалися граматиками українських просвітителів Лаврентія Зазанія та Мелетія Смотрицького (Ломоносов називав «Граматику» Смотрицького «вратами премудрости»). Ця «Граматика» вперше видана в Вільно в 1619 р., а в Москві перевидана 1648 р. Сучасний москвознавець Олена Сморгунова навіть не згадує про українське коріння Смотрицького, зате вона визнає, що «”Граматика” Мелетія Смотрицького стала основоположною граматичною працею на наступні два століття, визначаючи граматичні правила, вводячи й закріплюючи язикові норми» (Е.М. Сморгунова. Москва москвичей. — М.: ОГИ, 2006. С. 228).

В 1649 р. цар Олексій Михайлович листовно просив київського митрополита Сильвестра Косова, який став наступником Петра Могили і рішуче виступав проти возз'єднання України з Росією, відрядити до Москви для перекладу Біблії з грецької на слов'янську мову випускників Києво-Могилянської академії — alma mater вищої освіти в Україні. Кількість студентів у ній весь час зростала, значну їх частину складали сини міщан, козаків, селян. Академія стала важливим чинником становлення національної самобутності української культури задовго до появи в Росії першого вищого навчального закладу — Московської Слов'яно-греко-латинської академії (1687).

З Києво-Могилянської академії в Москву прибули Єпіфаній Славинецький і Арсеній Сатановський. Кількість оригінальних і перекладних творів одного лише Славинецького в Москві доходила до ста п’ятдесяти. Цінним є «Латино-слов'янський словар», якого вони з Сатановським уклали ще в Києві, а переглянули й видали вже в Москві. Грунтовним є і «Греко-слов'яно-латинський лексикон», де зафіксовано до семи тисяч слів. «Філологічний словник», упорядкований двома нашими сподвижниками, пояснював церковну термінологію та її вживання. Славинецький відредагував «Буквар» (1657) й написав ряд педагогічних праць. До того ж, 1653 р. в Чудовому монастирі в Кремлі він заснував першу в Москві греко-латинську школу і був її ректором. В 1665 р. Славинецький видав збірник перекладів з грецької богослужбових книг. Заслуги Славинецького й Сатановського були виокремлені російським істориком, архівістом Олексієм Малиновським ще на початку XIX століття: «Приехавшие 1649 года в Москву Киевобратского Богоявленского монастыря иноки Арсений и Епифаний не только поддерживали сие училище (в Чудовому монастирі. — В.М.), но исправили Библию и перевели много богословских книг. В 1651 году

царь Алексей Михайлович присоединил к сим ученым и другого из Киева иеромонаха Дамаскина Птицкого».

У середині XVII століття на розі Волхонки й Знаменки (біля цього місця в квітні 1861 року проїжджала труна з прахом Шевченка) стояв будинок друга і радника царя Олексія Михайловича боярина Федора Михайловича Ртищева (1626-1673), який став провідником києво-могилянської вченості в Москві. До речі, згаданий уже Рустам Рахматуллін називає будинок Ртищева (не зберігся) знаковим для Москви, що тягнулася до київської вченості. Втім, на думку москвознавця проукраїнська «мізансцена» цього приарбатського куточка збереглася й нині: «Де стояв дом Ртищева, стоїть інший знак Києва — доходний дім Перцова, (один із химерних по силуету та декору московських будинків, побудований у 1905-1907 рр. у стилі модерн на Пречистенській набережній, який, за словами Рахматулліна, уособлює Київську Русь. — В.М.) і де на висоті Пашкова дома бачимо прощальну фігуру малороса Гоголя» (йдеться про пам'ятник письменнику на Гоголівському бульварі у двох кроках від *Культурного центру України в Москві*). Рахматуллін вважає, що будинок Перцова було зведено, аби «Київ починався від воріт Кремля».

Сучасний москвознавець Ніна Молєва називає Ртищева «російським просвітителем», і хоча вона навіть не згадує про його зусилля перенести просвіту з Києва в Москву, таки має рацію, бо цей близький до царя державний муж абсолютно правильно вибрав орієнтири духовного й культурно-просвітницького розвитку Росії. Здійснюючи свою політику, він навіть ставав на прю з патріархом Тихоном, закликаючи його не втручатися в державні справи. Ртищев викликав із України (з Києво-Печерської Лаври, Межигірського та інших монастирів) 30 вчених монахів, поселив їх у заснованому ним 1648 р. Андріївському монастирі

(за іншими даними монастир існував уже в 1620 рр. і був обновлений на кошти Ртищева) на березі Москви-ріки, поблизу Воробйових гір. З українських просвітян Ртищев створив училище (так зване Ртищевське вчене братство), в якому викладали Славинецький і Сатановський. Ось, що пише про це відомий москвознавець Сергій Романюк: «Діяльність вченої братії викликала невдоволення духовенства й простого народу — в "грецькій грамоті єретицтво є" … За свій рахунок Ртищев відправляв молодих людей для продовження освіти в Київ…» (С.К. Романюк. Москва за Садовым кольцом. — М.: АСТ: Астрель, 2007. С. 457). Отже, з Києва в Москву переносилася вченість, а з Москви до Києва відправлялися за вченістю.

В Москву прибували й вчені монахині. Досить сказати, що важливий для Росії Саввинський чоловічий монастир, в якому були патріарші хороми, в середині XVII століття став жіночим під назвою «Ново-Саввинський Київський, що під Дівочим полем»: перші його монахині приїхали з Києва.

В 1664 р. в Москву переїхав випускник Києво-Могилянської академії відомий громадський і церковний діяч, письменник, просвітитель Симеон Полоцький. Через три роки він став учителем царевича Олексія, а після його смерті — царевича Федора та царівни Софії. Полоцький заснував у Кремлі світську друкарню і, по суті, став засновником поетичного та драматичного жанрів у російській літературі. 1667 р. Симеон Полоцький одержав від колишнього патріарха Антиохійського Макарія, патріарха Александрійського Паісія і патріарха Московського і всія Русі Іосаафа II грамоти, що дозволяли йому відкриття в Росії вищих навчальних закладів. У 1667 р. на Великому Соборі були затверджені церковні нововведення, що передбачали, зокрема, численні «виправлення церковних книг», і вони здійснювалися

священиками, які були «частіше за все родом із України» (Сергей Перевезенцев. Россия. Великая судьба. М.: Белый город, 2007. С. 387). У 1674-1690 рр. патріархом Московським і всія Русі був вихованець Києво-Могилянської академії Іоаким. Між іншим, у сучасному російському енциклопедичному словнику відсутні відомості про те, що Полоцький та Іоаким вийшли з Києво-Могилянської академії. Не згадується про це і в численних москвознавчих дослідженнях. Мало хто знає також, що ще в XIV столітті київський митрополит Кипріян у 1389 р. став митрополитом московським і виправляв тут церковні обряди, залишивши для нащадків три послання з інформацією про церковний побут XIV-XV століть. Його прах покоїться в одній із ніш Успенського собору Кремля.

Московську Слов'яно-греко-латинську академію, що виросла з Ртищевського училища, очолював український учений Стефан Яворський, який у 1700 р., коли помер Патріарх Московський і всія Русі Андріан, став місцеблюстителем Патріаршого престолу. Пізніше академію очолював Іван Козлович з Переяслава. В інших російських «вузах» того часу працювали київські професори Феофілакт Лопатинський, Платон Малиновський, Стефан Прибилович, Феофіл Кролик, Гедеон Вишневський, Інокентій Кульчицький, Гаврило Бужинський, Іван Томилович, Іван Козлович, Павло Конюскевич, Георгій Щербацький, Софроній Мегалевич, Порфирій Крайський, Володимир Каліграф (друг Григорія Сковороди) та ін. Світло науки несли вихованці Києво-Могилянської академії Григорій Козицький (перекладач і видавець), Яків Блоницький (філософ і філолог), Симон Тодорський (філолог-орієнталіст), Іван Хмельницький (природознавець).

На початку XVIII століття в Росії продовжувалася «українізація (залучення в російські приходи і в структуру церковного управління вихідців із України) російського священства» (Кушнир А.Г. Хроноскоп:

Летопись фактов и событий отечественной истории за два тысячелетия от Рождества Христова. — М.: РИПОЛ КЛАССИК, 2003. С. 315).

Врешті-решт, українці за походженням і вихованці Києво-Могилянської академії займали єпископські та ігуменські посади по всій Росії. Імператриця Єлизавета в 1754 р. навіть змушена була видати спеціальний указ аби обмежити вплив українства на культурно-релігійні справи. Вона веліла, «чтоб к произведению на праздные ваканции во архиереи Ея Императорскому Величеству представляемы были из архимандритов и великороссияне, да и в архимандриты производимы б были ж и из великороссиян». В катерининські часи малоросіян також охоче замінювали простими ченцями «с русских». Проте і в ті часи списки єпископів та настоятелів монастирів рясніють іменами вихідців з України. Одним із визначних українських церковних провідників у Москві став Я.Богомолевський. Наприкінці XVII століття в догматичних і церковних дискутах брав активну участь український церковно-культурний діяч Гавриїл Домецький.

Щоб показати, наскільки великим був вплив церковних діячів-українців, автор «Нарису історії культури України» Мирослав Попович переказує історію, яку записала імператриця Катерина II в своєму щоденнику. Під кінець правління Єлизавети, коли жертвою інтриг став канцлер Бестужев, Катерина — тоді велика княгина — опинилася в дуже небезпечному становищі. Їй потрібно було добитися аудієнції в Єлизавети, що виявилося майже неможливим. Тоді Катерина придумала несподіваний хід — вона запросила до себе даму на прізвище Шаргородська — племінницю духівника імператриці отця Федора Дуб'янського, який був і її, Катерини, духівником. Отця Федора Єлизавета привезла зі свого українського помістя, саме він таємно вінчав її, тоді ще велику княгиню, з Олексієм Розумовським у церкві

підмосковного Перово. Домовилися, що Катерина зголоситься смертельно хворою і запросить отця Федора на сповідь. На «сповіді» Катерина передала листа імператриці і саме за допомогою духівника була прийнята. Таким чином їй вдалося уникнути видворення за межі Росії.

Особливою сторінкою київського впливу на Москву стало широке проникнення в московські храми українського церковного співу, який на початку XVII століття на тлі загального піднесення українського національного духу надзвичайно вдосконалився. Скажімо, замість спрощеного під впливом народної пісні невиразного діатонічного ладу з'явився витончений і насичений лад гармонійний.

Водночас у Москві церковний спів занепав, про що мовилося навіть на Стоглавому соборі. Він ухвалив рішення, за яким священикам і дияконам належало відкривати у своїх будинках училища на зразок українських для навчання дітей грамоті, книжному письму та церковним співам. Відомий мандрівник і письменник XVII століття Павло Алеппський писав, що московити, не знаючи музики, співали на здогад,— їм подобався низький, грубий і протяжний голос, котрий неприємно вражав слух. Прекрасні високоголосні пісні вони заперечували, дорікаючи цим співом українцям.

Український церковний спів став особливо відомим у Москві з приїздом сюди Славинецького та Сатановського. Прихильником українського церковного співу виявився митрополит новгородський Никон, згодом московський патріарх. Він перший запросив українців співати у новгородському храмі святої Софії. Поширенню українського церковного співу сильно сприяла та обставина, що уподобання Никона поділяв цар Олексій Михайлович. Відомо, що в березні 1652 року до Москви прибули дев'ятеро співаків з України й оснувалися в монастирі Андрія Стратілата,

що й нині стоїть на березі Москви-ріки поблизу Нескучного Саду. Вони залишилися в Росії назавжди. Через п'ять років до них приєднався київський співак Олександр Василів, пізніше — піп Іван Курбатів, а ще згодом — Федір Тернопільський. З часом українські співи набули розголосся по всій Великоросії. Придворний, патріарший та архієрейський хори набиралися переважно з українців.

Згаданий Павло Алеппський писав, що в Україні його вразив особливо спів маленьких хлопчиків у гармонії зі старшими, який линув із самого серця. За його словами, також утішав душу й відганяв печаль спів козаків, бо він приємний, ішов від усього серця й неначе з єдиних уст. Козаки дуже любили співати за нотами ніжні й солодкі мелодії. Між іншим, Шевченків друг історик Осип *Бодянський* цікавився такими фактами. В його щоденнику прочитав: «Будучи у М.А. *Максимовича*, узнал от него, что он где-то видел в Малороссии (кажется, в Киеве) требование из Петербурга, в царствование Анны Иоанновны, о высылке из киевской академии в придворные певчие студентов с голосами и умеющих играть изрядно на скрипице…» В 1703 р. із Москви в Санкт-Петербург було переведено весь царський хор дяків.

До речі, старший брат останнього гетьмана України, знаменитий Олексій Григорович Розумовський (1709-1771), мав співацький талант, чудовий голос і, дякуючи цьому, в 1731 р. потрапив у придворну капелу в Петербурзі. Потім став, як відомо, фаворитом Єлизавети Петрівни. За активної участі Олексія Розумовського в 1745 р. було відновлено Київську митрополію, а в 1747-му проголошено царську грамоту про обрання гетьманом України його брата Кирила Розумовського. Саме Олексія Розумовського мав на увазі Пушкін, порівнюючи зі своїм предком:

Не торговал мой дед блинами,
Не ваксил царских сапогов,
Не пел с придворными дьячками,
В князья не прыгал из хохлов.

Або ще у Пушкіна зустрічаємо такий запис:

«N.N., вышедший из певчих в действительные статские советники, был недоволен обхождением князя Потемкина. “Хиба вин не тямит того, — говорил он на своем наречии, — що я такий еднорал, як вин сам”. Это пересказали Потемкину, который сказал ему при первой встрече: “Что ты врешь? Какой ты генерал? Ты генерал-бас”».

Проте не всім українцям, які мали співацький талант, так повезло в російській столиці. Найчастіше хористам жилося на чужині дуже тяжко, багато хто з них прагнув повернутися додому, деякі навіть втікали з чужини. Київський єпископ Мефодій, котрий добирав співаків для подібних хорів, зазначав, що українцям і смерть не така страшна, як від'їзд до Москви. Одних у Москву привозили примусово, інших заманювали кращою перспективою.

Привертає увагу московська доля випускника Києво-Братської колегії, архітектора, художника, скульптора Івана Петровича *Зарудного*, (помер у 1727 р.), який прибув у місто наприкінці 1690 р., до речі, за протекцією Івана Мазепи і при підтримці Стефана Яворського навчався за кордоном. Повернувшись до Москви в 1701 р., Зарудний за вказівкою Петра І наглядав за всіма художниками та іконописцями в Москві. Це він на початку XVIII століття звів у *провулку Криве Коліно* в Москві так звану *Меншикову вежу*. Її напевне бачив Тарас Шевченко в березні 1858 року, коли йшов з Покровки на *М’ясницьку вулицю*. На відміну від храма *Василя Блаженного*, Меншикова вежа дуже подобалася мистецтвознавцю — академіку Ігорю Грабарю. Він назвав її поетичним дифірамбом зодчого красі російського (читаймо — українського)

іконостаса. На жаль, Меншикову вежу вже давно не можна побачити у всій повноті, бо вона перекрита з боку Архангельського провулка церквою Федора Стратілата, зведеною ще на початку XIX століття. Зарудний побудував Спаський собор Заікопоспаського монастиря, де тоді містилася Слов'яно-греко-латинська академія, чимало інших культових і цивільних будівель у Москві та Підмосков'ї. Про Зарудного можна більше дізнатися в статті О.Кучерука «Головний архітектор Москви» («Пам'ятки України», 1990, № 4; 1991, № 1).

Згадаймо ще одну дивовижну церкву, яку навесні 1858 року бачив Тарас Шевченко. Йдеться про церкву *Успіння Пресвятої Богородиці на Покровській вулиці*, побудовану на початку XVIII століття, тобто в часи Зарудного (знесено в 1936 р.). Вона була видатним пам'ятником архітектури, зведеним невідомим українським архітектором. В XVII столітті в Москві нараховувалося понад 300 церков. Акцентуємо, що з другої половини XVII століття в московській храмовій архітектурі дуже відчутним був український вплив. У дореволюційному путівнику «По Москве» це визнавалося: «Весь новый строй храмовых форм был продиктован украинским духовенством, еще со второй трети XVII века укрепившимся в Москве и внесшим в неё зачатки европейского просвещения и науки».

З кінця XVI століття в Москві працював український друкар і палітурник Онисим Радишевський, який, зокрема, видав Євангеліє в 1606 р. і «Устав» у 1610 р. 1620 р. Радишевський видав «Устав ратних гарматних та інших справ». Та головне, що книги київського друку на початку XVII століття досить широко розповсюджувалися в Москві та Московській державі. Наприкінці 1627 р. в Росії було видано указ про те, щоб «впредь никто никаких книг литовской печати не покупали», втім,

ця нетерпимість на практиці продовжувалась недовго. Київські книги не лише вільно поширювалися в Москві, але тут і передруковувалися.

Після Переяславської угоди ця тенденція значно посилилася. «Особенно быстро и в большом количестве стали распространяться киевские книги в Москве при патриархе Иоасафе II, когда цензура некоторых из привозимых в Москву книг киевской печати была поручена Симеону Полоцкому, который, конечно, не очень строго относился к сочинениям своих друзей» (Виталий Эйнгорн. Книги Киевской и Львовской печати в Москве в третью четверть XVII в. — М.: Типография Т-ва И.Д. Сытина, 1894. С.4). Навесні 1672 року в Москву приїхали київські міщани Яким Супрунов та Іван Васильєв і служитель печерського монастиря Матвій Федоров, які привезли значну кількість книг з Києво-Печерської лаври, судячи з усього, торгівля цими книгами була небезуспішна. «Несколько месяцев спустя архимандрит Киево-Печерской лавры Иннокентий Гизель... послал в Москву двух мастеров печатного двора Киево-Печерской лавры, батырщика Алексея Мушича и Тимофея Кушву с другими книгами печерского издания... Приехав в Москву, Мушич и Кушва наняли лавку и открыли в ней продажу книг. Достоин внимания самый факт открытия в 1672 году в Москве киевлянами, хотя и временной, но всё таки специально книжной лавки. Дело в том, что до самого конца третьей четверти XVII в. в Москве не было книжного ряда... книги продавались в овощном ряду вместе с другими товарами... Не была ли “книжная лавка” наших киевлян первою попыткою поставить самостоятельно частную книжную торговлю в Москве?» Іван Забєлін писав, що лише всередині XVIII століття торгівля книгами в Москві в основному зосередилася в двох спеціальних лавках, одна з них знаходилася в старовинному будинку на місці сучасного Історичного музею, друга лавка петербурзької Академії наук —

неподалік на Нікольській вулиці. Книги, привезені киянами в Москву, були невідомими в Росії: «Такой книги московской печати не бывало».

Неабияке значення мало те, про що писав колега Осипа Бодянського, професор Московського університету Федір Буслаєв: «Как литература московская во второй половине XVII века была под сильнейшим влиянием южно-русской, из которой она вносила в северо-восточную Русь западные идеи, так и живопись московская той эпохи, без сомнения, многими успехами обязана мастерам южно-русским, произведениями которых были украшены как рукописи, так и старопечатные книги».

До речі, 1674 р. в Києві було надруковано перший підручник вітчизняної історії «Синопсис», складений одним із місцевих православних ієрархів, імовірно ректором Києво-Могилянської академії, а з 1656 р. — архимандритом Києво-Печерської лаври Інокентієм Гізелем (1600-1683). В цій книзі говорилось про єдність історії Великої, Малої і Білої Русі, про єдину державну традицію Київської Русі й навіть про єдиний «руський» або «православно-російський народ». Аж до початку XIX століття «Синопсис» використовувався в Росії як офіційний підручник історії, книгою «для народу» залишався ще довше. «Синопсис» фактично започаткував російський історичний наратив. Скажімо, Василь Татищев називав його одним із основоположних джерел своїх поглядів. Михайло Грушевський віддав багато сил і часу розвінчанню «звичайної схеми “русской” історії», яку популяризував «Синопсис».

Промосковський «Синопсис» всіляко підтримувався властями, проте на час його виходу в світ припадають і гоніння на київські книги в Москві. Зокрема, в 1675 р. було постановлено, щоб із Києва «преосвященный архиепископ книг н и к а к и х в царственный град

Москву на п р о д а ж у не присылал». У 1720, 1727, 1728 рр. були видані укази, за якими московський Синод зажадав, щоб на Україні книжки видавалися не інакше, як за суворим порівнянням із російськими текстами. Київський митрополит Рафаїл Заборовський, який очолював Православну церкву в Малоросії, дістав указівку вилучити з усіх українських церков українські видання і замінити їх на московські.

Настали часи, коли в книжковій справі, як і взагалі в національній культурі, малоросам, говорячи словами Михайла Грушевського, «прийшлося почути над собою московську зверхність, а з тим і видання і школи українські взято під московську цензуру, дуже підозріливу і неприязну».

Оскільки київська друкарня продовжувала випускати свої книги, незважаючи на московську заборону, у 1766 і 1772 рр. велено було припинити українські видання і слово в слово передруковувати московські. Між іншим, архимандрит печерський Зосима в 1769 р. просив у Синоду дозволу друкувати бодай букварі не московські, але йому було відмовлено.

У середині XVII століття чимало українців мешкали в українських слободах Хохловка і *Маросєйка*. У XVII—XVIII століттях тут знаходився Малоросійський постоялий двір. Недалеко в Колпачному провулку зупинявся Іван Мазепа. Зі збільшенням залежності України Москва стала місцем заслання чи навіть ув'язнення політичних і державних діячів, зокрема, гетьмана Петра Дорошенка за наказом російського уряду було вивезено з України, і в 1677-1679 рр. він жив у Москві, а помер під Москвою.

За словами Івана Франка, російські царі українськими руками прорубали вікно в Європу, щоб численні вікна в Україні до тієї самої Європи якнайщільніше позамуровувати. Професор Іван Огієнко дійшов

висновку, що «українці принесли з собою всю свою велику культуру, і вплив їхній одбився на Москві на всьому житті» (І.Огієнко. Вплив української культури на московську. В кн.: Іван Огієнко (Митрополит Іларіон). Українська культура. — К.: Наша культура і наука, 2002. С. 116—173). Український письменник Іван Шишов, який мешкає в Москві, зазначає: «Виходило, що російська урядова й церковна верхівка охоче відчиняла свої двері нашим культурно-освітнім діячам та при цьому ревниво ставилася до українського впливу на московський спосіб життя. Та хоч би яким відчайдушним був той спротив, а вплив української культури виявився досить потужним. Своєю діяльністю в Москві українські вчені зробили справжній переворот у світогляді росіян, примиривши їх із західною наукою та суто українським православ'ям».

Наївно було б шукати повсюдну підтримку цього висновку в московських виданнях, але в сучасній російській літературі визнається: «Взагалі культура, відома сьогодні під назвою російської, була в XVIII і першій половині XIX ст. плодом спільної творчості еліт російської і української…» (А.И. Миллер. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). — СПб.: Алетейя, 2000. С. 32). Так само на Заході є історики, які поділяють цю точку зору. Скажімо, дослідниця Ліа Грінфельд (США) стосовно XVIII століття зазначає, що «не менше 50 процентів російських націоналістів першого призову були українцями». Якщо навіть український вплив не розкривається повною мірою в сучасних фундаментальних працях з історії Росії, то в них нерідко хоча б коротко визнається, що Україна в ті часи стала «справляти серйозний вплив на культурну ситуацію в країні».

Не забудьмо, нарешті, що вперше в континентальній Європі Українська козацька держава реалізувала ідею конституціоналізму в Конституції Пилипа Орлика від 5 квітня 1710 року («Пакти й

Конституції законів та вільностей Війська Запорозького»). Насамперед, українська Конституція була історичним проривом у сфері вивільнення політики від свавілля, тоді як у тогочасній Україні під російською владою торжествувало не право, а сила.

Український народ відзначався високим рівнем культури і писемності. Павло Алеппський свідчив, що «по всій землі русів, тобто козаків» майже всі українські сім'ї, не лише чоловіки, а й дружини та дочки вміли читати. Через сотню років, за переписами 1740 і 1748 рр., в семи полках Гетьманщини, Полтавської і Чернігівської губерній на 1094 сіл припадало 866 шкіл з викладанням українською мовою. Кажучи словами Тараса Шевченка, «общая грамотность в народе — величайшее добро…» Проте невдовзі наслідки національного гніту далися взнаки. За даними 1768 р. на території трьох пізнішіх повітів Чернігівщини одна школа припадала вже на 746 душ населення, на цій же території ще через сто років — на 6750 душ, а загалом по губернії — на 17143 душі населення. Перепис 1804 р. показав, що українці один із наймалописьменніших народів Росії. В середині XIX століття Шевченко гірко писав про «народ отой убитий». Наприкінці цього століття на сто душ українського населення припадало лише 13 письменних. І знову згадуються поетові слова: «…Где на 100 один грамотный — величайшее зло».

Великий і самодостатній народ з багатющою культурою і мовою Московщина перетворювала на малий російський, а в радянські часи нарекла «молодшим братом»...

Пішли в Московію від мене письмена,
Мої міста значиміші у датах,
Мій край — колиска слова і зерна...
Але чому ж я звуся «меншим братом»?

Вадим Крищенко.

На початку XVIII століття Москва стала центром загальноросійського ринку і нараховувала понад 180 тисяч жителів, а наприкінці століття — більше 200 тисяч. 1701 р. скасовано патріаршество. Після перенесення Петром I офіційної столиці в Петербург (1712) Москва зберігала значення «першопрестольної» столиці, важливого політичного, релігійного, економічного і культурного центру. В Москві відбувалися коронації російських імператорів. Майже всі центральні державні установи Росії (Сенат, Священний Синод, колегії, міністерства) мали в Москві свої відділення. В 1708 р. Москва стала центром Московської губернії, а в 1728-1733 рр. знову була столицею Росії. 1730 р. створено перший точний план Москви. В 1755 р. в Москві відкрито перший в Росії університет, а 1757 р. — в ньому створено перший професійний театр, 1780 р. — побудовано міський публічний театр. 1818 р. на Красній площі було поставлено перший у Москві пам'ятник — *Козьмі Мініну і Дмитру Пожарському*, автором якого був українець *Іван Мартос*. Він виліпив національних героїв Росії зі своїх синів.

За Петра I перехід у Москву значних культурних і наукових сил із Києво-Могилянської академії продовжувався, про що свідчить яскравий приклад українського письменника, церковного і культурного діяча Феофана Прокоповича. Саме він написав одну з перших історичних трагікомедій за сюжетами вітчизняної історії «Володимир», одразу поставлену на сцені Києво-Могилянської академії (вперше видана 1722 р. у Львові) та трактат «Про поетичне мистецтво». В 1711 р. Прокоповича було призначено ігуменом Києво-Могилянського монастиря, ректором академії і професором богослів’я. В 1713 р. ректор Києво-Могилянської академії Феофан Прокопович створив «Історію імператора Петра Великого від народження його до Полтавської битви».

В 1715 р. Петро І викликав Прокоповича в Санкт-Петербург для підготовки і проведення церковної реформи, в результаті якої на чолі церкви став Петро І. До 1720 р. Прокопович керував у Росії створенням «Духовного регламента», що був утверджений 1721 р. На чолі Духовної колегії (Синоду) став київський учений Стефан Яворський, а віце-президентом був Феофан Прокопович. 7 травня 1724 р. Архієпископ Феофан Прокопович коронував дружину Петра І імператрицю Катерину Олексіївну. В 1726 р. було видано працю Прокоповича «Коротка повість про смерть Петра Великого, імператора Російського».

В Москву прибули професори Р.Краснопольський, О.Соколовський, Г.Госкевич, А.Стресовський, М.Канський та інші, всього протягом 1701 – 1763 рр. — до 95 професорів, з яких 18 були ректорами і 23 префектами. З другої половини XVIII століття українських професорів в Москві меншає, але тут працювали багато українських вчених, медиків, митців.

В 1730 р. в Москві почалася організація вуличного освітлення, в 1781 р. — спорудження першого в Росії Митищинського водопроводу. Після звільнення дворян від обов'язкової державної служби (1762) багато дворянських сімей переселяються з Петербурга в Москву і будують тут свої садиби, зокрема, на Старому Арбаті, де почала формуватися російська інтелігенція. Перед нашестям Наполеона в Москві було 183 вулиці, 401 провулок, 25 площ. Коли 2 вересня французькі війська ввійшли в місто, тут залишалося не більше 10 тисяч жителів із більш, як 240 тисяч. В ніч на 4 вересня в Москві почалася грандіозна пожежа. Тарас Шевченко писав: «Как жертва всесожжения вспыхнула святая белокаменная, и из конца в конец по всему царству раздался клич, чтобы выходили стар и млад заливать вражескою кровью великий пожар

московский». В цих словах видно й Шевченкове розуміння великої ролі Москви у Вітчизняній війні 1812 р.

Вихідець з України Григорій Данилевський розповідав в історичному романі «Сожжённая Москва», що побачив світ у 1886 р.: «С разных сторон поднимались густые облака дыма с пламенем. Горели соседние Тверская, Никитская и Арбат». Арбатець Михайло Загоскін писав у книзі «Москва и москвичи» про повернення свого героя в Москву: «Вот уж я проехал Никитские ворота — вот мой приход... Церковь цела, быть может, и мой дом... Нет! Вот он, голубчик, без кровли!.. Подъезжаю поближе... Гляжу — и что ж? Господи боже мой!.. Передняя стена дома в развалинах, почти все комнаты нижнего этажа раскрыты, как напоказ!»

В першому опублікованому вірші очевидця спаленої Москви Олександра Пушкіна «Воспоминания в Царском Селе» (1815) читаємо:

Где ты, краса Москвы стоглавой,
Родимой прелесть стороны?
Где прежде взору град являлся величавый,
Развалины теперь одни...

И там, где роскошь обитала
В сенистых рощах и садах,
Где мирт благоухал и липа трепетала,
Там ныне угли, пепел, прах.

Ці рядки стосувалися арбатського світу, бо підлітка водили в Кремль чи в сад *Пашкового дому* через *Воздвиженку* або *Знаменку*.

Є свідчення, що з 427 будинків, які стояли між Арбатом і Москвою-рікою, не згоріли лише 8!

В цілому внаслідок жахливої пожежі згоріло більш як дві третини міста: з 9158 будинків уціліло 2626 (29 проц.) із 8520 магазинів — 1368 (16 проц.), із 290 храмів — 123 (42 проц.). Згорів Московський

університет, картинні галереї та бібліотеки вельмож. Спопелилися безцінні рукописи й книги, загинув оригінал «Слова о полку Ігоревім».

Перебування в спустошеній Москві поставило французьку армію на межу катастрофи. Навколо міста розгорнулася партизанська боротьба. 6 жовтня 1812 р. Наполеон почав відступ із Москви.

Москва післянаполеонівська

У 40 рр. XIX століття, коли Шевченко вперше приїздив у місто, в ньому нараховувалося понад 350 тис. жителів, що на 100 тис. чоловік більше, ніж до нашестя Наполеона.

З цього часу й до смерті поета чисельність населення в Москві виросла приблизно на 100 тис. чоловік. Є дані на початок 50 рр. — 356,5 тис. чоловік, у 1856 р. — 368,8 тис. чоловік і в 1862 р. — 448 тис. чоловік. Смертність у Москві перевищувала народжуваність. Скажімо, в 1832—1842 рр. щорічно народжувалося в середньому 8800 чоловік, а помирало 9800 чоловік. Приріст населення відбувався головним чином за рахунок притоку ззовні. Особливо швидко росла чисельність робітників, на середину XIX століття вона майже подвоїлася.

Шевченковий сучасник Петро *Вістенгоф* (1811-1855) залишив цікаві цифри стосовно Москви 40 рр.: «В числе 350 000 жителей, составляющих народонаселение Москвы и состоящих преимущественно из природных москвичей, помещиков и купцов других губерний, приезжающих в Москву для временного пребывания по делам своим, находятся иностранцы разных наций, а именно: немцы, французы, англичане, итальянцы, шведы, греки, армяне, турки, персияне, татары, бухарцы и жиды… Всех иностранцев обоего пола проживает: исповедующих римско-католическую веру 1500 человек, евангелико-лютеранскую 2000, реформатскую 500, армяно-грегорианскую 610,

магометанскую 390. Все они согласно с законом Российского государства пользуются правами природных жителей в отношении личности и собственности, имея полную свободу в отправлении богослужения…»

В Москві діяло близько 400 церков (для порівняння: в Петербурзі в той час було 169 храмів, в Казані — 74, в Ярославлі — 66, у Нижньому Новгороді — 52) і понад 20 монастирів. У місті нараховувалося 12 тис. будинків, 360 поліцейських будок. Москва воскресла, як Фенікс із попелу, після пожежі 1812 р. Вже згаданий Данилевський писав:

«Молва об освобождении Москвы быстро облетела окрестности. В город хлынули всякого рода рабочие, плотники, каменщики, штукатуры и маляры; за ними явились мелкие, а потом и крупные торговцы... Из подгородных деревень стали подвозить лес для построек, припрятанные съестные припасы и всякий, из Москвы же увезённый товар. Хозяева сожжённых, разрушенных и ограбленных домов занялись возобновлением и поправкой истреблённых и попорченных зданий. Застучал среди пустынных ещё улиц топор, зазвенела пила...»

Вся ця велетенська робота по відбудові Москви була підпорядкована спеціальній комісії, створеній у 1813 р. Олександром I. Перед нею було поставлено також завдання будівництва нового громадсько-адміністративного центру міста з напівкільцем парадних площ. Передбачалося регулювання вулиць новими червоними лініями з відповідним розширенням всередині Садового кільця та винесення нової забудови фасадами на червону лінію (тобто лінію забудови) вулиць і провулків. Крім того, було поставлено вимогу створення певної стильової єдності міста через переважання ампірного стилю.

Протягом двох десятиліть Москва стрімко й невпізнанно змінилася завдяки проведенню єдиної містобудівної політики, уніфікації фасадів,

архітектурних деталей і декору, прикрасилася новими будинками й громадськими спорудами. Міська площа в ампірному періоді набуває важливого містобудівного значення (прикладом може бути Театральна площа). Було відроджено архітектурний ансамбль Кремля, відбудовано *Московський університет* на *Моховій*, зведено *Манеж*, сховано під землю річку Неглинну, а біля Кремля на її місці розбито *Олександрівський сад* площею близько 10 гектарів. В 1824 р. було завершено будівництво *Великого театру* і *Малого театру*.

Наприкінці 20 — у першій половині 30 рр. XIX століття, тобто вже на очах Михайла Щепкіна, який прибув у місто в 1823 р., й Осипа Бодянського, який став москвичем у 1831р., відбудову післяпожежної Москви було завершено, і в ній почали реконструкцію та розширення центру і вулиць, що прилягали. Зводилися торгові споруди нового типу: Купецька біржа на Ільїнці, перший у Росії Пасаж між Великим і Малим театрами та Кузнецьким мостом. Крім того, в Москві відкрилися: 1-ша дитяча лікарня, 1-а Градська, Новокатерининська і Очна лікарні, Набілковська і Маросєйська богадільні, міський сирітський притулок, Міщанське училище, навчально-виховні заклади — Олександрівський інститут і Миколаївський сирітський інститут. В 1833-1836 рр. на Моховій вулиці було зведено новий будинок Московського університету та університетську церкву св. Тетяни. Виникали нові вищі навчальні заклади: Вище технічне училище (1830), Межовий інститут (1835), Петровська академія (1865). Відновлювалися старі й будувалися нові храми. В 1830 р. в Нескучному саду збудовано приміщення літнього цирку.

Біля Кремля було знято бастіони Петра I, а на їх місці утворено проїзди біля стіни Китай-города — сучасні Театральний і Китайський проїзди, тоді ж було відкрито Воскресенську площу. З’явилися

Гоголівський, *Нікітський*, *Страстний*, Петровський, Рождественський, Сретенський, Чистопрудний, Покровський і Яузський бульвари. Починаючи з 20 рр., коли було остаточно знесено Земляний вал і навколо міста утворилася вулиця Садова довжиною 17 кілометрів, ішла забудова так званого Садового кільця, що існує до сих пір.

Храм Христа Спасителя, Кремль з новим комплексом *Великого Кремлівського палацу* та дзвіницею *Івана Великого*, — все це Шевченко бачив на власні очі, — увінчували концепцію центру Москви, втілену в 1830-1850 рр. Вони панували над Першопрестольною.

Середнім типом звичайного московського будинку став невеликий одно або двоповерховий особняк із класичним фронтоном, за яким знаходився привільний двір із господарськими службами; три і чотири поверхи тоді зустрічалися в Москві рідко. Цікавий побутописець Москви Петро Вістенгоф розповідав у книзі «Очерки московской жизни», що вийшла в світ 1842 р.: «С каждым годом наружный вид Москвы украшается быстрою постройкою огромных красивых домов, принадлежащих казне и частным лицам». Втім, казенні будинки часто нагадували казарми з колонадами та царськими орлами на фронтонах, говорячи словами Шевченка, були «казармовидними».

Тодішній поет писав:

В мои года хорошим было тоном
Казарменному типу подражать,
И четырем или шести колоннам
Вменялось в долг шеренгою торчать
Под неизменным греческим фронтоном.

Будинки в Москві то «вибігали» на вулицю, то подавалися назад, углибину дворів. Спроби вирівняти традиційні звивини вулиць зустрічали, особливо в центрі, жорсткий опір власників будинків. Ще однією характерною особливістю Москви було те, що великі будинки були «перемішані» з маленькими будиночками: «Вы видите палаты

вельмож подле мирной хижины ремесленника, которые не мешают друг другу, у каждого своя архитектура, свой масштаб жизни; ходя по Москве, вы не идёте между двумя рядами каменных стен, где затворены одни расчёты и страсти, но встречаете жизнь в каждом домике отдельно» (Петро Вістенгоф).

Щоб переконливо продовжити цю важливу думку, звернемося до Віссаріона Бєлінського, який довгий час жив у Москві. В статті «Петербург и Москва» (1845) він писав: «Стоит час походить по кривым и косым улицам Москвы, и вы тотчас заметите, что это город патриархальной семейственности: дома стоят особняком, почти при каждом есть довольно обширный двор, поросший травой и окружённый службами. Самый бедный москвич, если он женат, не может обойтись без погреба... Нередко у самого бедного москвича, если он женат, любимейшая мечта целой его жизни — когда-нибудь перестать шататься по квартирам и зажить своим домиком... Таких домишек в Москве неисчислимое множество, и они-то способствуют её обширности, если не её великолепию. Эти домишки попадаются даже на лучших улицах Москвы, между лучшими домами, так же как хорошие (т. е. каменные в два или три этажа) попадаются в самых отдалённых и плохих улицах между такими домишками...»

Межі «арбатського світу»

Перебування Тараса Шевченка в Москві в середині XIX століття було значною мірою пов’язано з Арбатом. До того ж, і прах поета в квітні 1861 року знаходився в *храмі Тихона Амафунтського на Арбатській площі*. Тож маємо відразу запам’ятати, що під назвою «Арбат» історично розуміється не лише сама сучасна вулиця, довжиною

в кілометр, на початку якої нині розташовано Культурний центр України в Москві, а значно більша територія з навколишніми вулицями й провулками.

Так історично склалося. Москвознавець Петро Ситін писав: «У XIV–XVI століттях “Арбатом” називалася вся місцевість від Кремля до нинішнього Садового кільця, між вулицею Калініна, Арбатом і Єрмолаєвським провулком». В одному з сучасних московських путівників також зазначено, що в ці часи «Арбат починався від кремлівських стін і доходив до Патріарших ставків».

У XVI столітті «Орбатом» називалася також нинішня вулиця *Воздвиженка*. Хоч у 1658 р. цар Олексій Михайлович, за якого відбулася Переяславська рада, указом повелів назвати весь цей відтинок дороги Смоленською вулицею (по ній, а також по Арбату йшла в ті часи дорога на Смоленськ, а далі — на Європу), в просторіччі, навіть і в офіційній документації цього не вдалося добитися. У москвознавця Михайла Пиляєва читаємо, що і в XVII — на початку XVIII століття «Воздвиженка називалася Арбатською вулицею». Лише через сто з лишком років після царського указу, коли Москву було розділено на поліцейські дільниці й одна з них дістала назву Арбатської, москвичі поступово звикли до назви Воздвиженка. Щодо Арбату, то назва Смоленська вулиця також не прижилася.

На рубежі XIX і XX століть кордонами місцевості, яку вважали Арбатом, були, з одного боку, *Спиридонівська вулиця* і Нікітські ворота, а з іншого — Остоженка й перші будинки провулків, що відходили від неї до Москви-річки. Художник Володимир Домогацький, який у той час оглядав арбатський ареал із п’ятого поверху, писав: «Это и было приарбатье, и отсюда оно было как на ладони. С севера его ограничивали карнизы и крыши Никитской. С запада — скрытые за домами бульвары

Садовой. Несколько южнее — синяя дымка заречных далей, самую реку нам заслоняли высокие дома близ Остоженки, а сзади на востоке местность ограничивал Кремль». В московському путівнику, що вийшов у 1917 р., писали про «лабіринт чистих, спокійних і звивистих провулків між Арбатом і Пречистенкою», знайомих Тарасу Шевченку. Мова йде про територію приблизно від Нікітських і Поварської до Пречистенки, навіть до Остоженки, з мереживом прилеглих провулків: *Плотников*, *Староконюшенний*, *Серебряний*, Трубниковський, Карманицький, Спасопісковський, *Сивцев Вражек*, *Великий і Малий Афанасьєвські*, Гагарінський, Собача площадка (знищена під час будівництва Нового Арбату в 60 рр. XX століття).

Пам’ятатимемо про це, як пам’ятає Старий Арбат, який завжди зберігав і сьогодні зберігає відчутну незалежність від офіційного районування і ніби плаваючі обмежувальні лінії своєї території. Він є своєрідним історико-культурним ареалом, кажучи словами Андрія Бєлого, цілим «арбатським світом», який не збігався й не збігається з адміністративним поділом. Старий Арбат — це не лише географічне поняття, а й особливий феномен історії та культури, який значно ширший від адміністративного кордону.

Проте й цих знань про «межі арбатського світу» замало, щоб оглянути Старий Арбат очима українця. Насправді, в Шевченкові часи межі Арбатської дільниці міста були значно ширшими, ніж звичайно вважають москвознавці. Здається, чітко про це написав лише відомий москвознавець Сигурд Шмідт: «Межі Арбатської дільниці простягалися від Арбатських воріт до Тверських, з одного боку, і до Смоленського ринку за Кудріно (тобто до перетинання Тверської вулиці з Садовим кільцем) з іншого». Втім, позначмо кордони Арбатської дільниці строго за тодішньою адміністративною картою міста. Вона простягалася на

північ і північний захід у напрямку до Садового кільця та *Тверської* вулиці, включаючи частину Садової і Тверської вулиць, Кудрінської і Смоленської площ, Патріарші ставки, Єрмолаєвський, Палашевський, Великий і Малий Козихінські, Великий і Малий Бронні, Скатертний, Хлібний, *Столовий*, Борисово-Глібський, Богословський, Мерзляківський, Георгієвський, Ржевський, Гранатний, Дурновський провулки, Велику й Малу Молчанівки, Собачу площадку, Велику й Малу Нікітські, *Поварську*, *Спиридонівську* вулиці, нинішній Новинський бульвар.

Крім того, треба пам'ятати, що всередині XIX століття територія Старого Арбату відносилася не лише до Арбатської, а й до Пречистенської дільниці. Цікаво, що незрима межа між ними пролягла по самій Арбатській вулиці (тепер — вулиця Арбат). Будинок, у якому нині знаходиться Культурний центр України в Москві, належав до Пречистенської дільниці, а будинки напроти — до Арбатської. Пречистенська дільниця лежала на південь від Арбатської вулиці, і до неї належали староарбатські Великий і Малий Афанасьєвські, *Філіпповський*, Староконюшенний, Дєнєжний, Гагарінський, Нікольський, Кривий, Власьєвський, Сивцев Вражек провулки, вона сягала за Пречистенку до приарбатської Остоженки і навіть виходила на набережну Москви-річки.

І ще: визначні арбатські споруди, скажімо, Олександрівський кадетський корпус і *храм Тихона Амафунтського біля Арбатських воріт*, пов'язаний з іменем Шевченка, а також деякі будинки на Арбатській площі належали до Тверської дільниці.

В арбатських особняках і квартирах

Арбатські відмінності, передусім культурні, від інших територій Москви в способі тутешнього життя почали виявлятися в процесі

соціального вивищення Арбату, зокрема після перенесення Петром I столиці в Петербург, коли Москва стає, за визначенням Пушкіна, «порфіроносною вдовою». Арбатські слободи, що працювали на царя, втратили свої основні функції, і ремісники покинули ці місця. Зокрема, в середині XVII століття частина українських слобідчан з Арбату переселяються на Маросєйку і Хохловку. Разом з тим якраз у цей час в районі нинішньої Пречистенської набережної розростається вже згадане нами село Київець: «В Киевце, у Москвы-реки, на берегу». Джерела свідчать, що тут, між Остоженкою і річкою, все активніше селилися українці, які виїжджали з України після Переяславської угоди 1654 р. під час російсько-польської війни.

В цей час на Арбаті дедалі більше розміщувалися дворянські садиби, як правило з городом і садом, зі службами, житлом для прислуги. Цю місцевість почала відрізняти соціальна однорідність постійних жителів, що з часом зростала. На разі, землевласниками й домовласниками залишалися й священики, купці, міщани, проте дедалі частіше тут поселялися саме дворяни — на весь рік або на частину його, передусім, на зимовий сезон московських балів. Олександр Пушкін зазначав: «Некогда Москва была сборным местом для всего русского дворянства, которое изо всех провинций съезжалось в неё на зиму».

Після московської пожежі 1736 р. будівництво нових дворянських особняків стало характерним для всієї Москви й Арбату передусім. Дворянські садиби «наступали» з боку Пречистенки й до середини XVIII століття заповнили квартали поблизу Сивцевого Вражка. В другій половині XVIII століття ця місцевість, Староконюшенний провулок і сама Арбатська вулиця стали аристократичними забудовами того часу — «дворянськими гніздами». Як писав сучасник, «більша частина дворянських сімей живе на Арбаті або біля Арбату». Орієнтовані на

Кремль, вулиці Нікітська, *Воздвиженка*, *Знаменка* також забудовувалися розкішними дворянськими особняками. Завдяки цьому Москва набувала риси європейського міста і одночасно зуміла зберегти неповторну самобутність російського, більше того, московського колориту. Справді, багата дворянська садиба другої половини XVIII століття — явище суто московське.

В арбатському ареалі, передусім у прикремлівській частині, проживали дуже знатні, в тому числі, царські люди. Москвознавець Михайло Пиляєв, зокрема, писав:

«Где стоит теперь Арбатская часть (між іншим, у Шевченковій повісті «Капитанша» зустрічаємо згадку про «Арбатскую часть». — В.М.), там жил отец Натальи Кирилловны (друга дружина царя Олексія Михайловича Наталія Наришкіна, мати Петра І. — В.М.) и был впоследствии подгородный дом царицы Натальи, а по ней и сына ее Петра Великого… В дополнение сказанного о возможной и точной принадлежности арбатского частного дома царице Наталье Кирилловне, прибавим еще, что юный Пётр, не удаляясь от родного ему места, учредил тут же свой полковой Преображенский двор; он стоял в Гранатном переулке…»

Неподалік від того місця, де нині розташовано Культурний центр України в Москві, знаходився будинок, який придбав у 1702 р. дід видатного російського полководця генералісимуса Олександра Суворова дяк Ф.Мануков. У XVIII столітті нинішній Серебряний провулок навіть називався Мануковським. Судячи з усього, Суворов тут і народився. Самому полководцю належав будинок на Великій Нікітській вулиці, куплений його батьком у 1760 рр. Між іншим, із десятка пам’ятних дошок, які були встановлені в Москві до революційного 1917 р., одна з перших знаходилася на будинку Гагмана по Великій Нікітській, де

провів дитинство Суворов (№ 42): «Здесь жил Суворов». В *церкві Феодора Студита* на Нікітському бульварі (в 1950–1992 рр. носив ім'я Суворовського) майбутнього полководця хрестили, а через сорок чотири роки Суворов вінчався тут з В.Прозоровською.

Олександр Суворов пов'язує Арбат з Україною. Він мав під своїм началом українську козацьку флотилію та кілька полків козаків-чорноморців, що допомагали йому взяти Очаків, Ізмаїл, Аккерман, інші укріплені турецькі фортеці. Під командуванням Суворова українські козаки воювали на території Австрії, Італії та Швейцарії. Свою відому книгу «Наука побеждать» Суворов написав у містечку Тульчин на Поділлі. Недалеко від нього в селі Тиманівка знаходиться музей видатного російського полководця. Є також музей в Ізмаїлі Одеської області, присвячений штурму цього міста суворовськими військами.

Нагадаю також, що Шевченко проілюстрував книгу російського історика Миколи Полєвого «Історія князя Італійського, графа Суворова Римникського, генералісимуса російського» (1842). Всього Шевченко виконав у 1841-1842 рр. 33 ілюстрації до книги, і вони викликають величезний інтерес особливою зануреністю художника в тему. Під час цієї роботи Шевченко користувався оригінальним прижиттєвим портретом Суворова (1800, пастель) роботи Йоганна - Генріха Шмідта, знайомився з меморіальними речами полководця та документами. В результаті було створено ілюстрації, що й сьогодні вражають майстерністю художника, живою правдивістю створеного ним образу. Полководець постає перед нами в розмаїтих жанрових сценах — від початку його воєнної служби («Суворов на варті») до кінця життя («Останні дні Суворова», «Суворов у труні»). Привертають увагу рисунки «Суворов відправляє Пугачова до Москви», «Обговорення майбутніх воєнних походів» та ін. Особливий інтерес викликає

прекрасний «Портрет О.В. Суворова», вміщений між сторінками ще однієї книги Миколи Полєвого — «Російські полководці», який Шевченко закінчив, скоріше за все, після першого перебування в Москві на початку 1844 року.

Цікаво, що книга Полєвого «Історія Суворова» з ілюстраціями Шевченка перевидавалася в Росії шість разів, востаннє — в 1904 р. Зокрема, вона побачила світ і в 1858 р., коли Шевченко найдовше жив у Москві, тоді ж у місті фабрика П.Лук'янова надрукувала дві лубочні картинки, скопійовані з цієї книги. На одній з картинок у центрі аркуша — портрет Суворова, а навколо нього в семи рамках окремі ілюстрації з книжки. Всі вони подані за рисунками Шевченка, які, очевидно, приваблювали автора лубка демократичністю сюжетів. На другій картинці, побудованій за таким самим принципом, із семи сцен — три за рисунками Шевченка (Помарницкий А.В. Портреты А.В. Суворова: Очерки иконографии. — Л., 1963. С. 146).

Тож пам'ятаймо і про таку віртуальну Шевченкову присутність у Москві.

У 1790 рр. на Воздвиженці було побудовано в стилі зрілого класицизму розкішний палац — один із кращих у Москві — для графа, генерал-фельдмаршала Кирила Григоровича Розумовського (1728-1803) — українця, третього сина «регистрового казака Киевского Вышгорода Козельца полка» Григорія Розума. Головний будинок (нині № 8) садиби Кирила Розумовського (можливо, архітектором був Василь Баженов) зберігся й донині достойно закріпляє ріг Воздвиженки та елітного Романового провулка (в XVII столітті — Розумовський провулок), в якому в минулому столітті жило чимало радянських «гетьманів». Москвознавець Іван Кондратьєв писав: «При этом доме находится одна из стариннейших церквей во имя Знамения Пресвятой Богородицы.

Построение её приписывалось брату патриарха Филарета боярину Ивану Никитичу Романову (около 1625 г.)». Справді, церква була з'єднана з будинком кам'яним критим переходом. В Шевченкові часи також була домовою церквою: «Знамения Пресвятой Богородицы при доме графа Шереметьева на Воздвиженской улице». Закрита в 1920 рр. В 1991 р. повернута Російській православній церкві.

Кирило Розумовський, який народився на хуторі Лемеші Козелецького повіту Чернігівської губернії і в дитинстві пас скотину, став першим російським президентом Імператорської Академії наук (до нього були тільки німці), а в 1750–1764 рр. був гетьманом Малоросії — останнім гетьманом Лівобережної України. Втім, сам Розумовський говорив, що справді останнім гетьманом був Іван Мазепа. Деякі дослідники вважають, що діяльність Розумовського певною мірою перегукувалася з політикою Мазепи, проте у графа не було самостійницького духу, надто любив він почесті й багатство, та зрештою й часи були вже інші.

Розумовського та його оточення навіки засудив Тарас Шевченко:

Як Кирило з старшинами
Пудром осипались
І в цариці, мов собаки,
Патинки лизали.

Дійсно, Кирило Розумовський, як ніхто, розумів, що зберегти прихильність цариці можна було не стільки ревною службою, скільки хитромудрим їй догідництвом. Зокрема, відомо, що в 1754 р. гетьман подарував Єлизаветі фантастично красиву карету з дивовижним різьбленням, що виставлялася в Оружейній палаті Кремля. Хоч історики іронічно називали Розумовського «гетьманом у перуці», сам він до своєї посади ставився серйозно, принаймні просив у цариці зробити її спадкоємною в своєму роду. Це й стало значною мірою причиною

немилості Катерини II до гетьмана і його сина Андрія, якого Розумовський і бачив своїм спадкоємцем. Втім, утративши гетьманство, Розумовський залишився в оточенні цариці. Зі своїх численних посад Розумовський особливо цінував посаду командира лейб-гвардії Ізмаїльського полку, що забезпечувала йому конкретну владу.

Михайло Грушевський писав про цього гетьмана:

«На Україні Розумовський нудився… в справи українські не дуже мішався, і Україною правила старшина по своїй волі, зносячися безпосередньо з сенатом і російським правительством… те, що зроблене було нею за сей час, пережило потім і скасованнє гетьманства… В сім вага до сих часів останнього українського гетьмана, хоч який не цікавий був він сам своєю особою». Як відомо, Розумовський добився скасування митниці між Великоросією і Малоросією, і його епоху історики називають «золотою осінню Гетьманщини».

З 1795 р. в палаці на Воздвиженці, побудованому для батька, жив його син, граф Олексій Розумовський, який через п’ять років продав будинок графу Миколі Шереметєву й переселився в батьківську підмосковну садибу на Гороховому полі. Вона була побудована в 1799—1802 рр. у стилі дерев’яної класицистичної архітектури з великим парком. Михайло Пиляєв писав: «Дом этот занимал целый квартал, один сад этого большого дома имел в окружности более трех с половиной верст и занимал 43 десятины земли… На всем пространстве его были устроены боскеты, цветники, всевозможные прихотливые аллеи из искуственно подстриженных деревьев; широкие дорожки в нем начинались от дома, высоко насыпанные и утрамбованные, и мало-помало все делались уже и уже и наконец превращались в тропинку, которая приводила к природному озеру, или на лужайку, усеянную дикими цветами, или к холмику, покрытому непроницаемым

кустарником, или вела к крутому берегу реки Яузы». Садиба Розумовського пережила пожежу 1812 р. і подальші лихоліття XIX і XX століть, але була зруйнована на початку XXI століття.

За царя Олександра I Олексій Розумовський повернувся на державну службу, став міністром народної освіти. За його участю було відкрито 42 приходських і 24 повітових училища, кілька гімназій та інститутів, а також знаменитий Царськосєльський ліцей. Розумовський пішов у відставку в 1816 р., а через шість років помер. Сам Кирило Розумовський закінчив своє життя в Батурині, де й похований. До речі, від фельдмаршала графа Шереметєва походила близька знайома Тараса Шевченка Варвара Рєпніна, а Кирило Розумовський був її прадідом. Останній з відомого роду — Петро Розумовський — помер у 1835 р. в Одесі.

Якщо на Арбаті дворянські садиби все частіше будувалися кам'яними, то середній дворянський будинок у Москві був, як правило, дерев'яним. Його будівництво коштувало дешевше, його простіше було протопити, до того ж справедливо вважалося, що в такому будинку легше дихається й живеться. Ось, як писав про подібне дворянське помешкання тогочасний поет Костянтин Батюшков: «Вот маленький деревянный дом, с палисадником, с чистым двором, обсаженным сиренями, акациями и цветами. У дверей нас встречает учтивый слуга. Комнаты чисты, стены расписаны искусной кистью, а под ногами богатые ковры и пол лакированный. Зеркала, светильники, кресла, диван — все прелестно и, кажется, отделано самим богом вкуса. Здесь обитает приветливость, пристойность». Втім, допожежна дворянська Москва не відзначалася впорядкованістю й чистотою. Брудно було навіть у Кремлі, де все занепадало й осипалося. Дворянський син, поет Володимир Філімонов писав:

Вот допожарная Москва:
Валы, бугры, пруды, овраги,
Домы на горках и во рвах,
Телеги, цуги, колымаги,
Тревога, суета средъ улиц и домов,
И вечный шум карет и дрожек,
И вечный звон колоколов.

Особливий інтерес викликає післяпожежна забудова Арбату, в ареалі якого жили Бодянський і Щепкін, де бував Тарас Шевченко, а нині знаходиться *Культурний центр України в Москві*. Під час нової забудови було випрямлено деякі арбатські провулки, що утворилися на місці проходів по церковних дворах (Серєбряний, Малий Афанасьєвський, трохи раніше — Плотников). Багаті будинки, що з'являлися в арбатських і приарбатських вулицях і провулках були, частіше за все, витонченими особняками в стилі класицизму. Їх прикрашали багатою ліпниною, з барельєфами фігур і аксесуарів на античні мотиви, з крилатими грифонами на дахах, з рельєфами лев'ячих голів на фронтонах і з гербами на чавунних гратах. На Пречистенці один із найвідоміших московських особняків — будинок Хрущова (№ 12 на розі Хрущовського провулку) має два однакових парадних фасада з портиками в центрі кожного, які проте суттєво відрізняються за композицією. Але в арбатських провулках портик з античним орденом довго сусідив з сільським побутом дворянської челяді. Очевидець згадував: «Багато хто тримав у себе в дворах корів. Я пам'ятаю весняний ранок. Всього чотири години: я прокидаюся й чую незвичний для себе звук. Що таке? Виявляється, йде пастух по Плотниковому провулку і грає на ріжку. Корови виходять з воріт, і пастух жене їх на Дівоче поле».

Старий Арбат уособив своєрідність московських архітектурних ліній; вони впродовж віків впливали на формування ментальності москвичів, робили їх внутрішньо вільнішими й розкутішими в

порівнянні, передусім, з петербуржцями. Принаймні, Забєлін стверджував: «Например, постройка домов и улиц в Санкт-Петербурге и в Москве. Там — прямые, давящие на вас линии, здесь — кривые, весёлые, нетесные. Вы не чувствуете **нравственного удушья,** вам легко». Втім, ще раніше звернув увагу на це французький маркіз Астольф де *Кюстін*, який писав, що «в Москві дихається вільніше, ніж в усій іншій імперії».

Про глибші причини цього феномену розмірковував російський правник, історик, філософ і публіцист Борис *Чичерін*:

«Тогдашняя Москва была преимущественно дворянским городом. Тут жили зажиточные, независимые семьи, которые не искали служебной карьеры и не примыкали ко двору. Это налагало своеобразную печать на всю московскую жизнь. В ней не было того, что составляло и поныне составляет язву петербургского большого света, стремления всех и каждого ко двору, близость к которому определяет положение человека в свете. Слова и действия царственных особ и чиновные производства не занимали все умы и не были предметом постоянных толков».

Та повернемось до московської архітектури дворянських часів на прикладі Арбату. Невеликі, переважно одно і двоповерхові особняки з бельетажем і мезоніном були поставлені з розривом на червоній лінії вулиці й оточені садами й дворами. Один із таких особняків — відомий будинок Штейнгеля — зберігся на розі Гагарінського й Хрущовського провулків (Гагарінський, 15). Це той самий Володимир Іванович Штейнгель (1783-1862) — російський письменник і декабрист, засуджений до 20 років каторжних робіт, з яким Шевченко познайомився 14 травня 1858 року в Петербурзі: **«...Познакомился с декабристом бароном Штенгелем, с тобольским другом М.Лазаревского»**.

Близький друг Шевченка Михайло Лазаревський у 1841-1845 рр. служив у Тобольську, де мешкав тоді Штейнгель.

Після війни 1812 р. Штейнгель служив ад'ютантом управляючим канцелярії московського генерал-губернатор, і займався післяпожежною забудовою Москви. Вийшовши у відставку, Штейнгель познайомився з Кіндратом Рилєєвим, від якого дізнався про існування таємного товариства. 14 грудня 1825 року Штейнгель був на Сенатській площі, через тиждень повернувся в Москву, де його арештували. На той час він уже не мешкав у Гагарінському провулку, особняк було продано ще в 1819 р. В 1830 р. будинок якийсь час винаймав Микола Тургенєв, дядько відомого письменника. В 1834 р. тут мешкав онук Суворова князь Олександр Суворов. У 1872-1917 рр. особняком володіла відома в Москві сім'я Лопатіних, яка підтримувала зв'язки з багатьма діячами російської культури та науки. На «лопатінських середах» побували Лев Толстой, Олександр Писемський, Федір Достоєвський, Сергій Соловйов, Василь Ключевський, Афанасій Фет… Сюди в 1897–1898 рр. до молодої письменниці Лопатіної приходив Іван Бунін. Через багато років, уже в еміграції, Бунін згадував: «Она мне нравилась потому, что нравился дом…» Дивовижне зізнання! Воно багато в чому пояснює прив'язаність Буніна, та й не тільки його, до таємничих арбатських провулків з романтичною аурою. До цього незвичайного «арбатського світу» повною мірою можна віднести слова Бориса Пастернака: «Мне посчастливилось узнать, что можно день за днем ходить на свидания с куском застроенного пространства, как с живой личностью».

У Великому Афанасьєвському провулку також збереглися дворянські особняки. В одному з 1829 по 1833 рр. жив Шевченковий знайомий Сергій Аксаков, інший відомий, як дім Урусових (1825). Своїми очима сьогодні можна також побачити особняки, що збереглися,

на Сивцевому Вражку, 27 (свого часу тут жив Олександр Герцен), на розі Сивцевого Вражка і Калошина провулка, в Дєнєжному провулку та в інших місцях Арбату.

В особняку Шереметєвих на Поварській (тепер — № 27), гостюючи у свого товариша Сергія Кисельова, Олександр Пушкін у грудні 1828 р. вперше читав «Полтаву», яку спершу хотів назвати «Мазепа». Через тридцять років поруч на Поварській в будинку Олександра Кошелєва (тепер — № 31) бував Тарас Шевченко. Згадуються поетові рядки:

Наробили колись шведи
Великої слави,
Утікали з Мазепою
В Бендери з Полтави.

У Пушкіна також про Мазепу:

Души глубокая печаль
Стремиться дерзновенно в даль
Вождю Украйны не мешает.
Твердея в умысле своем,
Он с гордым шведским королем
Свои сношенья продолжает.

Звичайно, Пушкін оцінював Полтавську битву зовсім інакше, ніж вона залишалася в історичній пам’яті українського народу. Недарма Володимир Сосюра в поемі «Мазепа» писав: «О Пушкін, я тебе люблю, та істину люблю ще дужче!»

Втім, як відомо, Пушкін особливо не занурювався в історію гетьманства Мазепи: «“Полтаву” написал я в несколько дней, долее не мог бы ею заниматься…» Михайло Максимович, дізнавшись, що поет написав «Полтаву», не читавши «Історії Русів», подарував йому цей твір.

Як би там не було, геніальний Пушкін був напрочуд точний у визначенні задуму Мазепи:

Теперь бы грянуть нам войною
На ненавистную Москву!

Якщо врахувати, що, на думку Пушкіна, «Мазепа действует в моей поэме точь-в-точь как в истории, а речи его объясняют его исторический характер», то саме в пушкінській поемі пролунало в арбатському світі пояснення глибинної причини історичного вибору Мазепи:

Но независимой державой
Украйне быть уже пора —
И знамя вольности кровавой
Я подымаю на Петра.

У Пушкіна зустрічаємо цікавий запис, пов'язаний із запорозькими козаками: «Однажды Потемкин, недовольный запорожцами, сказал одному из них: "Знаете ли вы, хохлачи, что у меня в Николаеве строится такая колокольня, что как станут на ней звонить, так в Сече будет слышно?" — "То не диво, — отвечал запорожец, — у нас в Запорозцине е такие кобзары, що як заиграють, то аже у Петербурси затанцують"». Поет усвідомлював і те, що Катерина II «закрепостила вольную Малороссию».

Свідком віртуального перетинання Шевченка з Пушкіним на Поварській досі залишається великий в'яз, що зберігся на цій вулиці між Великим Ржевським і Борисоглібським провулками. Йому — понад 200 років, і в'яз пам'ятає обох великих поетів.

В Дєнєжному провулку мав особняк (№ 5) автор популярного циклу публікацій «Москва и москвичи», Щепкіновий знайомий Михайло Загоскін, який писав: «Мы, москвичи, избалованы прекрасными видами; мы встречаем их на каждом шагу и привыкли смотреть равнодушно на эти великолепные панорамы, которые пленяют всех иностранцев своей роскошной красотою и дивным разнообразием». На Арбаті мешкав український і російський історик і археограф Дмитро Миколайович Бантиш-Каменський (1788-1850; нинішні будинки № 23 на Арбаті і № 38 в Сивцевому Вражку). Він народився в Москві, навчався в Московському

університеті, у 1814-1816 рр. служив у Колегії закордонних справ, а потім був управителем канцелярії Київського військового губернатора князя М.Рєпніна. Перебуваючи в Україні, Дмитро Бантиш-Каменський написав і опублікував чотиритомну «Историю Малой России» (1822). Він також зібрав і систематизував цінний історичний матеріал, опублікований вже після його смерті в книзі «Источники малороссийской истории» (1858-1859). Після знайомства з Пушкіним у 1831 р. Бантиш-Каменський став консультантом поета в його зайняттях російською історією, був автором першої друкованої біографії Пушкіна (1847). З іншого боку, Тарас Шевченко знав історичні праці Дмитра Бантиша-Каменського. Його батько — Микола Бантиш-Каменський (1737-1814), вихідець із києво-могилянських спудеїв, український і російський історик родом із Ніжина, починаючи з 1783 р. три десятиліття очолював Московський Головний архів МЗС Росії. Відомо, що поряд з ним в архіві працював українець із бідних дворян Лев Максимович. Бантиш-Каменський привів у порядок та описав величезну кількість документів. Чотири томи «Обзора внешней политики России» вважаються класичними. У 1812 р. Бантиш-Каменський організував вивезення архіву на підводах у Нижній Новгород і тим самим врятував безцінні документи.

Будинок № 16 на розі Старого Арбату й Серебряного провулку досі зберігся в значно спрощеному вигляді. В ньому мешкав інший відомий на всю Росію архівіст і бібліограф Петро Іванович *Бартенєв* (1829-1912), з яким у березні 1858 року в Москві познайомився Шевченко. Бартенєв був видавцем журналу «Русский архив», і за його життя вийшло близько 600 номерів. Він заклав наріжні камені пушкінознавства, зафіксував спогади сучасників і друзів поета, написав дослідження «Род и детство Пушкина», «Пушкин в Южной России». Для нас особливо важливо, що

Бартенєв публікував в «Русском архиве» біографічні матеріали про Тараса Шевченка.

Неподалік у будинку № 36 у 1870-1871 рр. мешкав Шевченковий знайомий Олексій *Плещеєв*, який після повернення із заслання жив у Москві, перекладав поетові твори.

Ніби підбиваючи своєрідний підсумок післяпожежній забудові Москви й, зокрема, Арбату, Віссаріон Бєлінський писав: «Многие улицы в Москве, как то: Тверская, Арбатская, Поварская, Никитская, обе линии по сторонам Тверского и Никитского бульваров — состоят преимущественно из господских (московское слово!) домов. И тут вы видите больше удобства, чем огромности или изящества. Во всём и на всём печать семейственности: и удобный дом, обширный, но тем не менее для одного семейства, широкий двор, а у ворот, в летние вечера, многочисленная дворня...»

В арбатських провулках цей московсько-дворянський побут існував, так би мовити, в класичному вигляді. Нащадок дворянської Москви Петро Кропоткін зумів яскраво змалювати його:

«В этих тихих улицах, лежащих в стороне от шума и суеты торговой Москвы, все дома были очень похожи друг на друга. Большей частью они были деревянные, с ярко-зелёными крышами; у всех фасад с колоннами, все выкрашены по штукатурке в веселые цвета (особливість, що вражала іноземців. — В.М.). Почти все дома строились в один этаж с выходящими на улицу семью или девятью большими светлыми окнами. Лавки в эти улицы не допускались, за исключением разве мелочной или овощной лавочки... Зато на углу наверняка стояла полицейская будка». Вдалося встановити, що поліцейські будки стояли біля Арбатських, Нікітських та Пречистенських воріт, на вулиці Арбат недалеко від церкви Миколи Явленого, на Поварській, біля Патріарших ставків, у

Великому Ніколо-Пісковському провулку, в Сивцевому Вражку, в Дєнєжному, Нікольському, Великому Афанасьєвському, Власьєвському, Філіпповському, Староконюшенному, Великому Ніколопісковському, Трубниковському, Хлібному, Мерзляковському провулках, на Пречистенці й Остоженці та в інших місцях. Всього в арбатському ареалі налічувалося понад 40 будок.

Вже згаданий Володимир Філімонов у поемі «Москва», зображаючи грибоєдовську й пушкінську Москву й підкреслюючи богемність Арбату, писав:

Тогда в Москве, и праздной, и богатой,
Живали жизнью полосатой:
Арбат ложился спать — уж встали на Донской...

Інший сучасник Петро Вістенгоф писав те саме в прозі: «Житель Замоскворечья (разумеется, исключая некоторых домов, где живут дворяне) уже встаёт, когда на Арбате и Пречистенке только что ложатся спать, и ложится спать тогда, как по другую сторону реки только что начинается вечер». У Миколи Гоголя читаємо: «Москва — русский дворянин, и если уж веселится, то веселится до упаду и не заботится о том, что уже хватает больше того, сколько находится в кармане: она не любит средины… Москва гуляет до четырёх часов ночи и на другой день не подымется с постели раньше второго часу…»

Навіть Анатолій Марієнгоф уже в наступному столітті зачепив цю тему:

... И с ленью русских бар,
Что обретались в переулочках Арбата...

У Шевченковому дитинстві Арбат можна було порівняти з аристократичним передмістям Парижу, що й робили Олександр Писемський і Петро Кропоткін: «Жизнь текла тихо и спокойно в этом Сен-Жерменском предместье Москвы». Його вулиці й провулки були

заселені Толстими, Гагаріними, Оболенськими, Трубецькими, Голіцинними, Кропоткіними, Наришкіними, Ростопчиними, Лопухіними, Долгорукими, Волконськими, Шаховськими, Милославськими, Всеволожськими, Сологубами... Кажуть, що на кожних шість-сім жителів Арбату випадав один дворянин — найвищий процент по всій Москві. Очевидець свідчив, що парафія церкви *Миколи Явленого на Арбаті* «була осереддям родовитого дворянства».

Ось, що писав арбатець Михайло Салтиков-Щедрін: «Москва того времени была центром, к которому тяготело все неслужащее поместное русское дворянство. Игроки находили там клубы, кутилы дневали и ночевали в трактирах и у цыган, богомольские люди радовались обилию церквей; наконец, дворянские дочери сыскивали себе женихов». До речі, нещадний критик кріпосного права Салтиков-Щедрін у «Пошехонской старине» розкрив «жахливу підкладку» дворянсько-поміщицького життя — безправне становище кріпосних людей за парадними фасадами особняків. Тим самим, не заперечуючи світлих картин Тургенєва і Толстого, він доповнив їх реалістичною картиною життя дворянства «середньої руки».

Якщо Москва була центром для російського дворянства (тут проживало понад 18 тис. дворян, в тому числі більше 8 тис. — потомствених), то, в свою чергу, Арбат у широкому розумінні був таким місцем для самої Москви. У дореволюційному путівнику по місту про Арбат ішлося в розділі «По дворянской Москве».

«Російський типовий купець у Москві»

У 1830-1840 рр. Москва, зберігаючи риси дворянського міста, дедалі більше перетворювалася в промисловий і торговий центр усієї Росії. Основним змістом промислового перевороту був перехід від

мануфактури до фабрики. Цей процес завершився в другій половині XIX століття після відміни кріпосного права.

В 1831 р. в Москві завод братів Бутеноп розгорнув виробництво сільськогосподарських машин. 1835 р. прийнято перший фабричний закон в Росії «Положення про відносини між хазяєвами фабричних установ і робочими людьми…» В 1836 р. затверджено Положення про акціонерні компанії, в Москві вікрито Робітний дім. В 1837 р. було засновано Московську фондову біржу, вже в 30 рр. у місті влаштовувалися виставки мануфактурних і фабричних виробів. У Москві тоді переважала текстильна промисловість, її продукція користувалася світовою популярністю. Французький маркіз Астольф де Кюстін, який відвідав Москву в 1839 р., записав: «Її шовки з честю суперничають на російському ринку з тканинами Сходу та Заходу». «Указатель Москвы» (1852) зазначав: «Если не подлежит сомнению, что русская мануфактурная промышленность идет, во многих отношениях, наравне с иностранною, то не менее верно и то, то большая часть сделанных ею успехов принадлежит Москве. Жаккардов станок, цилиндрическая набивка ситцев, приуготовительные машины по части бумагопрядения, самопрядильные машины, усовершенствования в шерсто-прядильнях, в отделке сукон, шелковых, бумажных, шерстяных й особенно так называемых смешанных материй, производство стеарина и высших сортов химических изделий, рисовальные технические школы — все это появилось и основалось в Москве прежде, чем в других местах империи». До речі, фабриканти Київської та Волинської губернії купували барвники для сукна не тільки в Одесі, а й у Москві. В другій половині 30 рр. спостережливий Микола Гоголь зафіксував: «Москва — кладовая, она наваливает тюки до вьюки… Москва… шлёт товары на всю Русь… Москва — большой гостиный двор».

Питома вага металообробної і харчової продукції сильно виросла лише наприкінці XIX століття. Якщо в 1814 р. в Москві нараховувалося 253 підприємства, на яких працювало 27,3 тис. робітників, то в 1853 р. їх було 443, а робітників — 46 тис. Враховуємо й дрібні підприємства, тоді загальна кількість зростає вдвічі. В 40 рр. XIX століття, коли Шевченко вперше приїжджав до Москви, 732 московських підприємства займали 1259 будівель. Серед великих підприємств, які розміщувалися в кількох корпусах, виділялися фабрики Гучкових, Прохорових, Новікова.

Економічному розвитку Москви, та що там — усієї країни, сприяло безпрецедентне будівництво першої в Росії залізничної магістралі Петербург-Москва, що почалося в 1843 р., а в рік першого приїзду Шевченка в Москву, в 1844-му, на великому пустирі біля Каланчовського поля неподалік від Красних воріт розгорнулося зведення залізничного вокзалу, який, як і вся залізниця, був введений у дію в 1851 р. Шевченко вперше проїхався по «чугунці» через сім років. Наступного року після його смерті на Каланчовському полі було завершено будівництво ще двох вокзалів — Ярославського й Казанського.

В доповіді імператору Олександру II, який назвав першу залізницю Миколаївською, повідомлялося:

«Новизна дела и особенно местность дороги, проходящей в северном климате, по топким болотам и пустынным местам, прорезывающей Валдайские горы, обойти которые было нельзя, представляли чрезвычайные затруднения не только при производстве работ, но и в самом проектировании дороги и всех её сооружений. Препятствия эти преодолены, дорога сооружена и сооружена русскими инженерами. Только один был иностранец и то не строитель, а совещательный инженер.

Сооружением дороги не оканчивался труд: нужно было иметь локомотивы и вагоны. Все это сделано здесь; на дороге имеется: 163 локомотива, 2.078 вагонов и 580 платформ… Николаевская дорога имеет в своём управлении составы: дорожный, станционный и подвижной. Служба их свидетельствуется исправностью поездов».

За перші чотири роки «чугунка» перевезла понад 3 млн. пасажирів, 500 тис. солдатів і майже 50 млн. пудів багажу. Залізниця, що створювалася руками сотень тисяч кріпосних селян, робітних людей і була, тим самим, своєрідним уособленням відсталості суспільного устрою Росії (недарма Шевченко вважав, що саме технічний прогрес покінчить з «поміщиками-інквізиторами») швидко стала могутнім важелем розвитку промисловості й сільського господарства, заводського виробництва, влаштування в 1852 р. вздовж дороги електромагнітного телеграфу і т.д. Газета «Северная пчела» справедливо писала з приводу нового чуда: «Железная дорога, теперь оконченная, свяжет воедино две столицы русского царства и откроет для нашего быта и промышленности новую эпоху». Успіх першої залізниці зумовив підписання на початку 1857 р. царського указу «Про будівництво першої мережі залізниць у Росії» — програми розвитку російських залізничних магістралей. Розпочався приплив приватного капіталу в їх будівництво, було створено Головне товариство російських залізниць (російсько-французьке акціонерне товариство).

Важливим фактором капіталізації став інтенсивний приплив іноземних інвестицій, які сприяли швидкому подоланню прірви між напівфеодальною Росією і передовими, розвинутими країнами Заходу. Скажімо, в 1857 р. в Москві засновано станкобудівний завод братів Бромлей. Взагалі з середини XIX століття в Москві нестримно зводилися фабричні корпуси, вокзали, банки, торгові пасажі та універсальні

магазини, великі доходні будинки, що значною мірою визначало формування основних магістралей міста. Перші ознаки переходу Москви від дворянського міста до капіталістичного підмітив ще Пушкін майже за три десятиліття до реформи 1861 р.: «...Москва, утратившая свой блеск аристократический, процветает в других отношениях: промышленность сильно покровительствуемая, в ней оживилась и развилась с необыкновенною силою. Купечество богатеет и начинает селиться в палатах, покидаемых дворянством». Ці процеси бачили неозброєним оком і менше відомі сучасники. Один із них писав у 40 рр. XIX століття: «Москва сделалась в настоящее время столицей промышленности, куда стекаются все богатства внутреннего трудолюбия и торговой мены России с другими государствами. Москву снабжают все порты Балтийского, Черного и Азовского морей колониальными товарами; южная Россия — шерстью, хлебородные губернии — жизненными припасами». Зі свого боку, Москва доставляла свої мануфактурні вироби на всі ринки Росії, зокрема, на українські ярмарки, в Сибір, Середню Азію і, навіть, у Китай. Московська губернія виробляла половину всіх бавовняних товарів Росії.

Господарем Москви стає купець, фабрикант, промисловець. Він скуповував дворянські особняки, знімав із їхніх фронтонів герби старих господарів Москви — князів Голіциних, Долгоруких, Шаховських, Щербатових — і вивішував незграбні вивіски купців Солодовникових, Шелапутіних, Хлудових, Обідіних і т.д.

В середині 40 рр. Бєлінський вже зафіксував: «В Москве повсюду встречаете вы купцов и всё показывает вам, что Москва по преимуществу город купеческого сословия. Ими населён Китай-город; они исключительно завладели Замоскворечьем, и ими же кишат даже самые аристократические улицы и места в Москве, каковы Тверская,

Тверской бульвар, Пречистенка, Остоженка, Арбатская, Поварская, Мясницкая и другие улицы». Справді, в часи перших приїздів Шевченка до Москви купці ще не заволоділи Арбатом, але вже «кишіли» на ньому.

Про добре знання Шевченком московських купецьких типів є кілька свідчень. Скажімо, мимохідь кинута фраза в повісті «Капитанша», де велика випічка з українського тіста порівнювалася з ... московською купчихою: **«Точно московская кубическая купчиха, белая, румяная - ну так бы й проглотил всю разом».** Цікаво також, що в травні 1857 року в листі до Броніслава Залеського Шевченко, розповідаючи про роботу над своїми малюнками, писав, що для кількох не було моделі: **«Необходим русский типический купец, чего здесь не имеется. Я отложил это до Москвы...»** У березні 1858-го Шевченко порівнював з «товстою купчихою» храм Христа Спасителя.

З 60 рр., тобто після смерті Тараса Шевченка й приблизно в дитячі та юнацькі роки Михайло Грушевського, на Арбаті все впевненіше оселяються торговельні підприємства. Москвознавець Петро Ситін писав: «У 1882 році більшість будинків на Арбаті належала купцям. У всіх будинках були магазини і ятки з розмаїтими вивісками. По вулиці проходила конка, гриміли по бруківці візники».

Москва все більше ставала інтегральною моделлю всеросійського підприємництва. За другу половину XIX століття населення в Москві збільшилося майже втричі: в 1880 рр. наблизилося до 800 тис., а на початку XX століття перевищило 1 млн. чоловік. Цей ріст було викликано промисловим і торговельним розвитком і йшов за рахунок притоку із сіл корінних російських губерній, які оточували Москву в радіусі 300—350 кілометрів. Цим пояснювалася тодішня однорідність національного складу московського населення. Цікаво, що вже тоді

число уродженців України в Москві було більше, ніж вихідців із Орловської, Тамбовської, Курської, Воронезької губерній.

Володіння № 599

Відсутні безпосередні документальні свідчення про те, що Тарас Шевченко, блукаючи по кривих московських вулицях, був якраз і на Арбатській вулиці (нинішній Арбат), але вірогідність цього дуже велика. Так чи так, а **ми не можемо не згадати коротко про історію одного з будинків на цій вулиці, бо він нині належить нашій державі , й у ньому знаходиться Культурний центр України в Москві — духовний наступник Шевченкової присутності в місті.**

Будівництво первісної двоповерхової споруди на червоній лінії Арбатської вулиці, тобто лінії забудови, датується 1800-1812 рр. З цього часу йде відлік історії нинішнього будинку № 9, який вже перейшов двохсотрічний рубіж. Зведення нових житлових і нежитлових будівель, розширення їх у глибину земельної ділянки збігається в часі з народженням та дитинством Тараса Шевченка (1813-1824). Щепкін, який приїхав у Москву в 1823 р., мав змогу бачити це будівництво. В Центральному архіві науково-технічної документації м.Москви мені пощастило знайти унікальні документи, які дають можливість розповісти про цей давній період забудови й упорядкування земельної ділянки, що належала тоді *надвірній радниці* Варварі Афанасіївні Мальшиній. Цій енергійній і діяльній росіянці ми завдячуємо цивілізованим освоєнням райського куточку старовинного Арбату.

Земельна ділянка Мальшиної простягалася від Арбатської вулиці (так називалася тоді вулиця Арбат) до району нинішнього Малого Афанасьєвського провулку, де межувала з домоволодіннями надвірної

радниці Попової, *міщанина* Івана Лазарєва і якоїсь Зімбулатової. З боку нинішнього Великого Афанасьєвського провулка до Варвари Мальшиної прилягала тоді земельна ділянка графа Шереметєва. З боку нинішньої Арбатської площі й Гоголівського бульвару розміщувалося домоволодіння *купця* Сабурова. Між іншим, сусіди Мальшиної ніби спеціально підібрані для того аби продемонструвати нащадкам, що вже в першій чверті XIX століття Арбатська вулиця була різнорідною за становою належністю домовласників — дворянин з титулом графа, надвірні радники, купець, міщанин.

Документи свідчать, що в наполеонівській пожежі 1812 р. на згаданій ділянці згоріли двоповерховий будинок на місці нинішнього будинку № 9 і будівлі в глибині двору. Незначна частина їх була відбудована чи відремонтована вже до літа 1813 р. Проте роботи не припинялися, а у вересні 1818 року розпочалася серйозна добудова й перебудова основного будинку та інших будівель. Влітку 1822 року були вже зведені, але ще не оздоблені триповерховий цегляний житлових будинок і два двоповерхових житлових будинки. Повністю були готові цегляні одноповерховий житловий і нежитловий будинки в глибині двору. Ще через пару років основний будинок на Арбатській вулиці, що був повернутий порталом до нинішнього Великого Афанасьєвського провулка, йменувався в документах чотириповерховим, а двоповерховий — триповерховим, але, судячи з усього, в них обладнали підвали, зробивши їх житловими. До того ж третій поверх був надбудованим мезоніном.

Завершивши будівництво, Варвара Мальшина у 1826 р. добилася ще й звільнення свого домашнього вогнища від постою в ньому солдатів і офіцерів. До речі, домовласники платили за це чималі гроші, зате мали

право гордо написати на воротах чи навіть вирізати на камені: «Звільнений від постою».

Наступна зустріч з Варварою Мальшиною, яку дають змогу архівні документи, датується початком 1838 року. Виявляється, що ділова й, мабуть, вродлива жінка вже мала інше прізвище! В «Плане и фасаде, выданном от комиссии для строений в Москве, 1838 года, генваря 26 дня» засвідчено, що земельна ділянка № 599 (цей номер залишиться за нею й надалі) по вулиці Арбатській Пречистенської частини 5 кварталу належить «коллежской советнице Варваре Афанасьевне Крекшиной, бывшей Мальшиной». Таким чином, з новим чоловіком Варвара Афанасіївна виросла на один чин, бо в Росії колезький радник був громадянським чином 6-го класу й міг займати середні керівні посади (начальник відділення, діловод у центральних закладах).

На плані, який зберігся в архіві, бачимо той же основний будинок з мезоніном, повернутий фасадом на захід. Праворуч від входу й ліворуч в задній частині будинку були добудовані два затишних ганки. В дальному кутку двора (з боку нинішнього Малого Афанасьєвського провулка), як і раніше, розміщалася нежитлова будівля, скоріше за все, сарай. Неподалік, перпендикулярно до нього — дерев'яна одноповерхова будівля, очевидно, для прислуги.

Звертає на себе увагу те, що будинок первісно будувався цегляним, що було тоді рідкістю в Москві, але всіляко підтримувалося місцевою владою. Існували навіть «Правила для неодмінного виконання», затверджені в 30 рр. XIX століття, в яких зокрема зазначалося: «Крыльца в больших домах должны быть каменные и галереи не дозволяются иначе, как каменные...» В «Правилах» передбачалося осадження нового будинку: «Каменное строение... вновь оконченное в одно лето, не дозволять штукатурить ни внутри, ни снаружи тем же годом». Вони

містили й протипожежні вимоги: «Деревянные этажи на каменных этажах не должны обшиваться тесом, а должны быть штукатурены...» І ще одна — естетична настанова: «Окраска крыш должна быть... красной или зеленой краской». Який же чудовий вигляд мали такі будинки з висоти пташиного польоту!

В архіві я знайшов документи про земельну ділянку № 599 й забудову на ній, датовані серпнем 1857 року:

«Описание существующих строений. Под №1, каменное 4-х этажное жилое. № 2, каменное 3-х этажное жилое. № 3, каменное 2-х этажное жилое, с подвалом. № 4, каменное 2-х этажное с антресолями жилое. № 5, каменное 2-х этажное, нижний этаж нежилой, а верхний жилой. № 6, каменный портал. № 7, каменное одноэтажное нежилое. Под № 8, каменное одноэтажное жилое. № 9, каменный вход в подвал. №10, деревянное двухэтажное нежилое. № 11, деревянное одноэтажное нежилое. № 12 деревянное одноэтажное в каменных столбах нежилое.

Кровли на сих строениях крыты железом. № 13, деревянное одноэтажное нежилое. Кровля крыта тесом.

В строении № 4 и 5, по фасаду показанные окна под литерами: а, б, в, г, д, е, и, ж, фальшивые».

Знаменний момент! На кресленні будинку, що знаходився на нинішньому місці Культурного центру України в Москві, глуха стіна на Арбатську вулицю декорована фальшивими вікнами. Цього вже настійно вимагала естетика вулиці, що давно об’єднала навколо себе будинки, повернувши їх обличчям до себе.

Згадані документи дозволяли побудувати дерев’яну одноповерхову нежитлову будівлю з покриттям даху залізом і наказували відремонтувати будівлі під № 1, 2, 3, 4 і 13. Крім того, було велено побудувати цегляні брандмауери. Взагалі вражає грунтовність і

капітальність забудови ділянки № 599, що в більшості своїй містила кам'яниці з залізними дахами, до того ж вони весь час удосконалювалися.

Фактично ми зафіксували стан забудови землеволодіння № 599 на той час, коли Шевченко востаннє бував у Москві, тобто на початку другої половини XIX століття. Варвара Крекшина, якій перевалило далеко за 70 років, уже генерал-майорша, мала власний будинок на Тверському бульварі. Земельна ділянка № 599 належала тоді знову жінці — штабс ротмістрші Пуколовій Єлизаветі Дмитрівні. В 1872-1873 рр. в західній частині двору по червоній лінії Арбату за проектом архітектора Д.Гущина було побудовано окремий триповерховий будинок, а земельна ділянка отримала новий номер — 636-й і позначалася в документах за 636/599. Тоді на ній знаходилося п'ять житлових цегляних будинків і дві службові, також цегляні, будівлі. З цього часу домовласником був спадковий дворянин Олександр Іванович Ромейко. Після його смерті в 1916 р. земельна ділянка до Жовтневої революції знаходилася під рукою його дружини Олени Миколаївни Ромейко.

Живий Арбат часів Шевченка

Мені давно хотілося «населити» *Арбатську вулицю* (тепер — Арбат) живими людьми, які мешкали на ній за часів Шевченка чи трохи пізніше, тобто назвати поіменно всіх, хто мав тут власний будинок. Робота виявилася дуже непростою, але в книзі «Тарас Шевченко і Михайло Грушевський на Старому Арбаті» (2006) було вперше оприлюднено прізвища московських-арбатських сучасників українського поета. Йшлося про це й у книзі «Тарас Шевченко: "Моє перебування в Москві"» (2007). Після того ще довго вивчав списки домовласників усієї

Арбатської дільниці, й тепер ми можемо уявити її соціальний склад у часи Шевченка, який відображав процеси, що проходили в арбатському ареалі.

Передусім, про сусідів Єлизавети Пуколової — домовласниці на території нинішнього будинку № 9. В Афанасьєвському провулку недалеко від неї мали власні будинки купчихи Феоктиста Травнікова і Олександра Бобильова; міщанки Євдокія Максимова та Ганна і Уляна Лазарєви. Найближчими сусідами Пуколової по Арбатській вулиці були: *титулярний радник* Олександр Нємчинов, купці Макар Лапін і Федір Большой та селянин графа Шереметєва Григорій Марковкін. Недалеко від Єлизавети Пуколової мали власні будинки «кандидат Санкт-Петербурзької Академії» Олександр Стрекалов і губернський секретар, князь Петро Голіцин.

На тому боці Арбатської вулиці, що відносилася до Пречистенської дільниці, мали володіння: надвірний радник Степан Лошаківський; цехова (майстри, які мали цех з пошиву одягу чи взуття, білизни або капелюхів, виробництву меблів чи карет і т.д.) Марія Аріола; чиновник 12 класу Авдій Лазарик; підпоручиця Катерина Сємичева; генерал-майор Федір Тиньков; колезькі асесори Михайло Хрущов і Михайло Лопиревський; купець Іван Селівестров; дочки надвірного радника Єлизавета й Ольга Вельяминови; штабс-капітан Микола Новиков. Чотири будинки мав на Арбаті та в Кривому провулку князь Микола Меншиков. Далі мешкали: міщани Афімія Мокеєва і Семен Дубровін; цеховий Костянтин Виноградов; купець Семен Буров; надвірний радник Никанор Хитров. Один біля одного стояли будинки церковнослужителів паламаря Івана Любимова, протоієрея Сергія Платонова, дяка Петра Голосова. Далі жив *статський радник* Микола Васильчиков. На цьому

боці Арбатської вулиці знаходилося також приміщення Московської провіантської комісії.

На протилежному боці вулиці, що належала до Арбатської дільниці, жили штатські (цивільні) чиновники: дійсний статський радник, князь Михайло Оболенський; титулярний радник Іван Тоон; *таємний радник* Олександр фон-Дребуш; колезька радниця Софія Митькова; колезька асесорша Ганна Писемська.Чимало будинків належали військовим чинам: генерал-майорам Миколі Бутурліну і Сергію Самсонову (біля Арбатських воріт); полковницям Олімпіаді Насакіній, Ганні Прожевській і Катерині Давидовій; секунд-майору Петру Загряжському (мав також будинок на Молчановці); поручику Петру Кікіну; дружині генерала від інфантерії Єлизаветі Головіній. Окремо виділимо купців: Федір і Петро Староносови; Сергій Славний (біля Арбатських воріт); Микола Кубєєв (лавка на Смоленській площі); Ганна Шоріна, Олександра Корольова. Серед інших — *почесні громадяни* Микола Троїлін і Марія Комарова, дяк Євграф Остроумов, цеховий Гільдебрандт. На цьому боці вулиці знаходився також будинок «Комітету Імператорського Московського людинолюбного товариства» (при церкві Миколи Явленого).

Домовласниками на Арбатській вулиці були три князі — Петро Голіцин, Михайло Оболенський і Микола Меншиков. Так само було в інших куточках Арбатської дільниці. Скажімо, дійсний статський радник, князь Сергій Сергійович Гагарін, мав землю в Трубниковському провулку, колезький регістратор князь Лев Миколайович Гагарін — будинок на вулиці Новинський вал, генерал-майор, князь Павло Гаврилович Гагарін та гвардії полковник, князь Олександр Черкаський — на Великій Нікітській, а князь Олексій Кропоткін — в Дєнєжному провулку. Княгиня Дар’я Волконська мешкала біля Пречистенських воріт, а княжна Софія Голіцина — в Гагарінському провулку і т.д.

Графиня Аграфена Єфімовська мала будинок на Великій Молчанівці, дійсний статський радник, граф Олексій Зубов — на Поварській, а граф Платон Зубов — у Гранатному провулку. Барон Михайло Боде мешкав на Поварській, а баронеса Анна Корф — на Малій Нікітській вулиці і т.д. Всього в Арбатській дільниці міста нараховувалося понад двадцять дворянських прізвищ з почесним титулом барона, князя та графа, в тому числі, Мещерські, Щербатови, Урусови, Ухтомські, Мансирові, Бобринські... У Шевченкові часи дворянам належала керівна роль у міському самоуправлінні.

На Арбатській вулиці 13 прізвищ належали до чиновної знаті та дрібніших рангів, а в усій Арбатській дільниці таких домовласників нараховувалося понад 180 (!). Вони представляли практично всі щаблі *Табеля про ранги*. Несподівано багато виявилося домовласників, які належали до військової знаті і менших чинів — 11 прізвищ на Арбатській вулиці і близько 160 (!) в Арбатській дільниці. Дивно, що така інформація в арбатознавчій літературі раніше не зустрічалася. В арбатському ареалі деякі будинки належали дрібним власникам «із дворян», зустрічалися «з дворян дівиці» і т.д.

Вісім купецьких прізвищ на Арбатській вулиці та численні купецькі домоволодіння в усіх кінцях Арбатської дільниці чітко окреслюють тенденцію, що набирала силу в Шевченкові часи. В 70 рр. і особливо у 80 рр. до купецтва переходить перевага у міських справах. Після виборів 1877 р. купцям належало вже близько 80 % гласних міської думи. Брат і сестра Селіверстови мали будинки на Поварській і на Великій Молчановці. Купець Максим Козаков жив у Єрмолаєвському провулку, а купець Олександр Деген — на Остоженці, купець Гаврило Брюшков купив землю в Палашевському провулку, а Василь Карнаухов — у Зачат'євському провулку і т.д. Всього в Арбатській дільниці числилося

близько 70 купецьких домоволодінь. Серед їх власників були Бакланови, Бокови, Головастікови, Козакови, Кожухови, Ламакіни, Лодкіни, Мамрови, Понизовкіни, Смуренкови, Тулупови і т.д.

Ще більше — майже 80 домовласників — з них чотири з Арбатської вулиці — були церковнослужителями (протоієреї, священики, диякони, дяки, паламарі). Це й зрозуміло, в той час в ареалі Старого Арбату діяло понад 30 храмів і 4 домових церкви. Серед церковнослужителів зустрічаємо прізвища Архангельських, Богородських, Богословських, Воздвиженських, Лаврових, Остроумових, Преображенських, Святославських, Троїцьких, Фівейських, Цвєткових... Окремим рядком скажемо про *проскурниць*, їх в Арбатській дільниці нараховувалося 13 (Казанцева, Петровська, Протопопова, Сахарова, Федорова і т.д.).

Серед інших мешканців Арбатської вулиці зустрічаємо двох почесних громадян, а в Арбатській дільниці вони володіли більш як десятьма будинками. Скажімо, почесний громадянин Микола Лузін мешкав у Великому Бронному провулку, а Семен Лєпьошкін — на Смоленському ринку. З московських міщан на Арбатській вулиці виявлено лише два прізвища, втім, у всій Арбатській дільниці вони володіли майже 60-ма будинками. Близько 10 будинків числилися за цеховими. Навіть селянин графа Шереметєва, домовласник з Арбатської вулиці, не був одиноким. В Єрмолаєвському провулку знаходився будинок Івана Соколова, а у Великому Козихинському провулку — Тимофія Головкіна, обидва — колишні «селяни графа Шереметєва». Двома будинками володіли вчителі: домашня вчителька Лідія Марконет жила на Спиридонівській вулиці, а вчитель Михайло Терновський — у Малому Бронному провулку. В однині серед домовласників була дружина аудитора Марія Подчиньонкова, яка жила біля Арбатських воріт.

Серед людей мистецького світу домовласниками на той час були артистки: Єлизавета Гартман — в Благовіщенському провулку, Акуліна Медведєва — в Дурновському провулку, Анна Федорова — в Гранатному провулку і танцмейстерша Катерина Лобанова — в Серебряному провулку. В Старому Конюшенному провулку будинок був записаний на дружину відомого актора Василя Живокіні (працював у Малому театрі півстоліття — з 1824 по 1874 рр.) Мотрону Живокіні. Два будинки числилися за театральними службовцями — капельдинерами. Що ж до інших представників інтелігенції та художньої богеми, то вони не мали власних будинків.

Не виключено, що хтось із названих арбатців у свій час зіткнувся з Шевченком на московських вулицях чи в провулках...

«Мені подобається вуличне життя»

Вийдемо на московські вулиці разом із Шевченком, який якось написав у листі, що він «**пішов собі знову блукать по закарлючистих улицях московських аж до самого вечора**».

У центрі Москви, а Шевченко гуляв саме тут, немає нічого «закарлючистішого», ніж арбатські провулки, і тут абсолютно не діє сентенція з Євангелія від Луки про те, що кривизна випрямиться. Даремно новачок намагатиметься пройти «прямо». Якраз «прямо» ніяк не вийде. Скажімо, Шевченко міг направлятися на Пречистенку, а потрапити на Гоголівський бульвар. Або повернути в Кривий (тепер — Кривоарбатський) провулок і вийти через кілька хвилин на той самий Арбат, у двох сотнях кроків від відправної точки. Таки Кривий!

До речі, відомий москвознавець Володимир Гіляровський писав в одній з своїх публікацій:

«И возит извозчик седока, и оба ругают московские переулки.

Седок проезжий, и извозчик, старик, тоже недавно в Москве.

— Да тебе сказано в Кривой переулок!

— Да они все тут кривые! — оправдывается извозчик...

И действительно, сколько кривых переулков в Москве!»

Справді, Кривоарбатський провулок, який отримав таку назву в другій половині XIX століття, раніше називався просто Кривий, а був ще Кривий провулок на Якиманці та на Варварці недалеко від Кремля. Лабіринт московських вулиць, провулків і глухих кутів, що мали однакову назву і збивали з пантелику людей, які погано знали Москву, відобразився у вуличному фольклорі в такій жартівливо-путаній адресі: «За Яузой на Арбате, на Воронцовом поле, близи Вшивой горки на Петровке, не доходя Покровки...» і т.д., тобто ніде.

Отож, тепер знатимемо, що Тарас Шевченко написав про «закарлючисту» кривизну московських провулків ще тоді, коли Володимир Гіляровський був немовлям.

Мені вдалося знайти яскраві й правдиві картини, залишені талановитим побутописцем Москви сорокових років, сучасником Шевченка, призабутим письменником Іваном Кокорєвим (1826-1853). Ось що він писав про Москву Шевченкової присутності в ній:

«В продолжение двух-трех часов путешествия в Москве можно встретить все степени развития городской жизни, начиная от столичного шума и блеска до патриархального быта какого-нибудь уездного городка. Идешь, например, по широкой бойкой улице, с домами как на подбор, один другого лучше; по стенам из окон, из дверей манят тебя вывески всякого рода и цвета; направо и налево снуют пешеходы; мостовая горит под бегом рьяных коней; двери лавок устают затворяться

и отворяться; узлы, кульки, тюки, ящики ежеминутно шмыгают то с возов, то на воза...

Только что перебежал улицу сделал несколько шагов, глядь — совершенно другая декорация: всю улицу вдоль перерезает широкий бульвар с ветвистыми липами; по обеим сторонам его тянутся степенные дома, разнообразные по наружности, но одинаковые по цели, которую имели в виду их хозяева — устроить жилище для себя, а не помещение под известное число торговых заведений; приволье, простор, иногда даже слишком, видны во всем — и в богатых покоях, в которых есть где развернуться старинному хлебосольству, и в разных службах, занимающих просторный двор, с воротами настежь, и в тенистых садах, обнесенных решетчатым забором...

Еще несколько шагов — и другая картина... Вот она — область простого, идеального быта. Нет здесь ни мостовой, которую красиво заменяет зеленый луг с торною дорогою посредине; нет никаких принадлежностей городской суетной жизни; нет ни одного торгового или увеселительного заведения, если не считать двух мелочных лавочек с товаром рублей на сотню в каждой... Домики, все без исключения, деревянные, одноэтажные, выстроены по правилам свободной архитектуры, один смотрит вправо, другой влево, и почти все имеют способность склоняться набок; на лавочках у ворот посиживают старушки, занимаясь вязаньем чулок; дети, милые дети, бойко играют в бабки или в шары; мохнатые куры безбоязненно разгуливают по улице, роясь в земле; на лугу пасется идиллическая корова; в луже, которую принято называть прудом, полощутся утки... Пройдешь этим укромным предместьем Москвы, — и пошли тянуться с обеих сторон огороды, замелькали сараи, крытые соломой, начали встречаться мужики и бабы, кто на косьбе, кто на пашне».

Спостережливий француз Астольф де *Кюстін* також звернув увагу на характер московського міського пейзажу: «Підніміться на гірку, навіть невисоку, відкрийте вікно, вийдіть на балкон або на терасу — і перед вашими очима предстане нове, величезне місто, що розкинулося на пагорбах, між якими пролягають ниви, ставки, навіть ліси; місто-село, оточене полями…»

Узагальнюючи, можна сказати, що московський пейзаж упродовж усього XIX століття зберігав камерний, а то й патріархальний характер, що утвердився в післяпожежний період. Розташування й невеликі розміри будинків робили Москву антиподом Петербурга — самого «міського» міста Росії.

Шевченко, безперечно, мав можливість познайомитися з вуличним життям Москви. Цікаво, що 6 листопада 1857 року він записав у щоденнику: **«С некоторого времени мне… нравится уличная жизнь, хотя нижегородская публика ни даже в воскресный ясный [день] не показывается на улице, и Большая Покровка, здешний Невский проспект, постоянно изображает собою однообразный длинный карантин. А я всё-таки люблю побродить час-другой вдоль этого пустынного карантина».**

Коли Москва ще спала, в «калашнях» уже акуратно накладали калачі й булки у великі довгі лотки. У щоденнику спостережливого Шевченка є запис про те, що Москва славиться сайками й калачами. Лунали церковні дзвони, вулиці наповнювалися людьми. Хтось прямував у храм, ішли в своїх справах кухарі, чиновники поспішали на роботу, з’являлися візники, купці в торгових рядах відчиняли лавки і розкладали товар. Двірники, ліниво потягуючись, виходили з лопатами для прибирання снігу, водовози гуркотіли по мостових, жебраки влаштовувалися біля церковних огорож, кучери вели коней у кузні,

п’янички поспішали похмелитися в шинок. З дворів вибігали хлопчики з дорученнями від господарів; про них Петро Вістенгоф узагальнююче писав так: «Мальчик на посылке обыкновенно старается поместиться на запятках проезжающего экипажа… Вообще московский мальчик своеволен, лукав, задорен между товарищами и почти всегда имеет страсть к голубям…»

Вже зранку в дворах з’являлися всюдисущі московські лахмітники зі своїм незмінним викриком скрипучим голосом: «Берём!» Петро Вістенгоф спостеріг: «Московские улицы оглашаются криком людей, которые не продают, но покупают все, что вам угодно, только бы оно было старое и дешевое; часто вы встретите их на больших улицах и услышите: старые голенища продать, нет ли бутылок, штофов, всякого старья, тряпья и старого заячьего меха продать?»

Опівдні московська мостова починала двигтіти від великих екіпажів, фаетонів, прольоток, дрожок, колясок, карет (гуркіт стояв неймовірний, бо шини були тоді металевими) — багаті і заможні москвичі робили візити, молоді люди і панянки їхали в модні магазини на *Кузнецький міст*, а сенатори — в *Сенат*.

Були й такі гультяї, які прокидалися опівдні, а то й у дві години і, потративши чимало часу на туалет, виїжджали з дому: «Куда это часто они сами не знают, такие люди обыкновенно садятся в фаэтон и, подумавши несколько минут, говорят кучеру: пошел из ворот направо, потом налево, пошел прямо, перегони вон эту карету, стой, стой! … Тут господин выскакивает из фаэтона, чтобы поговорить несколько минут со своею знакомой, идущею по тротуару в хорошенькой шляпке, надетой на затылке, и в кисейном платье, под которым жестоко накрохмаленная юбка производит шум по улице; сказавши с этою знакомою несколько слов, господин опять прыгает в фаэтон…»

Цікавий аналіз соціальної і професійної ролі московських екіпажів і московських «виїздів» зустрічаємо у М.Богословського: «Крупные доктора, получавшие хорошие гонорары, ездили летом в каретах, а зимою в парных санях непременно с высокою спинкою. Между экипажем, в котором ездил доктор, и получаемым им гонораром существовала обоюдная связь. Выше был гонорар — лучше был и выезд, пара лошадей и карета, но, с другой стороны, и высота гонорара при первых или случайных визитах определялась по экипажу... Можно было встретить одиночные и парные “сани с верхом” таким же, каким покрывались пролётки и коляски; в таких санях с верхом ездили архимандриты мужских и игуменьи женских монастырей и вообще “монастырские власти”».

О четвертій годині дня наступав обід, і місто завмирало на годину. Потім оживало знову, але ділове життя доволі швидко змінювалося на дозвільне. Безліч москвичів і гостей міста заповнювали, особливо влітку, московські сади і бульвари, та в будь-яку пору — трактири і кабаки.

На той час, коли Шевченко бував у Москві, ще тривав сезон балів, і з усіх кінців міста безкінечна низка карет тягнулася до під’їзду Дворянського зібрання або на Поварську, Арбат і Пречистенку, де московські багатії давали пишні бали. Сучасник писав: «Вся Поварская в буквальном смысле запружена была экипажами, которые по обеим сторонам улицы тянулись до Арбатских ворот… Кого тут не было, начиная с главнокомандующего до нашего брата, студента, от альфы до омеги!»

Там теснота, волненье, жар,
Музыки грохот, свеч блистанье,
Мельканье, вихорь быстрых пар
Красавиц лёгкие уборы

Людьми пестреющие хоры,
Невест обширный полукруг
Все чувства поражают вдруг.

До півночі життя міста завмирало, але через дві-три години починалися роз'їзди з балів і Дворянського зібрання...

Про бали читаємо у того ж Пушкіна, як про «світ пустий»:

... всех занимает
Такой бессвязный, полный вздор,
Всё в них так бледно, равнодушно;
Они клевещут даже скучно;
В бесплодной сухости речей,
Вопросов, сплетен и вестей
Не вспыхнет мысли в целы сутки…

Втім, гуляннями та балами жила далеко не вся Москва, в Замоскворіччі, населеному в основному міщанами й купецтвом, життя проходило зовсім інакше — патріархально, спокійно, замкнено в сімейному побуті. В довгих провулках не було жвавого руху і рідко коли гриміла по мостовій карета, на яку майже завжди висовувалися з вікон...

До того ж із часом історичне захиріння дворянства суттєво зменшило безтурботне бальне життя в Москві. Той же Пушкін уже встиг зафіксувати: «Куда девалась эта шумная, праздная, беззаботная жизнь? Куда девались пиры, чудаки и проказники — все исчезло… Нынче в присмиревшей Москве огромные барские дома стоят печально между широким двором, заросшим травою, и садом, запущенным и одичалым. Под вызолоченным гербом торчит вывеска портного, который платит хозяину тридцать рублей в месяц за квартиру; великолепный бельэтаж нанят мадамой для пансиона — и то слава Богу! На всех воротах прибито объявление, что дом продается и отдается внаймы, и никто его не покупает и не нанимает. Улицы мертвы. Обеднение Москвы доказывает обеднение русского дворянства». Московські веселі й безтурботні компанії все більше перебиралися до демократичних, але

впорядкованіших, ніж попередні кабаки, *трактирів*, які були невід'ємною ознакою московської вулиці.

Про освітлення, водопостачання міста і московських візників

Починаючи книгу «Шевченко в Москве», її автори І.Карабутенко, О.Марусич, М.Новохатський чомусь особливо наголосили, що Москва в середині XIX століття була «без електричного освітлення, без центрального опалення, без газопроводу й, звичайно ж, без радіо, телебачення, телефону, без метро, автобуса, тролейбуса і навіть трамваю, без кінотеатрів, без палаців культури, робітничих клубів». Зауважимо, що ніякої провини в цьому на Москві немає, нічого подібного не було і в інших великих містах Європи та світу. Наразі побіжно скажемо про те, що в Москві тоді таки було.

Щодо освітлення міста в темний час, то воно почалося за сто з лишком років до першого приїзду Шевченка в рік прибуття до Москви Михайла Ломоносова — в 1730-му. В 1840 р. в місті нараховувалося 7,7 тис. масляних ліхтарів (всередині скляних чотирикутників знаходився світильник із гнотом, занурений у конопляну олію).

Петро Вістенгоф захоплювався нічним освітленням міста: «Столица роскошно освещается во время ночи с 1 сентября по 1 апреля, и не только по большим улицам, но даже по самым малым переулкам, и те из фельетонистов, которые пишут нам, что в Москве нет возможности ездить по ночам за темнотою, пишут совершенную несправедливость». (Мені доводилося читати в тогочасних московських газетах їдкі публікації з цієї проблеми). Проте Вістенгоф, який якраз тоді готував свою книгу до видання, мабуть, просто не хотів сваритися з властями, бо насправді світло масляних ліхтарів було дуже тьмяним, а оскільки відстань між ліхтарними стовпами, навіть на Пречистенці чи Остоженці,

дорівнювала майже сотні метрів, то на вулицях все одно панувала темрява. Не випадково Пушкін в одному з віршів писав:

Когда Потёмкину в потёмках
Я на Пречистенке найду,
То пусть с Булгариным в потомках
Меня поставят наряду.

Спочатку ліхтарщики, котрих набирали з штрафних солдатів, заправляли ліхтарі конопляною олією, яку забирали собі, і ліхтарі часто-густо гасли, ледь кліпнувши. Обурений поліцмейстер наказав додавати в масло спирт. Але спирт крали ще жвавіше. До того ж, окраїни міста, заради економії, взагалі намагалися освітлювати не щодня. Навіть наприкінці XIX століття в Москві популярним був віршик:

Всю Тверскую осветили,
Электричество пустили,
А в других местах прохожий
Поплатиться может рожей.

Втім, Вістенгоф мав рацію в тому, що Москва здатна була яскраво ілюмінувати себе з нагоди великого свята. На це, зокрема, звернув увагу в 1839 р. маркіз Астольф де Кюстін: «Я любувався ілюмінованою Москвою. В міру того, як згущалася темрява, місто розцвічувалося вогнями. Його магазини, театри, вулиці виступали низками лампад із мороку».

Той же Вістенгоф і з тієї ж причини вихваляв московських поліцейських: «Неусыпными попечениями светлейшего градоначальника устройство полиции доведено до совершенства… Все полицейские чиновники вежливы, услужливы; при малейшей в них надобности обывателя спешат немедленно оказывать всякое со своей стороны содействие. Само собою разумеется, такие качества — причина того, что полиция пользуется от жителей тем уважением, которое свойственно этой большой отрасли внутреннего благосостояния столицы». Не без

того, але в 40 рр. XIX століття прогулянка по московських бульварах у нічний час була доволі небезпечною. Це стосувалося навіть центра міста. Сучасник писав про район Страстного бульвару та Сінної площі 1850 рр.: «Я хорошо помню, как иногда при наступившей темноте, но даже еще не поздно вечером, с площади доносились крики: “Караул, грабят!”, и от нас более храбрые выбегали на площадь, а менее мужественные отворяли форточки и возможно внушительно и громко возглашали: “Идем!”». Так і було, бо поліцейських стражників було мало, *будочники* чергували біля своїх будок, а темрява...

Та заради справедливості, зауважимо, що за деякими даними в середині XIX століття в чотирьохсоттисячній Москві за рік відбувалося лише 5-6 убивств, декілька грабежів, близько 400 шахрайств і 700 крадіжок. Дві третини злочинів розкривалися. На гірше ситуація почала складатися з початку 60 рр. XIX століття. В Шевченкові часи з порушниками громадського порядку вчиняли дуже просто. Провинні лакеї, кучера, повари і т.д. із кріпосних відсилалися їх панами до поліції, де їх, у залежності від письмового прохання господарів, сікли хлостами. Так само карали і вільних людей з міщан і фабричних робітників. Цікаво, що ці екзекуції схвалювали самі провинні, бо подібна розправа звільняла їх від судової тяганини і позбавлення волі за незначні правопорушення. Нерідко такі покарання мали публічний характер і викликали неприхований інтерес у обивателів.

Що ж до темряви на московських вулицях, то нею обурювалися таки чимало москвичів, і в 1853 р. в місті з’явилися перші гасові ліхтарі. Так що Шевченко, проїжджаючи через Москву в 1858 р., вже користувався здобутками цілої «ліхтаревої революції». Якщо врахувати, що в 1844 і 1845 рр. він був у Москві в лютому-квітні, а в 1858 р. — у березні, то щоразу ввечорі поетові доводилося ходити під московськими

ліхтарями, які горіли впродовж 9 місяців — з 1 серпня до 1 травня, правда щомісяця лише 24 ночі. Газові ліхтарі в Москві з'явилися вже після смерті Шевченка — в 1867 р., а перші 32 електричних ліхтарі спалахнули біля храму Христа Спасителя у 80 рр., а потім — на Тверській. Втім, це нововведення стосувалося лише центральних вулиць, і, як писав сучасник, навіть у 70 рр. «редко поставленные маслянные фонари, ночью едва мигавшие на темных улицах, рано гасли и улицы с переулками погружались в кромешную тьму и тем дополняли картину патриархальной Москвы...» Більше того, в 1913 р. із майже 21 тис. ліхтарів понад 9 тис. залишалися ще гасовими, близько 8 тис. — газовими і лише 4 тис. — електричними.

Опалювалася Москва печами, тому вози, які розвозили дрова по садибах, були найпершою ознакою ранкового міста разом з димами над димарями будинків. Улітку для безпеки від пожеж усім жителям, які мали в дворах дерев'яні будівлі, заборонялося топити, більше того, на устя печі привішували воскову печатку, наявність якої час від часу перевіряли. Дерев'яна Москва споконвіку горіла часто й страшно. З початку XIX століття в місті діяли професійні пожежні команди, які володіли кращими кіньми. Центральне пожежне депо знаходилося на Пречистенці, у кожній дільниці міста за безпекою стежили брандмейстери (начальники пожежних команд).

Ще раз звернемося до Петра Вістенгофа: «Во время пожара пожарная команда, находящаяся в Москве в удивительном устройстве, поражает вас быстротою своих действий и тем самоотвержением, какое показывают заслуженный начальник и простой солдат. Пожарный с удивительным, свойственным русскому бескорыстием, воспламеняемый примером своих старших, спасает ваше имущество и лезет за вас в огонь, не требуя никакой благодарности; ему одобрительный привет

начальника: спасибо, братцы! вознаграждает все опасности. Несмотря на огромное пространство столицы, с первым появлением пожарного сигнала на Московском депо несколько частей, сообразно сделанным распоряжениям, уже находятся на пожаре, как будто они его предвидели. При звоне колокола, употребляемом только в случае тревоги, днем ли то или в глубокую полночь, пожарные в соверешнной тишине бегут, сохраняя перенумерованный между собою порядок, отворяют конюшни, запрягают не более как в 3 минуты тем же затверженным порядком лошадей и вихрем несутся на пожар».

В цьому випадку маємо змогу поглянути на дії пожежників (їх Вістенгоф знову таки перехвалив), з опису Бодянського, який залишив розповідь про відому пожежу у Великому театрі в березні 1853 року, що виявила чимало прорахунків в організації пожежної безпеки в Москві:

«Замечательно, что после перестройки в 1843 году доносили государю, что театр снабжен тысячами ведер воды в водоеме, проведенной из Сухаревой башни, так что стоит только открыть краны, и все было бы покрыто водою. Но теперь в водоеме с незапамятного времени не было ни капли воды, краны заржавели, а стольная занавесь, которая могла быть спущена сверху и отделить на время пожара партер от сцены, тоже никуда не годилась. Говорили также, что и профессор химии тогда доказывал невозможность сгореть театру, уверяя, что его скорее можно потопить, чем сжечь. “Что ж, — сказал я, узнав об этом, пришедши в профессорскую, от товарищей (в среду, когда горел еще театр). — Ведь вышло-то одно и то же: не удалось потопить, как привел Бог затопить”». Бодянський відзначив також, що пожежної драбини не вистачало для висоти Великого театру. Іншого разу, 19 лютого 1855 року, Бодянський розповів про швидко погашену пожежу в університеті, свідком якої був сам: «Заметили сильный дым из трубы… и, сказав о

пожаре,.. побежали кругом на двор, куда уже прискакала одна часть (Тверская)… Труба пожарная уже действовала… вскоре всё потушено» (О.М. Бодянский. Дневник. 1852—1857. — М.: Жизнь и мысль, 2006. С. 81—82, 158).

На московських вулицях панували візники, які славилися своєю розгнузданою лайкою, їх можна було зустріти на кожному кроці, відомо, що на початку 40 рр. XIX століття взимку в місті нараховувалося майже 12 тис. візників. Сучасник писав: «Извозничья ругань славилась в Москве, и существовало даже выражение: “ругаться по-извозчичьи”». Московський лінгвіст Володимир Єлістратов зазначає: «В Москві існувала, можна сказати, ціла грандіозна візницька культура з її багатющим лексиконом...» На всіх площах і майже на кожному великому перехресті, на вокзалах і біля готелей знаходилися біржі (стоянки) візників. Стоянка на біржі була платною, тому на ній зазвичай стояли візники з добрими кіньми й пристойними екіпажами. На біржі можна було взяти кабріолети, ресорні дрожки та прольотки, запряжені одним конем. Бідні візники в пошуках клієнтів їздили по місту. Нічного, бідного візника називали «ванькою», йшлося про «поганий виїзд». Москвознавець Іван Кокорєв писав: «Назвать простого живейного извозчика-москвича ванькою — значит нанести страшную обиду его амбиции и задеть его репутацию». Найчастіше ваньки — це селяни, які підробляли візництвом у Москві взимку: «Франт садился в его сани с видимым презрением, которое ванька давно привык сносить от чужих и от своего брата извозчика. Бывало, наскочит лихач, да отломает своею здоровою оглоблею некрепкий задок его саней и еще ругается, как обыкновенно ругаются извозчики; бывало, лошаденка его, ни с того ни с другого, начнет дурить и загородит дорогу в каком-нибудь тесном месте, а тут несется карета, которая того и гляди уничтожит и бедного *ивана* и

его родимого коня; или нападет будочник, да начнет тузить за то, что стал неловко — видишь, очень близко к тротуару, также случалось, что наймет его какой-нибудь негодяй, гоняет целый день по городу и, приехав в Ряды или в какой-нибудь казенный дом с сквозными воротами, оставлет, не заплатив денег. Словом, много горя в жизни надобно перенести ваньке-извозчику!» Перевага «ваньок» у тому, що вони за дешеву плату готові були везти сідока, куди завгодно.

Зовсім інший статус у «лихачів», яких Михайло Загоскін називав «візниками-аристократами». Вони мали прекрасних коней, зручні, багато вбрані ресорні дрожки та прольотки. Вигляд вони мали поважний: широка борода, бархатна малинова або блакитна шапка, сіряк, перетягнутий ошатним поясом. Послугами «лихачів» користувалися московські франти, офіцери, купецькі синки, чиновники й дворяни.

Середня ціна візника на день складала: прості дрожки — 5 крб., прольотки — 10 крб., фаетон з парою коней — 10 крб., коляска і карета з четвіркою коней — 15 крб. асигнаціями. У спогадах Олександра Кочубинського є місце, де він зазначав, що Бодянський приїжджав в університет не на «ваньці», а на ресорних дрожках. В щоденнику Шевченка занотовано, що в березні 1858 року вони зі Щепкіним брали *прольотку* для поїздок по Москві. Читаючи розповідь Григорія Данилевського про те, як Бодянський знайомив його з Гоголем, звертаєш увагу, що вони взяли дрожки, хоча від помешкання Бодянського до будинку, в якому жив Гоголь, було всього півтисячі кроків: «Мы сели на извозчичьи дрожки и поехали по соседству на Никитский бульвар, к дому Талызина, где в квартире графа А.П. Толстого в то время жил Гоголь». Астольф де Кюстін свідчив, що серед екіпажів «найчисленішими та найживописнішими є дрожки — цей справді національний візок — літні сани». Всередині 1840 рр., тобто в

Шевченкові часи, в місті з'явився перший громадський транспорт — незручні й повільні диліжанси, довгі відкриті екіпажі з поздовжною перегородкою, запряжені парою коней, на півтора десятка пасажирів, які сиділи на лавках. В народі їх називали «лінійками». У того ж де Кюстіна: «Лінійки — дроги з подвійними сидіннями на вісім чоловік, які розміщуються спиною один до одного». Сучасник описував поїздку в лінійці: «Никакой жестокий инквизитор не мог выдумать более мучительной пытки, как езда в этих экипажах, но терпеливые москвичи ездили и платили еще деньги за свою муку. Такого безобразия, как эти линейки, вряд ли где можно найти. До невозможности грязные, вечно связанные ремешками, веревочками, с постоянно звенящими гайками, с расшатанными лошадьми, худыми и слабосильными до того, что они шатались на ходу». Лінійки курсували з центру до застав, їх біржа була на Новій площі.

В 50 рр. XIX століття в Москві нараховувалося вісім закладів, які відправляли диліжанси в Петербург, Володимир, Нижній Новгород, Тулу, Ригу, а також у Харків. У Київ з Москви відправлялися тарантаси, про які у Володимира Даля читаємо: «Дорожная повозка на долгих, зыбучих (пружних. — В.М.) дрогах». Їх часто робили з дуба. Пізніше москвичі користувалися ще й омнібусами — багатомісними екіпажами на кінній тязі з кондуктором і регулярним маршрутом.

До речі, за часів Шевченка в Москві лише центральні вулиці мали бруківку — тверде камінне покриття. Мостові були, як правило, дерев'яними, а по тротуарах прокладалися дерев'яні містки. В негоду вони доставляли москвичам чимало неприємностей, навіть і в післяшевченкові часи. А ще дерев'яні мостові під час пожеж самі спалахували й переносили вогонь на протилежний бік вулиці та вздовж неї. Московський купець Іван Слонов писав: «Но самым главным

московским отпечатком были московские мостовые. Это было нечто невозможное. Вымощенные крупным булыжником, всегда грязные и пыльные, с большими ямами, а зимой глубокими ухабами, они всегда были египетской казнью москвичей. На них часто происходили аварии, калечились лошади, ломались экипажи… Часто страдали и седоки, ломая себе руки и ноги…»

Шевченковий сучасник російський письменник, князь Володимир Одоєвський залишив і таку характеристику московських тротуарів, з якими зіткнувся й український поет: «Лавочники… считают не только улицу, но и тротуар принадлежностью своих лавок… Вы найдете на тротуарах не только вёдра, мешки и прочий товар, но и корыта для корма лошадей, или решета и прочую тому подобную посуду, живописно поставленную рядком… Такого отсутствия всякого порядка не встретишь ни в одном городе в мире». Всемосковським атрибутом були калюжі й баюри, які регулярно засипали, але вони залишалися неподоланими. У свята теслі навіть споруджували над ними дерев'яні помости.

Москва не знала тоді каналізації, робота в цьому напрямку дала результати лише наприкінці XIX століття, коли від забруднення міста смертність досягла 33 людини на 1 тис. мешканців. Коли в 1899 р. у першопрестольній нарешті з'явилася каналізація, міський голова князь М.Голіцин записав у щоденнику: «На мою долю выпало пережить во главе городского управления одну из патетических минут его — открытие канализации. Это такая операция, перед которой всё прочее бледнеет». У Шевченкові часи ситуацію можна було схарактеризувати пізнішими словами М.Салтикова-Щедріна, який писав, що в Москві завжди погано тхнуло, «даже на главных улицах вонь стояла коромыслом». Проблема відходів великого міста тяжіла над Москвою

довго. Очевидець писав: «Москва доныне (1914 г.), несмотря на водопровод и канализацию, не может добиться чистого воздуха, и к иным дворам лучше и сейчас не подходить, но в шестидесятых годах (XIX століття. — В.М.) зловоние разных оттенков всецело господствовало над Москвой. Уже не говоря про многочисленные, примитивно организованные обозы нечистот, состоявшие часто из ничем не покрытых, расплескивавших при движении свое содержимое кадок... зловоние в большей или меньшей степени существовало во всех дворах, не имевших зачастую не только специально приспособленных, но никаких выгребных ям...»

Ще наприкінці XVIII століття потреба чистої питтєвої води для Москви виросла настільки, що імператриця Катерина II вимушена була видати указ про пошук джерел: «Москва доброй воды для употребления не имеет, москворецкая вода мутна и нечиста». Розвідувальні роботи почалися в 1778 р., а вже в 1780-му вода з Митищ поступала в місто по трьох акведуках. У 1804 р. було відкрито новий водогін, але на середину XIX століття в Москві всерйоз не вистачало води. Скажімо, взимку 1847-1848 рр. замість потрібних 330 тис. відер у день Москва отримувала менше 100 тис. Тому вже на час повернення Шевченка із заслання, в 1858 р. за проектом інженера Андрія Дельвіга було закінчено реконструкцію старого водогону, влаштовано водозбірні басейни (на Арбатській, Тверській, Калузькій, Серпуховській площах, біля будинку Пашкова та на Зацепі), а в Великих Митищах побудували помпову станцію. Довжина водопроводу становила 45 км., але охоплювала невелику територію. До того ж, у будинки вода, як правило, не подавалася. На трасі водогону стояли чавунні водорозбірні колонки, а пізніше воду розвозили й у бочках. Сучасник писав: «В местностях, где не было бассейна, водовозы возили воду из Москвы-реки, а иногда и из

других совсем уже негигиенических источников — небольших московских речек, прудов и т.д.» За цих умов у москвичів особливо високо цінувалася митищинська джерельна вода. В їх свідомості вона часто асоціювалася з чистою водою, з чаєм (згадаємо, наприклад, картину Василя Перова «Чаювання в Митищах»).

Поет Микола Язиков написав про митищинську воду вірш:

Отобедав сытной пищей,
Град Москва, водою нищий,
Знойной жаждой был томим,
Боги сжалились над ним.
Над долиной, где Мытищи,
Смеркла неба синева;
Вдруг удар громовой тучи
Грянул в дол — и ключ кипучий
Покатился — пей, Москва!

Цей вірш, очевидно, був навіяний і тим, що один із струмків, який давав джерельну воду в районі Митищ, називався Громовим і, за переказами, був відкритий «ударом грому», тобто блискавки.

В Москві діяли також кілька колодязів. Наявність колодязя біля будинку була престижним фактором і навіть іноді зазначалася в адресах нарівні з церквами. Записуючи свою адресу в Газетному провулку всередині 1853 р., Бодянський зазначив, що будинок Ігнатьєва, в якому він жив, знаходився поруч із Нікітським монастирем в «будинку навпроти колодязя».

До речі, будинки в Москві називалися за прізвищами їх домовласників. Ураховуючи те, що в енциклопедії вияснюється чимало сучасних адрес тодішніх будинків, познайомимося з цим історичним феноменом ближче. Найкраще послухати пояснення москвича-очевидця:

«Дома так и назывались по их домовладельцам... Обозначение домов по фамилии их владельцев создавало разного рода трудности при отыскании дома. Когда приходилось, например, отыскать дом Петрова

на какой-либо длинной улице, на Пятницкой или на Якиманке, иногда надо было промаршировать ее всю по одной стороне, а потом проделать то же по другой, если не было указано, к какому концу улицы дом расположен ближе. Полезно было в таких случаях для справки заходить в какую-либо, особенно в полотняную лавочку: там можно было получить указания, касавшиеся, впрочем, не только адресов, но и всего образа жизни обывателей обслуживаемого лавочкой района...

Бывали затруднения и в тех случаях, когда по одной улице домами владели однофамильцы, и при указании адреса надо было обозначать, что адресат живет не только в доме Иванова, но “в доме Иванова, бывшем Брабец”. Вообще, впрочем, надо сказать, что не было еще общепринятого порядка в обозначении адресов и их обозначали то по полицейским частям и кварталам, например Хамовнической части 2-го квартала на углу Неопалимовского и Малого Трубного переулка дом такого-то, то по церковным приходам, например “у Мартына Исповедника”, “у Успенья на-Могильцах”, “в приходе церкви Неопалимыя Купины”. Иногда же прибегали к различным совершенно случайным обозначениям: против такой-то церкви, против вдовьего дома, против пожарного депо и т.д. Нумерация домов начала заводиться, помнится, с 90-х годов (XIX століття. — В.М.), но этот общеевропейский порядок, уже давно усвоенный в Петербурге, в Москве прививался очень туго».

Втім, у часи Шевченка домовласників успішно розшукували за їх прізвищами. Пам’ятаймо про це, бо номери будинків, які тепер екстраполюють на той час, коли їх насправді не вивішували, невиправдані в науковому дослідженні. Інша річ, коли вони називаються стосовно XX століття чи сьогодення, щоб уявити місце тодішнього розташування московських будинків.

Про харчування, лікування та міських рознощиків

Харчування великого міста забезпечувалося завдяки власним городам і господарствам москвичів і через базари, магазини та лавки. Харчові лавки — м'ясні, овочеві, молочні — з'явилися ще в старовину, а магазини — в XVIII столітті, після петровських реформ. Вже в перші приїзди Шевченка в Москву газети рясніли оголошеннями про продаж всього і вся: від різних сортів рослинного масла — макового, соняшникового, гірчичного — «на Тверской близ Охотного ряду в доме г-на Васильчикова, в овощной лавке Григория Семёнова» — до «хальвы (Константинопольское варенье для дессерта) и маслин»; від сушених фруктів у магазині на Нікольській вулиці і грибів в Охотному ряду до фортепіано та коней…

Наприкінці 40 рр. у Москві налічувалося близько 280 магазинів, але незрівнянно більшу роль відігравали лавки. Майже 40 відсотків з них були продуктовими: овочевих — 907, борошняних — 400, м'ясних — 233, рибних — 60, з продажу масла — 46, чайних — 45, бакалійних — 33, кондитерських — 28, фруктових погребів — 46.

Серед відомих московських ринків — Смоленський, Хитровка, Сухарєвка. Москвичам і гостям міста були лавки й магазини в *Гостиному ряду,* на *Тверській, Кузнецькому* мосту, *М'ясницькій* і Нікольській вулицях. Існувало багато невеликих базарів, які жили яскравим і цікавим життям. Чимало вулиць також перетворювалися в базари. Сучасник писав: «Улица московская не в улицу, если на ней нет продажи овощных товаров — иногда с прибавкою рома, виноградных вин и водок… продажи пива и меду с пивным фонтаном из бутылки в стакан на вывеске».

На московських вулицях, особливо центральних, можна було зустріти чимало рознощиків, які відрізнялися кольором одягу. Петро Вістенгоф писав: «Бесчисленное множество разнощиков всякого рода наполняют московские улицы; одни из них, разодетые в синих халатах, продают дорогой товар; другие — в серых халатах, торгуют товаром средней сцены; наконец, мальчики и бабы — разносят самые дешёвые лакомства». Якраз ці останні користувалися популярністю, у них можна було придбати ласощі, морозиво, всілякі ягоди, в тому числі в чашечках з медом, пряники, медяники, патоку з імбирем, а ще — спаржу, огірки, редьку, горох, яблука та груші, в тому числі сушені на паличках, а ще — курей і курчат — живих і смажених, а ще — малосольну осетрину, свіжу ікру і т.д. і т.п. Продаж, як правило, супроводжувався голосним криком, адже рекламну вивіску рознощик не мав де повісити, не на лобі ж. Цей професійний «крик» став особливим жанром словесного мистецтва й без нього неможливо уявити тодішню Москву, так само, як і без церковного дзвону. Кажуть, що свого часу викрики рознощиків були зафіксовані й видані в нотному записі.

«Яблука квашені і сливи солоні!» — кричав один рознощик. «Кавуни моздокські, виноград астраханський!» — волав інший. «Апельсини, апельсини!» — лементував третій. «Лимони!» — надривався його конкурент. Цікавий штрих. 20 травня 1858 року Шевченко записав у щоденник пародійний вірш, який почув у сім'ї своїх друзів Уварових:

Напрасно, разносчик, в окно ты глядишь
Под бременем тягостной ноши.
Напрасно ты голосом звонким кричишь:
«Лемоны, пельцины хороши!»

Такий інтерес до побутових подробиць лише підтверджує, що поет звертав увагу на вуличних рознощиків, особливо тих, які виконували

свою роботу весело, мало не з піснею: «По ягоду, по клюкву, Володимирская клюква, приходила клюква издалека, просить меди пятака, а вы, детушки, поплакивайте, у матушки грошиков испрашивайте...» Або: «Яблочки ранет, у кого своих нет!»; «Кислых щей — в утробу влей!»; «Устал кричать, покупайте так!» і т.д. і т.п.

З пирогами і млинцями продавці частіше за все вишиковувалися в одну шеренгу, торгівля також ішла з приспівками: «Кому пирожки, горячие пирожки? С пылу, с жару — пятачок за пару!»; «Вот блины-блиночки! Кушайте, сыночки и мои любимые дочки!»; «Пышки, пышки, подходите, ребятишки, подтяните штанишки!» Московські старожили розповідали, що пироги були смачними й недорогими, проте нерідко самі рознощики відштовхували своєю неохайністю. Для історії залишилося чимало цікавих сценок. Скажімо, хлопчик їсть пиріг із варенням, у якому йому попався шматок брудної ганчірки. Він звертається до пирожника: «Дяденька, у тебя пироги-то с тряпкой…» Той у відповідь: «А тебе, каналья, что же за две копейки с бархатом что ли давать?»

Цікаві й точні рядки про рознощиків залишив московський купець Іван Слонов:

«Среди публики по рядам ходили многочисленные разносчики, носившие на головах в длинных лотках, покрытых тёплыми одеялами, жареную телятину, ветчину, сосиски, пироги, сайки и проч., при этом все разносчики на разные голоса громко выкрикивали названия своих товаров… Затем ещё были интересные типы «рядских поваров». Они носили в одной руке большой глиняный горшок со щами, завернутый в тёплое одеяло, в другой руке корзину с мисками, деревянными ложками и чёрным хлебом. Миска горячих вкусных щей с мясом стоила 10 коп. После еды миски с остатками щей и хлеба торговцы ставили на пол в

рядах, около своих лавок, где их доедали бегавшие по рядам бродячие собаки. Потом приходил повар, собирал миски, тут же вытирал их грязным и сальным полотенцем и снова наливал в них желающим горячих щей».

На базарі частенько траплялися крадіжки. Ось хтось ніби ненароком випустив на волю кілька різнобарвних кульок, і публіка, задерши голови, витріщилася на них, та ще й жаліє незграбного покупця… Раптом у натовпі лунає крик: «Батюшки, обікрали!» За ним волає другий, третій… Це ватага карманників витратилася на привабливі кульки, щоб примусити всіх зазіватися…

Про живий Шевченків інтерес до міського базару свідчить його запис у щоденнику 9 серпня 1857 року, зроблений в Астрахані: **«Публика рыночная, как и везде, перекупки, повара и кухарки, изредка попадается заплывшая жиром купчиха-гастрономка, да такого же содержания особа духовного чина, сугубо рачащая о плоти греховной».**

Всі дари сільських та й місцевих городів моквичі могли просто купити, чимало з них мали власне домашнє господарство, в часи Шевченка по Москві ще розгулювали корови, які щодня давали москвичам тепле молоко. Та влітку більшість поміщиків із сім'ями відправлялися в свої села, заможні москвичі також мали підмосковні садиби. У 1858 р. Сергій Аксаков запрошував Тараса Шевченка до себе «в деревню на лето».

Москвознавець Дмитро Никифоров у книзі «Старая Москва. Описание жизни в Москве со времён царей до XX века» (1903) писав: «В пятидесятых годах прошедшего (XIX. — В.М.) столетия Москва считалась да и была столицей русского дворянства. Помещичьи семьи поздней осенью, и никак не далее Рождественских праздников, наполняли

Москву. В течение шести-семи зимних месяцев проживалось в Москве всё, что было выручено доходов с имений. Летние месяцы жизнь в деревне почти ничего не стоила. Усадьбы были полны всем, что требовалось для жизни: мясо, живность, молоко, мука, крупа — все было своё. Из Москвы привозили чай, сахар и некоторые бакалейные продукты».

Вже згаданий Іван Слонов цікаво розповідав про переваги московського життя в другій половині XIX століття (пам'ятаймо, що він заглядав туди з початку XX століття): «В прежнее время менее было опасности для жизни обывателя. Он не мог сгореть беспомощно в десятом этаже небоскрёба, куда не достает ни одна пожарная лестница; обывателя на улицах не давили трамваи и автомобили; лавочники не отравляли его фальсификацией различных жизненных продуктов, которые в прежнее время были баснословно дешевы и без фальсификации. Так, например: 1 фунт черного хлеба стоил 1 копейку, пара больших вкусных калачей 5 коп., фунт лучшего мяса 5 коп., десяток яиц 8 коп., фунт масла коровьего 15 коп., фунт лучшей паюсной икры 1 руб. 20 коп., фунт осетрины 15 коп., сажень крупных березовых дров 2 руб. 50 коп. и т.д. В центре города, хорошая квартира в 4—5 комнат стоила 25—30 руб. в месяц. В то время не знали ни дровяных, ни квартирных кризисов, все было дешево и всего было вдоволь».

Міську пошту в Москві було відкрито якраз у рік відвідин її Шевченком — у 1845-му. Раніше листи своїх панів розносили по місту лакеї та прислуга, які в святкові дні збивалися з ніг. З цією метою використовував свого слугу Андрія й Осип Бодянський, коли відправляв записки й листи Михайлу Погодіну, Степану Шевирьову та ін. Москвичі відразу оцінили нововведення. В перший рік роботи московської пошти до неї поступило понад 160 тис. листів, а наступного року — понад 200

тисяч. Листи приймалися в усіх куточках міста в 120 невеликих лавках. Восени 1848 року вперше з'явилися скриньки, збиті з тонких дошок, оббиті жерстю й пофарбовані в яскраво-зелений колір, вони були встановлені в десяти кондитерських магазинах. У кінці 50 рр. з'явилися перші почтові марки, а в 60 рр. Москву було розділено на 23 поштових округи. Перше відділення міської пошти розташовувалося на поштамті, друге — на Арбаті. Імператорський Московський поштамт, що наприкінці п'ятдесятих років знаходився на Театральній площі, складався з цілого ряду експедицій: прийому кореспонденції і посилок та відправлення пошти; прийому грошей; іноземної кореспонденції; розбору і видачі грошей; газетної експедиції та ін. Існувало також відділення поштових карет. Рознесенням листів по місту й у дачні місцевості займалися понад 80 листонош. Лист, відправлений о 9-й ранку, опівдні доставлявся в найвіддаленіший куточок міста. Відомо, що московською поштою Шевченко користувався в березні 1858 року, принаймні, 12 березня повідомляв Михайла Лазаревського: «З завтрашньою почтою посилаю тобі два рисунка». З Москви в Петербург поет відправив тоді два листи Лазаревському.

У 1858 р. в Москві діяли близько півсотні лікарень «цивільного відомства», в яких одночасно лікувалися понад 3,5 тис. чоловік, а також лікарні «воєнного відомства» на більш як 800 осіб стаціонару. Крім того, в місті працювали 10 приватних лікарень при фабриках і заводах, у яких розміщувалося понад 1 тис. чоловік. Діяли також приватні лікарні: гомеопатична, костоправна, водолікувальна, «гальванічний кабінет» та ін. В передмістях нараховувалося 13 повітових лікарень на більш як 200 осіб. Серед великих лікувальних закладів слід відзначити Московську громадську лікарню, Катеринінську Преображенську, Маріїнську та Голіцинську лікарні, Імператорську Павловську лікарню, Московський

військовий госпіталь, Дитячу та Очну лікарні, Лікарню для чорноробочого класу.

З «Очерков московской жизни» Петра Вістенгофа дізнаємося:

«Главные, господствующие болезни в Москве: горячка, лихорадка, апоплексия, или паралич, подагра, водяная, сухотка, чахотка, цинготная, зубная, насморк, глазная, кашель, обыкновенные простудные припадки, ревматизм, коклюш, золотуха, геморрой, скарлатина, корь, оспа, лишай, ломота и сифилитическая. Болезни развиваются преимущественно в низшем классе между ремесленниками и фабричными; распространению их способствуют безнравственность, неопрятность и часто невозможность лечиться за недостатком средств; к тому же невежды, скрывая первоначальное появление недуга от нерадения, дают ему развиться в высшей степени, предаваясь обычной неумеренности: в питье и пище. Когда же они достигают до совершенного изнеможения, то, по невежеству, не прибегают к докторам, а лечатся у каких-то баб, мужиков и отставных фельдшеров, которые, так сказать, замазывают наружные признаки болезни, давая ей полный разгул в больном теле…»

Якщо взяти березень 1858 року, коли Шевченко хворів у Москві, то за даними *«Московской медицинской газеты»,* спостерігалося певне збільшення кількості захворювань і навіть смертності в місті. Газета невпевнено пояснювала це так: «Несмотря на то, что колебания термометра и барометра были незначительны, внешние атмосферные условия в этом месяце были видимо неблагоприятны. Несколько раннее и неравномерное наступление весны, вскрытие реки, позднее прохождение льда, долго лежавшего под водою, и т.п. обстоятельства, по всему вероятию, содействовали этому».

В березні 1858 року в лікарні Москви поступило 3,9 тис. хворих, а виписалося з них — понад 4,2 тис. чоловік. У воєнних шпиталях

знаходилося понад 1 тис. хворих, а до приватних лікарень поступило понад 280 чоловік і виписалося з них більше 300. У березні в Москві померло 1156 чоловік, вражає те, що 775 з них були немовлята й діти. Серед померлих: селян — 463, міщан — 337, дворян — 104, воєнних — 83, купців — 75, дворових людей — 38, людей духовного сану — 28, службовців — 18, іноземців — 10. Статистика зафіксувала, що раптово померли 14 чоловік, вбито було — 3, самовбивств — 4, мертвонароджених — 26.

У віданні Московської ради дитячих притулків знаходилися Олександринський, Миколаївський, Ольгинський, Олександро-Маріїнський, Преснєнський, Яузький, Серпуховський та інші дитячі притулки. Жіноча опіка над бідними здійснювалася через спеціальні відділення практично у всіх дільницях Москви. В місті діяли Московський дім вдів, кілька богоділень і притулків для бідняків. У Москві нараховувалося близько 30 «вільних аптек» і працювала Московська запасна аптека в М'ясницькій дільниці міста на Чистопрудному бульварі.

Периметр території Москви дорівнював тоді 40 *верстам*. Довжина її від південного заходу (з Воробйових гір) на північний схід (до Преображенської застави) складала 13 верст, а ширина від сходу до заходу — 8 ½ версти. Клімат у Москві помірний. Середня річна температура за шкалою *Реомюра* + 3,58°, найхолодніша пора року випадала на січень — -8°, найтепліша в червні — + 15, 4°. У Петра Вістенгофа знаходимо інші цифри (за шкалою Цельсія): «Климат в Москве умеренный. Зимние морозы достигают до 30°, но продолжаются не долго; редкие жары редко превышают 28°, осень преимущественно бывает сухая и здоровая, весна — почти всегда непостоянная, но редко сопряжена с какими-нибудь поветриями и болезнями. Грозы в течение

лета не свирепствуют, среднее число их в году 11. Почти всегда благорастворенный воздух, исключая нескольких удушливых дней во время лета, причиною весьма малой смертности в Москве… »

Панівні вітри — південно-західний і південний, часом дули північно-західний (як у холеру 1848 р.) і північно-східний. Бурі в Москві бували дуже рідко, землетрус — один раз, 1 жовтня 1446 року.

Довжина річки Москви від витоків до гирла — 420 верст, із яких 400 приходилося на Московську губернію; ширина від 7 до 60 *сажень*; глибина від півaршина до 6 сажень. Москва-ріка замерзала близько 1 листопада і розкривалася близько 1 квітня, таким чином для судноплавства була відкрита майже 200 днів на рік. У місті нараховувалося до 200 ставків, найбільші з них — Патріарший, Чисті пруди, Самотьока.

Москва поділялася в історичному плані на Кремль, Китай-місто, Біле місто, Земляне місто і передмістя (околиці); в адміністративному плані вона була розділена на 17 дільниць, які в свою чергу складалися з 90 кварталів і близько 600 поліцейських дільниць. В місті стояло понад 1200 поліцейських будок.

Про московських губернаторів

Приїзди Шевченка до Москви у 1844 і 1845, 1858 і 1859 рр. випали на час правління в місті трьох губернаторів. Олексій Григорович Щербатов (1777-1848) офіційно став воєнним генерал-губернатором у квітні 1844 року, невдовзі після першого приїзду Шевченка до міста. Проте ці обов’язки він виконував з червня 1843 року, коли тодішній губернатор Дмитро Голіцин, який правив Москвою понад 20 років, поїхав на лікування за кордон. Щербатов залишився в історії як голова

комісії, що опікувалася зведенням храма Христа Спасителя та ініціатором святкування в 1847 р. 700-річчя Москви (з того часу це робилося кожні півстоліття). Він також ініціював царський указ про заборону фабрикантам призначати в нічну зміну малолітніх робітників (менше 12 років). За пропозицією Щербатова в 1846 р. була створена комісія по огляду берегових земель і будівництва на них фабрик.

З травня 1848 року і до квітня 1859 року московським воєнним генерал-губернатором був граф Арсеній Андрійович Закревський (1783-1865), колишній фінляндський генерал-губернатор, а затим – міністр внутрішніх справ Росії. Його прізвище зустрічається у Шевченка. 30 червня 1857 року поет записав у щоденнику, що один із його знайомих у засланні **«заврался однажды до того, что назвал себя племянником графа Закревского, московского генерал-губернатора...»** Закревський здобув недобру пам’ять в ліберальних колах своїм деспотизмом і непримиренністю до нових віянь, отримавши навіть прізвисько «Чурбан-паша». Особливо підозріло Закревський ставився до слов’янофілів, вважаючи їх «таємним політичним товариством». За часів Закревського був складений поліцейський «Список підозрілих осіб у Москві», в ньому рахувалися чимало людей, з якими Шевченко познайомився в місті в березні 1858 року. На думку пильного губернатора, друг Шевченка Михайло Щепкін був готовий на все аж до перевороту. Закревський виступив проти будівництва фабрик, заводів і мануфактур, обмежував притік у Москву робітних людей і вимагав вислати з міста вихідців із села, мотивуючи все це необхідністю запобігання безпорядків. Москвичі говорили, що «при Закревському свята Москва стала великомученицею». Борис Чичерін згадував, що Закревський «явился в Москву настоящим типом николаевского генерала, олицетворением всей наглости грубой, невежественной и ничем не сдержанной власти. Он хотел, чтобы вся

перед ним трепетало... В Москве водворились необузданный произвол, взяточничество и грязь». Про реакцію московської громадськості на відставку непопулярного Закревського свідчить курйозне повідомлення в одній із газет: «Нам пишут из Москвы, что в нынешнем году наступила весна очень рано, так что прежде Юрьева дня выгнали скотину в поле».

Осип Бодянський знав Закревського, навіть був у нього на прийомі, неодноразово згадував його в щоденнику, проте ніколи — в критичному контексті. Лише один раз, у 1856 р., Бодянський занотував історію про якогось чиновника, що поступив «чиновником особых поручений к Московскому генерал-губернатору Закревскому, но и у него везёт ему, как говорит, по излишней прямоте характера. Так или нет, только много наговорил он мне случаев, в коих прямота и правота его выказались, по без всяких для него хороших последствий, т.е. наград и т.п.».

Після Закревського новим воєнним губернатором Москви став відомий меценат і колекціонер, покровитель Бодянського граф Сергій Григорович Строганов (1794-1882), який управляв містом у квітні-вересні 1859 року, саме в цей період – у травні та вересні – Шевченко востаннє двічі ненадовго приїздив у Москву. Строганов особливо цікавий тим, що довгі роки був незмінним головою *Імператорського товариства історії і старожитностей російських при Московському університеті*, де секретарем працював Осип Бодянський. З активною допомогою Строганова постійно субсидувалися видання Товариства, в тому числі щорічні «Чтения», в яких Бодянський опублікував багато безцінних документів з історії України. Через день після останнього від'їзду Шевченка з Москви (6 вересня 1859 року) Строганова відкликали в Петербург на посаду головного вихователя спадкоємця престолу.

В той час, коли наприкінці квітня 1861 року в Москві знаходилася труна з прахом Шевченка, воєнним губернатором міста був Павло Олексійович Тучков (1802—1864), за якого в 1862 р. було затверджено «Положення про громадське управління Москвою», що проголосило створення виборних управлінських структур – загальної і розпорядної думи.

В післяшевченковій Москві нараховувалося близько 16 тис. будинків, понад 200 вулиць, 650 провулків, 60 проїздів, 80 площ, а також 14 бульварів і 19 кладовищ.

«Найкультурніша частина Москви»

Важливо вияснити, в який культурний простір потрапляв Шевченко, приїжджаючи в Москву 40 – 50 рр. XIX століття. Правильно буде зосередитися на староарбатському ареалі, який у дореволюційному путівнику по Москві справедливо був названий «найкультурнішою частиною Москви». Тим паче, що саме тут частенько бував і Шевченко, а Бодянський усе життя прожив у ньому.

З другої половини XVIII століття Арбат з прилеглою територією «одворянюється», стає одним з аристократичних районів Москви. Тут «осідали» не лише природжені дворяни, а й ті, хто нещодавно, згідно з Табелем про ранги, здобув дворянство, тобто й люди інтелігентських професій — лікарі, професори Московського університету, відкритого в другій половині XVIII століття, юристи та ін. Віссаріон Бєлінський вказав на ще одне джерело поповнення міста освіченими людьми за рахунок вищої знаті: «По смерти Петра Великого Москва сделалась убежищем опальных дворян высшего разряда и местом отдохновения удалившихся от дел вельмож. Вследствие этого она получила какой-то

аристократический характер...» Всі ці люди облагороджували Арбат, робили його освіченішим, що мало велике значення для всієї Москви, бо, тоді, як визнавав Михайло Пиляєв, «цілком освічених молодих людей в Москві було небагато, більша частина їх жила в Петербурзі або робила кар'єру в армії». Звичайно, за таких умов всяка концентрація людей з освітою та духовними запитами, тим паче на невеликій території, перетворювала її в окремий острівець культури, який займав велике місце в духовному житті всього міста.

В той же час в арбатському ареалі дедалі більше селилися прозаїки, поети, малярі, композитори, артисти, науковці, викладачі вузів, професори... Серед них був і Бодянський, який завжди намагався мешкати недалеко від університету. Всіх інтелектуалів притягувала культурна аура Арбату й можливість постійного спілкування з собі подібними. Таким чином, Арбат не тільки не втратив особливу духовну наповненість і привабливість дворянських часів, а навіть посилив її, ставши спадкоємцем кращих культурних дворянських традицій і залишившись справжньою оазою російської культури. Петербург дедалі більше сприймався як столиця чиновної і придворної Росії, а Москва — столицею російської культури. Пушкін зазначав: «...Просвещение любит город, где Шувалов основал университет по предначертанию Ломоносова. Московская словесность выше петербургской... Учёность, любовь к искусству и таланты неоспоримо на стороне Москвы...»

Особливо вирізнився район Арбату після розподілу міста на квартали, коли стали помітні їх характерні особливості, в тому числі культурні. Саме тут дедалі помітніше переважала або панувала особлива атмосфера культурних прагнень і вільної думки. В Москві говорили, що за чинами треба направлятися в Петербург, за грошима — в Замоскворіччя, за знаннями й спогадами — на Арбат.

Відвідини Шевченком Москви збігаються в часі з інтенсивним формуванням російської інтелігенції в місті, передусім в арбатському ареалі. В цьому процесі особливу роль відіграло дворянство, яке, за словами Пушкіна, є «необходимым и естественным сословием великого образованного народа». З цього приводу, здається, найкоротше й найточніше написав якось арбатець Іван Бунін: «Ни одна страна в мире не дала такого дворянства». Сучасні дослідники також наголошують, що в XIX та й на початку XX століть «більша частина московської творчої (артистичної, художньої, наукової) інтелігенції жили в одному секторі міста... Йде мова про місця, що звалися в Москві “дворянським царством” або “гніздом”». (Г.С. Кнабе. Арбатская цивилизация и арбатский миф. В кн. Москва и московский текст русской культуры. Сборник статей. М.: РГГУ, 1998. С. 141, 142, 143 та ін.).

В одному з солідних дореволюційних путівників по Москві читаємо: «Селянська реформа порушила безтурботне життя гаснучого панства, і дворянський район Москви піддався поступовій зміні: його стали захоплювати дедалі нові культурні верстви московського населення, що народжувалися. Адже вся сучасна російська культура в початковій своїй стадії — дворянська... Тому інтелігенція наша, пов’язана з панством культури, стала селитися в тій же відносно культурній частині Москви. Панство, яке частково походженням, а ще більше спадкоємністю сходило зі сцени, поступалося насидженими місцями на Арбаті професорам і вчителям, судовій магістратурі та адвокатам, журналістам і лікарям. В їх руки переходили тепер старі панські особняки».

У цих рядках заторкнуто ключові обставини, за яких Арбат став культурним символом Москви та всієї Росії. Арбатознавець Айдер Куркчі на початку 80 рр. минулого століття писав: «Спокойно и просто

перетекала Россия в Арбат и обратно... С Арбатом видятся внутренняя непогрешимость чувства, такт, умение вести разговор, желание помнить выражение лица —всё то арбатское, без чего культура российских пространств XIX — XX веков была бы неполна. Неполна без арбатских особняков, без зелёного и снежного окружения садов, земли».

Особливості життєвого укладу, культурних і розумових можливостей людей інтелектуальних професій, які поселилися й жили на Арбаті, поступово створювали його унікальну атмосферу і неповторний духовний абрис. Сама аура цієї місцевості ніби вимагала залучення нових творчих ідей і сил. Історія російської культури, передусім останніх двох століть, виразно втілилася, відбилася саме в Арбаті. Вдивляючись в історичну тканину російської культури, ми бачимо безліч ниток, що пов'язують її з Арбатом. Справді, в Москві не знайти іншої місцевості, з якою було б поєднано стільки славетних імен літературної, художньої, театральної, музичної Росії. На Шевченковому віку в арбатському ареалі жили, творили чи бували Державін, Денис Давидов, Рилєєв, Вяземський, Пушкін, Лермонтов, Грибоєдов, Загоскін, Салтиков-Щедрін, Гоголь, Герцен, Огарьов, Аксаков, Олександр Островський, Лев Толстой, Тургенєв, Писемський, Плещеєв, Полонський, Фет...

Для формування духовного феномену Арбату велике значення мало те, що він стверджувався суто російською вулицею, на якій не було, на відміну, скажімо, від Кузнєцького мосту, магазинів зарубіжних фірм і значного впливу іноземців. Це суттєво сприяло тому, що Арбат став справжнім розсадником російської мови й культури. Поет і перекладач Олександр Паліцин писав:

Московский никогда не умолкал Парнас,
Повсюду муз был слышен глас –
Живущим внутрь иль вкруг сея градов царицы,
Языка чистого российского столицы,

И должно в нем служить всем прочим образцом.

А Микола Язиков (1803—1846), про якого Пушкін сказав: «Сей поэт удивляет нас огнем и силою языка», закликав:

Поэты наши! Для стихов!..
В Москве ищите русских слов!..

Арбатський район став у другій половині XIX століття вогнищем музичного життя Москви. Для цього були давні передумови. Ще в 1660 р. у Москві на Поварській вулиці було відкрито «Государев съезжий двор трубного учения», тобто перша російська державна музична школа, якою керував відомий тоді «майстер трубного навчання» С. Бураков. Учні вчилися грати на трубі, флейті, гобої, а також на валторні — «духовом музыкальном орудии, свитой кольцом в обороты медной трубой, с устником и ра́струбом по концам». В пам'яті Москви ця школа залишалася в назві Трубниковського провулку.

В 1866 р. було відкрито Московську консерваторію на чолі з Миколою Рубінштейном (молодшим братом Антона Рубінштейна, який оснував консерваторію в Петербурзі). Перший будинок консерваторії знаходився майже на розі Арбатської площі й Воздвиженки, зараз тут чахлий скверик перед виходом із станції метро «Арбатська» Арбатсько-Покровської лінії. В 1871 р. консерваторія переїхала в особняк на Великій Нікітській вулиці, що колись належав княгині Катерині Дашковій, з якою Шевченко віртуально перетнувся в березні 1858 року в Щепкіновій оселі, коли «*прочитав статтю про записки Дашкової*» (автор — Олександр *Герцен*). В цьому переїзді консерваторії було щось символічне, адже сама Дашкова писала про себе: «Несмотря на то, что у меня не было учителя, вокального или инструментального, я так блистательно понимала музыку, что могла судить о ее красотах в качестве истинного виртуоза».

В арбатському ареалі на Нікітському бульварі, 6 знаходився відомий усій Москві «Солов'їний дім», який належав директору московської казенної сцени, театральному прекладачеві, режисеру Федору Кокошкіну. Володіння виходило на Арбатську площу до церкви Бориса і Гліба, і візнику досить було сказати: «На Арбат, до Кокошкіна, що біля Бориса і Гліба». У будинку Кокошкіна, який театрали називали ще «кокошкінською академією», проходили літературні вечори, читання п'єс, репетиції, в ньому жили артисти, яких господар підтримував і вчив. Скажімо, тут мешкав відомий музикант Олександр Варламов, якого в Петербурзі виокремив український композитор і диригент Дмитро Бортнянський, а в Москву забрав Михайло Загоскін. Не забудьмо, між іншим, що в 1790 рр. Бортнянський написав гімн на слова Михайла Хераскова «Коль славен наш Господь в Сионе», що став національним російським гімном. Знаючи про українське походження Бортнянського, Шевченко в повісті «Близнецы» помилково згадував його як вихованця Київської духовної академії. В «Солов'їному домі» Варламов написав 75 романсів, у тому числі «Гори, гори, моя звезда», «Я встретил вас и всё былое», «Белеет парус одинокий». Кокошкін навчав у своєму будинку і за свій кошт Миколу Чиркіна, який потім став відомим артистом і співаком під благозвучним прізвищем Лавров. Він був партнером Михайла Щепкіна, Надії Рєпніної, Павла Мочалова... Ще за Петра I в 1702 р. на Красній площі було побудовано перший в Росії публічний (на 400-500 місць) дерев'яний театр («Комедійну храмину»), що функціонував до 1707 р. Як цей театр виглядав ніхто не знає, але відомі його розміри — довжина 39 метрів, ширина 21,5 метра. Першу в Москві драматичну трупу було створено в 1756 р. при Московському університеті. Через два десятиліття на основі студентської трупи виник Московський драматичний театр, названий Петровським, який у 1806-му

став Імператорським театром. В 1807 р. біля Арбатських воріт, приблизно там, де тепер пам’ятник Миколі Гоголю, побудували перший казенний театр, який згорів у пожежі 1812 р. Це був дебют у Росії архітектора Карла Россі. Незвичайною красою цієї дерев’яної будівлі з колонами навколо захоплювалися сучасники. В театрі грала Катерина Семенова, мистецтво якої високо цінував Олександр Пушкін. У зв’язку з будівництвом театру Арбатську площу було вирівняно й замощено.

Біля Арбатських воріт, на розі Знаменки й Великого Знаменського провулку ще й тепер можна побачити обриси палацу-театру, побудованого італійським архітектором Кампорезі на замовлення смоленського воєнного губернатора Степана Апраксіна, який, вийшовши у відставку, поселився в Москві. Цей театр славився на всю Москву. На його сцені виступали всі знаменитості, які приїжджали в Першопрестольну. Тут співали солісти італійської опери, а з 1814 по 1818 рр. виступав Імператорський театр. «На театрі Апраксіна багато років грали імператорські актори, і оперу італійську виписано й поставлено було теж за сприяння Апраксіна» (Пиляєв). У 1812 р. тут слухав оперу Россіні «Сорока-злодійка» Пушкін. Цей театр відвідував Герцен. У Апраксіна нараховувалося 17 музикантів, і стільки ж акторів і актрис. Театр існував до 1813 р., коли будинок перейшов у казну й був перебудований для сирітського інституту.

«Серед освічених москвичів»

Приїзд у Москву до Михайла Щепкіна й Осипа Бодянського найперше передбачав Шевченкове занурення в коло, говорячи його словами, «освічених москвичів», які цікавилися широким спектром тодішніх культурно-мистецьких явищ і подій. Кинемо на них хоча б побіжний погляд.

Олександр Герцен вважав, що Москва, яка перестала бути столицею Росії і залишилася без царя та його оточення, мала значно більше від Петербурга можливостей для розвитку громадського життя й суспільної думки. Віссаріон Бєлінський також пояснював духовні переваги Москви тим, що її нестоличний статус значною мірою дозволив місту позбутися адміністративного, бюрократичного й офіційного характеру. Він наголошував, що Москва зберегла свою національну фізіономію, історичну пам'ять, печать священної старовини. На думку Бєлінського, нові ідеї і напрямки належали Москві.

Автор цікавої статті про Москву кінця 50 - початку 60 рр. XIX століття *Митрофан Щепкін* писав: «В Москве общественные и всякие интересы гораздо живее и крупнее, чем где-либо, и самая жизнь в ней бьёт живым и свежим ключом, а не просачивается по колеям сквозь щели и дыры, пробитые рукой предусмотрительного времени. Нечего, правда, греха таить: в Москве и в ее обществе еще слишком много грубого, необузданно-дикого, невежественного… Москва не темный угол, а столица, да еще столица древняя, в которой хорошее и дурное, новое и старое, образованное и невежественное перемешано в самом картинном беспорядке, как прилично истинно русской столице» («Век», журнал общественный, политический и литературный. — С.-Петербург, 5 апреля 1861 года. С. 478). В місті вже давно звикли до газет, і згаданий автор їдко зазначав про москвичів: «Привыкшие безусловно верить всякому печатному слову — в "в газетах напечатано", магическое слово, прекращающее все споры и сомнения…» Втім, це вже було повторення, бо Пушкін задовго до того писав і про петербуржців, і про москвичів: «Нам всё ещё *печатный лист кажется святым*. Мы всё думаем: как может это быть глупо или несправедливо? Ведь это напечатано!»

В 20-30 рр. у Москві видавалися журнали «Московский вестник», «Московский телеграф», «Молва», «Европеец», «Телескоп», «Московский наблюдатель». Поет Петро Вяземський писав: «Россия училась говорить, читать и писать по-русски по книгам и журналам, издаваемым в Москве». Серйозною подією літературного життя 30 рр. був вихід «Библиотеки для чтения». Скажімо, в першому томі містилися вірші В.Жуковського, О.Пушкіна, стаття М.Полєвого «Погляд на історію Росії» і навіть дослідження М.Максимовича «Про складові частини грунтів». Проте на початок 40 рр. за умов миколаївського режиму Москва фактично залишилося без журнальних видань. У 1842 р. Герцен іронічно зауважив: «В Москве издаётся один журнал, да и тот *“Москвитянин”*». Малося на увазі, що видання мало суворо процаристський характер. З 1850 р. в журналі працювала нова редакція — А.Григор’єв, О.Островський, П.Мельников-Печерський, О.Писемський. З 1856 р. в Москві виходили журнали «Русский вестник» та «Русская беседа», вони засвідчили деяке пожвавлення в московській журналістиці.

У редагуванні слов’янофільської «Русской беседы» (видавець Олександр Кошелєв) брали участь Михайло Максимович, Іван Аксаков, співпрацювали в ній українські письменники Данило Мордовець, Пантелеймон Куліш, Марко Вовчок та ін. В номері сьомому журналу за 1857 р. було надруковано статтю Пантелеймона Куліша «Об отношении малороссийской словесности к общерусской», в якій, не згадуючи імені Шевченка, автор говорив про «величайший талант южнорусской литературы». В наступному номері «Русской беседе» (1857, № 8) було надруковано рецензію на «Записки о Южной Руси», в якій високо оцінювалась поема Шевченка «Наймичка». Шевченко вперше ознайомився з «Русской беседой» в Нижньому Новгороді, коли

переписав із неї в щоденник вірш Ф.*Тютчева* «Эти бедные селенья». Поет читав журнал і в наступні роки (мав від редакції квиток на одержання журналу). У першому номері журналу за 1858 р. Шевченко відзначив особливо вірш Івана Аксакова «*На 1858 год*». 18 березня 1858 року поет зафіксував у щоденнику про приїзд із Щепкіним до Максимовича: «Застали его в хлопотах около “Русской беседы”». 25 березня 1858 року Шевченко познайомився в Москві з видавцем журналу Олександром *Кошелєвим* і ввечорі того самого дня був у нього в гостях.

На прохання Максимовича Шевченко передав «Русской беседе» для публікації вірші «Садок вишневий коло хати...» і «Сон» («На панщині пшеницю жала...»), що побачили світ у третьому номері за 1859 р. Деякий час Шевченко зацікавлено ставився до журналу, але незабаром змінив свою думку про нього. Іронічна згадка про «Русскую беседу» є в поезії «Умре муж велій в власяниці...» (1860).

Журнал «Русский вестник» (перший редактор-видавець Михайло Катков) виходив у 1856-1906 рр. в Москві й Петербурзі. З Шевченкового щоденника відомо, що поет читав журнал. Скажімо, його увагу привернула найперша книжка «Русского вестника», в якій містилися серед інших публікацій неопублікований уривок з першого тому «Мертвих душ» М.Гоголя, знайдений в його рукописах, працю С.Соловйова «Древняя Россия», розділ зі спогадів С.Аксакова «Гимназия — период второй»; друкувались також праці Т.Грановського, М.Каткова та ін. Поет особливо відзначив публікації Гоголя, Соловйова й Аксакова. В «Русском вестнике» друкувалися тоді твори М.Салтикова-Щедріна, О.Островського, Л.Толстого, І.Тургенєва, Марко Вовчок та ін. «Русский вестник» (1858, № 21-22) опублікував колективний протест громадськості проти антисемітського виступу журналу «Иллюстрация». Протест разом з іншими передовими письменниками і вченими

(М.Чернишевським, І.Тургенєвим, С.Аксаковим) підписав і Шевченко. Разом з «Додатковим списком осіб, що протестують…» у «Русском вестнике» (1858, № 22) надруковано й колективний лист М.Костомарова, Марка Вовчка, М.Номиса і Т.Шевченка, в якому пояснено мотиви приєднання їх до протесту.

За Шевченкових часів у Москві було два професійні театри – *Великий театр* (театр опери та балету), відкритий у 1825 р., і *Малий театр*(1824) – драматичний. «Книга адресов жителей Москвы» К. Ністрема за 1858 р. дає можливість встановити, що в дирекції Імператорських театрів на той час числилося п’ять режисерів – два балетних і по одному – драматичний, оперний і водевільний, а також чотири декоратори. Тодішні керівники імператорських театрів багато зробили для їх становлення та зростання. Володимир Нелідов, який керував трупою Малого театру наприкінці XIX — початку XX століття, писав про них: «Шаховський, Кокошкін і Львов створили епоху Мочалова, Щепкіна та інших». Єдину в той час драматичну та музичну трупу в 1848-1860 рр. очолював композитор Олексій Верстовський, який жив на Арбаті в Староконюшенному провулку. На обліку знаходилося 30 акторів «1-го і 2-го розрядів» і 31 актриса «1-го і 2-го амплуа», серед них Сергій Васильєв, Василь Живокіні, Любов Косицька, Катерина Лаврова-Васильєва, Надія Медведєва, Пров Садовський, Іван *Самарін*, Сергій *Шумський*, Михайло *Щепкін*. Шевченко був другом Щепкіна, в 1858 р. поет познайомився в Москві з Шумським і Самаріним. Гру актриси Малого театру Катерини Лаврової-Васильєвої, яка разом із своїм чоловіком, актором цього театру Сергієм Васильєвим на початку 1858 року гастролювала в Нижньому Новгороді, Шевченко відзначив у своєму щоденнику 6 жовтня 1857 року та в театральній рецензії, опублікованій у лютому 1858 року. Прова Садовського поет бачив на гастролях у

Петербурзі в ролі Розплюєва в комедії О.В. Сухово-Кобиліна «Весілля Кречинського», про що записав у щоденнику 19 травня 1858 року.

То був час, коли Малий театр увійшов в історію великими акторами. Через півстоліття Марії Єрмоловій працівники сцени піднесли подарунок, від якого у геніальної актриси виступили на очах сльози — шматок дерев'яної підлоги Малого театру, на якому було написано: «На этих подмостках играли Мочалов, Щепкин и Ермолова».

Малий театр нарівні з Московським університетом сприяв тому, що з другої чверті XIX століття центр культурного життя дедалі переміщувався з Петербурга в Москву. В Малому театрі було поставлено «Лихо з розуму» Олександра Грибоєдова, «Ревізор», «Одруження», «Гравці», сцени з «Мертвих душ» Миколи Гоголя, в яких розкрився вражаючий талант Михайла Щепкіна. В постановках за творами Шекспіра та Шіллера виявилося трагедійне обдарування Павла Мочалова. Ще за життя Шевченка, з 1853 р., основним драматургом театру став Олександр Островський, творчість якого поет високо цінував, вважаючи її зразком розумної благородної сатири, що сприяє духовному й громадянському становленню суспільства.

У Великому театрі почали формуватися традиції російського національного балету, що було пов’язано з діяльністю балетмейстера Адама Глушковського. Музична драматургія Великого театру була представлена творами композиторів Олександра Аляб’єва, Олексія Верстовського та ін. Після пожежі 1853 р. спектаклі йшли на сцені Малого театру, а в новому приміщенні, відомому нині в усьому світі, театр відкрився в 1856 р. Ще в 40 рр. у Великому театрі були поставлені перші російські класичні опери «Життя за царя» (1842) та «Руслан і Людмила» (1846) Михайла Глинки. Перший з цих творів Шевченко слухав у Петербурзі невдовзі після приїзду з Москви 17 квітня 1858 року,

коли назвав у щоденнику Глинку безсмертним композитором, а оперу — геніальною.

В часи шевченківських приїздів у Москву, передусім в 40 рр., тут уже згасали деякі літературні гуртки і салони, особливо характерні для російської культури початку XIX століття. Відомий дослідник їх діяльності М.Аронсон ще в 20 рр. минулого століття писав, що «не можна заперечувати їх великого еволюційного значення в певні літературні періоди, як не можна заперечувати і їх значної участі в творчості деяких російських письменників. Найважливіше в них, мабуть, — це їхнє центральне місце в історико-літературному процесі певних літературних епох» (М.Аронсон, С. Рейсер, Литературные кружки и салоны. — М.: «Аграф», 2001. С. 103). Більше того, в гуртках і салонах було започатковано й розгорнуто вияснення стосунків між слов'янофілами і західниками. Олександр Кошелєв, з яким Шевченко познайомився у Москві в березні 1858 року, згадував:

«В Москве мы мало ездили в так называемый grand monde, — на балы и вечера, а преимущественно проводили время с добрыми приятелями Киреевскими, Елагиными, Хомяковыми, Свербеевыми, Шевыревым, Погодиным, Баратынским и пр. По вечерам постоянно три раза в неделю мы собирались у Елагиных, Свербеевых, у нас; и сверх того довольно часто съезжались у других наших приятелей. Беседы наши были самые оживленные: тут выказались первые начатки борьбы между нарождавшимся русским направлением и господствовавшим тогда западничеством».

З більшою половиною названих осіб — Олексієм Хомяковим, Степаном Шевирьовим, Михайлом Погодіним, Євдокією Єлагіною — Шевченко зустрівся в Москві. Всі вони зберігали в собі відзвук салонних сутичок із західниками, з якими поет також познайомився в місті. Тобто,

Шевченко мав можливість відчути московську духовну атмосферу, бо слов'янофільство й західництво були не лише філософськими системами миколаївської Росії, але й літературними партіями, що грунтувалися не стільки на філософській, скільки на публіцистично-емоційній ідеології.

З кінця 20 рр. XIX століття в Москві були популярними суботи у Сергія Аксакова, який разом зі своїми синами в 30 рр. опинився в центрі філософськи й публіцистично обгрунтованого слов'янофільства. В 50 рр. ці аксаковські вечори набули виразного малоросійського характеру з участю Миколи Гоголя, Михайла Максимовича, Осипа Бодянського. Побував у сім'ї письменника й Тарас Шевченко.

Поет знав атмосферу літературних вечорів, на яких бував у Петербурзі в 30-40 рр. у Миколи Маркевича і Нестора Кукольника. Ці вечори називалися «своїм словечком», а саме: «біржа». Про це читаємо, зокрема, у Шевченковій повісті «Художник»: «А после спектакля к Нестору на биржу (так в шутку назывались литературные вечера Н.Кукольника)».

Практично всі московські знайомі Шевченка в свій час так чи інакше брали участь у діяльності тих чи інших гуртків і салонів. Навіть у 50 рр. Осип Бодянський був частим відвідувачем деяких московських салонів. Але в другій половині XIX століття, тобто за Шевченка, такі домашні об'єднання припинилися. Письменник Володимир Соллогуб писав: «Теперь подобные средоточия, может быть, более не нужны. Представители движения в науке и в искусстве размножились; они уже образуют не кружки, а стихию». Таким чином, український поет потрапив у Москву, в якій уже завершився процес літературної професіоналізації, а функції гуртків і салонів взяли на себе літературні журнали.

Шевченко, звичайно, ще під час перших приїздів у Москву, відчував биття літературної й гуманітарної думки в місті, звертав увагу на публікацію цікавих видань. Наприклад, в лютому 1844 року газети активно повідомляли про вихід у світ нового видання творів Г.Державіна, завершенні Повного зібрання творів О.Пушкіна в 11 томах і т.ін. В 40 рр. видавалися «Полное собрание русских летописей», виходили в світ книги серії «Русская историческая библиотека» та ін.

Проте в середині 40 рр. літературна діяльність в Москві була доволі слабкою. Віссаріон Бєлінський зазначав: «Страсть рассуждать и спорить есть живая сторона москвичей, но дела из этих рассуждений и споров у них не выходит. Нигде столько не говорят о литературе, как в Москве, и, между тем, именно в Москве-то и нет никакой литературной деятельности, по крайней мере теперь…» Значно впало, говорячи словами Пушкіна, «могущество общего мнения, на котором в просвещённом народе основана чистота его нравов». Крім того, як сказав у свій час Гоголь Бодянському, в Росії «якось розучуються читати». Цю тенденцію спостерігали мислячі люди й у 50 рр., особливо стосовно занепаду інтересу до серйозних книг. Скажімо, Борис Чичерін залишив такі рядки: «Писать ученые книги в России в настоящее время — труд весьма неблагодарный, требующий значительной доли самоотвержения. Если даже в Западной Европе жалуются на то, что чтение газет вытеснило чтение книг, то у нас и подавно привычка довольствоваться легкой журнальной болтовней делает несносным всякое напряжение мыслей, даже всякое умственное внимание. Число серьезных чтецов все более и более уменшается».

Про культурні запити середнього кола «освічених москвичів» розповідав Петро Вістенгоф: «В каждой гостиной среднего круга вы найдете рояль или фортепиано, разное женское рукоделье и книги.

Девушки играют и поют, смотря по тому, к какому отростку принадлежит их гостиная. В одной разыгрывают вариации Моцарта и Россини, в другой повторяют мотивы из опер: “Роберта”, “Цампы”, “Фенеллы”, “Капулетти и Монтеки” (тогочасні опери. — В.М.) и т.п., в иных гостиных музыка ограничивается наигрыванием разного рода вальсов и качучи (іспанський танець. — В.М.), или весьма невинно поется… а в иных дошли еще только до романсов: “Талисмана”, “Голосистого соловья” и “Удалой тройки”. Дамы и девушки среднего общества также занимаются чтением французских романов, но они предпочитают русские книги. Они очень любят повести, печатаемые в Библиотеке для чтения, стихи Пушкина, сочинения Марлинского и Лермонтова, некоторые московские романы: “Ледяной дом”, “Последний новик”, “Клятва при гробе”, “Юрий Милославский”, “Никлас — Медвежья лапа” и другие» (йшлося про романи Івана Лажечникова, Миколи Полєвого, Михайла Загоскіна, Рафаїла Зотова).

В ті часи в Москві ще не було загальнодоступних художніх галерей. Щоправда, в 1850 р. у Москві на Садовій вулиці було відкрито для огляду колекцію графа Андрія Ростопчина, в якій налічувалося понад 280 мистецьких творів, у тому числі полотна Дюрера, Рембрандта, Рубенса та ін., але в 1852 р. Ростопчин змушений був припинити показ з причини фінансових труднощів. Москвичі могли долучитися до мистецьких творів можна було долучитися хіба-що в приватних колекціях і магазинах антикварних художніх витворів із бронзи, фарфору, мармуру, а також скульптур і картин, або на виставках. Про це залишилося не так багато відомостей, і нам важливо, що одну з таких виставок в Училищі малярства і скульптури Московського художнього товариства на М’ясницькій, 21 відвідав у квітні 1852 року Бодянський: «Здесь в особенности замечательны были картины офицера Федотова,

отличавшиеся своей характерностью, предмет коих взят из жизни русской». Йдеться про відомого художника, родом із Москви, академіка петербурзької Академії мистецтв Павла Андрійовича Федотова (1815—1852), який увів у російський побутовий жанр драматичну сюжетну колізію («Свіжий кавалер» (1846), «Сватання майора» (1848), «Анкор, і ще анкор!» (1851—1852).

Відомо, що Шевченко зустрічався з Федотовим у 40 рр. на заняттях в рисувальному класі та на іспитах в Академії мистецтв. Вони могли також бачитися у Карла Брюллова, Федора Толстого, Аполлона Мокрицького, Олександра Атіна, Олександра Козлова. Тарас Григорович високо цінував творчість Федотова, про що, зокрема, свідчить його позитивна згадка про картину «Сватання майора» в щоденнику 26 червня 1857 року. Трагічна смерть Федотова в лікарні для душевно-хворих відтворена в Шевченковій повісті «Художник». В «Шевченківському словнику» відзначається, що творчість Шевченка і Федотова характеризується певною спільністю соціальної тематики, естетичних уподобань, а також формальних ознак малярства.

Виокремлення полотен Федотова свідчить про тонкий художній і, коли хочете, соціальний смак Бодянського. Та ще більше вражає те, що професор описав у щоденнику картину художника Башилова, що привернула його увагу малоросійським сюжетом: «Представляющая малороссийского бандуриста, кобзаря-слепца, играющего на бандуре под плетнем, по коем вьется тыква, сверху него смотрит вниз мальчик на игру, а по стороне стоит пастух в рубашке, с шапкой теплой на голове, одну ногу (левую, кажется) выдавши вперед, а руки закинувши назад, не выпуская кия из неё; от него видно на лужайке стало волов, почивающее в полдень; далее сельская церковь; перед бандуристом род хаты, в сенях коих виден простой малороссиянин, внимательно слушающий игру и

пение, в серой свитке с голубой опушкой, в сапогах, белыз штанах, в кармане коих опущена уже рука, чтобы вынуть оттуда шаг (дві копійки. — В.М.) бандуристу; на голове шапка; а за ним дочь его, в цветах на голове, рубашке желтой, плахте и запаске, монистах на шее, склонившись вперед и высматривая из-за плеча отцовского, на котором одна рука её. Очерк весьма верен и выразителен в этой картине».

Михайло Сергійович Башилов (1821-1870) — російський художник та ілюстратор. Разом з Яковом де Бальменом він ілюстрував рукописний «Кобзар» Шевченка (1844): кожний із них виконав приблизно однакову кількість ілюстрацій, Башилов — 39 ілюстрацій — заставок, кінцівок і заголовних літер. Башилов, зокрема, ілюстрував «Думи мої, думи мої…», «Перебендю», «Катерину», «Тополю», «До Основ'яненка», «Івана Підкову», «Тарасову ніч». На першій сторінці книги Башилов намалював тушшю та пером портрет Шевченка. 21 квітня 1847 року, відповідаючи на запитання слідчого на допиті в ІІІ відділі, Шевченко написав: «Иллюстрировал мои сочинения граф Яков де-Бальмен… и некто Башилов. С первым я виделся один раз (що не відповідає дійсності. — В.М.), а второго совсем не знаю». Сучасна російська дослідниця творчості Башилова Любов Кольцова пише: «Негативна поетова відповідь пояснюється тим, що він хотів убезпечити Башилова від неприємностей» (Л.А. Кольцова. Художественная иллюстрация в России середины XIX века. М.С. Башилов и его современники. — М.: Галарт, 2008. С. 66). В книзі Башилової є цікавий розділ «Ілюстрації до "Віршів" Т.Г. Шевченка. 1844. Історія створення і робота над рукописом». Авторка наголошує, що «дуже важливими для ілюстраторів, які звернулися до поезії Шевченка, була близькість естетичних поглядів, демократизм переконань, що поріднювали поета і художників».

Насправді, поет познайомився з Башиловим у 1843 р., ймовірно, в маєтку де Бальмена в с. Линовиця на Полтавщині. В 1857 р. Башилов написав олією картину «Наймичка», а 1858-го створив полотно «Три покоління» за Шевченковою поемою «Наймичка». Твори художника експонуються в Національному музеї Тараса Шевченка. Михайло Башилов створив також ілюстрації до творів М.Салтикова-Щедріна, а свої малюнки до «Війни і миру» він виконував під наглядом Льва Толстого.

У щоденнику Бодянського зустрічаємо також згадку про рідкісну виставку в Москві (запис від 11 червня 1853 року): «Осматривал выставку в доме Благородного собрания… Малахитовые вещи Демидовых, бывшие на Всемирной Лондонской выставке, всех восхищают собой». Йшлося про заводчиків і меценатів Павла і Анатолія Демидових, які володіли цінним зібранням творів декоративно-вжиткового мистецтва, малярства та скульптури. На Всесвітній Лондонській виставці 1851 р. справді виставлялися прекрасні вироби з малахіту, виготовлені на фабриці Демидових у Петербурзі.

Відомо, що з 1856 р. починає відлік історії перша в Росії національна галерея — Третьяковка, проте мається на увазі лише придбання Павлом Третьяковим першої картини й початок системного збирання полотен російських художників, а лише на початку 60 рр. Третьяков уже поставив перед собою за мету створити музей національної російської школи малярства. До речі, в 1871 р. в зібранні Третьякова з’явився замовлений ним і придбаний портрет Тараса Шевченка пензля Івана *Крамського*, який і нині експонується в Третьяковській галереї. Третьяков також купував деякі роботи Шевченка, які в 1929 р. були передані в Україну і тепер знаходяться в Національному музеї Т.Г. Шевченка. За життя поета про Третьякова

мало хто знав. Якраз у березні 1858 року «Литературный отдел Московских новостей» зазначав: «Любовь к искусству ещё не проникла во все слои общества, его высокое значение понятно ещё для весьма немногих, а истинная оценка художественных произведений едва только начинается, и пока в Москве нет ни Музея художественных произведений, ни мастерских, по крайней мере, десяти, пятнадцати живописцев и скульпторов, посещаемых публикою, пока нет ни одного художественного журнала и, наконец, художественных вечеров…»

Втім, незадовго до Шевченкової смерті в Москві було створено Товариство аматорів мистецтв: «Это прекрасное общество не успело еще укрепиться на нашей, неблагодарной для искусства, почве, как уже учредило постоянную картинную выставку в университете, который, как истинный представитель нашего образования, обязательно предложил для неё помещение». Серед картин, які виставлялися в університеті, були, зокрема, твори Василя Перова і Олександра Саврасова. Цікаво, що в університеті було представлено й «прекрасну колекцію фотографій і гравюр».

На той же час завдяки зусиллям Михайла *Максимовича*, Костянтина *Аксакова*, Михайла *Погодіна* та ін. було започатковано роботу й Товариства аматорів російської словесності, перше засідання якого відбулося в день смерті Шевченка. На ньому виступив поет Олександр Жемчужников, який разом зі своїми братами Олексієм і Володимиром та Олексієм Толстим друкував гумористичні твори під псевдонімом Козьма Прутков. Шевченко познайомився з братами в Петербурзі невдовзі після повернення з Москви. 17 квітня 1858 року записав у щоденнику: «…Белозерский познакомил меня с тремя братьями Жемчужниковыми. Очаровательные братья!» До речі, талант актора домашнього театру Олександра Жемчужникова високо цінував Михайло Щепкін.

Товариство фактично стало російським центром літераторів, в його роботі брали участь Лев Толстой, Іван Тургенєв, Олександр Островський, Яків Полонський та ін.

Помітними подіями в духовному житті Москви були публічні лекції професорів і викладачів Московського університету Дмитра Іловайського (історія), Юрія Арнольда (теорія музики), Юрія Фелькеля (історія німецької літератури), П.Любимова (фізика), Миколи Лясковського (хімія), Августа Давидова (математика) і навіть астронома Федора Бредіхіна. (До речі, обсерваторію при Московському університеті побудовано ще в 1832 р.). Кращі з цих лекцій збирали в університетських аудиторіях близько 400 осіб. Російський літературний і громадський діяч Лонгин Пантелєєв, який залишив спогади про Шевченка, вважав, що подібні виступи мали широке суспільне значення: «На них публіка… виховувала смак і схильність до витонченіших насолод» (духовних. — В.М.). Ще з 30 рр. при Московському університеті читалися лекції для фабрикантів, у першу чергу, з технічної хімії, в рік першого приїзду Шевченка число слухачів становило кілька сот осіб.

Московський університет займав ключове місце в духовному житті Москви з часу свого заснування в 1755 р. Характерно, що вже з наступного року Московський університет видавав упродовж півтора століття газету «Московские ведомости». В Шевченкові часи вона була найпопулярнішою в Росії. Точно й красиво сказав про значення університету його випускник Борис Чичерін: «Московский университет стал центром всего умственного движения в России. Это был яркий свет, распространявший лучи свои повсюду, на который обращены были все взоры». Сучасний москвознавець Рустам Рахматуллін називає Московський університет «наслідувачем могилянства». В 1844 р., коли

Шевченко вперше приїхав у Москву, в університеті діяли філософський, юридичний і медичний факультети, в ньому навчалося понад 800 студентів. Той же Чичерін, який на той час якраз поступив в університет, згадував: «Он находился в самой цветущей поре своего существования… Это действительно была alma mater, о которой нельзя вспомнить без тёплой сердечной признательности». Інший студент університету П.Д. Шестаков, який добрим словом згадував і професора Бодянського, писав: «Вообще мы, студенты 1840-х годов, обязаны нашей alma mater многим: мы выходили из университета со взглядом просветленным; нам был указан путь для самостоятельных научных занятий; мы питали в себе уважение к долгу; мы привыкли к труду; мы вынесли честные нравственные стремления, которые и были путеводною нитью нашей последующей жизни».

Значною мірою все це завдячувалося попечителеві Московського учбового округу та університету графу Сергію Строганову, який в 1835-1847 рр. немало зробив для розвитку університету. Той же Чичерін свідчив: «При нём университет весь обновился свежими силами. Всё старое запоздалое, рутинное устранялось. Главное внимание просвещённого попечителя было устремлено на то, чтобы кафедры были замещены людьми со знанием и талантом». Навіть у сучасних виданнях підкреслюється, що час управління Строганова «залишився в літописах університету золотою порою».

Зокрема, в 40 рр. з великим успіхом в університеті читали публічні лекції Тимофій *Грановський*, Степан *Шевирьов*, Карл Рульє (зоологія), Ярослав Ліновський (сільське господарство), Родіон Гейман (технічна хімія). На рубежі 40-50 рр. власті припинили читання цих лекцій.

Майже непомітно пройшло попечительство Дмитра Павловича Голохвастова в 1847-1949 рр. Борис Чичерін свідчив: «Он был чопорный,

важный и нарядный и любил, чтобы все вокруг него было чинно, важно и нарядно. Мы с насмешливым любопытством глядели на торжественный его приезд в университет в карете цугом, с лакеем в ливрее на запятках по старому обычаю. Вся инспекция почтительно выбегала встречать начальника на крыльце… Студенты чинно становились по сторонам, и между ними шествовал сам Дмитрий Павлович во всем своем накрахмаленном величии, с лентой и орденами, важно раскланиваясь во все стороны… Однажды после одного из торжественных явлений Голохвастова Алябьев (згодом відомий композитор. — В.М.) сказал мне: “Недурно бы про него сложить песню в русском духе со следующим началом:

Ой ты гой еси, Дмитрий Павлович,
И ума у тебя нет синь-пороха
И душенька в тебе распреподлая!”»

Цікаво, що Михайло Максимович ще на початку 30 рр. дав Голохвастову характеристику, як людині, яка перешкоджала розвиткові університету й заслужила в Москві зневагу.

З 1849 по 1855 рр. попечителем навчального округу та університету був генерал-ад’ютант Володимир Іванович Назимов (1802-1874), далекий від навчального процесу та науки, про якого Бодянський відзивався критично: «Что прикажете делать с такими головами? Жди толку и проку от них для университета!» Чичерін писав про нього: «Был назначен Назимов, единственная задача которого состояла в том, чтобы ввести в университете военную дисциплину. Комплект студентов, кроме медицинского факультета, был ограничен тремястами человек; философия, как опасная наука, была совершенно изгнана из преподавания, и попу Терновскому поручено было читать логику и психологию». Бодянський коротко зафіксував ці зміни у щоденнику в

березні 1850 року: «Марта 1-го. Переименование философского факультета в историко-филологический и физико-математический».

Незадовго до повернення Шевченка із заслання, в 1855 р. університет відзначив ювілей, і пишався своїми здобутками. За час царювання Миколи І, тобто приблизно за три десятиліття він випустив 1670 студентів, підготував 114 докторів наук і 881 кандидатів наук, 58 магістрів, 1442 лікарів. Серед вчених, які захистили в університеті докторські дисертації, були Степан Шевирьов (1838), Сергій *Соловйов* (1848), Тимофій *Грановський* (1850), Іван *Бабст* (1853), Осип *Бодянський* (1855), а ступінь магістра здобули Дмитро *Щепкін* (1843), Михайло Катков (1846), Костянтин *Аксаков* (1847), Костянтин Леонтьєв (1850) та ін. (С.П. Шевырёв. История Императорского Московского университета, написанная к столетию его юбилея. 1755-1855. М.: Изд. Московского университета, 1998. С. 574-575).

На той час в університеті навчалося вдвічі більше студентів, ніж у перший приїзд Шевченка в Москву, а в 1858 р. —1760 чоловік, і третину з них складали вихідці з різночинських і демократичних прошарків суспільства. Найчисленнішим був медичний факультет, скажімо, в 1854 р., на ньому навчалося понад 700 студентів, а на історико-філологічному — 50, на фізико-математичному — 111, на юридичному — 193. За настроями серед студентів уважно стежили, в університеті існувало «морально-політичне відділення», де широко вивчалося богослов'я і «тлумачення св. Писання та церковної історії». Втім, саме студенти були біля витоків популярності багатьох талантів, зокрема, Миколи Гоголя. Сергій Аксаков писав: «Московские студенты все пришли от него в восхищение и первые распространили в Москве громкую молву о новом великом таланте». Серед цих студентів були Герцен, Гончаров, Белінський, Бодянський, Лермонтов, Огарьов,

Станкевич, Тургенєв. Особливо глибоко сприйняли Гоголя в *гуртку Миколи Станкевича:* «В те года только что появлялись творения Гоголя, дышащие новою, небывалою художественностью, как действовали они тогда на всё юношество, и в особенности на кружок Станкевича!» (Костянтин Аксаков). Володимир Стасов, який у той час навчався в училищі, згадував: «Мы были все точно опьянелые от восторга и изумления. Сотни и тысячи гоголевских фраз и выражений тотчас уже были всем известны и пошли в общее употребление». В Україні так само молодь відразу потягнулася до Гоголя. Згадуючи про свої гімназичні роки, Куліш писав: «…Попались їм у руки перві повісті Гоголя, й велика радість була із того читання. Усяке слово пам'ятали вони — де яке сказав Гоголь». Який дивовижний збіг спогадів різних талановитих людей!

Ювілейні урочистості в Московському університеті були сприйняті неоднозначно. Скажімо, Борис Чичерін писав: «Торжество было громадное, но печальное для истинных друзей просвещения. Нельзя было не скорбеть душой, видя, как низко пало учреждение, еще недавно, стоявшее так высоко. Им управлял военный генерал (Назимов. — В.М.); в нем властвовало все пошлое и раболепное. В самое это время в нем вводилось военное обучение. Студентов ставили во фронт и заставляли маршировать на университетском дворе».

З квітня 1856 року попечителем університету став Євграф Петрович Ковалевський (1792-1867), про знайомство з яким 25 травня того року в щоденнику Бодянського читаємо: «Он подошел ко мне и, узнав о моей фамилии, протянул руку и сказал, что меня знает уже давно заочно и тут же назвал земляком. Я спросил его о губернии и получил ответ, что он собственно харьковский, но имеет поместье и в Полтавской». В 1858—1861 рр. Ковалевський був міністром народної освіти. В цей час університетські диспути знову відкрилися для сторонньої публіки, були

пом’якшені державні лабета, в яких билися університети в період політичної реакції кінця 40 — початку 50 рр. Дещо послабшав нагляд адміністрації за викладачами й студентами.

Невдовзі після від’їзду Шевченка з Москви, в квітні 1858 року попечительство над Московським університетом перейшло до О.Бахметьєва. Бодянський занотував у щоденнику: «Говорят, это человек образованный, благородный, независимый по состоянию (что не безделица для Университета, разорявшегося Назимовым)». В свою чергу Бахметьєв «мав дуже хорошу думку» про Бодянського.

В часи Шевченкових відвідин міста ректором університету був Аркадій Олексійович Альфонський (1796-1869), якого добре знав Осип Бодянський. Його ім’я зустрічається в щоденнику Бодянського. Скажімо, 29 листопада 1852 року записано: «А.А.А. (Аркадий Алексеевич Альфонский. — В.М.) рассказывает, что последовало высочайшее повеление о том, чтобы отныне всякое столкновение власти с другими лицами было объясняемо в пользу первой».

Якщо врахувати, що протягом другої половини XIX століття в університеті змінилося понад десять ректорів, то Альфонський працював найдовше — в 1842-1848 і в 1850-1863 рр., тобто майже два десяти-ліття. Жив він у так званому «ректорському домі» біля університету на Моховій вулиці, крім того, він мав власний будинок на Тверській. За сумлінну роботу ректор нагороджувався орденами св. Анни, св. Станіслава і св. Володимира, з 1848 р. — почесний член Московського університету, з 1858 р. — *таємний радник*. Аркадій Альфонський – випускник університету (1817) за фахом — хірург, з 1823 р. — *екстраординарний професор*, працював деканом відділення лікарняних і медичних наук (1833-1834), деканом медичного факультету (1836 — 1842), проректором. Одночасно в 1830-1850 рр. Альфонський займав

посаду головного лікаря Московського виховного дому. У перший період його ректорства відбулося злиття Московської медико-хірургічної академії з медичним факультетом університету, що стимулювало викладання й вивчення медичних наук в університеті. Як хірург-практик, Альфонський був відомий у Москві своїми успішними операціями.

В 1858 р., коли Шевченко найдовше жив у Москві, в імператорському університеті працювали його друг Осип Бодянський, знайомий Іван Бабст, а також декан історико-філологічного факультету, Сергій Соловйов і молодий ад'юнкт – Микола *Тихонравов*, який разом із Бодянським у 1861 р. був на панахиді над прахом Шевченка в арбатському храмі Тихона Амафунтського.

При Московському університеті з часу заснування і до 1812 р. діяла одна з перших гімназій в Росії, в якій навчалося близько 1 тис. дітей, і Благородний пансіон із ширшою програмою для дітей 9—14 років. У ньому в різний час навчалися В.Жуковський, О.Грибоєдов, Ф.Тютчев, М.Лермонтов та ін. В 1804 р. в місті відкрилася московська губернська гімназія біля Пречистенських воріт, в якій наприкінці 40 рр. навчалося близько 500 дітей. В 1835 р. почала працювати 2-га гімназія (на Розгуляї), в якій учителював Осип Бодянський, в 1839 р. — 3-я гімназія (на Луб'янці), а затим і 4-а гімназія (в *Пашковому домі* на Моховій вулиці). В середині XIX століття чисельність учнів у московських гімназіях перевищила 1200 осіб.

Серед інших освітніх закладів і товариств, які входили до складу Московського навчального округу наприкінці 50 рр., слід назвати: Імператорське московське товариство дослідників природи; Імператорське товариство історії і старожитностей російських; Фізико-медичне товариство; Імператорське московське товариство сільського господарства; Імператорське московське товариство сільського

господарства — практична школа шовківництва; Московська духовна семінарія (на Садовій біля Каретного ряду); Хліборобська школа (на Зубовському бульварі); Костянтинівський межовий інститут (на Старій Басманній вулиці); Практична комерційна академія (на Покровському бульварі); Ремісницький навчальний заклад (у Лефортовській дільниці); Поштамтське училище (на Луб'янці) та ін. Крім того, в Москві тоді діяли: Московське училище малярства і скульптури Московського художнього товариства на вул. М'ясницькій, в яке двічі приходив Шевченко до Аполлона Мокрицького; Дворцове архітектурне училище в Кремлі; Московські малювальні школи на М'ясницькій і Малій Дмитрівці; Московська театральна школа на Великій Дмитрівці. Готували кадри також військові навчальні заклади: 1-й Московський кадетський корпус; 2-й Московський кадетський корпус; Олександрівський сирітський кадетський корпус; Олександрівський Брестський кадетський корпус та ін. Серед жіночих навчальних закладів назвемо: Училище ордена св. Катерини; Олександрівське училище; Московське Єлизаветинське училище; Миколаївський сирітський інститут виховного дому; Повивальний інститут і родильний госпіталь; Фельдшерська школа та ін.

Всі ці заклади працювали на освіту, науку й культуру Росії.

Перший публічний музей у Москві, поєднаний з бібліотекою, — Рум'янцевський музей в Пашковому домі – було започатковано в рік смерті Шевченка. В дореволюційному путівнику по Москві читаємо: «Музей этот создан был государственным канцлером графом Н.П. Румянцевым, сыном екатерининского героя, умершим в 1826 г. и оставившим свой музей без средств для дальнейшего развития. В 1861 г. решено было перевезти этот музей в Москву (з Петербурга — В.М.) и слить его с вновь образуемым здесь музеем». Про Рум'янцевський музей

у Петербурзі, заснований у 1831 р., Шевченко згадував у повісті «Художник»: «Нева спокойна и, как гигантское зеркало, отражает в себе со всеми подробностями величественный портик Румянцовского музея…» В 1862 р. при музеї було створено Московську публічну бібліотеку. В її основу покладено близько 30 тис. книг графа Рум'янцева. Вона швидко розросталася, зокрема за рахунок пожертвувань, іноді цілими домашніми бібліотеками. Цар Микола I подарував Рум'янцевці 9 тис. примірників різних видань, сюди потрапили домашні бібліотеки філософа Петра Чаадаєва, історика Михайла Погодіна та ін. Особливо важливо було те, що в Рум'янцевку поступав обов'язковий примірник усіх видань, що друкувалися в Росії. Невдовзі в бібліотеці нараховувалося понад 1 мільйон томів. Іноземний відділ бібліотеки був особливо багатий книгами, починаючи з 1460 р. до XVIII століття включно. Непогано була представлена перша половина XIX століття, гірше — друга його половина. Російський відділ бібліотеки навпаки мав значні прогалини до 60 рр. XIX століття, зате з того часу в ньому були майже всі книги, видані в Росії.

Шевченковий друг Бодянський був прихильником створення в Москві спеціалізованих, профільних бібліотек. У щоденнику на початку червня 1850 року занотував про розмову з істориком О.Поповим (Шевченко виявляв інтерес до його праць): «Я повторил давнишнюю свою мысль при сем, чтобы в такой библиотеке поместить, отдельно каждую, и библиотеки рукописей духовных ведомств в Москве, напр., синодальную (прежде патриаршую), типографскую, Чудова монастыря, Успенского собора, Архангельского собора и т.п., что, конечно, было бы превосходно и очень возможно. Одно только тут неловко: со временем эти библиотеки не пощадят и сольют в одно целое. У нас пока еще не

понимают важности значения отдельных библиотек, в одном здании и т.п.».

За участю Бодянського в Москві склалася бібліотека *Товариства історії і старожитностей російських*, у місті працювали також бібліотеки Товариства любителів російської словесності, товариств антропології, російських лікарів, педагогічного та ін., бібліотеки гімназій, вищих навчальних закладів, особливо в Московському університеті. Вже наступного після відкриття університету року, тобто в 1756 р., газета «Московские ведомости» повідомляла, що «Московского Императорского университета библиотека, состоящая из знатного числа книг на всех почти европейских языках, в удовольствие любителей наук и охотников для чтения книг, отворена была сего июля 3 числа…» Бібліотека університету постійно й невпинно збагачувалася.

Шевченко в Москві: постановка та історіографія проблеми

На пізнавальному шляху нації до Тараса Шевченка ще тільки чекає нас усвідомлення того, що в його житті та творчості Москва займала значно більше й важливіше місце, ніж ми досі знали й думали. Наприкінці другого Шевченкового століття, що співпадає з початком нового тисячоліття, мусимо визнати, що історія Тарасових зустрічей з Москвою нас майже нічому не навчила. Бо ж інакше в українських стосунках із нею в історично нових умовах було б набагато більше Шевченкового здорового глузду і втіленої в поетові народної мудрості.

У хронології поетової творчості його національна опозиція «чужині» набуває завершеного характеру наприкінці 30 рр. XIX століття. В поезії «До Основ'яненка» (1839) милій поетовому серцю Україні, яка

«Обідрана, сиротою Понад Дніпром плаче» протиставлено конкретну Російську імперію, «Московщину»:

А до того — Московщина
Кругом чужі люде…
. . . . . .
Насміються на псалом той,
Що виллю сльозами;
Насміються… Тяжко, батьку,
Жити з ворогами!

Юрій Барабаш, який глибоко дослідив цей феномен, пише:

«Як і в посланні “До Основ’яненка” в “Катерині” тему духовної самотності, “сирітства” поміж “чужими людьми” поєднано з темою “чужини”, а останню чітко визначено як “Московщину”…

Для Шевченка “Московщина” — не просто такий собі “чужий край”, сказати б, “не-батьківщина”, це край ворожий, символічна назва імперії, втілення зловісної тоталітарної, бездушної сили, яка гнобить і особистість, і цілі народи. У тому числі, до речі, й народ російський…

Головна особливість Шевченкової опозиції “батьківщина — чужина” полягає в тому, що вона є величиною константною, структурно-семантичною парадигмою усієї творчості, якісною характеристикою світобачення і художньої свідомості» (Юрій Барабаш. Вибрані студії. Сковорода. Гоголь. Шевченко. — К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2007. С. 410, 412, 414).

Отож, «чужина» втілена Шевченком у Московщині задовго до його приїзду в Москву. Але ж Московщина — не Москва! Впродовж багатьох десятиліть якось не акцентувалося на тому, що в Шевченковій поезії саме Москва стала символом російського гноблення українців, уособленням наруги над українською історією та духовністю лише після першого відвідання міста на початку 1844 року. Акцентувавши й

усвідомивши це, ми зрозуміємо, наскільки важливим є дослідження поетового перебування в місті в контексті всієї його поетичної творчості.

В Москві Шевченко написав один-єдиний вірш, але то був «Чигрине, Чигрине...»! Вперше потрапивши в багату, процвітаючу, розкішно відбудовану після наполеонівського нашестя Москву, Шевченко відчув особливо гострий біль за бідний, занедбаний повітовий Чигирин, який був гідний іншої, високої долі. Бо Чигирин пам’ятав себе за Богданом Хмельницьким сотенним містом, а потім — гетьманською резиденцією, фактично столицею України!

Любуючись «старим красенем Кремлем», який віками стояв велично-непорушно і виглядав упевнено-сильним, український геній особливо болісно страждав за принижений Москвою Чигирин:

…І про тебе,
Старче малосилий,
Ніхто й слова не промовить,
Ніхто й не покаже,
Де ти стояв? Чого стояв?
І на сміх не скаже!!

Саме після цього поетичного катарсису Шевченко поставив у Москві перед українським народом гірке й болюче питання, на яке ми й досі не відповіли вповні: «За що скородили списами московські ребра??»

Від вірша, народженого в Москві, досі палахкоче в національну свідомість Шевченковою жертовною любов'ю до України:

Чигрине, Чигрине,
Мій друже єдиний,
Проспав єси степи, ліси
І всю Україну
. . . . . .
Помолившись, і я б заснув...
Так думи прокляті
Рвуться душу запалити,
Серце розірвати.

Це написано задовго до пронизливих рядків із останньої поезії циклу «В казематі» та вірша «Сон» («Гори мої високії...»), що визначають поетичне осердя Шевченкової безмежної любові до України.

В атмосфері бундючного першопрестольного міста поет особливо гостро відчув, що саме Москва (в тандемі з Варшавою) є витоком і причиною бездержавності України, насаджування в українцях історичного безпам'ятства, яке паралізує волю до боротьби за незалежність:

Що ж на ниві уродилось??!
Уродила рута… рута…
Волі нашої отрута.

Нагадаю, що рута є символом привабливості, тож московська отрута була підступно-запаморочливою, притуплююче-дурманною. Не піддатися їй міг тільки геній, і саме Шевченкові випало «запить з московської чаші московську отруту» за весь український народ.

Разом з тим, у Москві Шевченко виявив грізне сподівання на те, що його слово таки послужить пригнобленій Україні, а з посіяних його сліз на вираному ним перелозі виростуть… Та читайте самі…

Не рвіть, думи, не паліте,
Може, верну знову
Мою правду безталанну,
Моє тихе слово.
Може, викую я з його
До старого плуга
Новий леміш і чересло.
І в тяжкі упруги…
Може, зорю переліг той,
А на перелозі…
Я посію мої сльози,
Мої щирі сльози.
Може зійдуть і виростуть
Ножі обоюдні,
Розпанахають погане,
Гниле серце, трудне…

І вицідять сукровату,
І наллють живої
Козацької тії крові,
Чистої, святої!!!

Отже, вицідивши сукровицю з ураженого серця, наллємо в нього живої, чистої, святої козацької крові. Думається мені, що в Москві Шевченко згадав українських козаків із війська гетьмана Петра Сагайдачного, які в 1618 р. стрімко дійшли до самого Кремля в Першопрестольній й, безперечно, могли взяти її штурмом, але відійшли від єдиновірної, православної Москви. В «Чигирині, Чигирині…», написаному в Москві, йшлося про сильну, державну, благородну козацьку кров. Адже Шевченко страждав від того, що не вернуться запорожці, не встануть гетьмани, не покриють Україну червоні жупани. Згадаймо «Івана Підкову» (1839):

Було колись — в Україні
Ревіли гармати;
Було колись — запорожці
Вміли пановати.

У вірші «До Основ'яненка» (1839) Шевченко жалів обідрану Україну, що сиротою плаче:

Тяжко-важко сиротині,
А ніхто не бачить…
Тілько ворог, що сміється…
Смійся лютий враже!
Та не дуже, бо все гине —
Слава не поляже.

В останній строфі «Чигрине, Чигрине...» поет назавжди підтвердив це почуття, залишивши затамовану поетичну погрозу та притлумлену, невигубну надію:

Спи Чигрине, нехай гинуть
У ворога діти,
Спи, гетьмане, поки встане
Правда на сім світі.

В «Чигрині, Чигрині…» Москва-місто не згадується, але воно вже фізично присутнє з «московськими ребрами». Та головне — далі. Якщо в «Розритій могилі» (1843) козацька могила, узагальнена до символу «зобов'язливої історичної, родової пам'яті» (Іван Дзюба), страждала від «москаля», то в комедії «Сон», тобто після першого відвідання міста (1844), поет уперше покладає відповідальність за нищення України персонально на Москву:

Тяжко мені
Витать над Невою.
України далекої,
Може, вже немає...
Може, Москва випалила
І Дніпро спустила
В синє море, розкопала
Високі могили —
Нашу славу.

Згадаймо, що ключова дія цього твору відбувається в царських хоромах у Петербурзі, проте для Шевченка все, що труїть і дурманить національну свідомість, пов'язано саме з «московською блекотою». Фактично поет звинувачує Москву в ураженні, говорячи нинішньою мовою, національного цивілізаційного коду.

У концептуальному «Великому льосі» (1845), який, за словами Івана Дзюби, є «поглибленням символу могили», гріховною була вже сама дорога гетьмана Богдана Хмельницького, який «їхав в Переяслав Москві присягати!..» Тяжким гріхом, який не пускає в рай, названо те, що дівчина

…Цареві московському
Коня напоїла —
В Батурині, як він їхав

В Москву із Полтави.
Я була ще недолітком,
Як Батурин славний
Москва вночі запалила...

Ще одну важливу згадку про Москву зустрічаємо в «І мертвим, і живим, і ненародженним землякам моїм...» (грудень 1845 року) в контексті гнівного засудження поетом тих перевертнів з українців, які на догоду московським панам, говорячи словами Вячеслава Чорновола, «відкидалися від рідного народу, від його мови, культури, від його інтересів...»:

Раби, поднóжки, грязь Москви...

Нещадно писав поет і про тих українців, які «кров свою лили» за Мóскву й передали нащадкам «свої кайдани, свою славу».

Та, безперечно, що Шевченкове ставлення до Москви не вичерпувалося цими жорсткими поетичними максимами. Був ще «престольний град Москва», місто «білокаменне», красиве, привабливе й цікаве, яке Шевченко любив і знав, у якому жило чимало друзів і знайомих. У 1844 р. писав Якову Кухаренку: «Чом ми не зострілися в Москві ту зиму?» В 1850 р. згадував у листі до Осипа Бодянського, «як ми з тобою в Москві бачились…» З щоденника дізнаємося: «Видел сегодня во сне Москву…» (7 липня 1857 року). Того ж року Шевченко радів надією: «Я в Москві побачуся з старим Щепкіним...» В березні 1858 року в місті поет познайомився з багатьма цікавими людьми, в тому числі з «московской учено-литературной знаменитостью», й захоплювався: «И что это за очаровательная знаменитость!» Від'їжджаючи з Москви, Шевченко записав однозначно, що вона була «гостинною». Про цю Москву йтиметься в енциклопедії.

Після Шевченкової смерті московські сюжети його біографії вперше замайоріли на сторінках українського щомісячника *«Основа»*

(виходив у Петербурзі в 1861-1862 рр.), де друкувалися твори, листи поета й уривки з його «Щоденника» та статті й спогади про Кобзаря. До того ж, у статті Михайла Максимовича в «Основі», що називалася *«Значение Шевченка для Украины. Проводы тела его в Украину из Петербурга»,* були закладені перші підвалини в методологію написання наукової біографії поета. Ще за життя Шевченка з'явилися дослідники, які повністю віддали себе вивченню його життя й творчості. Скажімо, в листі до поета 10 вересня 1859 року київський гімназист Василь Маслов писав Шевченкові: «Давно вже я присвятив своє життя вивченню ваших творів, зітканих з горя та суму і підбитих гнівом — праця, на яку мало людського життя: над нею повинні працювати віки і нащадки... Хай світ взнає, що й пригноблена Малоросія може виражати світові істини...» У 1874 р. Маслов опублікував у Москві першу біографію поета «Тарас Григорьевич Шевченко. Биографический очерк», в якій, за його словами, «вперше, хоч коротко, але з відповідною послідовністю і правдивістю, розказано все страдницьке життя поета до останніх його хвилин». Щоправда, Москви Маслов не торкався. Стосовно березня 1858 року він обмежився згадкою про те, що поет «після короткочасного перебування в Москві, зміг обняти в С.-Петербурзі своїх благодійників».

Такий самовідданий і мудрий підхід мало вплинув на плідне й докладне висвітлення московського періоду поетової біографії, але врешті-решт таки склалася невеличка та цікава історіографія теми «Шевченко і Москва», і ми віддамо їй шану. Всередині 70 рр. минулого століття дослідник, філолог Михайло Зозуля звернув увагу на те, що «тему "Шевченко і Москва" в дореволюційній науковій літературі вперше порушили не біографи великого поета, а найвидатніший його дослідник Іван Франко, котрого наштовхували на неї роздуми про передумови Шевченкової політичної поезії» (Михайло Зозуля. Тарас

Шевченко у Москві. В кн. «Наука і культура України, 1974».— К., 1974. С.520). Йшлося про те, що Франко пов'язував Шевченкову творчість 40 рр. XIX століття «зі зростом реалізму в штуці (мистецтві. — В.М.) та науці» і «демократизму, республіканізму та соціалізму в питаннях політичних і суспільних». Згадавши кращі твори Пушкіна, Лермонтова, Гоголя, Грибоєдова, діяльність Бєлінського і Герцена, Франко писав у статті «Темне царство» (1881): «Неможлива річ, аби Шевченко, живучи під той час у Петербурзі, не мав також захопитися тою великою хвилею поступового руху... Від початку сорокових років Шевченко чимраз виразніше та сміліше вступає на нову дорогу. Майже кожний новий його твір, се крок наперед по тій дорозі».

Поглиблюючи інтерес до цієї проблеми, Франко запитував у листі до російського історика літератури Олександра Пипіна (23 січня 1888 року): «В і д к и в з я л а с я п о л і т и ч н а п о е з і я Ш е в ч е н к а? Які товчки пхнули Шевченка на сю дорогу, які впливи допомогли виробитися його думці?.. Що таке був по своїм політичним поглядам Гребінка... яке становище займали там Бодянський, Н.Маркевич... Шевченко знакомий і навіть у великій приязні з Щепкіним ще до 1847 р. Відки се? Що таке був Щепкін з політичного боку?» Вражаюче, що Франко відразу зацікавився найближчими московськими друзями Шевченка — Бодянським і Щепкіним, які, поряд з поетом, є героями цієї енциклопедії.

Серед авторів, які висвітлювали життя і творчість Шевченка з хоча б коротким виокремленням московського перебування поета, найперше хочу назвати Михайла Чалого, з яким Шевченко познайомився в 1859 р. й називав приятелем. Викладач київської гімназії дізнався від свого колеги, друга Шевченка Івана Сошенка чимало біографічних подробиць про поета, сам зібрав багато спогадів, листів, 46 з яких опублікував

уперше. У 1882 р. Чалий видав у Києві книгу «Жизнь и произведения Тараса Шевченка (Свод материалов для его биографии)». Спираючись на поетів щоденник, він описав коротко перебування Шевченка в Москві в березні 1858 року. З цього часу такий підхід став історіографічною традицією і за наступних сто років принципово нічого не змінилося, автори добросовісно переписували в своїх публікаціях поетів щоденник або популярно викладали його текст, доносячи до читача найпотрібніші відомості. Коли Чалий не цитував Шевченка дослівно, то робив переказ його слів на кшталт: «19 березня обійшли з Щепкіним мало не чверть Москви, а 20-го Шевченко сам, бо Михайло Семенович занедужав, вимазавши дьогтем чоботи, пішов блукати по грязьких вулицях». Якраз у такому жвавому ключі написав чотири сторінки про московський період Олександр Кониський у праці «Тарас Шевченко-Грушівський, хроніка його життя», два томи якої вийшли в світ у 1898 і 1901 рр.

Цікаво, що наповнення Шевченкових рядків із його щоденника багатшою, докладнішою інформацією справедливо покладалося Михайлом Чалим на майбутніх істориків і біографів поета: «Прогалини ці ми, прихильники його великого таланту, зобов'язані заповнити...» Діловод Петербурзької Академії мистецтв Олександр Благовєщенський, який наприкінці XIX століття писав спогади про Шевченка з використанням документів із архіву Академії та поетового щоденника, один із перших зробив вкрай лапідарне узагальнення: «8 марта Шевченко оставил Нижний Новгород, шестнадцать дней прогостил в Москве у М.С. Щепкина, навестил там княжну Репнину, С.Т. Аксакова, Мокрицкого, Бодянского, Забелина, Якушкина и др., а 27 марта приехал в Петербург...»

Богдан Лепкий у розвідці, завершеній у 1919 р. (Богдан Лепкий. Про життя і твори Тараса Шевченка. — Тернопіль: Джура, 2004) також

користувався щоденником поета. Це дозволило йому зробити кілька штрихів до відвідин Шевченком Москви навесні 1858 року, які були тоді новими для широкого читацького загалу. Крім того, Лепкий уперше спорядив текст фотографією Московського університету, в якому працювали поетові друзі Осип Бодянський та Михайло Максимович, а також — портретом Сергія Аксакова, з яким Шевченко познайомився в Москві. Ще Лепкий вмістив репродукцію Шевченкового портрету Марії Максимович, тепле знайомство з якою так само відбулося в Москві. Відомий шевченкознавець Павло Зайцев у монографії «Життя Тараса Шевченка», завершеній наприкінці 30 рр. і виданій у 1955 р. (Нью—Йорк—Париж—Мюнхен), так само коротко, але цікаво, невимушено й легко виклав основні факти поетових візитів у Москву.

Не буде перебільшенням сказати, що наприкінці 20 - на початку 30 рр. минулого століття московська сторінка Шевченкової біографії поповнилася науковими розвідками, значення котрих зберігається й досі. Йдеться про коментарі до двох академічних видань Шевченкового щоденника, здійснених в Україні та Росії. В 1927 р. Українська Академія наук розпочала видання Повного зібрання творів Тараса Шевченка під загальною редакцією академіка Сергія Єфремова. Найперше вийшов четвертий том «Щоденні записки (Журнал)», тобто поетовий щоденник 1857—1858 рр. з цікавою передмовою «Літературний автопортрет Шевченка» Сергія Єфремова (Повне зібрання творів Тараса Шевченка. Том четвертий. — К.: Державне видавництво України, 1927. С. XIII—XL). Вчений ніяк не виокремив московський сегмент Шевченкового щоденника в березні 1858 року, зате місткі коментарі до нього втричі перевищували сам текст. Так само розмаїтими й багатими були коментарі до окремого академічного видання «Щоденника» поета в Росії (Т.Г. Шевченко. Дневник. — М.-Л.: Academia, 1931). На жаль, цінний

матеріал про московських Шевченкових знайомих так і не був повністю використаний впродовж ХХ століття.

В радянські часи тему «Шевченко в Москві» вперше виокремив український історик Микола Ткаченко, який прочитав спеціальну доповідь на ювілейній Шевченківській сесії Академії наук України в березні 1943 р., опубліковану наступного року (М.Ткаченко. Шевченко в Москві // Пам'яті Т.Г. Шевченка. Збірник доповідей, читаних на ювілейній Шевченковській сесії Академії наук УРСР 3 і 10 березня 1943 р. Видавництво Академії наук УРСР, 1944. С. 82-92). Що вдалося Ткаченку? Він коротко розповів про знайомство Шевченка з Бодянським у Москві та, користуючись поетовим щоденником, іншими документами, виклав інформацію про відвідини поетом міста в березні 1858 року. Значно важливішим є формулювання Ткаченком перспективи дальшої дослідницької роботи: «Той багатий матеріал, що подав у своєму "Щоденнику" поет, потребує доповнень, пояснень, які стануть можливими лише тоді, коли буде освітлено ширше й докладніше життя самої Москви в кінці 1850-х рр. ...Також заслуговує уваги дуже цікаве питання з творчості поета, чому поет у Москві працює над переробкою своїх віршів, написаних на засланні». Дослідник доречно зауважив, що «самé перебування поета в Москві не висвітлено докладно у біографічній літературі». В слові «самé» ставлю наголос на другому складі, бо досі залишається найменш дослідженим якраз **перебування** Шевченка в Москві, так би мовити, картина його знайомства з містом.

Ткаченко слушно наголосив, що навіть у новітніх на той час книгах про Шевченка письменника Костянтина Паустовського, літературознавця Григорія Владимирського та мистецтвознавця Олександра Скворцова про перебування поета в Москві «лише маємо короткі згадки»: «В книжці Паустовського сказано небагато рядків...

Описові перебування Шевченка у Москві присвячено півсторінки в роботі Владимирського. Майже стільки ж сказано у книжці Скворцова». Справді, Паустовський в книзі «Тарас Шевченко» (Москва, 1939) присвятив Москві п’ять сухих рядків, а з доволі бідного критико-біографічного нарису Владимирського «Т.Г. Шевченко» (Ленінград, 1939) ще й помилково випливало, що після Петербурга домовину з прахом Шевченка ніби-то відправлено зовсім не в Москву: «Перша зупинка була в Орлі» (?) Задовольнився кількома банальними реченнями і Скворцов у книзі «Художник Тарас Шевченко» (Москва-Ленінград, 1941).

В цьому контексті дивує, що Ткаченко не залучив до свого дослідження книгу російської письменниці й літературознавця Марієтти Шагінян «Шевченко» (перша назва), видану в 1941 р., яка має значно більший інтерес, ніж названі ним праці, тим більше, що в інших доповідях на тій Шевченківській сесії згадувалася «яскрава книга про Шевченка Марієтти Шагінян». В останній час прийнято закидати Шагінян, що в її книзі чимало політичних і ідеологічних інсталяцій, обвинувачень в українському буржуазному націоналізмі поетових друзів, зокрема, Пантелеймона Куліша і т.д. і т.п. Так то воно так, але сьогодні ліпше всього зосередитися на точних спостереженнях і глибоких роздумах російської письменниці, що досі не втратили інтерес, на фактах і сюжетах, які в радянську добу мали новаторський характер. Між іншим, Іван Дзюба справедливо вважає російську письменницю «тонким інтерпретатором творчості й життя нашого поета» і зазначає, що Шагінян написала «чудову книжку “Тарас Шевченко”». Юрій Барабаш, багато разів справедливо поправляючи Шагінян, особливо наголошує, що вона була дослідниця «розумна й освічена».

Пильна увага до Шагінян зумовлюється ще й тим, що вона була москвичкою, арбаткою. Феномен написання капітальної праці про Шевченка московським автором не повторено ніким. Отож, уважно придивимося до монографії «Тарас Шевченко», яку в лютому 1944 року Шагінян захистила як докторську дисертацію. Ця книга перевидавалася в Москві в 1946 та 1964 рр. і в Києві у 1970 р. Вона була популярна серед інтелігенції. Богдан Ступка розповідав мені, як вразила його книга Шагінян про Шевченка наприкінці 50 рр., коли він був юнаком. Тема перебування Кобзаря в Москві виникала в книзі зрідка і освітлювалася побіжно, але й ці штрихи, зроблені Шагінян, і сьогодні викликають значний інтерес. Скажімо, дослідниця досить емоційно підтримала негативну оцінку Шевченком будівництва храму Христа Спасителя (архітектор Костянтин Тон): «По достоинству оценил он и бездарную казенщину К.Тона, построившего так называемый “храм Христа Спасителя”... Увидя храм, Шевченко резко отрицательно высказался о нём в дневнике...» Власне, важливий не цей конкретний факт, а те, що Шагінян зробила обгрунтований висновок про глибоке знання Шевченком законів архітектури. Так само вона показала, що поет був прекрасним портретистом, вдумливо працював у історичному малярстві, пробував себе в скульптурі. Шагінян блискуче відповіла на головне питання про творчість Кобзаря: «Что же именно хотел и должен был выразить в своём творчестве сам Шевченко? «Господствующей чертой» личности Шевченко было *сознание себя сыном своего народа*. Этот народ был бесправен, был сдавлен, измучен, уничтожен крепостным правом. И Шевченко не мог забыть этого никогда и ни на одно мгновение не мог стать ренегатом, отделить собственную свою судьбу от страшной судьбы своего несчастного народа».

Павло Зайцев у свій час зазначав, що в бібліографії до книги Шагінян «Тарас Шевченко» (1946) «названі заборонені і не поширювані... на Україні праці про Шевченка, зокрема, біографічні». Справді, дослідниця використала дореволюційні біографічні праці О.Кониського («Тарас Шевченко-Грушівський. Хроніка його життя». Том 1-2, Львів, 1838-1901); М.Чалого («Жизнь и произведения Тараса Шевченко». В 3-х томах, К., 1882); В.Щурата («З життя і творчості Тараса Шевченка», Львів, 1914) та ін. Крім того, Шагінян дослідила рукописні й архівні документи, родословні книги й хроніки та поетичну й художню спадщину Шевченка. Цікаво, що в бібліографії до праці взагалі була відсутня звична рубрика, в якій перераховувалися твори класиків марксизму-ленінізму, а Ленін і Сталін згадувалися лише один раз серед... критичних статей, спогадів і допоміжної літератури, в одному ряду з М.Драгомановим, М.Костомаровим, П.Кулішем, О.Афанасьєвим-Чужбинським та ін. На той час це була таки потрясаюча бібліографія!

Павло Зайцев наголошував, що в монографії Марієти Шагінян «попри сов. тенденції є ряд цінних фактичних даних». Вслід за ним на початку 60 рр. XX століття Іван Огієнко (Митрополит Іларіон) писав, що «до шевченкознавців увійшов новий і сильний науковець — вірменка Маріетта Шагінян (народилася 1888 року), яка знайшла багато архівних матеріалів про Т.Шевченка...», наголошуючи, що Шагінян «добре знає українську мову, сильно любить Шевченка...» (Іван Огієнко (Митрополит Іларіон). Тарас Шевченко. К.: Наша культура і наука, 2002. С. 363.)

На мій погляд, книга Шагінян, якщо абстрагуватися від радянських ідеологем, заслуговує й ширшої позитивної оцінки. Передусім, це було справді грунтовне шевченкознавче дослідження. Шагінян всерйоз узялася за книгу, коли їй перевалило за 50 років, зокрема в 1939 р.

здійснила поїздку по шевченківських місцях в Україні. В «Шевченківському словнику» справедливо відзначалося, що монографію письменниці й вченої «характеризують проблемність, багатство фактів і спостережень, емоційність стилю, полемічна загостреність». До речі, сучасному шевченкознавцеві не завадило б переглянути розділи книги про поетику Кобзаря, драматургію й малярство, прозу, познайомитися з аналізом його естетики та стосунків з Чернишевським... Особливий інтерес викликає п'ятий розділ книги — «Любовь», у якому розкрито стосунки поета з жінками, показано його «любовне небо».

Впродовж наступних десятиліть деякі автори лише побіжно торкалися окремих сторін московської теми в житті Тараса Шевченка, передусім, у контексті його дружби з Михайлом Щепкіним і Осипом Бодянським, про цю літературу сказано в другому розділі енциклопедії. Втім, зауважу відразу, що в ній глибоко не досліджувалися стосунки приятелів через призму саме поетової біографії й творчості. Лакуною залишалася вкрай важлива проблема духовного доторкування Шевченка до Гоголя через його і поетових друзів Щепкіна і Бодянського. Тоді як, на мою думку, поява Шевченкового вірша «Гоголю» саме в 1844 р. пов'язана і з тим, що в цьому році поет познайомився з Бодянським і Щепкіним. Як і раніше, ніхто з дослідників практично не виходив за межі добросовісного повтору фактів, описаних Шевченком у своєму щоденнику про відвідини міста в березні 1858 року.

Це стосується загалом і розвідок Ю.Бойка «Шевченко і Москва» (1952), здійснених в Українському вільному університеті в Мюнхені, і капітальної біографічної книги Євгена Кирилюка «Т.Г. Шевченко. Життя і творчість» (1959) та систематизованої біографії Тараса Шевченка, підготовленої колективом співробітників кафедри української літератури Одеського державного університету ім. І.І. Мечникова (Тарас

Григорович Шевченко. Біографія. — К.: Видавництво Київського університету, 1960). Втім, три сторінки про московський березень 1858 року у Кирилюка та п’ять сторінок у колективній праці одеситів (автор — А.В. Недзвідський) свідчать про прагнення до наукових узагальнень щодо цього короткого відрізку Шевченкової біографії. В 1964 р. у видавництві «Наукова думка» вийшла в світ колективна монографія Є.П. Кирилюка, Є.С. Шабліовського, В.Є. Шубравського «Т.Г. Шевченко. Біографія», в якій було виділено окремий розділ «У Москві», написаний Є.С. Шабліовським. Для того часу це було вельми серйозне висвітлення перебування Шевченка в Москві в березні 1858 року. Так само досить повна розповідь про Шевченкові приїзди в Москву, в тому числі в 1844-1845 рр., містилася в книзі Леоніда Хінкулова, що двічі виходила в радянській столиці в серії «Жизнь замечательных людей». Але автор попереджував читача, що в ній «не дає детальної наукової аргументації».

Особливе місце зайняла спеціальна стаття вже згаданого Михайла Зозулі «Тарас Шевченко у Москві», що вийшла в світ до 160-річчя з дня народження поета. Наукова цінність цієї публікації полягає, по-перше, в абсолютно відвертому визнанні того, що зв’язки Шевченка з Москвою «в науковій літературі ще й досі... ілюструються лише кількома цитатами про гостинну Москву, про ставлення освічених москвичів до поета і його поезії», по-друге, в чіткому формулюванні «великого наукового значення названої проблеми для вивчення історії життя і творчості Шевченка»; на думку Зозулі, вона «така ж складна, як і приваблива, а це вже неабиякий стимул для її щонайглибшого дослідження». В 1977 р. побачила світ книга Леоніда Большакова «Їхав поет із заслання...», в якій автор виокремив розділ «Сторінки московського зошита». Вперше деякі поетові зустрічі й знайомства в Москві в березні 1858 року, зокрема з Миколою Кетчером, знайшли докладніше висвітлення. Саме Большаков,

як ніхто, розумів важливість московської сторінки Шевченкової біографії та необхідність хронологічного розкриття її.

Велике значення для всього шевченкознавства й, зокрема, для розробки нашої теми мав вихід у 1976-1977 рр. двотомного «Шевченківського словника», підготовленого Інститутом літератури ім. Т.Г. Шевченка АН УРСР. У ньому містилося чимало важливих енциклопедичних статей про людей, з якими Тарас Григорович зустрічався в Москві, та про події, пов'язані з відвідинами поетом міста. В другому томі словника вперше була опублікована стаття Михайла Зозулі «Москва» з розповіддю про Шевченкове перебування в місті.

Наступною серйозною працею була наукова «Біографія» Тараса Шевченка, також підготовлена колективом авторів Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка, що вийшла в світ в середині 80 рр. минулого століття. В ній було систематизовано небагаті знання про перебування Шевченка в Москві в 1844 і 1845 рр. (автор — Є.П. Кирилюк), а головне — з'явився спеціальний десятисторінковий розділ «У Москві (1858)» (автор — Є.С. Шабліовський), який був серйозним проривом у висвітленні теми (Т.Г. Шевченко. Біографія. — К.: Наукова думка, 1984. С.386-396). З часів Михайла Чалого переказ поетового щоденника був уперше замінений стислим, але системним осмисленням московської сторінки його біографії.

1989 р. побачила світ науково-популярна біографічна книга Павла Федченка «Тарас Григорович Шевченко», в якій дорога поета із заслання в Петербург висвітлювалася в двох окремих розділах, і один із них присвячувався перебуванню в Нижньому Новгороді. Проте «непередбачена й спочатку небажана тривала затримка в Москві» знайшла відображення лише в десяткові хрестоматійних абзаців.

Того ж 1989 р. в Москві з'явилася спеціальна стаття Ю.Лабинцева про приїзд Шевченка в місто в 1858 р., яка на той час була цікавим популяризаторським матеріалом, але не додавала нічого нового до попередніх публікацій (Юрий Лабынцев. Тарас Шевченко у московских друзей//Куранты. Историко-краеведческий альманах. — Вып. 3.—М.: Московский рабочий, 1989. С. 138—145).

Здавалося, що грунтовна розробка московської теми забарилася надовго й всерйоз. Але наприкінці 80 рр. нарешті з'явилася перша монографія, спеціально присвячена цій темі (И.Карабутенко, А.Марусич, М.Новохатский. Шевченко в Москве. Историко-литературный очерк. — К.: Радянський письменник, 1989). Автори переконливо показали необгрунтованість тверджень про те, що московські сторінки життя мало що значили для нього, й підтвердили висновок, що «Москва займала велике місце в житті поета». За словами самих дослідників, вони зробили спробу розповісти про зв'язки Шевченка з Москвою, про його посмертну славу серед москвичів у роки царизму і в радянські часи. Особливий інтерес викликає спеціальний розділ про публікацію творів поета і шевченкознавчих досліджень у московській пресі в 1840-1917 рр.. Ніби виконуючи настанову згаданого нами Миколи Ткаченка, науковці виокремили розділ «Москва 1840—1850 років», показавши в ньому громадське життя міста крізь призму «історії революційної Москви».

В енциклопедії-хроноскопі нас цікавитиме, передусім, інше, а саме: московський «міський пейзаж», конкретний історичний контекст і жива атмосфера, які огортали Шевченка під час його перебування в Москві. Про цей жанр історичного дослідження влучно й переконливо писав москвознавець, знайомий Тараса Шевченка Іван Забєлін: «Нам нужен характер общественный, площадной и домашний. Поэтому и над стариною нужны такие же наблюдения, какие делал Гоголь над

современным нам бытом. Для историка нужен глаз Гоголя, бойкий взгляд, которым он так легко подмечал всю мелочь и тину действительности. С такой точки зрения на историческое дело понятна будет огромная важность мелочных материалов» (И.Е. Забелин. Дневники. Записные книжки. М.: Издательство им. Сабашниковых, 2001. С. 228).

На щастя, такий підхід до історичного твору зрідка зустрічається й у наш час. Сучасний московський учений Володимир Єлістратов, досліджуючи старомосковську мову й побут, пише, що ставить перед собою завдання «донести до Читача... все казкове розмаїття, все заворожуюче багатоголосся “дрібниць” нашого минулого, дати відчути справжній аромат Історії, спробувати доказати, що Історія складається не з Наполеонів і Леніних, а з скрипу мостин у рідному домі, старого бабусиного ситцевого плаття, затишної вечері в сімейному колі — всіх цих нормальних, простих і добрих “речей і слів”, які насправді так багато значать і які ми так швидко й невдячно забуваємо» (В.С.Елистратов. Язык старой Москвы. Лингвоэнциклопедический словарь. М. 2004. С. 16—17). Я не став би протиставляти історичні “дрібниці” тому, феномену, який називається «роллю особи в історії», але погодьтеся, про історичний «аромат» сказано красиво й точно. Мені дуже хотілося б передати його стосовно перебування Тараса Шевченка в Москві. Між іншим, подібна робота стосовно часів Пушкіна вже почалася в сучасній Росії. Скажімо, в 2005 р. в Санкт-Петербурзі вийшла книга Нонни Марченко «Быт и нравы пушкинского времени», а в 2007 р. в Москві побачила світ праця Вікторії Янтовської «Дворянская Москва пушкинского времени». Взагалі маю зазначити, що книг про Пушкіна в Росії виходить нині значно більше, ніж шевченкознавчих праць в Україні. Звісно, далеко не всі вони високого достоїнства, звісно, річ не в

кількості виданих праць, але й кількість, як відомо, здатна переходити в якість.

В радянські часи вчені, в тому числі шевченкознавці, затиснені в прокрустове ложе класової точки зору, відвикли від аналізу буденної, побутової сторони історичних сюжетів, тоді як такий аналіз передбачає цікаві знахідки, подробиці та відкриття. Ми подивимося на московське життя Шевченка не з «висоти» XXI століття, а, по можливості, з середини того часу, в якому поет знаходився, виходячи з життєвих цінностей та самовідчуття його московських сучасників.

Так само важливо сьогодні з'ясувати оцінки Шевченком тих чи інших московських зустрічей, його ставлення до нових знайомих, а також сприйняття поетом відомих історичних пам'яток Москви, скажімо, Кремля чи храму Христа Спасителя.

Автори книги «Шевченко в Москве» писали: «Книга не претендує на відкриття нових сторін чи граней у житті великого поета, вона ставить скромнішу задачу — з можливою повнотою зібрати й осмислити розшукані до цього часу матеріали, що відносяться до його зв'язків з Москвою і москвичами». На мою думку, І.Карабутенко, А.Марусич і М.Новохатський впоралися з поставленим завданням. Особливо в тому ракурсі, який був у свій час визначений Іваном Франком. У книзі було заторкнуто контакти Тараса Шевченка з московськими літераторами, вченими, громадськими діячами, друзями, зокрема, з Сергієм Аксаковим, Михайлом Щепкіним, Варварою Рєпніною, професорами Московського університету, московськими слов'янофілами. Це дослідження посідає помітне місце в шевченкознавстві й заслуговує на велику повагу, але повторювати вже зроблене вважаю недоцільним.

Крім того, вважаю непереконливими й недоказаними твердження авторів книги «Шевченко в Москве» про те, що Тарас Григорович бував

у Москві в 20-30 рр., а також у 1843, 1847 і 1860 рр. Як версія ці припущення можуть існувати в надії на нові фантастичні шевченкознавчі знахідки, проте в книзі розглядаю науково підтверджені, в першу чергу самим Шевченком, його приїзди в Москву в 1844, 1845, 1858 і 1859 рр.

Серед новітніх видань про великого Кобзаря треба передусім назвати фундаментальні праці Івана Дзюби (Іван Дзюба. Тарас Шевченко. — К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2005; Його ж. Тарас Шевченко. Життя і творчість. — К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2008). В них органічно поєднано докладну розповідь про життєвий шлях поета з унікальним текстологічним аналізом його поетичних та прозових творів і коротким оглядом малярської спадщини. Книги Дзюби вражають новаторським дослідженням таких проблем як українська писемність передшевченківської доби, слов'янська ідея у Шевченка, універсальні мотиви в Шевченковій поезії, поетова творчість у контексті Європи та ін. Важливо, що вчений виокремив невеликий підрозділ «Москва», в якому виклав основні факти перебування в місті Шевченка в березні 1858 року.

Так само методологічно важливою для даного дослідження є праця Юрія Барабаша «"Коли забуду тебе, Єрусалиме" (Гоголь і Шевченко. Порівняльно-типологічні студії)» (2001). Метод порівняльного аналізу, зокрема семантично-типологічний підхід, блискуче застосовані Барабашем, дозволили йому по-новому розглянути письменницькі долі й творчі індивідуальності Гоголя й Шевченка, що віртуально перетиналися й у Москві. В книжці «Тарас Шевченко: імператив України» (2004) Юрій Барабаш осмислив ідейно-художню парадигму України в творчості Кобзаря, що багато значить для нашого дослідження.

Особливо точну, стислу й вивірену інформацію з нашої теми нині можна почерпнути, хоч і в розрізненому вигляді, в «Коментарях» до

перших шести томів Шевченкового «Повного зібрання творів», виданих на початку XXI століття Інститутом літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України (голова редакційної колегії Микола Жулинський). Без цих науково-довідкових «Коментарів» тепер неможливо уявити будь-яку шевченкознавчу працю.

Не ставлячи під сумнів модерні та постмодерні технології в шевченкознавстві з використанням міфологізму, структуралізму, екзистенціалізму та інших «ізмів», нітрохи не заперечуючи вивчення життя і особистості Шевченка крізь призму психоаналізу в контексті новітніх неопсихологічних досягнень та впровадження етнопсихологічного дискурсу в дослідження творчості поета і т. ін., хочу наголосити на потребі продовження традиційних історичних досліджень у річищі підготовки Інститутом літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України чотиритомної Шевченківської енциклопедії та синтетичної наукової біографії Кобзаря. Дуже важливо створити в перспективі фундаментальну Шевченківську біохроніку, над якою вже працює відомий шевченкознавець Сергій Гальченко.

Дане дослідження московської сторінки біографії Тараса Шевченка розглядаю саме в такому контексті. Ще Михайло Чалий звернув увагу на слова поета про те, що «история моей жизни составляет часть истории моей родины». В умовах незалежної України Шевченкова максима звучить для нас абсолютним імперативом. Історія московського життя Шевченка, що залишається найменш відомою в поетовій біографії, вимагає невідкладного глибокого висвітлення у формі енциклопедичного видання.

Звернуся тут до важливого методологічного посилу вже згаданого Івана Дзюби. Він пише, що для адекватного розуміння Шевченка потрібен історизм мислення: «Треба знати його життя, його час, його

оточення, стан України, Росії й світу». Додам, що все це в нашому випадку пов’язане саме з Москвою, з живим московським контекстом. «А втім, — зазначає Дзюба, — Шевченка можна зрозуміти, сказати б, із нього самого. І про свій час, своє суспільство, свій народ він може сказати чи не більше, ніж будь-які коментарі. Треба тільки читати без упереджень, уважно і вдумливо». Тож у цій енциклопедії збираюся уважно й вдумливо, без упереджень прочитати й проаналізувати все, що є у Шевченка стосовно Москви.

Основним джерелом дослідження є, безперечно, «Щоденник» 1857-1858 рр. і листи самого Шевченка, в яких Москва згадується понад 70 разів. Автори книги «Шевченко в Москве» навіть стверджували таке: «Без перебільшення можна сказати, що Москву він згадує мало не на кожній сторінці “Щоденника”». Насправді, це перебільшення, проте Москва зустрічається в ньому таки часто — понад 30 разів. Та ще пам’ятатимемо про сім сторінок книжкового тексту Шевченкового щоденника в березні 1858 року, без яких неможливе було б монографічне дослідження, бо вони повністю присвячені перебуванню Шевченка в Москві. Ці дорогоцінні московські сторінки відображають безпосереднє сприйняття поетом міста, друзів і нових знайомих.

За цими Шевченковими документами йдуть листи, спогади та інші матеріали поетових знайомих, які зустрічалися з ним у Москві, або людей, які мали певну інформацію про його відвідини міста. На жаль, немає жодного самостійного, виокремленого спогаду про московські дні Шевченка. Найбільше відчувається брак спогадів його друзів — Осипа Бодянського, Михайла Щепкіна та Михайла Максимовича. На щастя, збереглися деякі їх листи до Шевченка, в тому числі ті, що стосуються московської теми.

У документальному збірнику «Т.Г. Шевченко. Документи та матеріали до біографії (1814-1861)», виданому в 1975 р., відсутні документи, що стосуються перебування поета в Москві, тому серед опублікованих джерел на перше місце слід поставити «Листи до Т.Г. Шевченка» (К., 1993), «Спогади про Шевченка» (К., 1958), «Спогади про Тараса Шевченка» (К., 1982), «Воспоминания о Тарасе Шевченко» (К., 1988) та ін.

Велику вагу мають джерела, що дали змогу встановити конкретні адреси перебування Шевченка в Москві. Передусім, особливого значення набуває маловідомий «План столичного города Москвы вновь снятый в 1859 году й гравировнный в военно-типографическом депо в 1862 году». Ця карта справді була щасливою знахідкою в Державній історичній бібліотеці, бо вперше дала змогу зануриться в абсолютно реальну Москву, коли в місті побував український геній. Саме на ній було позначено місця, що їх відвідав Шевченко в перші приїзди до Москви (1844 і 1845 роки) та в березні 1858 року, коли автор готував *Карту перебування Тараса Шевченка в Москві*.

Крім того, досліджено розмаїті путівники по Москві і довідники, покажчики і таблиці («Книга адресов жителей Москвы» Карла Ністрема, «Адрес-календарь жителей Москвы», «Вся Москва», інші адресні книги жителів Москви, в тому числі з відомостями про чиновників і службовців, артистів, а також «Табели домов города Москвы», «Справочные книги о лицах, получивших купеческие свидетельства»); плани і карти міста середини XIX століття; «Указатель Москвы», маловідомий «Алфавитный указатель» до планів усіх адміністративних дільниць Москви, що містить перелік тодішніх міських соборів, храмів, монастирів, готелів, поліцейських будок, а також «казенных, общественных и владельческих домов». Проте й ці раритетні, частіше за

все, вичерпні джерела виручали не завжди. Скажімо, точне місце розташування будинку Михайла Щепкіна, у якого в березні 1858 року зупинився Тарас Шевченко, вперше вдалося встановити лише з допомогою скрупульозних пошуків у Центральному архіві науково-технічної документації м.Москви, Центральному історичному архіві Москви, Державному науково-дослідному музеї архітектури ім. О.В. Щусєва, Державному центральному музеї ім. О.О. Бахрушина.

В енциклопедії вперше використано документи: Відділу рукописів Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка Національної академії наук України; Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського; Російського державного архіву літератури і мистецтва; Інституту російської літератури (Пушкінський дім) Російської Акдемії наук.

Серед історичних документів, які розкривають перебування домовини з прахом Шевченка в храмі Тихона біля Арбатських воріт, на першому місці стоять нещодавно знайдені записи Григорія Честахівського, що збереглися серед шевченківських документів, які 2006 р. повернуто в Україну з Української Вільної Академії наук у США; маловідомі спогади Олександра Лазаревського; матеріали студента Московського університету з України Миколи Шугурова, який зустрічав у Москві труну з поетовим прахом. Автором енциклопедії також уперше залучено архівні документи Центрального історичного архіву Москви, що розповідають про храм святого Тихона та його священиків, які відслужили панахиду над прахом Тараса Шевченка.

Чимало цікавого про Москву часів її відвідин Шевченком міститься в тогочасних московських газетах, особливо в «Московских ведомостях», «Литературном отделе Московских ведомостей 1858 года», «Московской медицинской газете» та ін. Скажімо, в «Прибавлениях к №

19му Московских ведомостей» за 12 лютого 1844 року було знайдено невідому статтю Осипа Бодянського про творчість Тараса Шевченка, опубліковану мною з коментарями в газеті «Слово Просвіти» в 2007 р. Там само було вперше обнародувано публікацію «Московских ведомостей» про панахиду в Москві 6 квітня 1861 року на сороковини з дня поетової смерті («Голос Просвіти», 2007, № 15). Саме з тогочасних московських газет стало відомо чимало подробиць тодішнього міського життя та про погоду в Москві, вулицями якої в березні 1858 року прогулювався поет, на що раніше ніколи не зверталася увага.

Багато важить москвознавча література, здатна додати найменший новий штрих до висвітлення московської атмосфери та міського життя часів Шевченка, зокрема, нариси та спогади сучасників тодішньої Москви, побутописців міста І.Кокорєва, П.Вістенгофа (Москва в очерках 40-х годов XIX века. — М.: Издательство «Крафт+», 2004; П.Ф. Вистенгоф. Очерки московской жизни. — М.: Издательский дом ТОНЧУ, 2007), приват-доцента Московського університету М.Давидова, академіка М.Богословського, московського купця І.Слонова (И.А. Слонов. Из жизни торговой Москвы. — М.: Издательский Дом ТОНЧУ, 2006), а ще корінного москвича і плідного перекладача та видавця творів Шевченка російською мовою І.Бєлоусова (Иван Белоусов. Ушедшая Москва. — М.: Русский мир, 1998) та ін.

Нові штрихи до московських краєвидів Шевченкових часів і визначних місць, як і до портретів людей, з якими спілкувався Шевченко в місті, дають змогу зробити сучасні видання монографічних і мемуарних праць, створених у Шевченкові часи, скажімо, книга вже згаданого відомого історика, архівіста і археографа Олексія *Малиновського*, що розповідає про Москву першої третини XIX століття (А.Ф. Малиновский. Историческое обозрение Москвы. — М.: Вече, 2007)

або перший повний переклад російською мовою знаменитих листів із Росії також уже відомого нам французького маркіза Астольфа де Кюстіна, який відвідав Москву в 1839 р. (Астольф де Кюстин. Россия в 1839 году. В 2-х томах. — М.: Издательство им. Сабашниковых, 1996). Варто відзначити вихід у світ щоденника та невиданих праць відомого історика, Шевченкового знайомого Івана Забєліна (И.Е. Забелин. Дневники. Записные книжки. — М.: Издательство им. Сабашниковых, 2001; Його ж. История города Москвы. Неизданные труды. — М.: Издательство им. Сабашниковых, 2004). Чимало цікавого фактичного матеріалу міститься в працях кращих москвознавців XIX століття Михайла Пиляєва («Старая Москва») та Івана Кондратьєва («Седая старина Москвы»).

Зауважу, що мало хто з сучасних москвознавців згадує прізвище Шевченка. Відомий і досвідчений москвознавець Лев Колодний зробив це лише для того, щоб застерегти нинішніх українців і росіян від критичного Шевченкового погляду на храм Христа Спасителя. Так само й усілякі московські путівники мовчать навіть про те, що в церкві святого Тихона на Старому Арбаті в квітні 1861 року відбулася панахида над поетовим прахом. Можливо, тому, що й сама церква не збереглася? Та ж вийшли путівники в серії «Москва, которой нет», і Шевченкові там не знайшлося місця. Москвознавець Володимир Безсонов у книзі «Московские задворки» повчально зауважує, що називати слід усіх цікавих людей, причетних до Москви, бо з пісні, мовляв, слова не викинеш, і справді він згадує десятки відомих і маловідомих прізвищ. Проте жодного слова — про Шевченка. Олексій Митрофанов видав цікаву серію «Прогулки по старой Москве», в яку входять окремі книги про Тверську, Арбат, Велику Нікітську вулиці, де бував і Шевченко, втім, українського поета автор згадує побіжно. Про Шевченка мовчать

Іммануїл Левін, який написав книгу, де розповідає про мешканців мало не всіх будинків на Арбаті, чи автор путівника по Арбату Ольга Шмідт. Унікальним винятком є хіба що енциклопедичний словник Михайла Вострішева, в якому міститься інформація про московську набережну Тараса Шевченка та пам'ятник його імені біля готелю «Україна» й, особливо, книга Сергія Романюка, в якій коротко згадується про поетовий приїзд в Москву в березні 1858 року, схоже на те, що відомий містознавець прислухався до наших публікацій про Шевченкову Москву. Проте це не змінює загальної картини майже повної відсутності Тараса Шевченка в сучасному москвознавстві. Важко порівнювати Кобзаря з будь-яким відомим російським діячем, але можна з певністю сказати, що стократ легше знайти інформацію про перебування в Києві, наприклад, Петра I чи Петра Столипіна.

Втім, наївно було б сподіватися, що в Росії зроблять нашу дослідницьку роботу за нас, користуючись порадами чи підказками з України. Кожна нація по-своєму бачить свою історію, і нічого дивного немає в тому, що російські автори по-своєму викладають московську історію. Це — їх право, більше того, їх обов'язок. А ми самі берімося за важливу для нас роботу, тим паче, що далі відкладати не варто.

Важливі нюанси, доповнення, уточнення до різних сюжетів теми можна почерпнути в *«Чтениях в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете»,* керованих Осипом Бодянським, в українських і російських історико-документальних часописах «Киевская старина», «Русская старина», «Русский архив» та ін.

Окремо відзначу знахідку нових архівних документів у Центральному історичному архіві Москви (ф. 16, оп. 47, спр. 130). Йдеться про «Дело канцелярии Московского военного Генерал-

Губернатора по секретной части о рядовом Оренбургского батальона Шевченко. Начато 25 сентября 1857». Понад три десятиліття назад ця справа потрапила на очі Михайла Зозулі, й він повідомив у 1974 р., що в ній «міститься ще неопубліковане секретне листування про Шевченка воєнних генерал-губернаторів Росії: оренбурзького і саратовського, московського, с.-петербурзького і нижньогородського, а також московського обер-поліцмейстера». Проте далі цієї констатації вивчення сенсаційної справи не посунулося, можливо, Зозулі не вдалося роздобути повного тексту документів і отримати дозвіл на їх публікацію. Для нас дуже важливо, що чотири документи з цієї справи стосуються перебування Шевченка в Москві в березні 1858 року. Вони вже опубліковані, а інші документи сенсаційної знахідки готуються до публікації.

З того часу, коли на початку 1840 рр. Шевченко вперше побував у місті й до останнього його приїзду сюди в 1859 р. в офіційний «Літопис міста Москви», складений напередодні Жовтневої революції, увійшли лише три крупні події: будівництво Великого Кремлівського палацу (1838-1849), відкриття першої залізниці з Петербурга в Москву (1851) і промова імператора Олександра II в московському дворянському зібранні про потребу відміни кріпосного права (1856).

Якраз ці хрестоматійно відомі дати автора енциклопедії мало приваблюють, але для нас — українців — важливою подією є кожний приїзд національного генія до Москви, нас особливо цікавить його життя в ній, нам хочеться більше знати про поетових московських знайомих, про Москву, що окутувала Кобзаря. Саме Шевченківській Москві присвячується це видання .

Розділ 1. «Моє перебування в Москві»

(дати і події)

«Приїхав я у тую Москву» (лютий 1844 року).

Деякі біографи Тараса Шевченка вважають, що він уперше побував у Москві в 1843 р., але ми розглядатимемо лише документально підтверджені відвідини поетом міста. Перші з них – лютий 1844 року.

Читаємо про ці відвідини Москви в академічній «Біографії» Тараса Шевченка, виданій «Науковою думкою» в 1984 р.:

«До Москви Тарас Григорович прибув не пізніше 10 лютого і провів у ній більше тижня (Петро Жур датував це поетове перебування в Москві з 12 до 20 лютого. — В.М.). Тут він близько познайомився з професором Московського університету *О.Бодянським* — істориком, славістом, фольклористом, українським письменником (псевдоніми: Запорожець, Ісько Материнка, О.Бода-Варвинець, І.Мастак). Цілком можливо, що поет обрав для повернення до Петербурга значно довший за білоруський московський тракт саме для того, щоб познайомитися із Бодянським. Він багато чув про нього і в Петербурзі, і на Україні, зокрема від П.Лукашевича. Можливо знав уже, що в російському перекладі праці чеського і словацького славіста П.-Й. Шафарика “Слов’янський народопис” (1843) Бодянський назвав ім’я автора “Кобзаря”, якого не було в чеському оригіналі. Зустріч була дружньою й щирою.

Бодянський тоді повернувся з багаторічного відрядження в слов’янські країни, під час якого заприятелював із Шафариком. Свого часу він переклав перший том його капітальної праці “Слов’янські старожитності” (Славянские древности. М., 1837). Вчений був інформатором чеського філолога у питаннях української мови та літератури, коли той працював над наступною монографією — “Слов’янський народопис”, тому й дозволив собі вставити в текст російського перекладу ім’я Шевченка» (Т.Г. Шевченко. Біографія. — К.: Наукова думка, 1984. С.109—110).

Зустрічі Шевченка й Бодянського справді передувало те, що вчений, переклавши працю Шафарика «Славянское народописание», власноручно дописав до відомих українських письменників і Шевченка. Він мав на це моральне право, бо ще в жовтні 1842 року вперше повідомив Шафарика про творчість українського Кобзаря. Відомо також, що в 1844 — 1845 рр. Бодянський надіслав Шафарикові, чеському поетові В. Ганці та Празькому музеєві «Тризну», «Гамалію» та «Чигиринський Кобзар» і «Гайдамаків», а хорватському поетові С. Вразу — «Тризну» і «Гамалію». Таким чином, завдяки Бодянському, Тарас Шевченко з самого початку стає відомим у слов'янському науковому і літературному світі, на який з часом справлятиме потужний вплив. Цікаво, що на початку 40 рр. XIX століття Шевченкова поезія поширювалася в Галичині через Прагу, точніше через чеські літературні осередки. Зокрема, в 1845 р. Яків Головацький одержав через Прагу від Карла Зака нові видання Шевченкових творів — «Гамалію», «Тризну», а через деякий час (на початку 1846 р.) дістав таким чином «Чигиринський Кобзар» і «Гайдамаки». Все це фактично відбувалося також завдяки Бодянському, який відправляв названі твори в Прагу передусім Шафарикові. Крім того, Головацький одержував твори Шевченка, зокрема, «Гамалію», «Тризну», «Чигиринський кобзар» і «Гайдамаки», безпосередньо від Бодянського (див. докладніше «Шевченко і Бодянський» у розділі 2).

Поет, який уже знав про вченого, прагнув з ним познайомитися. Про це свідчить, зокрема, лист Андрія *Козачковського* до Бодянського в квітні 1843 року: «Может, ты читал «Кобзаря» и «Гайдамаков» Шевченко. Хорош хлопец, искренняя душа. **Он очень хотел познакомиться с тобою,** когда ты приезжал в Петербург, но, наверное, не удалось…» (Виділено мною. — В.М.). Зустріч з Осипом Бодянським,

який не тільки добре знав поетові твори, а й популяризував їх серед інших слов'янських народів, була важливою для Шевченка. Він якраз побував у Києві та в місцях, пов'язаних із Запорізькою Січчю, Визвольною війною українського народу під проводом Богдана Хмельницького, що сприяло ще гострішому та глибшому відчуттю національного гноблення українського народу. Так розпочався новий період у творчості поета — «Три літа» — від назви альбому, в який Шевченко переписував свої поезії. Основний зміст «Трьох літ» — антицаристська, антиколонізаторська політична лірика, поєднана з багатим емоційним спектром викриття кріпацтва.

Останній вірш перед приїздом у Москву («Розрита могила») був написаний у Березані 9 жовтня 1843 року і мав яскраво виражений антимосковський характер. У ньому Шевченко вперше вказує на історичну помилку Богдана Хмельницького — підписання ним у 1654 р. Переяславського акту приєднання України до Московської держави, що обернулося для українського народу втратою здобутків на шляху до створення власної держави, неволею (кріпацтвом), руїною.

Новий етап почався і в творчості Шевченка-художника — широке звернення до натури: пейзажі, портрети, жанрові сцени. На батьківщині остаточно визрів задум «Живописной Украины», було виконано основну частину ескізів майбутніх офортів першого випуску. Враження про перебування на Україні були настільки сильні й незабутні, що Шевченко живився ними і в Москві, через яку він їхав до Петербурга поштовим трактом.

Екстраординарний професор кафедри історії і літератури слов'янських наріч Московського університету Осип Бодянський мешкав у Столовому провулку недалеко від Арбатських воріт. Пізніше в січні 1847 року в листі до Бодянського, написаному рукою Пантелеймона

Куліша (з приписко́ю Шевченка), було вказано таку адресу: «Його високоблагородію Осипу Максимовичу Бодянському против арбатского съезжего дома (в енциклопедії Брокгауза і Ефрона читаємо: «Съезжим домом или просто съезжей называлась полицейская расправа в каждой части города, с пожарными служителями при ней». — В.М.), в доме Дзюма, Дзыма albo cos podobnego...» Такого домовласника розшукати не вдалося, але, судячи з усього, Куліш призабув прізвище, що й не приховував, і назвав його навздогад. В «Адресном календаре жителей Москвы на 1846 год» читаємо: «Бодянский Иосиф Максимов., сост. в 8 кл., Экстра-Ординарный Профессор, Арб. ч. прих. Старого Вознесения д. Дица». Тобто, Бодянський Осип Максимович, цивільний чиновник 8-го класу, екстраординарний професор Московського університету мешкав в Арбатській дільниці, в будинку Діца в приході церкви Старого (Великого) Вознесіння.

З «Алфавитного указателя к плану Арбатской части» дізнаємося, що будинок московської міщанки Діц Олени Федорівни (можливо, тоді, коли в ньому був Шевченко, будинок належав її чоловікові) знаходився в Столовому провулку, що міститься поруч з Великою Нікітською вулицею — перший від неї повздовжний провулок у бік Арбату (тепер — будинок № 10). Це підтверджується й тим, що навпроти справді була розташована колишня Арбатська поліцейська дільниця, частина якої на розі з Малим Ржевським провулком збереглася до цього часу. Очевидно, Бодянському подобався цей арбатський район біля церкви Старого Вознесіння, бо пізніше він перебрався до іншого будинку, але зовсім недалеко. В листі Куліша до Бодянського від 1 вересня 1847 року рукою Віктора Білозерського дописана нова адреса: «На Малой Никитской против Старого Вознесения в доме Кузнецова». Таку саму адресу читаємо на листі Івана Забєліна до Бодянського в січні 1848 року: «На

Малой Никитской, против церкви Вознесения в доме г. Кузнецова». З 1849 р. Бодянський мешкав у будинку Н.Мещеринової на Великій Нікітській вулиці.

У згаданій адресі був ще й такий натяк на адресу Бодянського: «Узнать в лавке “Москвитянина” или на обёртке “Чтений”». На другій сторінці обкладинки “Чтений” знаходимо підтвердження встановленої адреси: «На Большой Никитской, против Арбатского Частного дома, в доме Дица». В даному разі Велику Нікітську названо як більшу й відомішу вулицю в порівнянні зі Столовим провулком.

Шевченко радів з того, що його новий московський знайомий, здається, дихав Україною й ладен був безкінечно говорити про неї. Вони вийшли з Столового провулка й повернули праворуч на Велику Нікітську. Бодянський був невеликого зросту, сутулуватий, з чималою головою на товстій і короткій шиї, праве око його косило, мало хто знав, що на нього професор осліп, а ходою своєю він нагадував, як цвенькали злі язики, «звіра-бегемота». Він ішов звично-повільно, шкутильгаючи, важко ступаючи з ноги на ногу. Навіть люди, які його любили, зізнавалися: «Бодянський був некрасивий, а ходою своєю, мабуть, нагадував згаданого звіра. Але ця некрасива оболонка вміщала в собі високий дух, який носія свого піднімав над повсякденним рівнем». Особливо наочно це почувалося зараз, коли Бодянський з величезною наснагою і, можна сказати, з особливою старанністю показував своєму дорогому гостю Москву. Він був щасливий тією винятковою радістю, яку виявив йому Тарас Шевченко, що прибув недавно в Москву і жадав усе бачити, чути і знати, особливо про земляків їхній спільних, які прославилися в Першопрестольній, та й узагалі про все українське в Москві.

Бодянський, переповнений історичною інформацією, радий був поділитися нею з українським поетом, якого вважав першим і неперевершеним, воістину народним поетом Малоросії. Шевченко був для Бодянського живим втіленням його творчих мрій і наукових сентенцій із магістерської дисертації про народну поезію слов'ян:

«Поэзия необходимо должна иметь на себе печать того народа, коему принадлежит, печать яркую, неизгладимую… Такая поэзия будет в высочайшей степени изящною, оригинальною, своенародною, поэзией жизни; ей будут сочувствовать, её поймут и оценят не отдельные любители, не одни только записные знатоки изящного, но целая нация, целый народ, все человечество».

Вітер віє – повіває
По полю гуляє.
На могилі кобзар сидить
Та на кобзі грає.
Кругом його степ, як море
Широке, синіє :
За могилою могила,
А там – тілько мріє.
Сивий ус, стару чуприну
Вітер розвіває;
То приляже та послуха,
Як кобзар співає...

Бодянський, як ніхто, дуже добре розумів, що поруч з ним ішов справжній український Кобзар, але не старий, сивий, химерний, а молодий, вродливий, сильний і безмежно талановитий. Він обожнював його вірші. У свою чергу Шевченка хвилювали й захоплювали історії, які щедро розповідав Осип Максимович. От і зараз Бодянський зупинився і показав на церкву Старого Вознесіння, що велично здіймалася перед ними. Тут якраз тринадцять років тому, в лютому, вінчався Пушкін з Наталею Гончаровою, яка між іншим, походила зі старовинного козацького роду гетьмана Петра Дорошенка. Потім молодята поїхали на

Арбатську вулицю, у будинок пані Хитрово, де Пушкін винайняв квартиру, тобто неподалік звідси... Бодянський знав про це добре, в тому 1831 р. він і поступив у жовтні в університет, але допитливий студент-словесник, який сам намагався «віршувати», цікавився Пушкіним, чутки про життя якого циркулювали в Москві.

Більше того, через рік він побачив Пушкіна! Це сталося восени 1832 року в університеті на лекції його вчителя, професора Михайла *Каченовського* в присутності міністра освіти Сергія Уварова. Пушкін тоді сперечався з професором про автентичність «Слова о полку Ігоревім», а Каченовський вказав поетові на Бодянського, який у студентські роки якраз і заперечував оригінальність «Слова». Хвалити Бога, що його тодішні міркування щодо цього не було опубліковано...

Пройшли далі, і Бодянський, повертаючи на Нікітський бульвар, звернув увагу Шевченка на церкву Феодора Студита, у якій хрестили Олександра Суворова. Полководець сам неодноразово молився тут. Будинок його батька знаходився поруч — на Великій Нікітській. Шевченкові і це було цікаво, два роки тому він ілюстрував книгу Миколи Полєвого про генералісимуса Суворова, що мав під своїм керівництвом козацьку флотилію і кілька полків козаків-чорноморців. З ними він брав Очаків, Ізмаїл, Акерман, а ще під командуванням Суворова українські козаки воювали на території Австрії, Італії і Швейцарії.

Розмовляючи, спустилися вниз по Нікітському бульвару до Арбатських воріт, і тут Бодянський несподівано нагадав Шевченку його історичну п’єсу «Никита Гайдай», у якій герой так яскраво і сильно висловив почуття любові до України:

Украйна милая моя!
Моя Украина родная!
Её широкие поля,

Её высокие курганы,
Святая прадедов земля!
Люблю тебя, моя Украйна…

Поета вразило, насамперед, те, що Бодянський знав його п’єсу, яку публіковано, здається, один раз, і здивувався також, що історик процитував слова Мар’яни, «как Сагайдачный с козаками Москву и Польшу воевал».

А може все було по-іншому? Може, багатознаючий Бодянський згадав уголос шевченківські думи, які недавно перечитував?

Нехай душі козацькії
В Украйні витають —
Там широко, там весело
Од краю до краю...
Як та воля, що минулась,
Дніпр широкий – море,
Степ і степ, ревуть пороги,
І могили – гори.
Там родилась, гарцювала
Козацькая воля; там шляхтою, татарами
Засівали поле...

У будь-якому разі між ними відбулася, не могла не відбутися, розмова про *похід гетьмана Сагайдачного на Москву* і штурм її з боку *Арбатських воріт* в 1618 р. Якраз ця розмова у живій, реальній Москві, напевне, дала Шевченкові творчий імпульс, підштовхнула асоціативне, поетичне мислення, сколихнула його спогади про відвідання в Україні місць потоптаної гетьманської слави, що й призвело до написання в Москві 19 лютого 1844 року поезії «Чигрине, Чигрине…»

Знайомство Шевченка з Бодянським відклалося в пам’яті сучасників. Андрій Козачковський, наприклад, якраз у листі до Бодянського від 16 листопада 1844 року просив передати уклін Шевченкові та запрошував до себе в гості, якщо він «в Яготин заглянет».

Серед питань, які обговорювали під час зустрічей у Москві Шевченко та Бодянський, найперше називають поетів задум видати альбом офортів «Живописная Украина», де значне місце посідала історична тема. Шевченко писав Якову *Кухаренку* з цього приводу 26 листопада 1844 року: «Був я уторік на Україні — був у Межигорського Спаса. І на Хортиці, і скрізь був і все плакав, **сплюндрували нашу Україну** катової віри німота з москалями. Заходився оце, вернувшися в Пітер, гравировать и издавать в картинах **остатки нашої України...**» (Виділено мною. — В.М.). Цю важливу роботу Шевченко збирався проводити на науковій основі, зокрема, залучивши історика Бодянського. Відомий шевченкознавець Степан Смаль-Стоцький писав: «В лютім 1844 р. був, отже, Шевченко в Москві, очевидячки на те, щоб із своїм історичним порадником Бодянським, який до історичних малюнків мав писати історичні розвідки, все докладно обговорити».

Насправді, хронологічно це було не так. Адже на початку травня 1844 року Шевченко в листі до Бодянського лише запитував, чи в Москві «я вам розказував, що я хочу рисовать нашу Украйну», а Бодянський в липні чітко відповідав: «Ні, Ви мені нічого об їх не розказували ніколи». Так що про «Живописную Украину» в Москві між ними не йшлося.

Інша річ, що Шевченко, напевне, зрозумівши в Москві чималі творчі можливості історика Бодянського, в листі від 6—8 травня 1844 року повідомляв його про задум «Живописной Украины» і запрошував до участі у коментуванні видання:

«Я її нарисую в трьох книгах, в першій будуть види, чи то по красі своїй, чи по історії прикметні, в другій теперішній людський бит, а в третій історію. Три естампи уже готові — «Печерська Київська криниця», «Судня в селі рада» і «Дари Богданові і українському народові». У тім місяці пришлю в Москву з білетами на подписку. В год

буде виходити 10-ть картин. На види і на людський бит текст буду сам писать або Куліша проситиму, а **на історію потурбуйтесь, будьте ласкаві, ви писать три листочки в год.** Тільки по-нашому — щоби тямили безглузді кацапи». Наприкінці червня того ж року Шевченко знову звертався до Бодянського: «... Я рисую тепер Україну — і **для історії прошу вашої помоги.., текст исторический будете ви компоновать, бо треба, бачте, по нашому або так, як єсть в літописях.** А ви, як що-небудь начитаєте таке, що можна нарисовать, то зараз мені і розкажіть, а я й нарисую» (Виділено мною. — В.М.).

Бодянський активно підтримував Шевченка, в листі від 9 липня 1844 року професор писав: «Кращого не можна й придумати, як оце теє, що Ви робите. Помагай Вам, Боже, на щастя і на славу нашому козацтву! Та й хто ж найздольніший зробить сеє нам, як не Ви, що й пером і палітрою однаково вертите? Щасти ж Вам, Господи, на все добреє!»

Проте Бодянський не був би Бодянським, якби не висловився відверто щодо можливої своєї участі в проекті Шевченка:

«Робітників, здається, матимете досить; я теж не цураюсь зусім, тільки і не зусім віддаюсь. Бо Ви самі здорові знаєте кільки праці у мене, неборака, на в’язах. Воно б то і не багацько, три листочки на рік, але їх треба вичитати, може, з тридцяти книжок або літописей, для чого тільки подавай часу. А його-то у мене найменше всього! Дак, як бачите, не відхиляюсь, і не піддаюся зусім; але буде так, як Біг святий дасть, а час укаже. Найлучче буде воно, як почну печатати українські літописи по налозі нашого Товариства Історії, або свій запас наських пісень. Тоді, коли що вичитаю гарного, прикметного з батьківщини, зараз напишу і після того перешлю Вам. Щоб же нарочне риться де, далебі, як кажуть, часу не маю! А тоді воно само йтиме у голову і з голови. Отак то, пане козаче, буде теє робиться, коли Біг дасть!..»

Врешті-решт, задум Шевченка не був реалізований повністю. Впродовж 1844 р. художник зміг підготувати лише 6 естампів із задуманої ним серії: «У Києві», «Видубецький монастир», «Судня рада», «Старости», «Дари в Чигирині 1649 року», «Казна». Бодянський в липні 1844 року дякував Шевченку за висланий йому офорт «Судня рада» і писав із властивими йому щирістю та відвертістю: «Нестеметна вона, от як буває на святій Україні! Дивлюсь разів по п'яти, по десяти в одну годину і не надивлюся: таке ласе і солодке, бо наше, не чуже. Що за лиця у підсудимих! Так от Вам і кривда, що совість тягне крючком у землю глядіти, але вмісті з тим і святая покора приговору старого з ціпком; а от і правда, з прямою, одкритою, ясною головою, що не жде, а сама лізе на слова судді. Гарно, козаче-земляче, дуже гарно! Одного тільки не второпаю, де оце все робиться: чи в хаті якій, чи в хліву, чи під стріхою, чи в шинку. Бог його святий знає, а я, далебі, ж не второпаю, да й тільки! Бачся що... але ятка не така, хоч там двоє і частуються собі горілочкою тихенько, але он там пара окон... далебі ж не второпаю...

Затим, бувайте живенькі-здоровенькі та не поминайте лихом щирого до Вас серцем земляка Вашого

Іська Бодянського».

Давно висловлюється припущення, що у Бодянського Шевченко зустрівся з відомим чеським поетом К.Гавлічком-Боровським, який у 1843—1844 рр. жив і працював у Москві (зокрема, служив домашнім учителем у С.*Шевирьова*), часто відвідував Бодянського. Пізніше Гавлічек-Боровський, який дуже цікавився Україною, побував у Києві та Львові, з великою прихильністю писав про Україну. Ще в 40 рр. XIX століття він висловив пророчу думку про те, що не може бути спокою й порозуміння в Європі, поки не буде залагоджена кривда, завдана українцям.

У Бодянського Шевченко міг познайомитися з Петром Григоровичем *Редкіним* (1808-1891), професором юридичного факультету Московського університету. Редкін — уродженець Полтавської губернії. В щоденнику Бодянського є запис розповіді його приятеля, письменника Сергія Сушкова, який учився з Гоголем у Ніжинському ліцеї: «Соучениками его (Гоголя. — В.М.), кроме меня, были Кукольник и Редкин». Редкін був гегельянцем, учився в Берліні, а в 1835 р. став професором правником у Московському університеті. В листі до Погодіна, написаному в тому році, Гоголь жартома писав: «Завтра в 3 часа к обеду нагрянет к тебе весь учёный мир, предводимый растением Редькою».

Студенти згадували, що Редкін говорив з малоросійським акцентом, читав лекції з «енциклопедії законодавства та державних законів» і «користувався в університеті великою популярністю». Російський публіцист і громадський діяч Борис Чичерін писав, що «Редкін міг дати поштовх філософському мисленню».

В березні 1850 року Сергій *Левицький*, який приїхав із Оренбурга, за дорученням Шевченка зустрічався з Бодянським, а також побував у Редкіна. Після цього писав Шевченку: «Той, спасибі йому, привітав добрим словом і тож розпрошував, як живете Ви, да тільки мені кажеться, що се вже не то, що Бодянський, видно, що воно, чи боїться чого, чи вже, мабуть, так набрався того кепського духу петербурзького і дивиться як би собі гарно, а не до других». Ці відвідини Левицьким Редкіна і дають підставу думати, що той був знайомий з Шевченком, але скоріше за все, мимохідь. До того ж, Редкін, який працював тоді секретарем міністра внутрішніх справ Л.О. Перовського, мабуть, остерігався виявити глибший інтерес до засланця Шевченка, думаючи, як зірко підмітив Левицький, про свою кар’єру. Пізніше Редкін переїхав до

Петербурга, 5 березня 1861 року написав Василю Тарновському (старшому): «Мы похоронили Шевченка…» З 1863 р. — професор, у 1873-1876 рр. — ректор Петербурзького університету, з 1882 р. — член Державної Ради.

Біограф Шевченка Павло Зайцев, який присвятив перебуванню Шевченка в Москві в лютому 1844 року ледь одну сторінку, все-таки висловив цікаве припущення: «Під час цього перебування в Москві Шевченко, мабуть, познайомився з представниками московського слов'янофільства: і Щепкін, і Бодянський мали з ними знайомства, а горді своїм земляком, не могли (особливо Щепкін) не постаратися ввести його до кругу своїх московських знайомих. Із слов'янофілів міг тоді Шевченко пізнати Ів. Киреєвського, а з западників — їх головного вождя Станкевича й ціле ближче його оточення. На жаль, про це все є лише посередні дані».

На початку 60 рр. XX століття літературознавець Леонід *Хінкулов* також висловив подібну думку: «Якщо Шевченко бував у Станкевичів ще в 40 рр., то це дуже розширює наше уявлення про коло його тодішніх московських знайомих». Микола Станкевич закликав поєднувати філософські пошуки з вивченням реального життя, з практичним досвідом і бачив свою місію в освіті російського народу. Втім, з ним Шевченко бачитися не міг, бо Станкевич з 1837 р. жив за кордоном, а помер двадцятисемирічним у 1840 р. Та й після його ранньої смерті, за свідченням Бориса Чичеріна, «в доме Станкевича собиралось всё, что было мыслящего и порядочного в тогдашнем литературном обществе, за исключением славянофилов, которые держались особняком». Бодянський напевне прагнув познайомити Шевченка з людьми, які вийшли з гуртка Станкевича, але, скоріше за все, це міг зробити Щепкін, артист знав їх усіх близько.

Михайло Зозуля писав у 70 рр. минулого століття, що «з усіх питань, що цікавили Шевченка в галузі історії, політики і культури слов'янських народів, він знайщов прекрасного консультанта в особі Бодянського. Не дивно, що "слов'янська тема" його поезії до середини 40-х років заграла всіма поетичними барвами». Зозуля висловив аргументоване припущення, що Бодянський міг багато чого розповідати Шевченкові про Росію, передусім про політичне життя Москви першої половини 40 рр. І, звичайно, про обстановку в Московському університеті, який тоді відігравав значну роль у суспільному й культурному житті країни.

Відомо, що в лютому 1844 року Шевченко разом із Бодянським правив у Москві поему «Гамалія», хоча конкретних відомостей про зміст цих правок не залишилося. Можливо, йшлося про історичну канву поеми — морський похід запорожців до Туреччини з метою визволення бранців. Ці виправлення поет не встиг внести до видання поеми, і в травні того ж року писав Бодянському: «Гамалія» не поправлений, як ми з вами тойді поправляли, бо без мене надрюкований полукацапом». А Бодянський відповідав Шевченкові: «Бодай вже нашому москалю легенько гикнулось... Ну, та не вічно ж бути йому (поетові — В.М.) під москалем; прийде, що він вивернеться і сизим соколоньком зів'ється...»

Навесні 1844 року Тарас Григорович подарував Осипу Максимовичу примірник «Гамалії» з дарчим написом: «Іосипові Бодянському от Т.Шевченка».

Після знайомства в Москві Шевченко і Бодянський відчували пошану й приязнь один до одного. «Чи ви на мене розсердились, чи недобра вас знає, уже другий місяць як жду од вас звістки хоч якої-небудь... Бувайте здорові, пишіть швидше, бо лаятиму» — це Шевченко в листі до Бодянського 29 червня 1844 року. Той відповідав 9 липня: «Не

сердився та, здається, і не сердитимусь на такого щирого козака, як пан Шевченко». Затим Бодянський докладно й з гумором пояснював причину свого мовчання: «А що я й досі мовчав на Ваше письмо, котре достав ще аж в половині мая, то, бачите, на те були деякії причини, між которими найбільша і найгірша — збори на Україну. От, думав собі, не сьогодні-завтра, можна буде полинути на свою землю. Уже і свитка у мішку і чобіт лишня пара на вірьовочці, і кобеняк (суконний довгий і широкий чоловічий верхній одяг з відлогою. — В.М.) витрушений, бриль вивітрений, а кийок з новим набалдашником. Тільки й діло стало, щоб то сісти та дмухнути; ан ба! Не можна, да не можна, хоч собі трісни, як кажуть то, а все завізні. Ну, коли не можна, то ми й не турбуємся. Зістанемся до другого літечка, а між тим, пока воно надійде (бо, бачите, ще сьогорічне не сховалось), напишемо дещо тому завзятому Петембурцю, як його дразнять, Кобзарю, чи поводарю усіх нас. От вже й година відложена після обіда у неділю щонайближчу. Аж ось вам як з неба впало, Ваше друге письмо. От тобі й на, думаю собі, і хлоста з Петембурга! Читаю — ні, нема, а тільки збираються ще дати. Швидчіше ж за каламар та одписуйсь, поки сонце не закотилось, а березова каша не зварилась...»

З цього випливає, що між Бодянським і Шевченком усталилися теплі й дружні стосунки. Про це знали їх друзі й знайомі. Цікаво, що чиновник департаменту залізниць Михайло Литвинов, який познайомився з Шевченком невдовзі після Бодянського, 8 березня 1844 року писав Осипу Максимовичу: «О Шевченке говорить нечего — ты его знаешь, кто любит своё — тот любит и его. Чище хохла быть не может». З часу знайомства Шевченко міг покластися на Бодянського у виконанні свого прохання. Характерно, що коли в 1845 р. Андрій Козачковський запитав у Шевченка про рукопис його поеми «Слепая», якого у Тараса

Григоровича вже не було, то поет порадив «написати О.М. Бодянському, щоб той попросив її у Щепкіна і надіслав мені». Через сорок років автограф поеми було знайдено в паперах Миколи *Костомарова*, проте нам важливо заакцентувати на тому, що Шевченкові найперше згадалися найближчі московські друзі — Бодянський і Щепкін. І він абсолютно не сумнівався, що Бодянський допоможе.

Або ще приклад. Під час зустрічей у Москві Шевченко домовився з Бодянським про сприяння продажу в Москві своїх поем «Тризна» та «Гамалія», виданих у Петербурзі в 1844 р. Бодянський порадив тоді звернутися з цього приводу в контору журналу *«Москвитянин»*, і на початку травня 1844 року Шевченко писав йому: «Третій тиждень лежать оці книжки у мене, і я всякий день думаю писать до вас, потурбуйтесь, будьте ласкаві, оддать їх у ту контору, що ви говорили, бо я її не знаю адреса, а в вас тойді не спитав. Оддайте «Тризну» по копі (одиниця лічби грошей, 50 копійок. — В.М.), а «Гамалію» по півкопи серебром, проценти такі, які він положить».

Вже на початку липня Бодянський інформував поета: «Книжки я всі, що Ви їх мені послали, дістав справно і зараз одніс першої цілу дюжину, а другої дві у контору москаля, і казав продавати їх хрещеному миру по тій ціні, що Ви написали мені. Коли випродаються, зараз дам і вдруге стільки ж, а там, коли знову дасть Біг теж, і втретє, аж до остатньої».

Проте з продажею поетових книг явно не ладилося. 25 жовтня 1844 року Бодянський писав Шевченкові: «Послав би я Вам що-небудь за Ваші книжки, але ж коли б то вони продалися. А тож сьогодні був у того книжника, котрому їх віддав на продаж, а він каже, що ніхто нічогісінько не питає по цім товару. Тільки би то і продано, що штук сім-вісім усього гуртом. Не спитав котрих: чи тих, що по копі серебром, чи що менше. А

коли й по копі, то не дуже багацько того дива. Напишіть мені, чи нічого то, щоб тілько їх вислати, чи, може, підождати до вашого приїзду сюди, як Ви то кажете. Тоді вже візьмете самі їх кільки їх не буде, чи то з приплодом, чи без приплоду». Очевидно, що Шевченко обіцяв Бодянському приїхати в Москву й знову зустрітися з ним. Про це незаперечно свідчить й кінцівка цитованого вище листа Бодянського: «До бачення зо мною, як то кажете, у Москві».

«З тиждень чи й більше блукав я по Москві» (кінець березня — початок квітня 1845 року)

В *листі до Якова Кухаренка* в квітні 1854 року знаходимо цікаві подробиці про поетове перебування в місті навесні 1845 року: «... Приїхав я у тую Москву та й гуляю собі по улицях, звичайне, як чоловік іностранний, розглядую собі то церкви, то собори... З тиждень чи й більш блукав я... по тій Москві...». В даному разі Шевченко наголошує на своїх самостійних «блуканнях» по Москві, проте, напевне, місто йому показували, особливо на перших порах, Бодянський і Щепкін.

Щодо Бодянського, то в його щоденнику є кілька записів, які підтверджують можливість участі професора в московських прогулянках Шевченка. Скажімо, навесні 1850 року Бодянський розповідав про приїзд у Москву із Петербурга Миколи Мухіна, який був призначений генеральним консулом в Андріанополі: «Я показал ему Кремль (слазивши и на Ивана Великого) и вокруг Кремля (Китай-город и т.д.)». Для професора, хворого ногами, це був подвиг, адже висота дзвіниці — понад 80 м, і для підйому треба було подолати 409 сходинок! Але незмірно більше Бодянський міг зробити в Москві для Шевченка! Тим більше, що він тоді був значно молодшим!

Бодянський був одним із найкращих знавців Москви, він був обізнаний з відповідною літературою. Це до нього звертався на початку 1848 року Пантелеймон *Куліш*: «Да ще поіменуйте такії книжки, по котрим би я взнав так добре Москву, як Київ». Знайомство з Москвою в супроводі Бодянського значною мірою збагачувало поетові враження, наповнювало бачене живими подробицями минулого, розширювало знання про Першопрестольну.

Передусім, поет побував у Кремлі, який називав «старим красенем» і вважав, що «Кремль оригінально прекрасний». У цих оцінках нема нічого незвичайного — Кремлем захоплювалися майже всі гості Москви. В ті часи багато з них шукали в кремлівських соборах духовного притулку й захисту, тут відчувалася жива серцевина російської держави. Відомий церковний діяч, святитель Іларіон (Троїцький) писав: «Називають Москву серцем Росії. Але де в Москві б'ється руське серце? На біржі? В торгових рядах? На Кузнецькому мосту? Воно б'ється звичайно в Кремлі. Але де в Кремлі? В Оружейному суді? Чи в солдатських казармах? Ні, в Успенському соборі».

Проте напевне можна сказати, що Шевченко не шукав для себе духовної опори в Успенському соборі, його зацікавленість Кремлем не мала релігійного забарвлення. Він цілком буденно зауважив, що «тільке вже не лічив ворон на Івані великому». Між іншим, дуже точне спостереження Шевченка. Куліш якось писав: «Сам Пушкін заприкметив у преславній своїй поемі, що Москву відзначують, між іншими прикметами,

…львы на воротах
И стаи галок на крестах».

Впродовж віків ворони обсідали кремлівські храми. Уже в цьому столітті близько 5 тис. ворон буквально ковзали по золотих банях. Але

нині ворон у Кремлі майже не зосталося: їх розігнали навченими яструбами, яких тримають там кількасот, і спеціальною відлякуючою музикою.

Естета і художника Шевченка радували вишукані й доцільні архітектурні форми; поет із цікавістю пройшовся Іванівською площею, на якій колись голосно читали царські укази. Звідси й пішов вислів: «Кричати на всю Іванівську». Шевченко уважно розглядав мовчазний Цар-дзвін, який тоді стояв упритул до дзвіниці Івана Великого, та мирну Цар-гармату. Він, очевидно, заходив у Благовіщенський, Успенський, Архангельський собори, розглядав славнозвісну дзвіницю. З 1917 р. маківка Івана Великого недоступна для відвідувачів. З 2007 р. після реставрації дзвіниці в ній працює музей. На самий верх відвідувачів так і не пускають, оглядовий майданчик відкрили на висоті 50 метрів, але звідти видно тільки Соборну площу.

В Шевченкові часи була можливість піднятися на верхівку Івана Великого й оглянути Москву з висоти пташиного польоту. Свого часу молодший сучасник Бодянського двадцятирічний Михайло *Лермонтов* писав: «Кто никогда не был на вершине Ивана Великого, кому никогда не случалось окинуть одним взглядом всю нашу древнюю столицу с конца в конец, кто ни разу не любовался этою величественной, почти необозримой панорамой, тот не имеет понятия о Москве...»

Може Шевченко піднімався на дзвіницю з Бодянським? Справді, на фотографії тих часів із краєвидом, що відкривається з неї, добре видно, що звідси тільки й можна «лічити ворон»...

У церковні свята саме за сигналом Івана Великого починали дзвонити в усіх московських церквах. Цей дзвін, на відміну від інших, давав могутній, але глухуватий гул. Один із поетів XIX століття писав про нього: «Гудит, гудит Иван Великий, как бы из глубины веков

идущий звон!» Сучасник Шевченка, російський поет Олександр Полежаєв, вірші якого були у власній бібліотеці Тараса Григоровича, захоплено писав:

Опять она, опять Москва!
Редеет зыбкий пар тумана,
И засияла голова
И крест Великого Ивана!
. . . . . .
Итак, хвала тебе, хвала,
Живи, цвети Иван Кремлёвский,
И, утешая слух московский,
Гуди во все колокола!..

Та Шевченко не тремтів перед дзвоном Івана Великого.

Поет писав щодо тодішнього перебування в місті, що він упорався в Москві з усім, що «там треба було». З чим упорався молодий автор «Кобзаря» навесні 1845 року? В його «Біографії» (1984) про це повідомляється небагато: «На Україну Шевченко виїхав через Москву, де зустрівся зі своїми друзями М.Щепкіним та О.Бодянським. Про зустріч з актором свідчить запис у щоденнику, куди поет занотував свій сон: **«...Увидел я в Москве Михайла Семёновича Щепкина, таким же свежим и бодрым, как я видел его в последний раз в 1845 году».**

Мабуть, Осип Бодянський розповів поетові, що нещодавно, 6 лютого, його було обрано секретарем *Товариства історії і старожитностей російських при Московському університеті*, бо ж цю подію важко було обійти і їх бесідах про гірку історію України. Коли вже зайшла мова про «Чтения», що видавалися товариством, то Бодянський міг розповісти поетові про свою мрію видати знамениту *«Историю Русов»,* що він і зробив уже наступного року.

Цілком можливо, що Бодянський познайомив Шевченка з дисертацією свого учня, сина болгарського емігранта Спиридона Палаузова «Иоанн Гус и его последователи» (у серпні вийшла окремим

виданням). Особа Яна Гуса зацікавила Шевченка, й на Україні він написав поему «Єретик», що спочатку мала назву «Іоан Гус». Очевидно, саме від Бодянського ще в 1844 р., а потім і в 1845-му, поет одержав відомості про національно-визвольний рух чехів і словаків, про чеських і слов'янських будителів, про наукову діяльність П.Й. Шафарика, і ці розмови й матеріали спричинилися до задуму та створення поеми «Єретик» з наступною посвятою Шафарикові (1845). Важливе значення мало те, що Шевченко, завдяки перекладам Бодянського, був знайомий з працями Шафарика «Славянские древности» и «Славянское народописание». Крім того, Шевченко використав не лише згадану працю учня Бодянського Спиридона Палаузова, а й статтю «Гуситы, Гус» в «Энциклопедическом лексиконе» А.Плюшара. Олександр Афанасьєв-Чужбинський свідчив: «Шевченко розповідав мені, що прочитав усі джерела про гуситів та епоху, що їм передувала, які тільки можна було дістати...» Поет цікавився цією темою й через багато років опісля написання «Єретика». Зокрема, 5 квітня 1858 року повідомляв Михайлу Максимовичу: «Читаю тепер "Гуса" Аннікова, добра штука». Йшлося про працю «Гус и Лютер», неточно названого Є.П. Новікова (учня Бодянського), увагу поета до якої привернув Куліш наприкінці 1857 року. Шевченко знайомився з дослідженням, очевидно, за комплектом «Русской беседы», де воно друкувалося протягом 1857-1858 рр.

Куліш залишив цікаві спогади про те, як самокритично ставився Шевченко до вивчення ним самим джерел про Гуса: «Розмовляв Шевченко широко про свою поему "Іван Гус", почитуючи гарною дикцією своєю деякі місця, й жалкував, що, писавши, не спромігся проштудіювати гаразд усіх обставин часу й самої особи чеського пророка німецької реформації». Той же Куліш писав Бодянському 23

травня 1846 року, що Шевченко «написав поему “Іоанн Гус” і багато віршів, які малоросіяни вже знають напам’ять». Втім, Іван Дзюба слушно зауважив, що справді грунтовні дослідження про Яна Гуса з’явилися в Чехії і Німеччині (та в російських перекладах) пізніше, вже в другій половині XIX століття, але глибокий критичний підхід до прочитаного й почутого та тонка інтуїція забезпечили Шевченкові такий об’єктивний підхід до теми, який витримав випробування часом навіть з погляду відповідності фактичному перебігові подій.

Про те, що Шевченко був обізнаний з «Славянским народописанием» Шафарика у перекладі Бодянського свідчить його запис останнього на аркуші зі списком осіб, яким було надіслано цю книжку: «146. Т.Шевченко (1 экземпляр)». Цей запис було зроблено 14 лютого 1844 року, коли Шевченко перебував якраз у Москві, тому, скоріше за все, Бодянський вручив книжку поетові особисто. Або ж, у крайньому разі, переслав поштою пізніше. З «Єретика» Шевченка випливає, що він знайомився з уміщеною в книзі таблицею «Обозрение народов славянского поколения», де Шафарик подав відомості про одинадцять сучасних йому слов’янських народів:

І слав’ян сім’ю велику
Во тьмі і неволі
Перелічив до одного...

Можна також з певністю твердити, що поет читав перекладені Бодянським «Славянские древности» Шафарика. В передмові до цієї праці Бодянський писав, що в ній слов’яни вперше виявилися в одній видимій сім’ї дітьми однієї матері. Можливо, Шевченко був знайомий із статтею Бодянського, написаною за Шафариком, про малоросійське наріччя у порівнянні з великоруським і білоруським.

Велика роль московських зустрічей поета з Бодянським і розповідей останнього про видатного діяча чеського й словацького відродження

добре видна в посвяті «Єретика» Шафарикові та висока Шевченкова оцінка його діяльності:

Слава тобі, любомудре,
Чеху-слав'янине!
Що не дав ти потонути
В німецькій пучині
Нашій правді.
……
Слава тобі, Шафарику,
Вовіки і віки!
Що звів єси в одно море
Слав'янськії ріки!

В біографії Шевченка, написаній за радянських часів одеськими вченими, сказано лапідарно і рішуче: «Немає сумніву в тому, що саме московський період викликав згодом до життя як поему «Єретик», так і посвяту цього твору Шафарикові» (Тарас Григорович Шевченко. Біографія. — К.: Видавництво Київського університету, 1960. С. 107).

Шеченко приязно згадав Шафарика у передмові до нездійсненого видання «Кобзаря» (1847). Він наголосив, що П.Й. Шафарик і В.С. Караджич, на відміну від українських панів, що зреклися рідної мови, як справжні патріоти, «не постриглись у німці (їм би зручніше було), а остались слов'янами, щирими синами матерей своїх, і славу добрую стяжали». Після заслання Шевченко передав Шафарикові цю посвяту-послання з неповним текстом поеми. Василь Білозерський писав, що, за розповідями свідків, Шафарик «плакав вдячними сльозами».

Розмови з Бодянським та знайомство з деякими працями, рекомендованими ним, відлунюють у фразі зі згаданої передмови до «Кобзаря»: «Чую, а іноді й читаю: ляхи дрюкують, чехи, серби, болгаре, черногори, москалі — всі дрюкують...»

Вплив історичних праць на поему «Єретик» можна простежити, зосередивши увагу на поетичних узагальненнях:

Отак німота запалила
Велику хату. І сім'ю,
Сім'ю слов'ян роз'єдинила
І тихо, тихо упустила
Усобищ лютую змію.
Полилися ріки крові,
Пожар загасили.
А німчики пожарище
Й сирот розділили.
Виростали у кайданах
Слав'янськії діти...

У цих рядках поеми, напевне, відбилися погляди, закумульовані в працях Шафарика та Бодянського, що розкривали взаємини між слов'янами та німцями в середні віки. Про утиски слов'янських народів з боку німців, які намагалися асимілювати слов'ян, Шевченко міг, зокрема, читати в книзі Бодянського «О народной поэзии славянских племен» (1837), у якій розкрито племінну єдність слов'ян, показано мужню боротьбу чехів із німцями аж до XV століття. Можливо Шевченко був знайомий зі статтею чеського та словацького громадського діяча і поета Яна Коллара про літературні взаємини між слов'янськими племенами і наріччями, що було її опубліковано 1840 р. в журналі «Отечественные записки». В цій статті Коллар стверджував: «Тридцять два імператора, починаючи від Карла Великого до Генріха IV, незліченна кількість королів і князів з 800 до 1190 рр. працювали над перероджeнням слов'ян, поки, нарешті, не позбавили їх народності».

Відомо, що Бодянський негативно ставився до всього німецького, вважав німців споконвічними ворогами і «губителями» слов'ян. Якось у щоденнику записав, що міністр народної освіти був розумною людиною, але «довольно мирволивший иностранцам, особенно немцам». Коли

йому не подобалися чиїсь вчинки, то говорив: «Німецька штука». Що стосується Шевченка, то Іван Дзюба справедливо вказує на зникнення з часом негативного окреслення німецькості у Шевченка, зокрема в повістях він з великою повагою і навіть захопленням говорив про своїх знайомих німців. Так що закидати поетові ксенофобію, як це інколи робилося (навіть у Драгоманова чулися такі нотки), немає серйозних підстав. Тим паче накидати йому слов'янофільство російського гатунку.

Шевченкове звернення до мертвих, і живих, і ненарожденних земляків в Украйні і не в Украйні (1845), в якому поет переконував їх не навчатися правді в чужому краю, не схилятися по-рабському перед усім, що «скаже німець» ніяким чином не було зумовлено впливом російського слов'янофільства.

«Зайшов у театр» (кінець березня-початок квітня 1845 року)

У Шевченковому листі до Кухаренка коротко йшлося про те, що він «**зайшов у театр**...» Як відомо, Шевченко з молодих років був завзятим театралом. У повісті «Художник» він згадував своє кріпацьке минуле: «Бывало, промыслишь как-нибудь эту бедную полтину и несешь её в райок (верхній ярус театрального залу, в Москві ще називався «райською ложею», гальоркою. — В.М.), не выбирая спектакля. И за полтину, бывало, так чистосердечно нахохочуся и горько наплачуся, что иному и во всю жизнь свою не придётся так плакать и смеяться».

Згадаймо Пушкіна:

Театр уж полон; ложи блещут;
Партер и кресла — все кипит;
В райке нетерпеливо плещут,
И, взвившись, занавес шумит.

У Шевченковій повісті «Художник» є рядки про важливу переміну в ставленні до театру, що сталася, коли поет став вільним і дивився

театральні вистави в товаристві людей, які сприяли його духовному зростанню й виробленню критичного погляду на театр (Карл Брюллов, Іван Сошенко, Василь Штернберг, Олександр Елькан): «Теперь, например, я уже иначе не иду в театр, как в кресла и редко когда в места за креслами, и иду смотреть не что попало, а норовлю попасть или на бенефис, или на повторение бенефиса, или хоть и старое что-нибудь, то всегда с выбором. Правда, что я утратил уже тот непритворный смех и искренние слезы, по мне их почти не жаль».

В Петербурзі Шевченко відвідував Великий театр, зокрема на початку 1843 року висловлював своє захоплення виставою «Руслан і Людмила» й виконанням Семеном Гулаком-Артемовським ролі Руслана: «Та що то за опера, так ну! А надто як Артемовський співа Руслана, то так, що аж потилицю почухаєш, далебі правда! добрий співака, нічого сказать». До речі, дружба з Гулаком-Артемовським, з яким Шевченко познайомився восени 1838 року, а зблизився в 1842-му, сприяла глибшому поетовому знайомству з театром. Або згадаймо точний опис театральної зали, захопленої балетом, у повісті «Художник»: «Аплодисменты тихо, как раскаты грома вдали, пронеслись по зале, потом громче и громче… и гром разразился. Благовоспитанная публика, в том числе и я, грешный, взбеленилась, ревёт, кто во что горазд: кто браво, кто da capo (наново. — В.М.), а кто только стонет да ногами и руками работает». Глибока й тепла пам’ять про петербурзькі спектаклі виявилася в ностальгічному щоденниковому запису від 13 жовтня 1857 року, коли Шевченко по дорозі з заслання знаходився в Нижньому Новгороді: «Каковы-то теперь спектакли в Питере, на Большом театре? Хоть бы одним глазом взглянуть, одним ухом послушать». На сцені Александринського театру в сезоні 1841-1842 років Шевченко дивився п’єсу Григорія Квітки-Основ’яненка «Шельменко-денщик», а восени

1844 року — вистави за участю Михайла Щепкіна. Бував Шевченко і в Михайловському театрі.

У роки заслання не могло бути й мови про відвідання театру, який, за словами Шевченка, «благородит человека». В листопаді 1852 року поет писав Андріану Головачову, який зустрічався з ним у Новопетровському укріпленні: «Проведенный вечер с вами мне снился несколько ночей сряду… Слушая вас в тот достопамятный вечер, я перемещался в Москву и Питер, видел и театр… Благодарю вас!» В тому ж листі просив: «А если увидите Островского, то и ему нижайший поклон за его “Свои люди”…» Відомими є спогади штабс капітана, командира роти Єгора Косарєва, у якого Шевченко служив у Новопетровському укріпленні, записані Миколою Новицьким, про те, як наприкінці 1851 року в засланні Тарас Григорович взяв участь в аматорській постановці комедії Олександра Островського «Свої люди — поквитаємось», зігравши роль стряпчого Расположенського: «Поскільки, треба вам сказати, — генеральної репетиції у нас не було, а на репетиціях Шевченко ніколи по-справжньому не грав, то ми, зрозуміло, й не знали, який вийде з нього Расположенський. Але коли на першій виставі він з’явився на сцені у відповідному костюмі й загримований та почав грати, так не тільки глядачів, а навіть нас, акторів, вразив своєю грою! Ну, вірите, немов він одмінився! Ну нічого в ньому не лишилося Тарасівського: чистий тобі п’яничка крючкотвор тих часів — і виглядом, і голосом, і замашками!» Ще цікаво нагадати сюжет із тих же спогадів, як у антракті однієї з вистав «на сцені з’являється Тарас, одягнений малоросом, і молодий прапорщик Б., одягнений малоросіянкою, та як ушкварять українського тропака, так просто віддай все і мало! Від криків “біс” та аплодисментів мало казарма не розвалилася, їй-богу! Надивував нас тоді Тарас усіх своїм мистецтвом танку!»

Щоденник, який Шевченко почав вести в червні 1857 року, залишив яскраві свідчення його духовних роздумів, зокрема, про театр: «Мне кажется, что для нашего времени и для нашего среднего полуграмотного сословия необходима сатира, только сатира умная, благородная. Такая, например, как “Жених” Федотова или “Свои люди — сочтёмся” Островского и “Ревизор” Гоголя». Цікаво, що з приводу чуток про заборону на прохання московського купецтва п’єси Островського, поет резюмував: «Если это правда, то сатира, как нельзя более, достигла своей цели. Но я не могу понять, что за расчёт правительства покровительствовать невежество и мошеничество».

Мало хто згадує тепер, що влітку 1857 року, мріючи про волю, Тарас Григорович писав найперше: «**Увижу милые моему сердцу лица, увижу мою прекрасную Академию, Эрмитаж, ещё мною не виденный, услышу волшебницу оперу**».

Перебуваючи в Нижньому Новгороді, Шевченко часто відвідував місцевий театр і, судячи з щоденника, виявив себе тонким і глибоким знавцем театрального мистецтва. Нижньогородський театр не міг уповні задовольнити високі естетичні запити поета. Проте, коли театр на час Посту було закрито, він зізнався в щоденнику 4 лютого 1858 року: «Другой день нет спектаклей, бедных нижегородских спектаклей. И будто чего-то необходимого недостаёт».

Вражаючі спогади про те, як сприймав Шевченко в Петербурзі геніальну гру на театрі (після заслання), залишив російський скульптор Михайло Мікешин, який разом з поетом дивився в Маріїнському театрі американського актора Олдріджа в ролі короля Ліра:

«Театр мовчав, приголомшений враженням. Не пам’ятаючи себе від жалю, що стиснув серце й горло, не знаю, як опинився я на сцені, за лаштунками і відчинив двері до кімнати трагіка.

Картина, яку я побачив, вразила мене: в широкому кріслі, розкинувшись від утоми, напівлежав «король Лір», а на ньому, буквально на ньому, знаходився Тарас Григорович; сльози градом котилися з його очей, уривчасті, палкі слова лайки і ласки здавленим голосним шепотінням вимовляв він, вкриваючи поцілунками розмальоване олійною фарбою обличчя, руки й плечі великого актора...»

Так у який же театр у Москві «зайшов» Тарас Григорович? На той час у місті було лише два професійні, імператорські театри — Великий і Малий, які знаходилися на Петровській (нині Театральній площі). Новий будинок Великого театру було зведено в 1825 р. архітекторами О.Бове і О.Михайловим. У ньому було 20 рядів крісел партеру, амфітеатр і 120 лож ярусів, що вміщали понад 2200 глядачів. Малий театр офіційно було відкрито в жовтні 1824 р. і відразу переведено з приміщення театру Апраксіна на Арбаті в переобладнаний будинок (архітектори О.Бове і А.Ельканський) поруч із Великим театром. У 1838-1840 рр., тобто незадовго до першого приїзду Шевченка в Москву, його було перебудовано К.Тоном. Архітектор заклав арки цокольного поверху, фасад отримав другий ризоліт з портиком і став симетричним. А до того ж на початку 1840-х років площа біля Великого й Малого театрів була впорядкована, набула правильних прямокутних обрисів. Центром її став плац-парад для огляду військ.

Петро Вістенгоф писав: «На Большом дают оперы, балеты и трагедии; на Малом — комедии, водевили и небольшие оперы, на нём также играют французские актеры». Вістенгоф добре знав атмосферу театральної зали. Скажімо, він писав: «Несмотря на скудный выбор пьес, часто дурную их обстановку, несмотря на недостаточную игру артистов, в Москве есть люди которых вы, наверное, можете каждодневно найти в театре, их обыкновенно видите в первых рядах кресел. Между ними есть

старые и молодые, с ленточками в петлице и без ленточек, в чистых перчатках и замасленных, иногда совсем без перчаток. Это театральные клакеры или театральные горлы…» Йшлося про спеціальні групи гульвіс і франтів, найнятих дирекцією театра, які гучно плескали в долоні й голосно висловлювали схвалення в чітко визначених місцях за дією п’єси. Так само їх могли використовувати для вираження невдоволення через шикання та свист.

На час приїзду Шевченка в Москву Щепкін уже понад 20 років працював у Малому театрі, і можна припустити, що Тарас Григорович відвідав саме його. Тим більше, що просто так «зайти» в театр без протекції було дуже нелегко, принаймні, недешево. Власне, квитки перед спектаклем можна було купити лише у театральних баришників, але задорого. Пам’ятаймо, що державну монополію на театральну справу було відмінено майже через 40 років — у 1882-му — і тільки після цього в Москві почали офіційно виникати приватні театри в спеціальних театральних приміщеннях і ставитися клубні спектаклі. А в часи Шевченка, крім імператорських театрів, існували домашні театри, переважно з кріпосних, в приватних особняках багатих дворян. Із 103 врахованих у Росії міських театрів із кріпосними групами, понад 50 знаходилися саме в Москві. Крім того, деінде вже ставилися аматорські спектаклі в приватних будинках, у тому числі купецьких, що, до речі, заохочував тодішній московський губернатор Арсеній Закревський. Але все це більше характерно для другої половини XIX століття. Москвознавець Віктор Сорокін називає перші любительські театри 60-70 рр. XIX століття в будинках: графині Моркової в Борисоглібському провулку; Петра Секретарьова в Нижньому Кисловському провулку; Михайла Нємчинова на Поварській вулиці. Відомо, що саме в домашній аматорській виставі вперше вийшов на сцену Костянтин Станіславський.

Вірогідність потрапити в камерну атмосферу домашньої театральної вистави, на мій погляд, у Шевченка була значно нижчою, ніж із допомогою Щепкіна відвідати Малий театр. Правда, обидва припущення повністю зіщулюються від згадки про те, що на Великий піст, а Шевченко перебував у Москві якраз у цей час, вистави не йшли. У 1844 році театри в Москві були закриті з 7 лютого по 2 квітня, а в 1845 році остання вистава у Великому театрі пройшов 27 лютого. Як свідчив журнал «Театральная летопись», на ньому було 1335 глядачів, біля театру стояли 110 карет і 45 інших екіпажів. З цього дня театри не працювали до 22 квітня. За свідченням сучасника, «с первой недели поста артисты… наслаждаются сладостным бездействием».

Це справді так, але правда і в тому, що на той час у театрах проходили концерти, передусім, вокальні й інструментальні, за участю інших виконавців, у тому числі гастролерів, про що неодноразово повідомляла газета «Московские ведомости». Наприклад, 10 лютого газета рекламувала виступ «г-на Омана (Haiman)», називаючи його «одним из первых скрипачей Европы»: «Концерт его назначен в понедельник 14 февраля, в Большом театре». 29 березня газета повідомляла, що дирекція Імператорських театрів організовує «великий вокальний та інструментальний концерт і живі картини, поставлені декоратором Г.Сєрковим». Взагалі в першій половині XIX століття Москва стала містом, в яке з радістю приїжджали вітчизняні та зарубіжні співаки й музиканти. Скажімо, в 1843-1844 рр. у місті з успіхом пройшли концерти знаменитого італійського тенора Джованні Батіста Рубіні.

Не забудемо й про так звані народні театри, що стали популярними в середині XIX століття. Вони давали вистави в трактирах, які скоріше нагадували балаганні видовища і були затребувані простонародними глядачами. Господар трактиру вгощав акторів, людей набивалося повний

зал, і трактирщик торгував на славу. Згадаю й розважальні балагани для народу. Про один із них повідомляла в 1846 р. газета «Московские ведомости»: «Огромного кита в 14 сажен длины и панораму, находящихся в большом балагане на Лубянской площади, можно видеть на масленице ежедневно от 1 часа пополудни до 7 часов вечера; между ребрами кита помещен хор музыкантов, играющих разные пьесы». Петро Вістенгоф розповідав ще й про «механічний театр перетворень», тобто своєрідний ляльковий театр, який був популярним у простих москвичів.

Втім, описуючи в «Очерках московской жизни» театральні видовища та звичаї Вістенгоф виявився невігласом у самій суті тодішнього московського театру. Він не назвав прізвища жодного відомого артиста, не згадав навіть про Щепкіна, який на початку 40 рр., коли вийшла книга Вістенгофа, був уже всенародно визнаним артистом.

Як би там не було, Щепкін, очевидно, показав Шевченкові театр, у якому працював.

«Побачив я Щепкіна свіжим і бадьорим» (кінець березня-початок квітня 1845 року)

Т.Шевченко свідчив у щоденнику, що в 1845 р. бачив артиста в Москві «свіжим і бадьорим».

Немає підстав сумніватися, що саме таким і постав артист перед поетом навесні 1845 року. Але як складалося тоді творче життя Щепкіна? Чверть століття тому цим зацікавився Петро Жур, який зазначив таке: «Великий актор на цей час обновив свій репертуар з допомогою близьких йому друзів *Герцена*, *Грановського* і *Корша*, які переклали для нього пречудову п’єсу молодшого сучасника Шекспіра — Ф.Мессінджера — “Новий спосіб платити старі борги”. Герцен взяв

діяльну участь у постановці цієї п’єси… 7 лютого п’єсу було зіграно в бенефіс Щепкіна, який виконав у ній роль лихваря Оверріча».

Справді, Олександр Герцен писав Миколі *Кетчеру*: «Бенефис Щепкина шёл хорошо, театр был битком набит…» Втім, це мало стосувалося прем’єри Ф.Мессінджера, бо ж, як свідчив Герцен, «пьесу публика на первый случай не раскусила». Зате глядачі були в однозначному захваті від Щепкіна в ролі Чупруна в спектаклі «Москаль-чарівник» Котляревського, який Щепкін включив у свій бенефіс. Артист добре знав, як шанують москвичі цю виставу, в якій він грав Чупруна вже понад чверть століття, починаючи з Полтавського театру, а в Малому театрі — з 1829 р. В жовтні 1844 року Щепкін із незмінним успіхом співав малоросійські куплети Чупруна 12 разів (!).

Цікаво, що 23 січня 1845 року в «Московских ведомостях» було надруковано статтю «Надежды на бенефис М.С. Щепкина», в якій автор, знаючи про те, що Михайло Семенович буде вперше виступати в п’єсі Ф.Мессінджера «Новий спосіб платити старі борги», порадив артистові поставити в бенефіс і п’єсу «Москаль-чарівник»: «Благодаря редкому таланту М.С. Щепкина, эта небольшая малороссийская опера еще недавно расшевелила Петербург… и побудила к изданию там портрета Щепкина в роли бесценного Москаля».

15 лютого 1845 року виставу Ф.Мессінджера «Новий спосіб платити старі борги» відбувся вдруге й, за словами Герцена, наприкінці його Щепкін грав, як «великий артист». Турботи друзів Щепкіна про цю п’єсу справді були спрямовані на те, щоб допомогти артистові, проте після другої вистави Михайло Семенович більше ніколи не грав у спектаклі Ф.Мессінджера! Тому годі й говорити про зв’язане з ним «обновлення репертуару».

Насправді Щепкін грав у той час в основному свій старий репертуар. На початку 1845 року (до приїзду Шевченка в Москву) він виступив у Малому театрі в ролях: Ланфранко в драмі К.Д. Яфимовича «Еспанйолетто, або Батько і художник»; Пузирькова в комедії Ж.-Ф.-А.Байара і О.Ж. Вальї «Війна з тещею»; Прикупка в комедії П.І. Григор'єва «Герої преферанса»; Розмазні в водевілі Д.Т. Лєнського «В людях ангел — не дружина!»; Готьє в комедії-водевілі Е.-В. Араго і П.Вермона «Записки демона»; Кривосудова в комедії В.В. Капніста «Ябеда». Крім того, на сцені Великого театру Щепкін грав: Досажаєва в комедії Р.-Б. Шерідана «Школа лихослів'я»; Свистунова у водевілі «Полька в С.-Петербурзі»; Іволгіна в комедії П.І. Григор'єва «Жених, чемодан і наречена», Турусіна в комедії М.М. *Загоскіна* «Урок холостим»... Більшість з цих ролей не давали Щепкінові справжньої творчої насолоди, і артист страждав з цього.

Взагалі творча невдоволеність і нереалізованість, зумовлені відсутністю гідного репертуару і свавіллям театральних чиновників, супроводжували Щепкіна все життя. Зокрема, в жовтні 1842 року він писав до *Гоголя*: «Репертуар нисколько не изменился, а всё то же мерзость и мерзость, и вот чем на старости я должен упитывать мою драматическую жажду… Из артистов сделались мы поденщиками. Нет, хуже: поденщик свободен выбрать себе работу; а артист — играй, играй всё, что повелит мудрое начальство». Пройшло шість років, на які випадають й приїзди Шевченка в Москву, і Михайло Семенович писав до сина: «Занятие мое по службе сделалось мне несносно, даже отвратительно, потому что из артиста делают поденщика; репертуар преотвратительный — не над чем отдохнуть душою… Все это вместе разрушает меня, уничтожает меня, — и не видишь ни в чём отрады, не видишь ни одной роли, над чем бы можно было отдохнуть душе… Мне

совестно самого себя, совестно выходить перед публику…» Відомий артист і драматург Олександр Южин-Сумбатов якось зауважив, що серед величезної кількості — «не менше семи, восьми сот ролей», — зіграних Щепкіним, «ми знайдемо ледве десять, які були варті його».

Повертаючись до початку 1845 року, зазначимо, що тоді Щепкін все таки зіграв з успіхом і піднесенням Фамусова в «Горі з розуму» О.С. *Грибоєдова*, Чупруна в «Москалі-чарівнику» І.П. *Котляревського*, Кочкарьова в «Одруженні» М.В. Гоголя й, головне, — Городничого в «Ревізорі» М.В. Гоголя. Цей спектакль відбувся 25 лютого, а з наступного дня аж до 22 квітня театри були закриті на час Поста й Пасхи, тому Шевченко тоді не міг побачити Щепкіна на сцені.

Незадовго до приїзду друга, Щепкін у 1845 р. продовжив свій контракт з Конторою імператорських Московських театрів, але, між іншим, відмовився від пропонованого трирічного контракту: «Так как я ныне уже имею преклонные лета, то и желал бы для точнейшего исполнения контракта, чтобы оный был со мною на один год, и по истечении которого продолжить срок отдельно и на другие годы, если здоровье позволит».

Так що не все було так просто у Михайла Семеновича, хоч він щиро зрадів зустрічі з Тарасом Григоровичем, і той на багато років запам’ятав його саме «свіжим і бадьорим».

Тепер — про припущення Петра Жура, що в 1845 р. Шевченко міг «зустрітися з Герценом через посередництво Щепкіна». Справді, Щепкін входив тоді до найближчого оточення Герцена. Якраз тієї весни 1845-го Герцен і Щепкін разом зібралися знайти дачу в Підмосков’ї, й саме тоді, коли Шевченко прибув у Москву, Герцен скаржився 30 березня Миколі Кетчеру, що не було коли поїхати з Михайлом Семеновичем, щоб подивитися нову дачу.

Врешті-решт, дачі вони все-таки найняли, і Герцен в «Былое и думы» розповідав про Щепкіна: «Часто приходил и он пешком, в шляпе с широкими полями и в белом сюртуке, как Наполеон в Лонгвуде, с кузовком набранных грибов, шутил, пел малороссийские песни и морил со смеху своими рассказами...». В усіх спогадах про Щепкіна привертає увагу цей «малоросійський мотив», який артист приносив у будь-яке московське товариство. Втім, із цим мотивом артист був чужим серед своїх. Як визначив ще в 20 рр. минулого століття шевченкознавець П.Рулін, «хоч і зберігав Щепкін чисту українську мову, хоч і удавав він соковиті українські постаті на кону, але навряд чи помилимося ми, стверджуючи, що українцем почував себе Щепкін тільки з Шевченком, у якого національний темперамент виявлявся найяскравіше». В той же час після знайомства з Шевченком Щепкін став духовним послом українського генія в Москві в усіх товариствах, які раді були його бачити і чути. Сталося б знайомство з Герценом, Шевченко неодмінно згадав би про нього згодом, проте, часто звертаючись до імені й авторитету Герцена, поет ніде й ніколи не торкався цієї теми. Так само й Герцен, який мав чимало приводів згадати про знайомство з Шевченком, жодного разу не зробив цього.

Втім, вдумливий Петро Жур мав рацію, що, сталася б зустріч Шевченка з Герценом, то тільки з допомогою Щепкіна. Річ у тому, що другий поетів приятель — Бодянський — цього зробити не міг, адже його стосунки з Герценом, зіпсовані ще в студентські роки, нітрохи не покращилися. Ледве встиг Осип Максимович повернутися у вересні 1842 року з п’ятирічного закордонного відрядження і, звичайно, ще не встиг нічим насолити Олександру Івановичу, як той уже писав критику й перекладачеві Василю Боткіну: «Только к Бодянскому я не пойду…»

Відомо, що Бодянський ставав непримиренним, непоступливим, упертим і колючим, а, траплялося, й несправедливим, якщо вважав, що наукове дослідження не відповідає його вимогам чи суперечить його поглядам. Як не прикро, але найперше і найсильніше затаврував ці риси тоді ще молодого професора саме Герцен, який зі студентської лави не злюбив Осипа Бодянського. Неприязнь вихлюпнулася наприкінці 1844 року, коли Бодянський укупі з Шевирьовим нібито вперто не допускав до захисту дисертацію Тимофія Грановського. Це підтверджував і сам Грановський: «Диссертацию я не защищал до сих пор, потому что друзья мои, Давыдов и Шевырев, при пособии Бодянского хотели возвратить ее мне назад с позором. Я просто не взял и потребовал от них письменного изложения причины. Разумеется, они уступили». Таким чином, опір був, очевидно, несильним, і вже на початку 1845 року, тобто незадовго до приїзду в Москву Шевченка, Грановський дисертацію захистив. Але, говорячи словами Герцена, «на диспуте явился Бодянский — дерзко, неделикатно, с оскорблениями и колкостями…»

Пам’ятаймо, що все це проходило в атмосфері розмежування між західниками і слов’янофілами, коли Герцен висловив своє «мнение о славянах, об этой пустоте болтовни, узком взгляде, стоячести и пр.». Як зізнавався сам Герцен, «славянофилы ненавидят меня и гонят со свету, Аксаков прервал все сношения, с другими я прервал…». Бодянський був тоді в близьких стосунках з слов’янофілом Степаном Шевирьовим, який, на вагому думку Герцена, «ніс нісенітницю»; Бодянський абсолютно не сприймав західників і був близький до слов’янофілів, які, за висловом Герцена, «дійшли до комічного безумства».

Якщо коли-небудь Герцен сказав щось подібне в присутності Бодянського, і це зачепило його хоча б крилом, то Герцен міг отримати рішучу й блискавичну, неделікатну й болючу відсіч гоноровистого

варвинця. Можливо, так і сталося, бо в листопаді 1844 року Герцен, виправдовуючись перед Грановським за нібито грубу розмову з Шевирьовим, написав таку вбивчу фразу: «Я не Бодянский и таким языком не говорю, ответ мой был колок, потому, что его обращение ко мне было дерзко, — но форма не свиная, не бодянская». Характер московського українця таки не був ангельським, але ще менше заслуговує він обвинувачення в свинстві.

Як би там не було, Шевченко з допомогою Щепкіна цілком міг зустрітися з Герценом, але, думаю, цього не сталося.

Немає сумніву, що в ті дні поет і артист говорили про театр і поезію, а Шевченко читав Щепкіну свої твори. Скажімо, в спогадах Андрія Козачковського мимохідь сказано таке: «На моє запитання в 45 році про “Слепую” Шевченко відповів, що він, здається, віддав її Щепкіну…»

«Щоб до Москви допхаться» (весна 1857 року-зима 1858 року)

Про це мріяв Шевченко в листі до *М.Лазаревського* з Новопетровського укріплення навесні 1857 року.

Погляньмо, яке місце займала Москва в планах повернення Тараса Шевченка із заслання. Вперше ця тема в загальному вигляді виникла в листі до Бронислава Залеського від 10—15 лютого 1857 року, з якого видно, що Шевченко в уяві малював дорогу через Москву («Потом пауза до Москвы, **потом Москва, оставшиеся друзья и школьные товарищи**»), далі — через Вільно в Петербург. Про «шкільних друзів» сказано, так би мовити, для красного слівця, але друзі у Шевченка в Москві таки були — Щепкін і Бодянський. У наступному варіанті вимріяна дорога кардинально змінюється, проте Москва залишається в плані повернення із заслання. В листі до Михайла Лазаревського з

Новопетровського укріплення, написаному в два прийоми 22 квітня і 8 травня 1857 року. Шевченко писав: «Грошей у мене тепер дуже небагато, але якби дав Бог тую волю, то можна було б позичить трохи, **щоб до Москви** або Чорноморії **допхаться, а там уже я не загину**». Таким чином, Москва, де Шевченко міг сподіватися на допомогу Михайла Щепкіна й Осипа Бодянського, стоїть тут нарівні з українською землею — Чорноморією («як дасть Господь милосердний, приїду сам на Січ...»), де засланець збирався спертися, передусім, на Якова Кухаренка. Тому ж Лазаревському писав 20 травня: «…Не знаю ще, як я і поїду. Чи на Оренбург, **чи Волгою до Нижнього і на Москву,** чи на Чорноморію?» Проте, отримавши на початку червня листа від Михайла Лазаревського, в якому той поздоровив Шевченка із звільненням, Тарас Григорович, говорячи його словами, «перелицював свою дорогу в столицю». Першим свідченням цього є запис у щоденнику 13 червня, де чітко йдеться про дорогу Волгою до Нижнього Новгорода: «**Потом в Москву, а из Москвы, помолившись Богу… через 22 часа и в Питер.** Не правда ли, яркая фантазия?» Втім, якраз ця «фантазія» і накреслила Шевченкову дорогу із заслання. Та поки така дорога стала реальністю, Москва ще не раз згадувалася в листах і щоденнику поета. 30 червня Шевченко записав: «…Весь мой капитал состоит из 100 рублей серебра, на который я, кроме дорожных издержек, **намерен еще сделать в Москве необходимое платье…**»

Наступного дня Шевченко відповів на згаданий вже лист Лазаревського: «Чорноморію оставив до другого разу, а вдарив просто через Астрахань **Волгою до Нижнього, а потім через Москву** і до тебе, мій друже милий, мій єдиний». 10 серпня 1857 року поет написав Залеському вже з Астрахані: «15 августа понесёт меня пароход из Астрахани до Нижнего Новгорода, а **отттуда дилижанс в Москву, а из**

Москвы паровоз в Петербург. Весело, друже мой единый, невыразимо весело, когда наши волшебные воздушные замки начинают быть осязательными». Нарешті в листі до Кухаренка з Астрахані від 13—15 серпня читаємо: «І я тепер із Астрахані попростую на пароході аж до Нижнього Новгорода, а там **через Москву в столицю**» (Виділено мною. — В.М.).

Неважко переконатися, що Москва, яка вже почала приходити в поетові сни, розглядалася ним як важливий, обов'язковий пункт дорогою до Петербурга. Проте, річ тут не лише в її географічному розташуванні, Шевченко сприймає Москву, сказати б, як **надійне** місто, в якому йому допоможуть друзі. Зустріч з друзями, передусім із Михайлом Щепкіним і Осипом Бодянським, важила для засланця надзвичайно багато, зокрема в психологічному плані. Шевченкові життєво потрібно було відчути справжнє людське тепло. До того ж Москва притягувала поета як інтелектуальний і культурний центр, де він міг відразу відчути творчий пульс живого світу.

Передусім, Шевченко рвався до Щепкіна, особливо після того, як артист відвідав його наприкінці грудня 1857 року в Нижньому Новгороді. Він вирішив приїхати до нього в Никольське на Масницю, що в 1858 р. випадала на тиждень з 27 січня по 2 лютого. Але Щепкін у листі від 15 січня сповістив, що в цей час не зможе виїхати з Москви в Никольське й запросив його в село на перший тиждень посту (3– 9 лютого). Довгий час артист турбувався про те, щоб устигнути приготувати вихолоджену дачу в підмосковному Никольському до приїзду Шевченка. 5 лютого 1858 року Василь Погожев повідомляв Шевченка: «Михайло Семенович спрашивает, когда ты именно можешь к нему приехать в Подмосковную? А потому и прошу тебя, любезнейший друг Тарас Григорьевич, известить меня письмом.., а я

сообщу Щепкину, – дабы к тому времени приготовили, т.е. [надо] отопить дом». Сам Щепкін у листі від 6 лютого просив Шевченка: «Пожалуйста, извести пораньше о своем приезде, а то в Никольском нужно будет приготовить». Здається, дрібна подробиця, а як багато вона говорить про щиру дружбу й доброту Щепкіна!

Між іншим, лист від 6 лютого свідчить, що Михайло Семенович радо розповідав, кому можна було, про повернення Шевченка із заслання. В ньому є приписка, що стосується польського політичного засланця Фелікса Фіалковського, з яким Шевченко подружився в Новопетровському укріпленні: «Был у меня твой товарищ по Новопетровской крепости Феликс Фиалковский и спрашивал о тебе, и как жалел, узнав, что ты в Нижнем и он чрез него ехал». Це знаходить підтвердження в листі Фіалковського до Шевченка, написаному аж на початку 1861 року: «Через Нижній проїжджав я вночі і не знав про те, що ти там, і тільки в Москві довідався від Щепкіна, де ти перебуваєш».

У згаданому листі Щепкін уже пропонує Шевченкові приїхати до нього в Москву: «Что же касается до твоего приезда к масляной в Никольское, то ежели ты уже получил разрешение на приезд в Питер, то в таком случае ты можешь приехать прямо ко мне в Москву, и даже ежели и не получил.., ты можешь приехать в Москву прямо ко мне, якобы для своих нужд». Отак і було сформульовано запрошення Шевченка в московську оселю Щепкіна. В середині лютого Щепкін підтвердив це своє запрошення.

В цей час Шевченко налаштований на Никольське, а в його уяві знову виникає поворот на Україну. 16 лютого поет пише до Якова Кухаренка таке: «Приїздив до мене на святки колядувать старий Щепкін, спасибі йому. Думаю оце поїхать до його під Москву в село Никольське, та може там і до літа останусь, а літом, якщо не пустять у Пітер, то

чкурну в Харків, а з Харкова, як Бог поможе, то і на Чорноморію». Здійснити цей намір Шевченкові не судилося, а в цих його рядках, між іншим, ще раз викладена зовсім інша лінія його життя після заслання. Наступного дня в листі до Іраклія Ускова поет знову писав: **«На будущей неделе думаю оставить навсегда Нижний Новгород, прожить до весны под Москвой у Щепкина, а весной, если не разрешат жить в столицах, поеду в Харьков, в Киев, в Одессу и за границу. Бог с ними и с столицами».** Гай-гай, у житті повернуло все інакше!

У всякому разі Шевченко не сумнівався, що й, приїхавши в Никольське, він побуває у Щепкіна в Москві. В тому ж листі до Ускова обіцяв: «Пришлю вам из Москвы какую нибудь хорошую книгу». Та й адресу давав: **«А письмо ваше адресуйте на имя Михайла Семёновича Щепкина в Москву, в контору императорских театров».** 21 лютого Шевченко занотував у щоденнику: «Писал Лазаревскому, чтобы он свои письма ко мне адресовал на имя М.С. Щепкина в Москву». 22 лютого в листі до Лазаревського пише: **«Адрес мій: В Москву. Михайлу Семёновичу Щепкину. С передачею. В конторе императорских театров».**

Шевченко повідомив артиста, що збирається виїхати в Никольське 25 лютого. Напередодні записав у щоденнику, що з оказією відправиться спочатку до Владимира: «Из Владимира как-нибудь доберусь до Никольского и в объятиях моего старого искреннего друга, даст Бог, забуду и Пиунову, и все мои горькие утраты и неудачи». Але якраз 25 лютого, на своє 44-річчя, Шевченко одержав лист Михайла Лазаревського зі звісткою про дозвіл проживати в Петербурзі під наглядом поліції. Таким чином, він отримав можливість заїхати до Щепкіна безпосередньо в Москву. В щоденнику записав 25-го:

«…Предполагал и сам отправиться в гости к М.С. Щепкину, но письмо Лазаревского меня во-время остановило». Тобто поїздка в Никольське замінювалася на візит у Москву.

В інформації воєнного губернатора Нижньогородської губернії Муравйова на ім'я московського воєнного генерал-губернатора Закревського, знайденій мною в Центральному історичному архіві Москви, перебування Шевченка в Нижньому Новгороді узагальнено в двох фразах: **«…В сентябре 1857 года Шевченко прибыл в Нижний Новгород и оставался здесь под надзором полиции до марта месяца… В марте месяце /9 числа/ Шевченко выехал из Нижнего Новгорода в С.-Петербург, но, по частным сведениям известно, доехав до Москвы, остановился в оной, по случаю постигшей его болезни»** (Центральний історичний архів Москви, ф. 16, оп. 47, спр. 130, арк. 15).

Якщо бути точнішим від місцевого начальника, то Шевченко виїхав із Нижнього Новгорода 8 березня, а в Москву прибув через день – 10 березня – об 11 годині вечора.

«Об 11 годині вечора приїхав до Москви» (10 березня 1858 року)

Так пізно Шевченко не став розшукувати й турбувати свого друга Михайла Щепкіна: **«Взял № за рубль серебра в сутки в каком-то великолепном отеле. И едва мог добиться чаю, потому что уже было поздно. О Москва! О караван-сарай! Под громкою фирмою — отель. Да еще и со швейцаром».**

Та й справді, це ж таки Москва, а не Астрахань, де на початку серпня минулого року він зупинявся. Не знайшов тоді жодного трактиру, в якому можна було б як-небудь пообідати. Зайшов у якийсь готель, попросив щось поїсти. Забруднений і вертлявий половий відповів, що

все, що накажете, все є, крім чаю. А насправді виявилося, що нічого немає, крім чаю, навіть звичайної юшки. Це в Астрахані, в місті, яке половину величезного російського царства годує осетриною! «Ай да Астрахань! Ай да портовый город!» А що вже згадувати, як у 40 рр. їхав із Києва під Лисянку та зупинився на ніч у білоцерківському жидівському трактирі, де чотири рази просив чаю і тричі йому відповідали: «За́раз». А вчетверте сказали, що «у нас чаю немає», а є фаршированa щука… Це ж треба, щоби неприємні провінційні історії майже в точності повторилися в фірмовому московському готелі.

Тарас Григорович, очевидно, не знав, що нерозторопна Москва якось не напоїла чаєм і свого царя. Про це 3 грудня 1833 року турботливо записав у щоденнику Пушкін: «Вчера государь возвратился из Москвы… В Москве его не ожидали. Во дворце не было ни одной топленой комнаты. Он не мог добиться чашки чаю».

В якому готелі зупинився поет? Відповісти на це питання з абсолютною точністю не вдасться. Москвознавці пишуть, що «з семи московських готелів у пушкінські часи шість знаходилися на Тверській». На час Шевченкового приїзду ситуація змінилася, але не набагато. За моїми підрахунками, в Москві тоді було більш, як півтора десятка готелів, принаймні, тих, яких було офіційно занесено до міського реєстру.

Історик і архівіст О.Малиновський у книзі «Историческое обозрение Москвы», завершеній у пушкінські часи, писав, що в Москві було 40 готелів. Але в це число він включав і постоялі двори, подвір’я. Скажімо, в Китай-городі, де взагалі не було готелів, він прирівняв до них 15 подвір’їв. Всього в середині 50 рр. у Москві нараховувалося понад півсотні подвір’їв, які мали 1300 номерів і близько 500 постоялих дворів.

Кращими в Москві вважалися готелі Варгіна, Шевалдишева і «Дрезден» на Тверській вулиці, «Лондон» в Охотному ряду, «Франция» на Петровці, Шевальє — у власному будинку в Газетному провулку, де жив Бодянський. Тож, цей готель, очевидно, бачив Шевченко. В ньому на той час збиралися московські балетомани. Сучасник свідчив: «В ресторане собирались вечером люди более или менее состоятельные и там передавались балетные новости, впечатления, надежды». Москвознавець Петро Вістенгоф писав, що цей готель відвідувався «исключительно людьми высшего тона, здесь обыкновенно обедают московские львы, столичные франты и русские парижане…» Бував тут і Михайло Щепкін. Олександр Афанасьєв, зокрема, записав 2 вересня 1856 року: «Сегодня кружок литературный сделал обед… Обед (пикник) происходил у Шевалье, был роскошен (по 10 рублей с персоны), вино лилось. Всего человек до 40 было (М.С. Щепкин, некоторые профессора Московского университета…)»

Серед інших, менше відомих — готель Філімона Горячева у власному будинку на вулиці Спиридоновській в Арбатській дільниці, в якому, до речі, не було номерів для приїжджих, «Ярославль» Марем'яни Федорової на вулиці Сретенці в будинку Петрової, «Москва» на Трубному бульварі, готель П'єра Бардена в М'ясницькій дільниці. Але більшість готелів, як і раніше, знаходилися в Тверській дільниці, передусім на Тверській вулиці, в Охотному ряду і на Кузнецькому мосту. Скоріше за все, Шевченко навмисне зупинився в цьому районі, ближче до будинків, у яких жили його друзі Бодянський і Щепкін. Тому наступного дня він швидко знайшов помешкання Щепкіна. Поет взяв недорогий номер, зазвичай, ціни складали від 1,5 до 5 рублів на добу. За 5 рублів сріблом можна було зробити річну підписку на редаговані Бодянським «Чтения в Императорском обществе истории и древностей

российских при Московском университете», а це складало чотири часописи загальним обсягом понад 100 друкованих аркушів. 4 рублі 50 копійок коштувала річна передплата на дуже цікаву *«Московскую медицинскую газету»*.Втім, у готелі Варгіна були розкішні номери вартістю 30 рублів на добу, в яких не було проблем не лише з чаєм, а виконувалися всі примхи пожильців. Петро Вістенгоф згадував і про номери за 50 рублів. Так що помилялися автори книги «Шевченко в Москве» І.Карабутенко, О.Марусич, М.Новохатський, коли писали, що «про сервіс московських готелів можна судити за свідченням Шевченка». Просто поет зупинився в недорогому готелі, можливо, це був готель московського купця Пєчкіна «с №№ для приезжающих и общим столом, в доме г-жи Козьминой, на Тверской ул.», що недалеко від Неглинної.

«Біля старого Пимена, в будинку Щепотьєвої» (11-26 березня 1858 року)

Ці слова знаходимо в Шевченковому щоденнику наступного дня після його приїзду в Москву й поселення в готелі: **«В 7 часов утра оставил я караван-сарай со швейцаром и пустился отыскивать своего друга *М.С. Щепкина*. Нашел его у старого Пимена в доме Щепотьевой и у него поселился...»** 12 березня Тарас Григорович ще раз упевнено зафіксував свою адресу в листі до Михайла Лазаревського: **«Сижу я у Михайла Семеновича Щепкіна, близ Садовой улицы в приходе старого Пимена, в доме Щепотьевой»**.

«Біля старого Пимена, в будинку Щепотьєвої» — Шевченко не вказував навіть назви провулка, але не майте сумніву, що в цьому випадку адреса була точною і зрозумілою. *Церква Старого Пимена*, що знаходилася неподалік, була відома всій Москві, а будинки тоді

називалися за прізвищами їх домовласників. Тож у Москві середини XIX століття ніяких проблем з пошуком будинку Щепотьєвої не було. Зате вони виникли через сто років, коли дослідники намірилися точно встановити, де конкретно знаходився будинок Щепотьєвої. Почалося з того, що вони полінувалися по-справжньому пошукати домовласницю з досить рідкісним для Москви прізвищем. Авторитетний московський біограф Щепкіна Борис Земенков наприкінці 50 рр. XX століття заявив, що в жодному довіднику тих часів йому не вдалося виявити прізвища домовласниці Щепотьєвої. Через тридцять років автори книги «Шевченко в Москве» І.Карабутенко, О.Марусич і М.Новохатський повторили це твердження і висловили припущення, що Шевченко жив, очевидно, в **будинку Щепотьєва**, але, не відаючи про господаря, знав лише його дружину(И.Карабутенко, А.Марусич, М.Новохатский. Шевченко в Москве. С. 156). Власне, київські автори некритично продублювали своїх московських попередників. Театрознавець В.Маслих у статті «По щепкинским местам» в журналі «Театр» (№ 8) ще в 1963 р. стверджував: «Щепкін поселився у Воротниковському провулку **в будинку Щепотьєва**... Тут прожив кілька днів Т.Г. Шевченко» (Виділено мною. — В.М.). Між іншим, тоді ще ніхто не знав, що навіть московська поліція доповідала начальству саме про «будинок Щепотьєва». У знайденому мною в Центральному історичному архіві Москви «Рапорті» московського обер-поліцмейстера князя Кропоткіна воєнному генерал-губернаторові Закревському йшлося про те, що «**отставной рядовой Тарас Шевченко** прибыл из Нижегородской губернии проездом в С.-Петербург и остановился Сретенской части 1 квартала в доме Щепотьева» (Центральний історичний архів Москви, ф. 16, оп. 47, спр. 130, арк.11).

Втім, все це були легковажні заяви, зумовлені, з одного боку, поверховим підходом тодішньої московської поліції, яка не зафіксувала чи не врахувала, напевне, смерть Щепотьєва, з іншого — неглибоким вивченням питання радянськими істориками. Досить розгорнути «Книгу адресов жителей Москвы» за 1858 р. там, де містяться адреси артистів, і прочитати: **«Щепкин Михайло Семёнович, Сретенская часть, на Малой Дмитровке, в Воротницком переулке, дом Щепотьевой»** (Книга адресов жителей Москвы составлена по официальным сведениям и документам К. Нистремом. 1858. Книга чиновников служащих. — Москва. В типографии т.т. Волкова и комп. 1858. С. 184). Але ми не вдовольнились цим і провели велику пошукову роботу в архівах, аби доконечно підтвердити, хто був власником будинку, в якому зупинився Шевченко. Надзвичайно цікавою виявилася знахідка сповідальної відомості церкви Старого Пимена. Повна назва цього документу: «Ведомость именная, учинённая Никитского сорока, Пименовским, что в Старых Воротниках, священиком Александром Алексеевичем Остроумовым с причтом, обретающимися при оной церкви в приходе нижеявленных чинов людям, со изъявлением против коегождо имени о бытии их в Святую Четыредесятницу у исповеди и святых таин причастия… в тысяча восемьсот пятьдесят седьмом году». В цій відомості міститься інформація про сповіді парафіян конкретно по кожному будинку під час Святої Чотирьохдесятниці навесні 1857 року, в якій записано і Щепкінову сім'ю: «**Дом Щепотьевой**. Артист Московских Императорских театров Михаил Семёнович Щепкин. Жена его Елена Дмитриевна. Дочь их девица Вера» (Центральний історичний архів Москви, ф. 203, оп. 747, од. зб. 1727, арк. 811—811 зв.).

Точна адреса стоїть і на листах, які отримував великий артист. Скажімо, в паперах тодішнього московського генерал-губернатора

Арсенія Закревського, є конверт з адресою артиста: **«Сретенской части на Малой Дмитровке Воротниковском переулке в д.Щепотьевой».** Сам Щепкін, знаходячись на гастролях у Ярославлі в квітні 1858 року, тобто відразу після від'їзду з Москви Шевченка, писав до дружини Олені Дмитрівні Щепкіній: «**В Москву в приход Старого Пимена в дом госпожи Щепотьевой**» (Державний центральний музей ім. О.О. Бахрушина, ф. 312, оп. 1, од. зб. 255). Ще один лист Олені Дмитрівні з Ярославля, датований 11 квітня 1858 року, Михайло Семенович підписав так: «**Её Высокоблагородию Елене Дмитриевне Щепкиной в Москве. В приход Старого Пимена в доме г-жи Щепотьевой**».

Стало напрочуд ясно, що власницею будинку, в якому жив Щепкін на той час, коли в нього гостював Шевченко, була саме Щепотьєва.

Це була сенсація, і про неї я доповів у січні 2006 року на традиційних «Щепкінських читаннях», що проходять в будинку-музеї М.С. Щепкіна. Наступного року вийшла в світ моя книга «Тарас Шевченко: "Моє перебування в Москві"», в якій написано таке: «Тож поставимо крапку в надуманій версії з відсутністю домовласниці Щепотьєвої та назавжди припинимо невиправдану ревізію напрочуд точного щоденникового запису Шевченка. Насправді, як він і зафіксував, будинок числився не за Щепотьєвим, а саме за Щепотьєвою». Згадані автори називали трьох Щепотьєвих, а ще кілька потрапили мені на очі в історичних документах; в некрополі Донського монастиря я навіть знайшов могилу титулярного радника і кавалера Михайла Щепотьєва (1790—1848). Проте в контексті сказаного до чоловіків Щепотьєвих інтерес зникає.

Інша річ, що пошуки домовласниці Щепотьєвої з *Воротницького провулку* були непростими. Власне прізвище Щепотьєвої мені вдалося виявити відразу, вже в документах післяпожежної Москви. Зокрема, у

1818 р. в Ніколо-Кузнецькому провулку П’ятницької дільниці міста числилася вдова поручика Ганна Олексіївна Щепотьєва, яка володіла спаленим будинком («обгорелой землёй»). Ще більшу увагу привернула в «Алфавитном указателе к плану Хамовнической части» губернська секретарша Щепотьєва Пелагея Петрівна, яка в тому самому році жила на Преснєнській вулиці в Преснєнській дільниці міста. Проте найвірогідніше «героїнею» нашого сюжету мала стати титулярна радниця Щепотьєва Олександра Петрівна, домоволодіння якої числилося в Полуектовському провулку (тепер Сєчєновський), що між Остоженкою і Пречистенкою. Чи не була вона молодшою сестрою згаданої Пелагеї Щепотьєвої? Оскільки іншої домовласниці з цим прізвищем виявити в адресних книгах більше не вдалося, можна було припустити, що титулярна радниця Олександра Щепотьєва жила в приарбатському ареалі, а будинок у Воротницькому провулку у неї винаймав Михайло Щепкін.

Цей будинок давно знесено, але навколо нього не затухають пристрасті. Річ у тім, що неподалік від помешкання Щепкіна знаходився будинок, у якому в травні 1836 року під час останнього приїзду до Москви жив у свого друга Павла Нащокіна поет Олександр Пушкін. Це був одноповерховий цегляний особняк із дерев’яним мезоніном, збудований в 1817—1820 рр., у підвалі якого містилася кузня. В 1838 р. замість мезоніна збудували другий поверх («Паспорт», складений у грудні 1973 року, на об’єкт культурної спадщини федерального значення « Дім, у якому жив О.С. Пушкін у свого друга П.В. Нащокіна в 1836 р.». С.2). Будинок № 12 зберігся і називається тепер «Будинком Нащокіна», на ньому встановлено меморіальну дошку, присвячену Пушкіну. Тут часто бував Гоголь, і Нащокін став прообразом одного з героїв другого тому «Мертвих душ» — Хлобуєва.

Так от, у 60-80 рр. минулого століття в історичній і москвознавчій літературі усталилася думка, що саме будинок № 12 винаймав Щепкін і саме тут у березні 1858 року жив Шевченко. Вже згаданий Борис Земенков ще в 1966 р. писав: «Щепкін переселився в будинок № 12 у Воротниковському провулку... За кілька років перед тим у цьому будинку жив близький друг Пушкіна — Павло Воінович Нащокін, якого неодноразово відвідував тут Щепкін. Важко повірити, що артист переселився в цей театральний район лише заради побутових і житейських зручностей — надто багатозначний вибір ним цього гостинного притулку, де, здавалося, ще не стихли дружні голоси письменників, артистів, музикантів, які збиралися у П.В. Нащокіна, а кімнати ще берегли тепло щепкінських зустрічей з О.С. Пушкіним» (Б.С. Земенков. М.С. Щепкин в Москве. — М.: Московский рабочий, 1966. С. 111—112). Версію Земенкова активно підтримував доцент Московського університету Михайло Зозуля, який у 1974 р. писав: «Будинок, у якому Щепкін приймав тоді Шевченка, був до певної міри знаменитим. Цей будинок знав Пушкіна й Шевченка, Щепкіна і Гоголя, Грановського і Тургенєва, багатьох учених, артистів і музикантів». У «Шевченківському словнику» (1977) до статті Зозулі «Москва» було навіть вміщено фотографію номера дванадцятого: «Будинок, де в квартирі М.С. Щепкіна жив Т.Г. Шевченко 1858». Так само ще й нині в «Коментарях» до шостого тому Повного зібрання творів Шевченка стверджується: «Сучасна адреса тодішньої квартири М.С. Щепкіна — Воротниковський провулок, 12». Відомий москвознавець Сергій Романюк також наполягав, що саме в цьому будинку мешкав актор М.С. Щепкін: «Будинок № 12 в той час... належав А.І. Івановій... В 1847—1858 рр. будинок знімав актор М.С. Щепкін. Тут же в 1858 р. зупинився Т.Г. Шевченко». Щоправда, того ж 1998 р. в книзі «По землям московских сел и слобод», а потім і

через десять літ Романюк писав інакше: «Т.Г. Шевченко відвідав Москву вже на схилі років. Він приїхав 10 березня 1858 року і, переночувавши в готелі, поселився у свого давнього друга, актора Малого театру М.С. Щепкіна, який тоді знімав будинок у якоїсь Щепотьєвої в Воротниковському провулку (№ 12)». Насправді, Шевченко вперше приїхав у Москву в лютому 1844 року, коли йому було 30 років. Проте Романюк визнав, що Щепкін жив у будинку, який належав Щепотьєвій, але насправді називав будинок, яким володіла Іванова, що лише заплутало питання.

Моє звернення у 2008 р. до Комітету з культурної спадщини міста Москви (Москомспадщини) не переконало тамтешніх москвознавців у неправоті їх багатолітньої позиції. В своїй відповіді вони повторили помилкове твердження, зіславшись на… «дані дослідника С.К. Романюка».

Першими висловили сумнів з приводу того, що Тарас Григорович жив у будинку Нащокіна, автори книги «Шевченко в Москве» І.Карабутенко, О.Марусич і М.Новохатський. Вони справедливо вказали на те, що Шевченко не міг не відзначити в своєму щоденнику про перебування Пушкіна в будинку, де й він зупинився, проте великий український поет навіть не згадує про великого російського поета. Додамо від себе, що так само й Щепкін ніколи й ніде не зазначав, що він жив у будинку, де бував Пушкін, а він же його добре знав. Правда, ці сумніви не могли переконливо й остаточно заперечити твердження прихильників зручної та привабливої версії, що в одному будинку жили чи бували в різний час і Пушкін, і Щепкін, і Шевченко. Принаймні, ця версія панує в Москві до цього часу. Проте вона не відповідає дійсності. Довести це неважко. Відомо, що нинішній будинок № 12 у Воротницькому провулку насправді належав губернській секретарші

Аграфені Іванівні Івановій, про що є чіткий запис в «Алфавитном указателе к плану Сретенской части»: «Ивановой Аграфены Ив. губерн. секретарши, в Воротническом пер.». Але ж ми напевне знаємо, що будинком, у якому жив Щепкін і зупинявся Шевченко, володіла зовсім інша домовласниця, а саме Щепотьєва. Проте твердих і певних доказів, що знайдені мною домовласниці Ганна, Пелагея чи Олександра Щепотьєви були саме тими, які мали, крім означених у документах, ще й володіння в Воротниковському провулку, не було. Більше того, чуття історика підказувало, що саме цю Щепотьєву ще не знайшов.

І тоді довелося зануритися в архівні документи. В Центральному архіві науково-технічної документації м. Москви знайшовся «Указатель к плану города Москвы, печатанному Московскою городскою распорядительною Думою в 1868 году», а в ньому — безцінна для мене «Ведомость городских и владельческих имуществ по планам 1849—1854 годов». В цій «Відомості» в Сретенській частині я знайшов володіння «Щепотьевой, поручицы, жены канцеляриста».

Ця знахідка, знову ж таки, була вкрай важливою, і я задовольнився нею на час виходу в світ книг «Тарас Шевченко: “Моє перебування в Москві”» та «Тарас Шевченко і Осип Бодянський». Але сама по собі ця інформація також не давала відповіді на питання, де саме стояв будинок Щепотьєвої у Воротницькому провулку. Річ у тому, що в «Алфавитном указателе к плану Сретенской части», в якому перелічені прізвища власників усіх будинків і поставлені номери володінь на тодішньому плані міста, прізвище Щепотьєвої відсутнє. Скоріше за все, тому, що на момент його виходу в світ у 1860 рр. вона вже перестала володіти будинком. Це припущення документально підтвердилося після того, як у Центральному історичному архіві Москви були вивчені сповідальні відомості церкви Старого Пимена за 1859-1860 рр. У 1859 р. Щепотьєва

була на сповіді, а серед мешканців її будинку названо Щепкіна. Відомо, що того року сім'я артиста переїхала в інший будинок, але в 1860 р. в сповідальній відомості не числилася вже й Щепотьєва.

Працюючи над книгою «Тарас Шевченко: "Мій великий друг Щепкін"», вже ніяк не міг допустити, щоб точне місцезнаходження будинку Щепотьєвої, в якому два тижні жив у Щепкіна Шевченко, залишилося невстановленим. Я вирішив звернутися за допомогою до Центрального історичного архіву Москви. Повна невдача! Відповідь була такою: «Повідомляємо, що в документах архіва відомостей з історії будинку Щепотьєвої, що знаходився у Воротниковському провулку Сретенської частини м. Москви, не виявлено». Таким чином, найвагомішими залишилися щоденникові записи самого Шевченка, з яких випливало, що з вікна будинку Щепотьєвої було видно церкву «старого Пимена».

Вивчаючи листування Михайла Щепкіна, натрапив на ще один подібний аргумент. В листі до свого сина Миколи Михайловича від 16 квітня 1857 року. Михайло Семенович писав про пожежу **неподалік від будинку, де він жив, — у купця Голяшкіна** (карету Щепкіна, що повертався 15 квітня додому, завчасно зупинили словами: «Выходите здесь, дальше не проедете, **против вашей квартиры пожар, горит дом г-на Голяшкина».** Крім того, Щепкін розповідав синові: «…Пожарные действовали отлично, и притом ветер был в противоположную сторону, то все поуспокоились, и, как следует по человеческой природе, чужое несчастие нам интересной картиной, и **никого не оторвёшь от окон**…» (Виділено мною. — В.М.).

Отже, будинки Щепотьєвої і Голяшкіна, як і Іванової, знаходилися неподалік один від одного, втім, у невеличкому Воротницькому провулку всі будинки сусідили. В згаданому «Алфавитном указателе к

плану Сретенской части» читаємо: «Голяшкина Никол. Яков., купца в Воротническом пер.». На плані будинок Голяшкіна числився під № 68. Все це було немаловажно, проте не давало змогу точно вказати місцезнаходження будинку, в якому жив Щепкін. Випускати книгу в світ без цього не хотів, а сформульована в ній пропозиція про спорудження пам'ятника Щепкінові й Шевченкові у Воротниковському провулку, здавалася мені без адреси немічною й непереконливою.

Й тоді в справу втрутився щасливий випадок, але з тих, через які пробиває собі дорогу закономірність. У процесі роботи часто зустрічалися вчені й архівісти, які так чи інакше допомагали в історичному пошуку, а цього разу щаслива дослідницька доля звела мене з унікальною жінкою, кандидатом мистецтвознавства, автором крупних монографій, заслуженим діячем мистецтв Росії Лідією Андрєєвою. Виявилося, що Лідія Володимирівна з дня народження в 1930 р. й до 1953 р. жила в будинку № 16 в Старопименовському провулку. Її батько — Володимир Андрєєв (1899-1980) — був знаним інженером-будівельником, а мати — Тетяна Просвірова (1895-1943) — архітектором. У середині 30 рр. архітектор Просвірова взялася за надбудову чотирьох нових поверхів до двоповерхового старого будинку № 14 по Старопименовському провулку, і тоді вперше її донька Лідія почула з розмов батьків про те, що в сусідньому з материним новобудом будинку в XIX столітті жив актор Михайло Щепкін. У сім'ї його так і називали «Дім Щепкіна», і це міцно закріпилося в свідомості дівчинки, а потім юначки, яка призначала побачення біля «дому Щепкіна».

29 червня 2008 року Лідія Андрєєва показала авторові книги та Людмилі Гільмановій (вона серйозно допомагала мені в пошуках архівних документів), точне місце, де стояв колись будинок Щепотьєвої, в якому в 1848—1859 рр. мешкав Щепкін, а в березні 1858 року гостював

Шевченко. «Дім Щепкіна» було знесено в 70 рр. минулого століття, коли на його місці — на розі двох провулків — побудували новий будинок. Його нинішня адреса — Старопименовський провулок, № 12/6.

Будинок Щепотьєвої, з якого Шевченко бачив «старого Пимена», справді виходив своїми вікнами на церкву, бо своїм парадним фасадом він був зорієнтований на в'їзд із Тверської вулиці по Пименовському провулку. В Шевченкові часи провулок називався Пименовським, пізніше й зараз — Старопименовським.

Спогади Лідії Андрєєвої були підтверджені фотознімками та матеріалами з фототеки Державного науково-дослідного музею архітектури ім. О.В. Щусєва, де, зокрема, збереглися зображення «Дому Щепкіна», зроблені в 1840 рр., коли в ньому жив Щепкін. У фототеці зазначено: «Будинок на розі Пименовського й Воротниковського провулків» (колекція IV, негатив 188)».

Після показу Лідією Андрєєвою конкретного місцезнаходження «Дому Щепкіна» з'явилася можливість відшукати його на планах Москви середини XIX століття, що й було зроблено.

В енциклопедії вміщено фрагмент «Плана Сретенской части» з Воротницьким і Піменовським провулками з маловідомого «Атласа столичного города Москвы» 1852—1853 рр., тобто періоду, що нас особливо цікавить. Будинок Щепотьєвої входив до володіння № 47 і на плані має форму перевернутої літери «**Г**». Щепкін мешкав у тій частині будинку, що виходила фасадом на Воротницький провулок (цілком можливо, що лише ця частина й належала Щепотьєвій).

В документах Центрального архіву науково-технічної документації м. Москви перша згадка про будівлю на цій ділянці, що нас цікавить, зустрічається в січні 1835 року. Тоді було затверджено «План дому, стоящему в Земляном городе Сретенской части 1-го квартала под № 26

владения титулярной советницы Анисьи Андреяновой дочери Анфиловой». З «Експлікації», складеної в той час, видно, що на розі Пименовського й Воротницького провулків знаходився палісадник, а за ним — одноповерхова дерев'яна нежитлова будівля площею 46 квадратних саженів (Центральний архів науково-технічної документації м. Москви, ф. 1, оп. 1, од. зб. 45, спр. 1, арк. 1). Через якийсь час на цьому місці вже стояла дерев'яна одноповерхова житлова будівля, а впритул до неї — дерев'яний сарай, що входили до володіння княгині Кудашевої. Пізніше прізвище княгині трапляється в документах, як власниці будинку в Стрілецькому провулку Сретенської дільниці Москви, а будівлю на розі двох провулків вона, скоріше за все, і продала Щепотьєвій.

Щепотьєва не встигла потрапити, як власниця цього будинку, до «Алфавитного указателя к плану Сретенской части», складеного в 60 рр. XIX століття, коли вона ним уже не володіла, та й Щепкін на той час переїхав із Воротницького провулка. Проте неважко звірити «План Сретенской части» з «Алфавитным указателем», на якому також стояли відповідні номери володінь, але вже біля конкретних прізвищ. Так от, володіння № 70в на Плані у Покажчику відповідає прізвищу відомої нам Аграфени Іванової, і саме тут знаходився будинок Нащокіна, а, скажімо, № 55 — це церква «Пимена Чудотворца, что в Старых Воротниках», яку бачив Шевченко з вікна будинку Щепотьєвої. Хто ж у той час — на початку 60 рр. — володів цим будинком? Виявляється, титулярна радниця Онисія Анфілова. Це прізвище зустрічається серед власниць володіння в середині 30 рр. («Онисія Андріянова дочка Анфілової»). Певно, що Анфілова мала свій будинок на території володіння № 47 увесь цей час, а потім ще й придбала будинок у Щепотьєвої.

Ми вже можемо «населити» Воротницький і Пименовський провулки живими людьми, які мешкали в них за часів Шевченкового гостювання у Щепкіна чи трохи пізніше, тобто назвати поіменно всіх, хто мав тут власний будинок. Уважно вивчав списки домовласників і тепер уперше оприлюднюю прізвища «воротницьких» і «пименовських» сучасників українського поета, вказуючи їх соціальний стан і номери їх володінь.

Отже, ми вже знаємо про губернську секретаршу Аграфену Іванову й купця Миколу Голяшкіна. Недалеко від них і володіння Щепотьєвої жила купчиха Марина Ісаєва (№ 69) і титулярний радник Олександр Надьожін (№ 70с). Поруч із церквою «старого Пимена» мешкали священик Олександр Остроумов (№ 59), диякон Сергій Смирнов (№ 58), дяк Григорій Лебедєв (№ 57), паламар Микола Стремлянов (№ 56) і проскурниця Варвара Троїцька (№ 54). Ще там мали будинки колезька асесорша Ганна Петрова (№ 36) та «красноярська купчиха» Олена Шпеєр (№ 35).

В Пименовському провулку недалекими сусідами Щепкіна були княжна Надія Мансурова, яка володіла двома будинками (№ 48 і № 52), купчиха Єлизавета Мілютіна (№ 53) і купець Дмитро Поляков (№ 49), почесний громадянин Павло Матвєєв (№ 60), «із дворян дівиця» Віра Поліпанова (№ 43) і полковник Іван Фонвізін (№ 51).

Напевне, хтось із них у свій час зіткнувся з Шевченком у Воротницькому чи Пименовському провулках, а, може, й привітався — тоді це ще було можливо в невеличких і тихих провулках чотирьохсоттисячної Москви…

Поруч (на протилежному від «Дому Щепкіна» розі Воротниковського й Старопименовського провулків) зберігся будинок № 6 XVIII—XIX століть, повз який не раз проходив Тарас Григорович.

«Я в Москві нездужаю» (10-17 березня 1858 року)

Приїзд поета до Москви був затьмарений хворобою, початок якої Шевченко зафіксував у щоденнику 10 березня: **«В три часа пополудни 8 марта оставил Нижний на санях, а во Владимир приехал 9-го ночью на телеге. Кроме этого весьма обыкновенного явления в настоящее время года, ничего особенного не случилось, кроме лёгкого воспаления в левом глазе и зуда на лбу. Во Владимире я взял розовой воды и думал всё покончить этим ароматическим медикаментом. А вышло не так, как я думал».**

Вже 11 березня, коли Шевченко переселився до Щепкіна, стан його здоров'я значно погіршився: **«... Глаз мой распух и покраснел, а на лбу образовалося несколько групп прыщей».** Отже, в дорозі Тарас Григорович, очевидно, застудився, до того ж загострилася цинга, якою він тяжко хворів, та інші болячки, здобуті на засланні. Скажімо, вже наприкінці 1847 року Тарас Шевченко скаржився Андрію Лизогубу: «…Восени мучив мене ревматизм — а тепер цинга, у мене її зроду не було, а тепер така напала, що аж страшно». Тоді ж писав Михайлу Лазаревському: «…Занедужав я спершу ревматизмом, тяжкий недуг… а тут спіткала мене ц и н г а лютая…» В лютому 1848-го в листі до Лизогуба сповіщав: «…Тепер зуби і очі так болять, що не знаю, де дітись». Через два роки скаржився Василю Жуковському: «…Казарменная жизнь и скорбут (цинга. — В.М.) разрушили мое здоровье… И скорбут и казарменная жизнь совершенно разрушили моё здоровье». Можливо, далися взнаки нижньогородські проблеми з харчуванням.

До лікаря Шевченко звернувся відразу, як тільки поселився у Щепкіна: **«Облобызав моего великого друга, отправился я к доктору Ван-Путерену, моему нижегородскому знакомому».** Як свідчить

«Российский медицинский список на 1858 год», Дмитро Іванович Ван-Путерен був у Нижньому Новгороді молодшим лікарем приказа громадської опіки і лікарем міського дворянського інституту. Шевченко нещодавно — 20 січня — проводжав його з Нижнього Новгорода в Москву і Петербург. Лікар уважно оглянув поета: **«Он прописал мне *английскую соль, зелёный пластырь*, диету и по крайней мере неделю не выходить на улицу. Вот тебе и столица!»** Наступного дня, 12 березня, Дмитро Ван-Путерен відвідав Шевченка вдома. Це був освічений і досвідчений лікар, автор ряду наукових праць, зокрема про інфекційні захворювання. Шевченко відразу записав у щоденнику: **«Посетил меня доктор Ван-Путерен, прибавил еще два лекарства для внутреннего и наружного употребления. И посулил мне по крайней мере неделю заточения и поста. Веселенькая перспектива!»** Того ж дня пише Михайлу Лазаревському в Петербург: «Я в Москві, нездужаю. Око розпухло і почервоніло, трохи з лоба не вилазить. Доктор посадив мене на дієту і не велів виходить на улицю. От тобі і столиця!.. Доктор говорить, що я неділю або й дві остануся в Москві». Поет, як і в *листі до Кухаренка в квітні 1854 року,* задовго до Михайла Булгакова згадував про сатану в Москві: «Сам чорт простягся поперек шляху та й не пускає мене до вас. Нічого робить, против його, курвиного сина, нічого не вдію».

Ввечері 12 березня у Щепкіна були гості, проте Шевченко не міг повною мірою спілкуватися ними:

«Вечером, по настоянию моих гостеприимных хозяев, сошёл я вниз в гостиную с повязанной головой, где встретил несколько человек гостей, и между ними *Кетчера, Бабста* и *Афанасьева*, с которыми тут и познакомил меня хозяин. Время быстро прошло до

ужина. Подали ужин, гости сели за стол, а я удалился в свою келию. Проклятая болезнь!»

13 березня Ван-Путерен повернувся до Нижнього Новгорода, натомість рекомендував Шевченкові свого приятеля, лікаря-німця, який у той день до хворого не прийшов. Зауважимо тут, що лікар у тогочасній Москві був шанованою людиною, користувався чималим авторитетом і заробляв немалі горші. Петро Вістенгоф описував московських лікарів:

«Вместе с быстро разлившимся просвещением не тот уже стал теперь и самый мелкий лекарь в Москве, он танцует в Благородном собрании, волочится за хорошенькими пациенточками, играет по большой игре в Клубе, у него фрак сшит по последней моде, он является к больному с благородною, веселою физиономиею, в золотых очках, щегольских перчатках, развлекает больного и прибаутками и анекдотцами; он внимателен к нему и предусмотрителен… Он барин у себя дома: у его подъезда колокольчик, квартира прекрасно меблирована, в его кабинете анатомические препараты и дорогие галтерейные вещи, подаренные в знак вечной памяти, он сидит в халате на соболях и читает медицинские журналы, следя современные успехи гомеопатии, гидропатии и литературы, иногда сам пишет стихами и прозою, словом, он чудесный человек в обществе и золотой жених… Могу с удовольствием, беспристрастно сказать, что все вообще московские врачи всегда отличались и отличаются состраданием к ближнему. Видя беспрестанно пред собою примеры достойных наставников, уже стяжавших громкую славу не в одной Москве, они по первому призыву спешат оказывать пособие неимущему, и не было случая, чтоб в Москве врач отказался навестить бесприютного сироту-горемыку, прибегнувшего к его помощи».

Важко сказати, наскільки цей ідеальний портрет відповідав дійсності, проте у випадку з Шевченком маємо винятковий випадок, бо 13 березня хворий поет звернувся за допомогою до самого Щепкіна: **«Пригласить медика, какого он лучше знает, потому что болезнь моя не шутя меня беспокоит. Михайло Семенович пригласил доктора *Мина*. Завтра я его дожидаю».** Справді, наступного дня Шевченко зафіксував у щоденнику: **«После обеда явились ко мне два доктора, хорошо еще, что не вдруг. Приятель Ван-Путерена прописал какую-то микстуру в темной банке, а Мин — *пильнавскую воду* и *диету*. Я решился следовать совету последнего.**

Дмитрий Егорович Мин — ученый, переводчик Данта и еще более ученый и опытный медик. Поэт и медик. Какая прекрасная дисгармония.

У старого друга моего Михайла Семеновича везде и во всем поэзия, у него и домашний медик поэт».

Шевченко був точний — Мін справді став сімейним лікарем Щепкіних. У листі дружини артиста Олени Дмитрівни до сина Олександра Михайловича від 8 травня 1857 року читаємо: «Мне гораздо лучше, лечит меня Мин, он теперь нас лечит». У той же день вона повідомляла сина Миколу Михайловича, який знаходився в Парижі: «Спасибо Мину... и его лечению... Мину я благодарна очень за то, что через день у меня был».

Дмитро Мін, очевидно, правильно поставив діагноз, і лікування, призначене ним, швидко давало позитивні результати. 15 березня Шевченко записав у щоденнику: **«Мне, слава Богу, лучше, скоро, может быть, они** (лікарі. — В.М.) **для меня будут совсем не нужны. Как бы это хорошо было».** 16 березня Дмитро Мін знову побував у Шевченка, проте, крім дієти і пільнавської води, нічого не додав до

лікування: **«Дня через три обещает выпустить на улицу. Ах, как бы было хорошо!»**

Нарешті, 17 березня Тарас Григорович зафіксував у щоденнику: **«Сегодня опять посетили меня оба медика и, слава Богу, кроме диеты и сидения в комнате, ничего не прописали».** Наступного дня, 18 березня, поет виїхав у місто.

«Навідав мене Маркович і М.О. Максимович» (12, 13, 16 березня 1858 року)

Вже наступного після поселення у Щепкіна дня — 12 березня — до Шевченка, крім знайомого йому лікаря Ван-Путерена, завітав Михайло Максимович: **«Вслед за доктором посетил меня почтеннейший Михайло Александрович *Максимович*. Молодеет старичина, женился, отпустил усы да и в ус себе не дует».**

Справді, в 1853 р. Максимович одружився з донькою небагатого поміщика Золотоніського повіту, яка стала відтоді *Марією Василівною Максимович*. Разом з Михайлом Максимовичем, якого запросили в Москву редагувати журнал «Русская беседа», вона приїхала в місто в 1857 р. й, почувши про Шевченка, передала йому привіт через чоловіка, який написав поетові листа в Нижній Новгород: «Кланяється тобі і моя жінка Маруся». Шевченко перейнявся теплом до Марії Максимович ще заочно.

Наступного дня — 13 березня — Максимович відвідав хворого Шевченка разом із *Андрієм Маркевичем:*

«Навестил меня Маркович, сын Н.Марковича, автора “Истории Малороссии”, и М.А. Максимович с брошюрой “Исследование о Петре Конашевиче Сагайдачном”. Сердечно благодарен за визит и за брошюру».

Громадський діяч, юрист, музикант Андрій Миколайович Маркевич (1830-1907), який відвідав Шевченка, цікавий вже тим, що був сином Миколи Маркевича, автора п'ятитомної «Истории Малороссии», виданої в Москві в 1842-1848 роках. Не випадково в листі до Михайла Лазаревського в квітні 1857 року, згадуючи про Андрія Маркевича, Шевченко додає: «Се буде син того самого Николая Марковича, що написав "Малороссийскую историю". З батьком його ми були колись великії приятелі. А сина його, сего самого Андрія, то я, здається, що й не бачив». Справді, їх знайомство почалося заочно з листа Андрія Маркевича до Шевченка 25 жовтня 1856 року. Він підтримував поета в засланні, зокрема грошима. Писав листи, висилав книги, в тому числі «Записки о жизни Н.В. Гоголя». Шевченко називав Андрія Маркевича приятелем у листі до Якова Кухаренка 22 квітня 1857 року. Цього ж дня він писав і самому Маркевичу: «З батьком твоїм, друже мій, ми були колись великі приятелі і стрічалися з ним не в одній Качанівці... Цілуй його од мене... Дякую за гроші, а ще більше за те, що не забуваєте старого кобзаря Т.Шевченка». Маркевич цікавився Шевченком і пізніше. Відразу після від'їзду поета з Москви Віра Аксакова написала Марії Карташевській до Петербурга: «Андрей Николаевич Маркевич вообразил, что Шевченко здесь, а он между тем у вас». Ще за поетового життя Маркевич видав збірник українських народних пісень, перекладених на ноти (1860).

Маркевич служив у Петербурзі в сенаті, з 1888 р. — сенатор. В цьому році йому з нащадками дозволено йменуватися Марковичем (як і називав його Шевченко), тим самим відновлювалося старовинне, не «ополячене» написання цього прізвища. З 1898 р. Маркевич очолював Товариство ім. Т.Г. Шевченка в Петербурзі, добився дозволу на видання «Кобзаря» (1907) за редакцією Василя Доманицького. За клопотанням

сенатора Маркевича в 1906 р. були визволені з-під арешту в поліційних архівах альбоми художника Шевченка. Ще за поетового життя Маркевич видав збірник українських народних пісень, перекладених на ноти (1860).

Шевченко не залишив у щоденнику свідчення про те, що він переглянув статтю Максимовича чи прочитав рядки про підготовку гетьманом Сагайдачним штурму Москви з боку Арбатських воріт. Не згадує він і про те, що цю тему було заторкнуто під час зустрічі з Бодянським 18 березня, коли йшлося «про слов'ян узагалі і про земляків особливо». Але це може стати й опосередкованим підтвердженням того, що тема московського штурму була Шевченкові давно знайомою, в тому числі він зіткнувся з нею в часи перших приїздів у Москву в 1844-1845 рр.

Зустрічі з ученим-енциклопедистом Максимовичем, який відіграв важливу роль у формуванні української самосвідомості, мали для Шевченка животворне значення, збагачували його бачення української історії. Сергій Єфремов писав, що, відшукуючи та «обслідуючи коріння українства в глибокій минувшині, Максимович тим самим національне відродження українського народу позбавив елементу випадковості й надавав йому значення глибокого органічного процесу, що йшов своїм законним шляхом...» Максимович започаткував вивчення козацької державності — гетьманщини, під його впливом Шевченків сучасник Володимир Антонович продовжив дослідження феномену козацтва й дав цілісну картину його історичного шляху. Михайло Грушевський синтезував, розвинув і поглибив погляди Максимовича й Антоновича, показавши, що з XVI століття козацтво, прославлене генієм Шевченка, стало суб'єктом історії і виступало виразником національних інтересів народу, носієм ідеї державності. Максимович помер, коли Грушевському

було всього сім років, і Михайло Сергійович у пору своєї наукової зрілості якось назвав його «старим істориком». А мені згадалося, що Максимович у своїх листах підписувався «старим українцем», і в цій самооцінці присутня висока правда людини, яка поруч із Шевченком стояла біля витоків української ідеї.

15 березня Михайло Максимович, який не міг відвідати Шевченка, написав йому листа такого змісту: «Шевченкові од Максимовича привіт і поклон! Як ся маєш, добрий земляче, і як здравствує твоє розумне чоло і видюще око?.. Сьогодні навряд чи побачимось; коли і виїду к вечору, то все-таки не трапиться тебе одвідати. Тим часом посилаю тобі «Жабомишодраковку», тії гекзаметри Думитрашкові, що я казав тобі; да ще й мої псалми... будь ласкав, подивись на сі псалми пильненько і що в їх не доладу, одміть мені все до посліднього словця: з твоєї поради може і зможеться мені їх справити так, щоб і в люди з ними не сором було показаться коли-небудь.

Бувай же здоров і світлоясен! Твой М.Максимович».

Максимович заходив до Шевченка ще й 16 березня, а потім — 26 березня, в останній день поетового перебування в Москві, коли не застав Шевченка, який уже від'їхав на вокзал.

«Одіслав до Лазаревського два малюнки» (14 березня 1858 року)

У Шевченковому у щоденнику занотовано: **«Отправил Лазаревскому два рисунка, назначенные для преподнесения Марии Николаевне».** Про ці малюнки Шевченко повідомляв Михайла Лазаревського двічі — 12 і 19 березня. Зокрема, 12 березня писав: «З завтрашньою почтою посилаю тобі два рисунка. Закажи снять фотографу дві копії в половину менше, одну для себе, а другу для мене. А потім передай рисунки графу Федору Петровичу і попроси його, щоб він при

случаї передав їх Мар'ї Ніколаєвні для альбома. Коли вони будуть варті того. Я сам думав передать їх лично, та бач, що зо мною зробилось». Малюнки призначалися для подарунка президентові Академії мистецтв великій княгині Марії Миколаївні Романовій (1819-1876), через яку віце-президенту Академії мистецтв *Федору Толстому* та його дружині *Анастасії Толстій* вдалося домогтися дозволу Шевченкові повернутися до Петербурга. На жаль, досі не встановлено, що за малюнки були надіслані.

«Петро Щепкін подарував мені портрети Герцена» (15 березня 1858 року)

15 березня поет відзначив особливу турботу про нього свого друга Михайла Щепкіна: **«Михайло Семёнович ухаживает за мною, как за капризным больным ребенком. Добрейшее создание! Сегодня вечером пригласил он для меня какую-то г. *Грекову*, мою полуземлячку, с тетрадью малороссийских песень. Прекрасный, свежий, сильный голос, но наши песни ей не дались, особенно женские. Отрывисто, резко, национальной экспрессии она не уловила. Скоро ли я услышу тебя, моя родная задушевная песня?**

Петр Михайлович, старший сын моего великого друга, подарил мне два экземпляра — фотографические портреты апостола Александра Ивановича Герцена».

В цьому щоденниковому запису вихлюпнулася поетова туга за українською піснею, що назбиралася впродовж заслання. У спогадах доньки коменданта Новопетровського укріплення Є.Літвінової є такі слова про Шевченка: «Він з якоюсь пристрастю любив свою Україну й не міг спокійно слухати її пісень, її мови. Усе обличчя йому змінялося, серце билося, як пташка в клітці, він готовий був зараз же, як брата,

обняти й притиснути українця до своїх грудей». Друг поета Андрій Козачковський розповідав, що Шевченко був живим уособленням народної пісні. Якось на дружньому вечорі 19 серпня 1845 року молоде товариство з участю поета гучно бенкетувало, співало пісні: «Шевченко був у справжньому натхненні, напроти нього, на протилежному кінці столу, стояв, не спускаючи очей з поета, з келихом у руці пан поважного віку, з походження — німець, віросповіданням — протестант. “Оце — батько! Їй-богу, хлопці, батько! Будь здоров, батьку! ”— високо піднімаючи келих, проголосив німець, потім ми всі називали його “батьком”».

Щодо Щепкіна Петра Михайловича (1821-1877), то він був не старшим, а третім за віком сином Щепкіних; після смерті старшого — сорокарічного — сина *Дмитра Щепкіна* наприкінці 1857 року, старшим залишився *Микола Щепкін*. Але тут особливо важливо відзначити, що Петро Щепкін (жив у Міщанській дільниці), який закінчив правничий факультет Московського університету і працював обер-секретарем у московському *Сенаті*, виявив увагу до хворого поета, тим більше, нагадавши йому про «апостола» Герцена.

Ще в листопаді 1857 року Шевченко познайомився з брошурою Герцена «Крещёная собственность» і записав у щоденнику: «Сердечное, задушевное, человеческое слово! Да осенит тебя свет истины и сила истинного Бога, апостол наш, наш одинокий изгнанник». В повісті «Прогулка с удовольствием и не без морали» Шевченко виводить образ поміщика, про якого сказано: «Его можно было бы назвать ничем, если бы он не был помещиком нескольких сот душ крещеной собственности». 10 грудня 1857 року поет перемалював у свій щоденник портрет Герцена: «…**Я всё-таки скопирую для имени этого святого человека**».

6 лютого 1858 року Шевченко взяв у руки герценівський «Колокол»: «**Я в первый раз сегодня увидел газету и с благоговением облобызал**».

Того року Герцен, вкотре назвавши Миколу I «страшным тормозом», порівнював його з іудейським царем Саулом, а через два роки Шевченко написав поему «Саул», у якій під іменем Саула показав царя. В щоденнику поет неодноразово називав його «Тормозом». В квітні 1860 року Шевченко передав Герцену щойно виданий «Кобзар», як він писав, «с моим благоговейным поклоном». Цей примірник зберігся в бібліотеці Герцена.

Донька віце-президента Академії мистецтв Федора Толстого Катерина Толстая (Юнге) згадувала, що в 1861 р. Герцен у бесіді з її батьком сказав про Шевченка: «Он тем велик, что он совершенно народный писатель, как наш Кольцов; но он имеет гораздо большее значение, чем Кольцов, так как Шевченко также политический деятель и явился борцом за свободу». В статті «1831-1833», говорячи про розвиток революційно-демократичних сил в Росії, Герцен в журналістиці назвав ім’я Бєлінського, а в поезії — Шевченка. У спогадах відомого художника Миколи Ге згадується, з яким захопленням Герцен читав твори Шевченка в перекладах М.Гербеля: «Боже, что за прелесть, так и повеяло чистой нетронутой степью, это ширь, это свобода».

Життєві шляхи Шевченка й Герцена не перетнулися, проте їхня зустріч була цілком можливою в Москві в 1844 чи 1845 рр. Якби Шевченко залишався тоді в місті довше, Щепкін врешті-решт привів би його до Герцена.

«Намалював портрет Михайла Семеновича» (16 березня 1858 року)

В цей день Шевченко створив портрет свого друга Михайла Щепкіна. Роботою захопився настільки, що був незадоволений несподіваним приходом гостей — Михайла *Максимовича*, потім Андрія *Маркевича*: **«Пренаивные посетители. Им и в голову не пришла поговорка, что не вовремя гость — хуже татарина. А, кажется, люди умные, а простой вещи не понимают».** Близько двадцяти років тому в шевченкознавчій літературі було висловлено думку про те, що цей запис зумовлений негативним ставленням поета до Максимовича, проте вона безпідставна. Маємо справу з роздратуванням художника, увагу якого відвернули від творчого процесу. Нагадаю, наприклад, що 15 червня 1857 року Шевченко почав малювати портрет підпоручика Миколи Бажанова в киргизькій кибитці: «Прекрасное освещение. И я с охотой принялся за работу. Черт принес приятельницу (особа не встановлена. — В.М.). Я закрыл портофель и вышел из кибитки». Та й згадане прислів'я Шевченко застосував якось і до самого себе, коли в липні 1857 року невчасно зайшов у гості: «Я вспомнил пословицу: "Не вовремя гость — хуже татарина" и взялся за фуражку». Не випадково Шевченко переклав на непроханих гостей і своє невдоволення портретом Щепкіна: **«Нарисовал портрет не совсем удачно Михайла Семёновича. Причиной неудачи были сначала Максимович, а потом Маркович».**

Втім, цій самокритиці далеко до тієї, яку Шевченко залишив у своєму щоденнику 26 червня 1857 року: «О живописи мне теперь и думать нечего. Я и прежде не был даже и посредственным живописцем. А теперь и подавно. Десять лет неупражнения в состоянии сделать и из великого виртуоза самого обыкновенного кабашного балалаешника. Следовательно, о живописи мне и думать нечего».

У світовому малярстві, мабуть, не знайдеться більше такого самокатування й самозречення. Проте, й після десяти страшних років царської заборони писати й малювати, Бог залишив Шевченкові геній поета й художника. Портрет Щепкіна, виконаний на тонованому папері італійським і білим олівцями, — неперевершений! Директор Будинку-музею М.С. Щепкіна в Москві Антоніна Кучина говорила мені, що це кращий портрет артиста. Так само вважав відомий дослідник прижиттєвої іконографії Щепкіна Микола Пахомов: «Найвдалішим, найпроникливішим слід визнати портрет, зроблений Тарасом Шевченком…» Щепкінознавець Борис Земенков писав, що портрет «належить до кращих зображень великого актора». Сучасний біограф Щепкіна Віталій Івашнєв захоплюється: «Один із кращих портретів Михайла Семеновича — на ньому зображено людину похилих років, але вона зберегла проникливий розум, живість погляду, шляхетність і поетичність натури… По одному цьому портрету неважко уявити, яке розмаїття відтінків почуттів, настроїв, поривів душі могли спостерігати сучасники Щепкіна в спілкуванні з ним в ролях, зіграних на сцені».

Перед нами вишукано елегантний, статечний й натхненний Щепкін, який, зацікавлено припіднявши брови, що, здається, ще й збільшує його високочолість, дивиться на нас ясними, відкритими і вдумливими очима. Ліве око прикрито повіком трохи більше, і цей штрих, який, вочевидь, взятий із життя, зворушує своєю живою точністю. Повні губи, що видають людину добру й чуйну, помітно зачеплені гіркотою прожитих літ. Обличчя великого артиста випромінює вистраждану мудрість, і можна лише дивуватися й захоплюватися психологічно тонкою, виразною й точною характеристикою портретиста Шевченка.

В той же час, акумульовані в портреті життєві простота і доброта Щепкіна, роблять його образ, сказати б, артистично піднесеним і

величним у розумінні, сформульованому Львом Толстим: «Нет величия там, где нет простоты, добра и правды».

Добре видно, що художник вклав у портрет всю глибоку повагу й щиру любов до Щепкіна.

Щоб переконатися в цьому варто порівняти Шевченкову роботу з портретом Щепкіна пензля талановитого художника Василя Пукірєва, виконаного за рік до Шевченка — в березні 1857 року. 20 березня Олена Дмитрівна писала до сина Олександра Михайловича про чоловіка: «Он сидит теперь дома (у зв'язку з Великим постом театри були закриті, і Щепкін більше знаходився вдома. — В.М.), и с него какой-то молодой человек снимает портрет. Теперь очень похож, что-то будет в отделке?» Михайло Семенович «дуже схожий» і на літографії, зробленій того самого року за малюнком Пукірєва. Проте майстерна фотографічна точність не витримує ніякого порівняння з одухотвореністю, залюбленістю Шевченкового сприйняття старшого друга.

До портрета, створеного Шевченком, можна застосувати слова Бєлінського з листа до Герцена, написані ще в 1846 р. про інше зображення артиста: «Как хорош портрет Щепкина! Слеза, братец мой, чуть не прошибла меня, когда я увидел эти старые, но прекрасные в их старости черты; мне показалось, будто он, друзьяка, сам вошёл ко мне. Кто хочет убедиться, что старость имеет свою красоту, пусть посмотрит на этот портрет…»

В цьому контексті нагадаю опис зовнішньості Щепкіна, залишений його невісткою Олександрою Щепкіною (Станкевич):

«Голова у него была большая… Большой лоб казался ещё открытее от потери волос. Вокруг всей головы сохранившиеся ещё светло-русые волосы спускались на шею, слегка завиваясь на концах. Его приятные черты лица и серые с поволокою глаза были проникнуты живостью и

умом. Он много говорил; голос его звучал громко и мягко, полные губы быстро шевелились; глаза раскрывались при этом шире, и умный взгляд сопровождался энергичным движением руки, обыкновенно сжимавшейся в кулак, когда сильные слова вылетали из уст его энергично и несколько протяжно. Таков был он, когда с негодованием рассказывал о старине и о бесправности тогдашнего общества. Таким же энергичным в движениях и речах знала его и на сцене московская публика. Таким бывал он при горячих спорах с знакомыми или с молодыми своими сыновьями. В спорах он иногда вскрикивал и напирал на споривше го с ним, все заставляя отступать противника: он буквально прижимал его к стене, не переставая сыпать доказательства в защиту своей мысли».

Шевченко мав нагоду бачити Щепкіна й іншим, у тихі хвилини домашнього затишку. Та ж Олександра Щепкіна (Станкевич) розповідала:

«Когда он оставался дома, по вечерам или после обеда, он надевал свой тёмный коричневый халат. Около полной шеи его виднелся мягкий воротник белья; короткие, полные руки складывал он обыкновенно за спиною и лениво и медленно расхаживал по комнатам молча. Только изредка обращался он в такие минуты к домашним с шуткою, пословицею или отрывком малороссийской песни, вставляя их иногда в шедший тут разговор. “Ну да, — произносил он спокойно, — аж на тын взлезла да усих перелаяла!” Или: “Прости меня, моя милая, що ты мене била”… и снова шел дальше молча. Это расхаживание вдоль всех комнат было его отдыхом, если он не ложился заснуть часок в своем кабинете. Часа через два вы видели его уже снявшим халат и одетым. И освеженный отдыхом, снова живой, вечером он отправлялся в театр и выходил на сцену».

«Нишком провідав Рєпніну» (17 березня 1858 року)

17 березня 1858 року Шевченко, який хворів у Щепкіна, не дивлячись на заборону лікарів, які ще не радили виходити з квартири, ввечорі нищечком відвідав давнього друга княжну Варвару Рєпніну, бо нестримне бажання побачити її, переповнювало все поетове єство. Тим більше, що Щепкін ще восени минулого року, а потім і на початку 1858-го повідомляв Шевченка в листах: «Варвара Николаевна Репнина, которой я читал твоё письмо, просила меня передать тебе её душевный поклон»; «Репнина тебя целует». Зі свого боку, Шевченко просив Щепкіна: «Поцілуй... княжну Рєпніну»; «А як побачиш мого давнього друга Варвару Николаевну Репнину, то привітай її од мене, мій друже єдиний, та в письмі своїм напиши її адрес».

Це прохання, сформульоване в листі від 4-5 грудня 1857 року, свідчить, як сильно хотілося Шевченкові прискорити зустріч із Рєпніною. Щепкін відреагував відразу. Вже 11 грудня він писав: «Адрес К[няжны]: на Спиридоньевской улице в приходе Спиридония в доме Аксакова». Це було відносно недалеко від Щепкіна. Можна було пройти по Старопименовському провулку, перетнути Тверську і по Єрмолаєвському провулку потрапити на Спиридоновську. Або вийти на Садову-Тріумфальну й по Садовому кільцю добратися туди ж. Втім, це була дорога з однієї дільниці міста — Сретенської, в іншу — Арбатську. Шевченко, хвилюючись, майже пробіг цю дорогу.

З Рєпніною він не бачився дуже давно. Востаннє вона писала йому десять років тому, 19 березня 1848 року напередодні Пасхи: «Да воскреснет Христос в душе Вашей, мой добрый Тарас Григорьевич, да освятит он душу Вашу, да просияет в Вас благодать святая! Я Вам желаю так много хорошего, лучшего. — **Прошу Бога, чтобы Он привёл меня увидеть Вас ещё в сей жизни...»** (Виділено мною. — В.М.).

Бог їм дав можливість зустрітися. Та зустріч вийшла холодною.

Минули літа молодії,
Холодним вітром од надії
Уже повіяло.

Зникла колишня щирість і безпосередність, відчувалася взаємна відчуженість. На це звернув увагу ще Олександр Кониський: «Десятилітнє заслання лежало між ними непереходимою розпругою!» Богдан Лепкий свого часу потрактував цю зустріч, як «сумовиту». Він писав, що княжна не сподівалася побачити такого знедоленого Шевченка. Правда, з неволі посилав поет їй свій словесний портрет, як солдата лисого й опущеного, але Варвара Рєпніна, судячи з усього, в душі зберегла Шевченка таким, яким востаннє бачила, — молодим, повним енергії, темпераменту, з палкими очима, з чолом високим, круглим, красивим. «Тепер явився їй передчасний старець, з довгими, сивими вусами, з лисою головою, з морщинами під утомленими очима. Душею лишався поет таким, як був і перше, вічно молодим, скорим до ласки й гніву, чутливим на добро й красу, на горе й кривду, але його тілесний образ перемінився до непізнання».

Російський журналіст Микола *Ашешов*, який у розпалі громадянської війни в Росії видав у Петербурзі брошуру про Тараса Шевченка, писав: «Побачення було холодним: десять років заслання, а, можливо, й нові суспільні настрої розділили ці дві душі, колись рідні…»

Наприкінці 20 рр. минулого століття Сергій Єфремов написав: «Перший візит у Москві був — їй, може з хвилюванням, згадками про минуле незабутнє. Але час і ріжні інтереси вже простяглися між ними минулим і цією давно сподіваною хвилиною й одбилися — розчаруванням». Ще один лапідарний коментар до цієї зустрічі з академічних «Примечаний» до видання «Дневника» Шевченка в 1931 р.: «Встреча Шевченка с Репниной во время его проезда через Москву в

1858 году не оживила их отношений, загубленных длинным рядом лет каторжной жизни Шевченка». За словами Павла Зайцева, «зустріч старих друзів відбулася не в тій атмосфері, яку кожний із них, мабуть, уявляв собі на думку про таку можливість: вони не зуміли знайти ні відповідного тону, ні відповідних слів».

Якби зострілися ми знову,
Чи ти злякалася б, чи ні?
Якеє тихеє ти слово
Тойді б промовила мені?
Ніякого. І не пізнала б.
А може б, потім нагадала,
Сказавши: «Снилося дурній».

Маємо також можливість прочитати художню трактовку зустрічі Шевченка з Рєпніною в романі про Шевченка відомого польського перекладача і літературознавця Єжи Єнджеєвича «Українські ночі, або Родовід генія»:

«У Шевченка було велике бажання зустрітися з княжною Варварою. Її терпляче і саможертовне почуття викликало вдячність і найвищу повагу. Скільки ж то літ вони не бачилися?

Схвильовано переступив він поріг невеликого палацику, розташованого в центрі Москви. Княжна, попереджена про його візит, чекала в салоні. Серце її стукотіло, як молоток.

Привітавшись і придивившись одне до одного, обоє відчули дивне розчарування.

Чоловік, який стояв перед княжною в шанобливій позі, дуже мало мав спільного з тим поетом, чий образ вона берегла в пам’яті. Це був старий чоловік з великою посивілою бородою, з чорною пов’язкою на лобі, з прищами на лиці, з глибоко запалими очима, виснажений, блідий і несло від нього якимось поганим тютюном.

Княжна розгубилася. Відчула себе так, ніби хтось заподіяв кривду або невдало пожартував. Вона забула, що Шевченко повертається з довгої страшної неволі. Почала йому читати мораль і повчати, як остання ханжа.

Шевченко дивився на неї з болем і здивуванням. Розмова тривала недовго. Прозвучала як фальшивий акорд. Аж коли Шевченко вийшов, княжна опам'яталась і кинулась до дверей. Хотіла наздогнати його, перепросити, цілувати йому руки...»

Навряд чи в Рєпніної з'явилося таке бажання. Хібащо на мить. Бо ж у неї був ще цілий тиждень, щоб огорнути теплом поета, проте вона не зробила цього й при другій зустрічі 24 березня, коли Шевченко з Щепкіним заїхали до неї додому наступного після Пасхи дня. Більше того, вже ніколи їх особисті стосунки й листування не поновилися. Це свідчить про ту прірву, що розверзлася між ними. З дослідників лише Ю.Лабинцев, нічтоже сумяшеся, стверджував, що «Варвара Миколаївна тепло зустріла поета». Шевченко ще прагнув якось підтримувати стосунки, скажімо, просив Щепкіна у листі від 13 листопада 1858 року: «Поклонись В.Н. Репниной…» Лише через чверть століття в листі до Федора Лазаревського Рєпніна зізналася: «По возвращении из ссылки я его (Шевченко) видела два раза, и он на меня сделал грустное впечатление; я виню себя, что не переписывалась с ним, когда он был в Петербурге». В 1887 р. знову підтвердила в журналі «Русский архив»: «Я видела Шевченка два раза в проезде его через Москву в Петербург и, к сожалению моему, переписка наша не возобновилась». Напевне, змучений засланням і хворобою бородатий поет видався їй тільки «совершенной изнанкой бывшего Шевченка», як сам він висловився в 1849 р. в листі до княжни...

Але ж справді глибокі, душевні, співчутливі стосунки не залежать від зовнішнього вигляду та стану здоров'я приятеля чи друга. Ніхто, крім Рєпніної, не відштовхнув у Москві Шевченка. Та ще нагадаю, що лише через місяць після зустрічі з Рєпніною, в квітні 1858 року змученим поетом щиро захоплювалася юна Катерина Юнге: «Кроме симпатии, которую возбуждали его горькая доля, его поэтическая натура, нельзя было не полюбить этого человека за незлобивое серце, за почти беспомощную доверчивость... Какой Шевченко милый, как я люблю его!.. Я Шевченку с каждым днём больше люблю...» Таки було за що любити беззахисного українського генія.

Після зустрічі з Рєпніною в щоденнику Шевченка з'явився іронічно-гіркий запис: **«Она счастливо переменилась, потолстела и как будто помолодела. И вдарилася в ханжество, чего я прежде не замечал. Не встретила ли она в Москве хорошего исповедника?»** Шевченко був недалекий від істини. Родич Рєпніної граф С.Шереметєв писав стосовно тих років: «Сошлась она с приходским священником отцом Николаем... Он был её духовником и оказывал ей нравственную поддержку среди забот и житейских треволнений».

...Сном лукавим розійшлось,
Слізьми-водою розлилось
Колишнє святеє диво!

Втім, арбатка Маріетта Шагінян показала, що ще в Яготині Варвара Рєпніна читала Шевченкові моральні прописи, а Іван Дзюба влучно написав, що почуття княжни «в щоденних стосунках набирало характеру ригористичного морального опікунства». Власне сама Рєпніна зізнавалася: «Побачивши його одного разу великим, я хотіла завжди бачити його таким; я хотіла, щоб він завжди був святий і променистий, щоб він сіяв істину силою свого незрівнянного таланту, і хотіла, щоб це сталося завдяки мені». Вона ще в 1844 р. зізнавалася Шевченкові, що

тоді відчувала: «Я Вам надоела, как горькая редька и что роль совести Вашей, которую я себе присвоила, Вам казалась непозволенным завоеванием или просто присваиванием». В цьому вся драма їх стосунків. Навіть після того, як Шевченко в 1844-му від'їхав у Петербург, Рєпніна намагалася в листах направити його на праведний шлях: «Вы бы с молитвою в сердце и с сильною волею принялись за перевоспитание своё…»; «оставьте злых людей»; «слишком часто я вас видела таким каким не желала бы видеть никогда»; «ваше несчастье, что вы связались с этими пустыми людьми»; «не увлекайтесь дурными Вашими знакомыми»; «оставьте злых, глупых, гадких»...

Починаючи від Михайла Чалого, довго вважалося, що Рєпніна «своїми високоморальними і глибоко релігійними посланнями намагалася спрямувати його на істинну путь, з якої його часто зводили полтавські та чернігівські гульвіси». Насправді ці напучування викликали у Шевченка внутрішній протест, тим більше після тяжких років заслання. У Маріетти Шагінян читаємо: «Когда, после ссылки, он снова встретился с княжной в Москве и над ним, еще, в сущности, не старым, тяжкий опыт десяти лет прошел, как буря над лесом, превратив его в больного, облысевшего старика, а ее, уже старуху (Варварі Рєпніній йшов п'ятдесятий рік, і це був уже не той вік, в якому легко розпалити знову вогнище старих почуттів, які охоплювали її в Яготині. — В.М.), "счастливо переменил", округлил и омолодил, Шевченко коротко записал в своем дневнике 17 марта 1858 года:

"Не встретила ли она в Москве хорошего исповедника?"

Молитвы и подавленные страсти; мировоззрение, выросшее на отказе, нетерпимое к себе и другим, но овеянное дымкой большой поэзии действительно прекрасной и доброй души, — таков был новый друг Шевченко, встреченный им в Яготине и тотчас же страстно его

полюбивший. Между этим другом и воздухом беспечной Мосевки была целая пропасть. Яготин и Мосевка исключали друг друга, тут была антипатия глубже человеческой, — антагонизм двух эпох, двух разных ми-ровоззрений».

Якщо не розглядатимемо ці два світогляди виключно в класовому розумінні, то можна сказати, що Шагінян досить точно вказала на давні витоки холодної московської зустрічі Шевченка й Рєпніної.

18 березня Тарас Григорович уже «легально» виїхав у місто зі Щепкіним. Проте наступного дня писав до Михайла Лазаревського: «Сьогодні був у мене доктор і ранше Великодньої неділі не пускає мене в дорогу. А його, розумного, треба послухать...». Таким чином, поет оцінив успішне лікування, здійснюване Дмитром Міном. В одному з листів до Щепкіна з Петербурга наприкінці 1858 року він просив поцілувати і Міна, й Кетчера... Лазаревський відповідав 23 березня: «Христос воскресе! Мій друже Тарасе! Жаль, что твое око наробило так погано; а ми ждали тебя сегодня (на Пасху. — В.М.) непременно. Пожалуйста, не мешкай, когда выздоровеешь».

Як же виглядав тоді Шевченко? Страшнуватий опис залишив Микита *Савичев*, з яким Шевченко зустрічався в березні 1858 року: «Тараса Григоровича не можна було пізнати, і я, лише придивившись, упізнав його. Жовтозелений, у зморшках, худий, похнюплений, убитий фізично й морально...» Наче дивився очима Рєпніної, яка також побачила Шевченка «зовсім потухшим», розбитим фізично й душевно. Безперечно, поет, який одужував, перебував не в кращій фізичній формі, але морально вбитий він, очевидно, на той час уже не був; досить прочитати його щоденник і листи, щоб переконатися в цьому.

Що ж до зовнішнього вигляду Шевченка після заслання, то зберігся автопортрет з бородою, виконаний Шевченком на початку 1858 року в

Нижньому Новгороді, який вміщено в енциклопедії. Привертають увагу високе мудре чоло і глибокі страдницькі очі. Григорій Галаган, який зустрівся з Шевченком 25 березня, писав: «Наш поэт сильно переменился, постарел; над его широким лбом распространилась лысина, густая борода с проседью при его глубоком взгляде даёт ему вид одного из мудрых наших дидов-полковников, к которым часто приходят за советом». 30 березня 1858 року, тобто відразу після повернення до Петербурга, Шевченко зробив першу фотографію з натури — «в шапці і кожусі». Додамо — з бородою — «відростив бороду, справжнісіньке помело...» Михайло Щепкін ще в січні 1858 року в листі до Шевченка з Москви в Нижній Новгород писав: «Цілую тебе в бороду». Катерина Толстая (Юнге), яка п'ятнадцятирічною бачила Шевченка відразу після приїзду в Петербург, згадувала: «Увійшов він, з довгою бородою, з добродушною усмішкою...»

Хоча Шевченко й не був у захваті від згаданої фотографії, але через два роки створив на її основі автопортрет. З фотографії дивиться на нас згорьований, але мудрий і добродушний Кобзар з глибоким поглядом над широким чолом і лукавинкою в очах... Володимир Яцюк, який досліджував цей сюжет, зауважив: «На офортному зображенні дано іншу психологічну характеристику образу портретованого... бачимо майже повну протилежність: цілковита суворість, щемка туга, що межує з гнівом, таїна вольового спалаху очей» (Володимир Яцюк. Таїна Шевченкових світлин. — К., 1998. С. 16).

Гарно написав Олександр Афанасьєв-Чужбинський: «Тарас Григорович постарів, змінилося обличчя, але в його очах те саме тихе світло думки і почуття, якого я не міг забути після довгої розлуки».

А як виглядала Варвара Рєпніна? Є портрет художниці Глафіри Іванівни Псьол (1823-1886), з якою був знайомий Тарас Шевченко,

написаний у 1839 р., коли Варварі Миколаївні виповнилося тридцять літ, тобто за чотири роки до її знайомства з поетом. Але хотілося побачити Рєпніну такою, якою її зустрів Шевченко в Москві в березні 1858-го. Виявилося, що така можливість є, і ми вміщуємо в енциклопедії акварельний портрет Варвари Рєпніної, створений якраз у 1858 р. Він зберігається у Державному музеї О.С. Пушкіна в Москві. Щоправда, досі під портретом, про всяк випадок, ставили знак питання: чи ж таки це справді Рєпніна?

Автором портрету був художник і літограф європейського масштабу Леопольд Фішер, який тонко відчував техніку акварельного малярства. Перед нами — блискучий зразок реалістичного салонного портрету, в якому художник не прагнув до скільки-небудь глибокого психологічного розкриття особистості, а вміло й добросовісно передав у насиченій кольоровій гаммі з використанням яскравих тонів іконографічну схожість. Якраз це й дало змогу науковому консультанту Державного музею ім. О.С. Пушкіна Н.Нечаєвій припустити, що на акварелі зображено саме Варвару Рєпніну. Справді, модель Фішера разюче схожа зі згаданим портретом Глафіри Псьол. Так само фотографія Рєпніної кінця XIX століття підтверджує цю схожість. На користь версії Нечаєвої свідчить і те, що портрет походить з родини Рєпніних.

«Скінчив переписування чи проціджування своєї поезії» (18 березня 1858 року)

Кому ж її покажу я,
І хто тую мову
Привітає, угадає
Великеє слово?

Ці рядки згадуються, коли читаєш запис у поетовому щоденнику 18 березня:

«Кончил переписывание или процеживание своей поэзии за 1847 год. Жаль, что не с кем толково прочитать. Михайло Семёнович в этом деле мне не судья. Он слишком увлекается. Максимович — тот просто благоговеет перед моим стихом, Бодянский тоже. Нужно будет подождать Кулиша. Он хотя и жестко, но иногда скажет правду; зато ему не говори правды, если хочешь сохранить с ним добрые отношения».

Шевченко добре знав, що Бодянський, Максимович і Щепкін захоплено і беззастережно сприймають його поезію. Щодо Щепкіна, то нове підтвердження його захоплення Шевченковою поезією, Тарас Григорович отримав уже в оселі артиста. Хотілося почути критичне слово Пантелеймона *Куліша*, з яким познайомився ще в 1843 р. та разом брав участь у Кирило-Мефодіївському братстві. Куліш уже з появи «Кобзаря» і «Гайдамаків» почав висловлювати Шевченкові поради щодо виправлення в тексті творів «Катерина», «Іван Підкова», «До Основ'яненка».

Редагування й переробку віршів, написаних у роки заслання і зібраних у «*Малій книжці*», Шевченко почав ще до приїзду в Москву. 21 лютого записав у щоденнику: **«Начал переписывать свою поэзию для печати, писанную с 1847 года по 1858 год. Не знаю, много ли выберется из этой половы доброго зерна».**

Про ці два автографи Шевченкових поезій, що маємо в так знаних «Малій» та «Більшій» книжечках, як їх охрестив Василь Доманицький. Сергій Єфремов зазначав: «Мала — писана в неволі, на засланні — на мініатюрному форматі ліпить рядок на рядок і літеру на літеру: дрібніше написано — менше паперу; менше паперу — легше сховати... Велика —

писана вже на повороті і в Петербурзі — не знає цих утискливих умов поневільного існування і на обсяг не зважає».

21 лютого Шевченко переписав з незначними виправленнями з «Малої книжки» на першу сторінку *«Більшої книжки»* вірш «Думи мої, думи мої...»

Думи мої, думи мої,
Ви мої єдині,
Не кидайте хоч ви мене
При лихій годині.

4 березня поет зафіксував початок переписування поеми «Відьма», а 6 березня відзначив: «Переписал и слегка поправил «Лилею» и «Русалку».

Как-то примут земляки мои мою невольническую музу?»

14 березня, вже в Москві, незважаючи на недугу, Шевченко переписав у «Більшу книжку» вірш *«Іржавець»* з багатьма виправленнями, деякими переробками. Більше того, він докорінно змінив текст (рядки 60-64), який у «Малій книжці» містив пропуски, позначені крапками. Йшлося про лютії кари, які завдавала Україні петровська Росія «по шведчині»:

...Отак її воєводи
Петрові собаки
Рвали, гризли... І здалека
Запорожці чули,
Як дзвонили у Глухові
З гармати ревнули.
Як погнали на болото
Город будовати.

До «Більшої книжки» Шевченко переписав також вірш *«Полякам»* («Ще як були ми козаками»). Відомо, що з перших днів перебування в Орській фортеці Шевченко близько зійшовся з польськими засланцями,

часті зустрічі та розмови з ними навіяли задум написати поезію «Полякам». Під віршем поставив дату: «14 марта».

Отак-то, ляше, друже-брате!
Неситії ксьондзи, магнати
Нас порізнили розвели,
А ми б і досі так жили.
Подай же руку козакові
І серце чистеє подай!
І знову іменем Христовим
Ми оновим наш тихий рай.

Ці рядки перегукуються з «Передмовою» (1841) до «Гайдамаків», яка фактично стала післямовою. В ній Шевченко, який іноді сам передовіряв свої думи «старому кобзареві», писав:

«...Весело подивиться на сліпого кобзаря, як він сидить собі з хлопцем, сліпий, під тином, і весело послухать його, як він заспіває думу про те, що давно діялось, як боролися ляхи з козаками: весело... а все-таки скажеш: «Слава Богу, що минуло», — а надто, як згадаєш, що ми одної матері діти, що всі ми слав'яне. Серце болить, а розказувать треба: нехай бачать сини і внуки, що батьки їх помилялись, нехай братаються знову з своїми ворогами. Нехай житом-пшеницею, як золотом, покрита, нерозмежованою останеться навіки од моря і до моря — слав'янська земля».

Такими були ключові, невідворотні слова, які свідчать про справжню громадянську й людську позицію геніального українського поета. Втім, Іван Дзюба писав, що в цих словах «не треба шукати "остаточної" відповіді Шевченка за запит українського буття. У нього будуть і інші відповіді. Проте й цю треба пам'ятати».

У випадку з віршем «Полякам» Шевченко дізнався про думку Куліша, який прочитав його ще в рукописі. Близько 22 листопада 1858 року Куліш писав поетові:

«Учора я сказав Вам дещо про стихи, да й злякавсь, щоб Ви не прийняли того за вхибу своєму достоїнству поетичному. Коли б хто інший написав Ваше слово до ляхів, то, може, високо я поставив би його... Но Ви самі собі поставили таку високу міру в печатаних і ненапечатаних Ваших віршах, що й найплохший критик зуміє вказати, що нижче її, тої міри. Може, я помиляюсь, як дитина, судячи про Ваші вірші, да лучче ж Вам знать, що дітська моя думка од Вас не замкнута, ніж не знать, що справді в чоловіка на думці!»

Шевченко створив у Щепкіна нову редакцію поеми *«Чернець»*, знявши присвяту «П.Кулішу». 14—15 березня поет переписав вірші *«Ой стрічечка до стрічечки...»*, *«Один у другого питаєм...»* та *«Самому чудно. А де ж дітись?..»*. Останній вірш особливо різонув по серцю, бо нагадав недавню неволю, яку уярмлений поет порівнював із тяжкою долею багатьох «невільників і сиріт» Російської імперії:

Самому чудно. А де ж дітись?
Що діяти і що почать?
Людей і долю проклинать
Не варт, єй-богу. Як же жити
На чужині на самоті?
І що робити взаперті?
Якби кайдани перегризти,
То гриз потроху б. Так не ті,
Не ті їх ковалі кували,
Не так залізо гартували,
Щоб перегризти. Горе нам!
Невольникам і сиротам
В степу безкраїм за Уралом.

16 березня Шевченко переписав з «Малої книжки» до «Більшої книжки» вірш «А.О. Козачковському»:

А іноді так буває,
Що й сльози не стане;
І благав би я о смерті...
Так ти, і Украйна,
І Дніпро крутоберегий

І надія, брате,
Не даєте мені Бога
О смерті благати.

Неважко уявити, якими болісними були ці рядки для поета в Москві, з якої він мав поїхати не в сонячну Україну, а в холодний Петербург...

Нагадаю, що в першому варіанті два останні рядки звучали так:

Не дають мені в неволі
О смерті благати.

Поет, який нарешті вийшов на волю, не залишав життєвої надії на повернення в Україну:

А може, ще добро побачу?
А може, лихо переплачу?
Води Дніпрової нап'юсь,
На тебе, друже, подивлюсь.

Щемливими були рядки вірша *«Понад полем іде...»* з циклу *«В казематі»*, названого пізніше *«Косар»* (датований 19-30 травня 1847 року), який Шевченко переписав із виправленнями 18 березня.

Понад полем іде,
Не покоси кладе,
Не покоси кладе — гори.
Стогне земля, стогне море,
Стогне та гуде!

Косаря уночі
Зострічають сичі.
Тне косар, не спочиває
Й ні на кого не вважає,
Хоч і не проси.

Не благай, не проси,
Не клепає коси.
Чи то пригород, чи город,
Мов бритвою, старий голить.
Усе, що даси.

Мужика, й шинкаря,
Й сироту-кобзаря.
Приспівує старий, косить,
Кладе горами покоси,
Не мина й царя.

І мене не мине,
На чужині зотне,
За решоткою задавить,
Хреста ніхто не поставить
І не пом’яне.

Цікаво, що, переписуючи вірш, поет поміняв його місцем у циклі «В казематі» з поезією *«Чи ми ще зійдемося знову?..»*: передостаннім записано вірш «Понад полем іде...» («Косар»), а останнім — *«Чи ми ще зійдемося знову?..»* Тепер перед «Косарем» стояв вірш «В неволі тяжко, хоча й волі...», що закінчувався так:

Холоне серце, як згадаю
Що не в Украйні поховають,
Що не в Украйні буду жить,
Людей і Господа любить.

Таким чином, весь цикл «В казематі» закінчувався віршем «Чи ми ще зійдемося знову?..» Під текстом цього твору поет поставив дату занесення всього циклу «В казематі» до «Більшої книжки»: **«Москва. 1858. Марта 18».**

Тепер цикл «В казематі» закінчувався вогненними рядками:

Свою Україну любіть,
Любіть її... Во время люте,
В остатню тяжкую минуту
За неї Господа моліть.

Такий порядок розміщення віршів Шевченко визначив, знаходячись у помешканні Щепкіна в Москві.

Отже, 18 березня Шевченко завершив переписування й проціджування своєї поезії за 1847 р. На другій сторінці «Більшої

книжки» поет написав друкованим шрифтом: «Поезія Тараса Шевченка 1847 р.».

«Заїхали до Максимовича» (18 березня 1858 року)

Перший після поетової хвороби виїзд із Щепкіним у місто розпочався візитом до Максимовича.

Поки друзі в дорозі, зазначимо, що Щепкін не здогадався або не встиг показати Шевченкові місто з, як тоді говорили, «підвищених пунктів», яких у Білокам'яній було, принаймні, чотири: Поклонна гора за Дорогомилівською заставою; Воробйові гори; місцевість Симонова монастиря й, нарешті, рукотворна дзвіниця Івана Великого. Здогадно, Шевченко побував на цій дзвіниці, втім, у всякому разі нам буде небезінтересно поглянути на тогочасну Москву з, так би мовити, висоти пташиного польоту. Петро Вістенгоф писав: «Лучшие виды Москвы из Кремля на Замоскворечье и с Воробьевых гор на всю Москву. Москвичи привыкли уже к этим картинам; но для человека, который видит их в первый раз или редко, они доставляют невыразимое наслаждение: взор ваш теряется в громаде огромных зданий, перемешанных с маленькими домиками, над которыми попеременно возвышаются золотые главы соборов и монастырей и высокие шпили древних московских башен, этих безмолвных свидетелей вековых событий, пронесшихся над славным городом, который, не раз разрушенный, восставал из своего пепла, и наконец опустошенный страшным пожаром славного 12 года, преданный огню и истреблению собственною рукою своих граждан, не хотевших, чтобы любовался им гордый завоеватель, снова роскошно цветет теперь довольный, прекрасный…» Ці рядки стосуються 40 рр. XIX століття, коли Шевченко вперше приїжджав у Москву, а тепер візьмемо на допомогу «Путеводитель по Москве» (1856), яким

користувалися, коли поет гостював у місті в 1858-му, і підніземось з ним на одну з названих точок:

«Тогда представится древняя столица во всем её протяжении, и взор зрителя, теряясь в отдаленности, не находит ей конца: виден Кремль с золотыми главами, видны все бесчисленные и разнохарактерные, и разноцветные храмы с их блистающими куполами и с разнообразными колокольнями, видны здания, делающие честь художникам, видна Москва река с её изгибами, видны, наконец, деревянные домики, поля, рощи, сады, огороды. Смесь всех этих предметов образует картину единственную, возбуждающую в сердце зрителя изумление и какое-то неизобразимое благоговение, так что и взор и самые мысли тупеют, так сказать, при этой необъятной картине».

Цілющу силу згаданих Воробйових гір москвичі відчували здавна і часто приїжджали сюди, особливо, у відповідальні моменти життя, щоб полюбуватися красотою панорами Москви й набратися духовних сил. Цікаво, що Михайло Кутузов напередодні відомої воєнної ради довго дивився на Москву з Воробйових гір і молився в тутешній церкві. Пізніше Антон Чехов так сказав про Воробйові гори: «Кто хочет понять Россию, тот должен прийти сюда и посмотреть на Москву».

На цьому можна було б і зупинитися, проте, виявляється, згори краще видно й характерні особливості різних адміністративних дільниць і географічних частин Москви, тож дозволю собі продовжити цитування путівника Шевченкових часів:

«Вся северная часть Москвы, за исключением крайней восточной и таковой же западной полосы до течения Москвы реки составляет главное место жизни и деятельности городской. Здесь соборы, монастыри, дворцы, здания вельмож, лавки и магазины, учебные заведения и увеселительные места, прекрасные улицы, привольные бульвары и сады;

здесь святой Кремль, торговый Китай город, вечно кипящая жизнью Тверская улица, боярская Пречистенка и нарядный Кузнецкий мост с его заманчивыми французско-русскими вывесками. Замоскворечье резко отделяется от той части Москвы. Оно уже теряет характер столицы, в нем мало жизни, движения; тут много деревянных зданий, мало общественных учреждений. Это другой город, похожий более на губернский или хороший уездный городок. Между тем и эта огромная часть Москвы не без красы: здесь обращают на себя внимание различные благоугодные заведения, красивые купеческие дома с садами и всеми удобствами хозяйственной жизни. Вот чем именно Москва хороша, что с какой стороны на нее ни смотри, со всякой она представляет много предметов занимательных и важных! Северо-восточная и западная полосы Москвы наполнены почти исключительно фабриками. Юго же восточная часть Москвы, полуостров между течением реки Москвы и Яузы, называемый Рогожскою частью, представляет собой совершенно новый характер, нисколько не похожий на другие части города. Здесь живут исключительно торговые люди; в каменных их домах дубовые ворота на запор, у окон нижних этажей железные решетки, жизнь их вся за оградой, и в нее проникнуть иностранцу или иногородцу довольно трудно…»

Шевченко жив у Воротницькому провулку, недалеко від Тверської, і його самостійні та з Щепкіним прогулянки відбувалися в центральній частині міста, що була «головним місцем міського життя та діяльності». Проте загалом московська географія Шевченкових відвідин значно ширша. Він бував у Міській, Тверській, Сретенській, М’ясницькій, Міщанській, Басманній дільницях Москви.

Отже, відправимося з Шевченком і Щепкіним до Максимовича.

У поетовому щоденнику читаємо 18 березня:

«В первом часу поехали мы с Михайлом Семёновичем в город. Заехали к Максимовичу. Застали его в хлопотах около «*Русской беседы*» (з осені 1857 року до весни 1858 року Михайло Максимович брав участь у редагуванні журналу «Русская беседа». — В.М.). **Хозяйки его не застали дома. Она была в церкви. Говеет. Вскоре явилася она, и мрачная обитель учёного просветлела. Какое милое, прекрасное создание. Но что в ней очаровательнее всего, это чистый, нетронутый тип моей землячки. Она проиграла для нас на фортепьяно несколько наших песен. Так чисто, безманерно, как ни одна великая артистка играть не умеет. И где он, старый антикварий, выкопал такое свежее, чистое добро. И грустно, и завидно. Я написал ей на память свой «Весенний вечер»** (так назвав Шевченко вірш «Садок вишневий коло хати...». — В.М.)**, а она подарила мне для ношения на шее киевский образок. Наивный и прекрасный подарок».**

Ключові слова у цьому записі: «И грустно, и завидно». В сім'ї 54-річного Максимовича, який був на десять років старший за поета, але мав молоду, вродливу, чисту й душевну дружину, згорьований і змарнілий в засланні Шевченко з усією гіркотою відчув, які справжні земні радощі обійшли його стороною.

Згадаймо, що незадовго до того, наприкінці 1857 - початку 1858 рр. у Нижньому Новгороді Шевченко неодноразово проводив час у «храмі Пріапа» (у давньогрецькій міфології Пріап — бог полів, садів і, водночас, покровитель плотських насолод) мадам Гільде. Скажімо, 1 листопада 1857 року занотував у щоденнику: «…Пошёл к madame Гильде, где и положил якорь на ночь»; 26 листопада зафіксував: «…Отправился я в очаровательное семейство мадам Гильде и там переночевал». Втім, якось поет записав у щоденнику, що й тут його

знайшла нудьга. В той же час Шевченко випадково побачив двадцятирічну Лідію Голіцину — «чернобровое милое задумчивое создание». 18 листопада 1857 року після невдалого, на його погляд, сеансу з написанням портрету Софії Варенцової Шевченко знову зустрів юну Голіцину: «Впечатление неудачного сеанса как ветром свеяло. Полюбовавшись на это кроткое создание, я во весь день был счастлив. Какое животворно чудное влияние красоты на душу человека».

Шевченко все життя прагнув до щастя з коханою жінкою і все життя страждав від самоти, яку могла заповнити лише вірна дружина. Згадаймо Шевченкові поетичні рядки: «Одну сльозу з очей карих — І... пан над панами!..» Недавній нижньоновгородський епізод із Піуновою свідчив не стільки про чергове розчарування поета в коханні, скільки підтверджував його жагуче людське бажання кохати та бути коханим і мати власну сім'ю. Ось чому глибокий, пронизливий сум і тепла, щемлива заздрість огорнули його після знайомства з сім'єю Максимовичів, з «привабливою для Шевченка парою» (Іван Драч). Мабуть, не випадково він переписав на пам'ять дружині Максимовича саме вірш «Садок вишневий коло хати...», який є поетичним гімном сім'ї та коханню:

Сем'я вечеря коло хати,
Вечірня зіронька встає.
Дочка вечерять подає,
А мати хоче научати,
Так соловейко не дає.
Поклала мати коло хати
Маленьких діточок своїх,
Сама заснула коло їх.
Затихло все, тілько дівчата
Та соловейко не затих.

Марія Максимович була живим, але й недосяжним уособленням Шевченкових мрій про дружину. Родом з української землі, з рідної

Київської губернії — красуня, мила, добра, розумна, серцем відчувала українську пісню, чарівна співачка. Мала добру освіту, грала на фортепіано, бо ж вийшла з панської, поміщицької сім'ї. Але ж із небагатої — безприданниця… Згадаймо, як наприкінці 1859 року Тарас Григорович відповідав своєму братові Варфоломію Шевченкові на його пораду шукати собі дружину, ближчу за духовним й інтелектуальним рівнем, ніж проста сільська дівчина: «Твоя порада добра. Спасибі тобі. Та тілько забув ось що, а ти це добре знаєш: я по плоті і духу син і рідний брат нашого безталанного народу, та й як же себе поєднать з собачою панською кров'ю? Та й що та панночка одукована робитиме в моїй мужицькій хаті? З нудьги пропаде та й мені укоротить недовгого віку. Так-то, брате мій!..»

Де жив Михайло Максимович, який приїхав з України в Москву? «Адрес-календарь жителей Москвы» за 1857 рік дає відповідь, що в Дев'ятинському провулку (тепер — Дев'яткін провулок) у Басманному районі Москви. М'ясницької дільниці, в будинку Гофмана, недалеко від церкви *Успіння Пресвятої Богородиці* на Покровській вулиці. Перевіряємо інформацію за «Алфавитным указателем к плану Мясницкой части». Справді, будинок надвірного радника Льва Гофмана знаходився в Дев'ятинському провулку, що виходив на Покровську вулицю. Прямуючи до Максимовича, Шевченко і Щепкін проїжджали по *Маросєйці* — вулиці, назва якої пов'язана з Україною.

«Заїхали до мого старого приятеля А.М. Мокрицького» (18 березня 1858 року)

18 березня 1858 року Шевченко занотував у щоденнику:

«Расставшись с милою, очаровательною землячкой, заехали мы в школу живописи, к моему старому приятелю А.Н. Мокрицкому.

Старый приятель не узнал меня. Немудрено, мы с ним с 1842 года не видались».

Щось подібне сталося через кілька місяців у Петербурзі, коли вже Шевченко не впізнав Костомарова, якого давно не бачив. Микола Іванович згадував: «У 1858 році ми побачилися знову у стінах Академії мистецтв. Тарас не впізнав мене. Цілу годину я не казав йому свого імені, і він усе ж не назвав його, поки не почув від мене самого. Тоді він заплакав і цим показав, що не тому не впізнав, що забув про мене».

«Школа живопису» — так Шевченко назвав Училище малярства і скульптури Московського художнього товариства, що з 1844 р. було розташоване на М'ясницькій, у будинку Юшкова (тепер — № 21). Чотириповерховий будинок-палац навпроти колишньої садиби князя Олександра Меншикова побудував за часів Катерини II генерал-поручик Іван Юшков. У будинку багато світла, безліч кімнат, вестибюлів, сходів і колонад. Його напівротонду добре видно від М'ясницьких воріт. Академік Ігор Грабар приписав «будинок Юшкова» архітектору Василю Баженову, правда, за непрямими доказами. Вдалося встановити, що Мокрицький жив у будинку училища, де викладачі мали квартири. З 1865 р. навчальний заклад отримав права вищого й називався Училищем малярства, скульптури й архітектури. В училищі вчилися або викладали Олексій Саврасов, Василь Перов, Іполит Прянишніков, Василь Пукірєв, Ісак Левітан, Абрам Архипов, Сергій Коровін, Володимир Маковський, Аполлон Мокрицький… З училищем пов'язані імена Івана Шишкіна, Василя Полєнова, Валентина Сєрова, Аполлінарія Васнєцова, Сергія Іванова…

Педагог училища Аполлон Миколайович Мокрицький (1810-1870) — український і російський маляр, педагог, у 1818-1822 рр. навчався в полтавському будинку виховання бідних дворян, опікуном якого був

Іван Котляревський, а Михайло Щепкін якраз тоді служив у полтавському театрі. Гімназичний товариш Гоголя по Ніжину, на початку 30 рр. жив з ним у Петербурзі. Навчався в Академії мистецтв, був учнем Карла Брюллова. Мокрицький познайомився з Шевченком у Петербурзі, разом з Іваном Сошенком клопотався про звільнення Шевченка від кріпосної залежності і влаштування на навчання в Академію мистецтв. У своєму щоденнику докладно розповів про це. 25 квітня 1838 року Мокрицький був присутній при тому, як Василь Жуковський у петербурзькій майстерні Брюллова вручив Шевченкові відпускну.

У щоденнику Мокрицького знаходимо кілька цікавих штрихів про ставлення до молодого Шевченка Брюллова та Жуковського. А ще Мокрицький згадує, як у квітні 1838 року разом із Шевченком відвідав Ермітаж: «Дуже корисною була наша розмова в цьому святилищі, і на цей раз більш ніж коли побачив я достоїнства творінь першокласних майстрів».

У 1842 р. Мокрицький на власний кошт виїхав до Італії для вдосконалення художньої майстерності. Шевченко, до речі, ще раніше, на початку 1841 року сподівався, що за успіхи в малярстві його пошлють до Італії. Напівжартома писав 19 лютого до Григорія Квітки-Основ'яненка: «Через два годи як прочитаєте в якім-небудь журналі, що якийсь-то Шевченко намалював картину дуже до ладу! А за таке малювання академія його (мене б то) посилає в Італію, в самий Рим». Але в Італію офіційного відрядження в Академії не давали, й Тарас Григорович, очевидно, прагнучи побачити світ, у жовтні 1842 року виїхав із Петербурга на пароплаві, що прямував до Стокгольма. 18 листопада писав популяризатору «Кобзаря» Пилипу Корольову: «Мене носив проклятущий пароход у Шведчину й Датчину. Пливши в

Стокгольм, я... так занедужав, що ледви привезли мене в Ревель...» Втім, жодних слідів одержання Шевченком закордонного паспорта не виявлено, тож, очевидно, далі Ревеля (Талліна) він потрапити й не міг.

В грудні 1847 року, Шевченко написав листа до конференц-секретаря Академії мистецтв Василя Григоровича, з якого видно, що він майже переконався в марності сподівань на відрядження з Академії, але ще плекав надію на закордонну поїздку:

«Я щось не дуже ударяю на Академію, а в чужоземщині хочеться бути. Я тепер заробляю гроші.., а заробивши, думаю чкурнуть, як Аполлон Ніколаєвич». Між іншим, у Шевченковій повісті «Художник» сказано щодо митця, вихованця Російської Академії мистецтв: «Потерять надежду быть посланным за границу на казенный счет — этого одного достаточно, чтобы уничтожить самую сильную энергию». Пантелеймон Куліш також мав думку Шевченка «за границю спровадити», щоб він там «ширше по світу поглянув». Все це не збулося. Шевченко, як і Пушкін, не виїжджав за межі Російської імперії, не бував у європейських столицях. Як пов’язано це з тим, що саме «невиїзні» поети найбільш уособили споконвічну духовну сутність своїх народів, стали духовними символами нації? Питання, що чекає на грунтовну відповідь.

Теплі згадки про Мокрицького є у повісті «Художник» і в листуванні Шевченка. Московський українознавець Михайло Забочень нагадав, що Мокрицький є автором призабутого нині портрета українського письменника Євгена Гребінки. За час, коли друзі не бачилися, Мокрицький до 1848 р., вже за підтримки Петербурзької Академії мистецтв, знаходився за кордоном, а після повернення став академіком, працював професором Училища малярства й скульптури. Шістнадцять років він не бачив Шевченка і не впізнав змученого

засланням та хворобою поета, проте зустріч, судячи з усього, була теплою, бо через день поет ще раз зайшов до давнього знайомого.

«Заїхали в книгарню М.Щепкіна» (18 березня 1858 року)

Після візиту до Мокрицького, Щепкін повіз Шевченка до книгарні свого сина: **«Потом заехали в книжный магазин Н.Щепкина, где мне Якушкин подарил портрет знаменитого Николая *Новикова*».**

Микола Михайлович Щепкін (1820-1886) відомий російський видавець і громадський діяч, другий син артиста. Користувався пошаною серед московської інтелігенції як чесна і порядна людина. Книгарня Миколи Щепкіна була одним із центрів поширення нелегальних закордонних видань Герцена і Огарьова в Росії. Політична поліція, яка стежила за Миколою Щепкіним, доповідала: «Во время ярмарки в Нижнем Новгороде и в продолжение зимы, один из сыновей Щепкина уезжал из Москвы и, как говорят, развозил несколько тысяч экземпляров запрещённых сочинений...» Незадовго до знайомства з Шевченком — влітку 1857 року — Микола Щепкін разом з дружиною відвідав Олександра Герцена в Лондоні, мабуть, ішлося між ними й про відкриття книгарні в Москві. Книгарню Миколи Щепкіна і Кузьми Солдатьонкова було відкрито у вересні 1857 року і розташовувалася вона в М’ясницькій дільниці на Великій Луб’янці в будинку Михайла Сисаліна (не зберігся); тепер на тому місці знаходиться будинок № 11 з меморіальною дошкою, яка розповідає, що тут з квітня 1918 року по грудень 1920 року працював голова Всеросійської надзвичайної комісії Фелікс Дзержинський. Тут його неодноразово відвідував Володимир Ленін.

У книгарні Миколи Щепкіна продавалися, передусім, книги видавництва, заснованого ним у Москві в 1856 р. разом з купцем-

меценатом, колекціонером Кузьмою Текентійовичем *Солдатьонковим*, з яким Шевченко в книгарні й познайомився.

У видавництві «К.Солдатьонков і М.Щепкін» вибір книг для друкування здійснювався зі згоди всіх членів компанії, і всі вони несли юридичну та моральну відповідальність за кожне видання: Солдатьонков і Щепкін, як видавці, Кетчер — редактор. На час приїзду Шевченка в Москву в світ вийшло кілька книг.

Спочатку було видано вірші Олександра Кольцова (1809-1842), якого шанував Шевченко. У листі до свого знайомого Андрія Лизогуба від 1 лютого 1848 року з Орської фортеці читаємо: «...Чи не найдете в Одесі сочинений *Лермонтова* и Кольцова, пришліть поезії святої ради». В січні 1850 року Шевченко прохав уже Олексія Бутакова прислати йому твори Кольцова. Як відомо, Кольцов бував в Україні, збирав тут пісні та прислів'я, написав кілька віршів українською мовою. В бібліотеці Шевченка були твори Кольцова, видані в 1846 і 1857 рр.

Цікаво, що вже на другий день від започаткування свого щоденника, 13 червня 1857 року, поет занотовує: «...Я, как сказал поэт наш,

Пишу не для мгновенной славы,
Для развлеченья, для забавы,
Для милых искренних друзей,
Для памяти минувших дней».

Цей чотирирядковий вірш Кольцова, вперше опублікований 1846 р., Шевченко цитує з пам'яті (!), з відмінністю тільки в пунктуації першого рядка (кома замість двох крапок). З мотивом кольцовської поезії певною мірою перегукується вірш Шевченка «Не для людей, тієї слави...» (1848):

Не для людей, тієї слави
Мережані та кучеряві
Оці вірші віршую я.
Для себе, братія моя!

Та не забудьмо пояснення Івана Дзюби про те, що Шевченкові рядки не слід абсолютизувати: «тут є певний виклик і “людям”, і долі, — але,

звичайно ж, він і далі, навіть пишучи “для себе”, матиме на увазі й ту громаду, яку назвав “братія моя”; зрештою, в глибині душі він знає, що говорить не тільки із самим собою, а з вічністю».

Свого часу Сергій Єфремов зазначав, що «Шевченка російська критика знезнавки часто любила порівнювати з Кольцовим». Микола Костомаров зазначав: «Це сталося тому, що вони не розуміли, що таке народний поет і не могли піднестись до усвідомлення його величі і значення. На їхню думку, народний поет — це той, хто може вдало зображувати народ і заговорити в його тоні. Таким і був Кольцов; у деяких своїх творах він чудово впорався з цим завданням, і його ім’я гідно сяє серед славетних імен російської літератури. Не такий був Шевченко, і не таким було його завдання. Шевченко не наслідував народних пісень… Шевченко як поет — це був сам народ…» У свою чергу Микола Добролюбов, оцінюючи Шевченка, писав: «Он — поэт совершенно народный, такой, какого мы не можем указать у себя. Даже Кольцов не идёт с ним в сравнение…»

Наступними книгами видавництва «К.Солдатьонков і М.Щепкін» були «Сочинения Т.Н. Грановского» та перший збірник віршів Миколи Огарьова, який у 1856 р. поїхав до свого друга Герцена в Лондон. У передмові до лондонського видання книги «Русская потаённая литература XIX столетия» Огарьов писав: «Україна прокинулася у Шевченкові, і... Шевченко народний у Малоросії, з захопленням прийнятий як свій у російській літературі і став для нас рідним». У видавництві також вийшов у світ збірник громадянської лірики Миколи Некрасова, що відкривався віршем «Поэт и гражданин». В 1858 р. Було

надруковано «Стихотворения А.Полежаева», опального поета, відданого Миколою І в солдати за сатиричну поему «Сашка» (1825), що містила випади проти самодержавних університетських порядків. Твори Полежаєва, Кольцова, Грановського знаходилися серед книжок, які належали Шевченкові й описані після його смерті Данилом Каменецьким. Нарешті, видавництво «К.Солдатьонков і М.Щепкін» випустило в світ друге видання брошури Івана Бабста «О некоторых условиях, способствующих умножению народного капитала».

В книгарні Шевченко зустрівся з Євгеном Івановичем Якушкіним (1826-1905) — російським етнографом, правником, молодшим сином декабриста Івана Якушкіна. Коли Микола І хотів «ощасливити» сім'ю засланця і взяти його сина за державний рахунок у воєнний заклад, батько з Сибіру рішуче не погодився, і Євген Якушкін закінчив юридичний факультет Московського університету. Його тепло прийняли в московському оточенні Герцена. Вже в 1847 році, тобто тоді, коли Герцен виїхав за кордон, у листах молодого Якушкіна згадується Щепкін, можливо, він встиг познайомитися з Герценом.

Разом з Миколою Щепкіним Якушкін видавав твори відомих російських письменників. Публікував також етнографічні матеріали про Ярославську губернію, де мав маєток; пізніше брав участь у здійсненні селянської реформи в губернії. Якушкін двічі (у 1853 і 1856 рр.) їздив до Сибіру, де зустрічався з батьком і його товаришами, допомагав декабристам, радив їм писати мемуари. На прохання Якушкіна написали спогади його батько, а також Є.Оболенський, В.Штейнгель, М.Басаргін. Про все це добре знали в сім'ї Щепкіних. У серпні 1855 року по дорозі в Сибір Якушкін заїхав у Нижній Новгород, у якому тоді гастролював Щепкін: «Михаил Семёнович своим многочисленным знакомым, которых он не знал даже иногда, как зовут, рассказывал, что я еду в

Сибирь и что он меня провожает». 16 квітня 1857 року дружина Щепкіна Олена Дмитрівна писала в Рим до сина Миколи та його дружини: «...Якушкину старику в Москве не велено жить, даже в Московской губернии... сын Евгений Иванович вот ездит к нему часто». Пізніше Якушкін видав мемуари свого батька.

Шевченко знав про Якушкіна ще з 1856 р., коли отримав його адресу в Москві для надсилання літературних творів у журнал «Русский вестник». Євген Якушкін подарував Шевченкові портрет російського просвітителя XVIII — початку XIX століття в'язня Шліссельбурзької фортеці Миколи Івановича *Новикова*.

«Приїхали додому і сіли обідати» (18 березня 1858 року)

З книгарні Миколи Щепкіна Шевченко і Щепкін повернулися додому: **«Потом приехали домой и сели обедать».** Михайло Семенович був гостинним господарем, за столом збиралося чимало людей, точилися цікаві розмови на теми мистецтва, спалахували дискусії, лунав сміх... Гулянок Щепкін не любив, пияцтва не терпів.

Сам він розповідав друзям, що за молодих літ міг випити дуже багато: міцним був! Якось нібито випив 12 пляшок вина і дві пляшки рому. Щодо горілки, то перестав її вживати після того, як одного разу нібито випив одним духом вісім склянок.

Подібну байку розповідав Шевченко в повісті «Художник» стосовно видатного математика родом із України Михайла Остроградського (1801-1861): «Я и спросил его однажды: "Неужели вы вина никогда не пьёте?" — "В Харькове ещё когда-то я выпил два погребка, да и забастовал", — ответил он мне простодушно».

Цікаво, що в 1855 р., на 50-річному ювілеї сценічної діяльності Щепкіна слов'янофіли подарували йому срібний ківш із написом: «Пиво

не диво, и мед не хвала, а всему голова, что любовь дорога. Пиво добро; по три деньги ведро, пьют — лишь похваливают». Західники в свою чергу, піднесли артисту келих. Олександр *Афанасьєв* згадував: «Подарки поднесены, явилось и вино, налили в подаренный бокал, и Михаил Семёнович должен был обновить его. Когда начал он пить, вижу, рвётся сквозь толпу Шевырёв и кричит: “Пей из ковша!.. Наша добрая душа, пей из русского ковша!” — и Михаил Семёнович должен был пить и из русского ковша, который потом пошёл вкруговую».

Розповідаючи про те, як артист чекав царського маніфесту про звільнення селян, артистка Олександра Шуберт зазначала: «М.С. Щепкин не раз говорил, что если он доживёт до этого дня, то непременно пьян напьётся. После 19-го февраля (1861. — В.М.) на радостях задал обед. Народу было пропасть, лилось шампанское рекой. Дождался Михаил Семёнович этой радости, но напиться ему не дали: дети боялись за его здоровье…» Олександра Щепкіна-Станкевич згадувала, що в цей час тесть купив собі мініатюрний кришталевий келих, аби символічно підтримувати застілля.

Відомо, як гостро відреагував артист, коли на початку 1858 року він отримав інформацію про те, що Шевченко у Нижньому Новгороді нібито гульнув із друзями. Таке бувало, скажімо, 5 жовтня 1857 року Шевченко записав у щоденнику: «…У меня и сегодня ещё колеблется десница от позавчерашнего глумления пьянственного…» 9 лютого 1858 року зізнався в «беспутно проведенной ночи». Більше того, Михайло Чалий зазначав у праці «Жизнь и произведения Тараса Шевченко» (1882) стосовно нижньогородського періоду: «Упивавшийся до сих пор Тарас Григорьевич только по временам, после отказа невесты (Катерини Піунової — В.М.) запил надолго». Так от, у листі Щепкіна до поета від 6 лютого читаємо: «Не вытерплю! Скажу! Ти, кажуть, друже, кутнув

трохи? Никакая пощечина меня бы так не оскорбила. Бог тебе судья! Не щадишь ты и себя, и друзей твоих. Погано, дуже погано. Не набрасывай этого на свою натуру и характер. Я этого не допускаю: человек этим и отличается от животных, у него есть воля...»

Справді, так жорстко й водночас із любов'ю міг осмикнути Шевченка лише близький друг чи батько. Лист Щепкіна до сина Олександра Михайловича від 10 грудня 1851 року дає уяву про те, як жорстко наставляв Михайло Семенович навіть своїх дітей: «У людей, не рожденных с обеспеченным состоянием, вековой как бы закон — сперва труд, а потом удовольствия… А ты уже торопишься скорее об исполнении своих удовольствий. Они тебе прежде всего пришли в голову. Стыдно! Безнравственно мыслить об одних удовольствиях». Тож і Тарас Григорович виправдовувався: «Яка оце тобі сорока-брехуха на хвості принесла, що я тут нічого не роблю, тілько бенкетую. Брехня. Єй же богу, брехня!.. А тобі велике, превелике спасибі за щирую любов твою, мій голубе сизий єдиний».

З цією подякою Шевченко відправив Щепкіну в листі від 9-10 лютого вже згаданий нами триптих «Доля», «Муза» і «Слава», певно прагнучи довести артистові свою творчу активність. Вірш «Слава» закінчувався рядками: «І любо з похмілля заснути». Та в щоденнику 9 лютого цей же вірш уже записаний з іншою кінцівкою: «І любо з дороги заснути». Певно, Шевченко вибрав цей варіант не без впливу листа, отриманого від Щепкіна.

У родині Щепкіних за скромним, але хлібосольним столом у пошані були чай і кава. Небога Щепкіна, актриса Малого театру з 1877 по 1903 рр. Олександра Щепкіна-Черневська згадувала: «Вот я вижу нашу террасу, одним боком выходящую на улицу. Пьют послеобеденный кофе, но тут же стоят и бокалы с шампанским — характерные, старинные

бокальчики с узким дном; из них у меня сохранились два — бокалы, к чьему хрусталю прикасались уста Гоголя, Белинского, Герцена, Шевченко и многих-многих других незабвенных людей...»

Важко назвати тодішніх письменників, артистів, критиків, учених, які не чаювали у Щепкіна. В гостях у нього побував увесь цвіт Московського університету, а служителі Мельпомени тут завжди були своїми. За гостинним столом у Щепкіна, як згадував один із відвідувачів, «находило приют искусство, а простые и добрые обычаи семьи отрадно влияли на посещавшую молодёжь».

Характерно, що в Москві за частих дружніх зустрічей та знайомств у Шевченка жодного разу не траплялося надмірної випивки, не було через це ні однієї безсонної ночі, нездорового застілля, як це неодноразово траплялося в Нижньому Новгороді, а потім і в Петербурзі. Приміром, після «званого обіду» в книгарні Миколи Щепкіна 24 березня, Шевченко і Щепкін спокійно поїхали на музичний вечір до купця Варенцова. Так само наступного дня після великого святкового обіду на честь Шевченка, що його дав Максимович, поет ще відвідав Аксакових і Кошелєва, де познайомився з Волконським. В аурі Щепкіна та й загалом у товаристві нових поетових друзів культура застілля не стільки дотримувалася найсуворішим чином, скільки була закладена в їхній духовній ментальності.

Щодо Бодянського, то він також у надмірному вживанні спиртного ніколи не був помічений. Пантелеймон Куліш у поемі «Куліш у пеклі» навіть написав, що той

...зроду не вживав горілки
І смерть зустрів натощака.

Це чимале перебільшення. Недарма студенти університету, які бачили професора частіше й знали краще, смакували жартівливий чотиривірш про нього:

Вот чех наш с белым глазом,
Что смотрит дикобразом,
Он выпьет чарку разом
Подкрепительно!

Торкнемося хоча б мимохідь теми, яка зринула в ході нашої розповіді. З часу Михайла Чалого відомо, що Шевченко не цурався випивки, принаймні, на початку навчання в Академії мистецтв поет поринув, за словами Чалого, в «світські насолоди й аристократичні гульбища». Щодо цього періоду зустрічаємо цікаві міркування в Шевченковій повісті «Художник». Вони зводяться до того, що прихильниками веселого бога Бахуса завжди і скрізь були особи, які знаходилися за колом пересічних людей: «Это уже должно быть, непременное свойство необыкновенных людей». Разом з тим, однозначно засуджувалося п'янство: «Тогда прощай все — и гений, и искусство, и слава, и всё очаровательное в жизни. Все это уляжется, как в могиле, на дне всепожирающей рюмочки».

Саме такою була життєва позиція поета. Плітки про бешкетування п'яного Шевченка залишаються тільки плітками. Близький поетів друг Федір Лазаревський свідчив: «Мене обурюють розповіді про безчинства Шевченка у нетверезому стані. Я був знайомий із ним у кращі роки його життя, коли він був здоровий і дужий, але я жодного разу не бачив його п'яним до неподобства. Випивав він, щоправда, іноді чимало, але кожна зайва чарка робила його лише більш невимушеним і натхненним, додавала більше задушевності і надзвичайної симпатичності. Душа його завжди знала міру. Чотиривірш, який він написав десь вуглем на стіні шинку, повністю характеризує такий стан:

Вип'єш першу — стрепенешся,
Вип'єш другу — схаменешся,
Вип'єш третю — в очах сяє,
Думка думку поганяє».

Пантелеймон Куліш також наводив ці рядки, які, за його словами, «Шевченко углем на стіні в шинку написав». Куліш свідчив про Шевченка: «Повернувшись на Україну в 1847 році, я знайшов його майже непитущим».

Звичайний варіант розвитку подій після випивки Шевченко сам описав у повісті «Капитанша» (1855): «Долго мы сидели за столом молча, изредка поглядывая друг на друга и на бутылочку со сливянкой, и, когда увидели, что на сухом дне бутылки ничего достойного внимания не оказалось, встали из-за стола и, выразительно пожавши друг другу руки, пошли спать». Так само закінчується випивка в абсолютно інших умовах Новопетровського укріплення, зафіксована в Шевченковому щоденнику 28 липня 1857 року. Йшлося про те, що напередодні ввечорі засланець повертався з гостей, виспівуючи українських пісень, і зустрів свого знайомого Андрія Обременка: **«Андрий, убедившись, что я совершенно пьяный, взял меня осторожно под руку, привел к вербе, разостлал свою шинель, нарвал и положил под голову бурьяну, положил меня, перекрестил и ушел...Я от души молча поблагодарил его и, недолго поворочавшись, уснул».**

Олександр Лазаревський згадував, що весною 1858 року, коли Шевченко після повернення з Москви деякий час жив у Михайла Лазаревського, частенько вечеряли з чаркою:

«Повертався зі служби брат, і одразу ж виймалася з буфета горілка; наливалися дві чарки, одна для господаря, а друга для Тараса Григоровича. Ми з братом “столувалися” без горілки, що давало привід Тарасові Григоровичу, випиваючи чарку, зауважувати: “Хто п’є, той кривиться, а кому не дають, той дивиться” — і при цьому кидати лукавий погляд на тих, хто дивився...»

Загалом Шевченко з гумором сприймав легку чарочку до обіду. Кажуть, що, взявши її в руки, він зазвичай говорив:

— Як то ті п’яниці п’ють оцю погань, нехай уже ми люде привичні...

Ще декілька штрихів до цієї теми зі спогадів про Шевченка. Михайло Чалий посилався на українську письменницю Стефанію Крапивіну (Лободу), яка написала спогади про перебування Шевченка на квартирі її сестри влітку 1859 року в Києві.

З її розповіді під час свого квартирування Шевченко постійно вставав не пізніше четвертої години, щоб послухати, як пташки прощебечуть своє перше привітання літньому ранку. Вмивався він і молився в дворі, витягнувши власноруч з глибокої криниці відро «погожої» води. До чаю випивав чарочку і закушував пшоном — «бо воно і смачне, і зуби гострить, і в животі вискрібає всяку нечисть». Улюбленою його стравою був борщ, затовчений салом і заправлений пшоном, гречані вареники і галушки. Після обіду він ішов у сад, лягав під яблунею і голосно скликав дітей на розмову. «Кого люблять діти, казав він, — той, значить, ще не зовсім поганий чоловік». Коли ж Тараса Григоровича починав змагати сон, діти, за умовою, повинні були тихенько розійтися. «Тікаймо, бо дядько вже хропе, наче коняка!» — казали вони, розбігаючись. Проспавши богатирським сном дві години, Тарас знову випивав чарочку і закушував пшоном. «При всьому тому, пані Крапивіна свідчить, що сестра її жодного разу не бачила свого квартиранта п’яним, трохи випивши, він ставав тільки веселішим і говіркішим».

Борис Суханов-Подколзін, який хлопчиком у 1858-1860 рр. брав у Шевченка уроки малювання, розповідав: «У домі моєї матері, де він

часто обідав і де вина подавалися на стіл у достатку, ніколи він не був напідпитку… Ніколи Шевченко при цьому не напивався...»

Микола Костомаров також свідчив, що п’яним Шевченка ніколи не бачив. Катерина Юнге згадувала: «Протягом двох років, коли я бачилася з Шевченком, за поодинокими випадками, щодня — я жодного разу не бачила його в нетверезому стані, не чула від нього жодного непристойного слова... Ми знали, звичайно, про його слабкість до міцних напоїв і намагалися стримувати його від цього, але виключно з остраху за його здоров’я...»

Шевченко, як пише наш сучасник Іван Дзюба, не був принциповим ворогом чарки, та він і не був її бранцем, як це пробували і пробують подати пасквілянти. Поет усім їм відповів сам: «Я свою п'ю, а не кров людську».

«Ввечорі був у Бодянського» (18 березня 1858 року)

18 березня поет зробив уже сам дуже важливий візит — до Бодянського. Про те, як сильно й щиро Шевченко прагнув зустрітися з другом, свідчить лист Максимовича до Бодянського від 13 березня, написаний після відвідин ним поета. «Тарас — у М.С. Щепкина уже другий день; вчера был я у него; он за нездоровьем не может ещё нигде быть дня два-три, а между тем жаждет Вас увидеть. Отведайте его поскорее, возлюбленный земляче!»

Бодянський не зміг цього зробити, бо хворів, і Шевченко сам відвідав його: **«Вечером был у О.М. Бодянского. Наговорились досыта о славянах вообще и о земляках в особенности, и тем заключил свой первый выход из квартиры».**

Складається враження, що з приходом бородатого й прищуватого Шевченка до Бодянського в той вечір його дружина Марфа Микитівна,

яка подавада чай тільки гостям, які їй сподобалися, звично підглянула крізь щілину в дверях і сказала сама собі: «Нет, не ндравицця!» І гість залишився без її препахущого чаю... Втім, можливо, в цьому випадку для Шевченка розмова з ученим «про слов'ян узагалі і про земляків особливо» була настільки важливою, що він у щоденнику не згадав про дружину Бодянського.

Мені довелося докласти чимало зусиль, щоб уперше хоча б частково розшифрувати Шевченковий запис у щоденнику 18 березня й наповнити його конкретним змістом. Навіть у насиченій цікавими фактами статті А.Полотай «Шевченко і Бодянський» («Радянське літературознавство», 1965, № 8), написаній за матеріалами архіву Бодянського у Відділі рукописів Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченко АН України, про це йшлося загальними словами: «Під час зустрічі Бодянський і Шевченко продовжили розмову про слов'ян, перервану довгими роками заслання поета. Говорили вони про земляків, про роботу Бодянського, про збирання та видання народних пісень». Лише згадка про видання пісенної збірки мала конкретний характер, але й вона потребує докладного розкриття.

Коли Шевченко прийшов до Бодянського, той зрадів невимовно, почав гарячково метушитися, роздягав гостя і тягнув його в кабінет, з порога розпитував про заслання й водночас сам щось розповідав, виправдовувався, що не зайшов до Щепкіна, бо прихворів: «Я і Осип, і оса́п». Він незграбно тупцяв навколо Тараса Григоровича, не даючи йому оговтатися, наступав на ноги, говорив якісь дурниці й мудрі речі і дуже нагадував персонаж з вірша, про нього написаного:

Воззри теперь на бегемота,
На дальний типографский двор.
Ему Глаголица — охота,
И по древлянски он остёр.
Разнообразное сложенье

Являет в членах мудрый зверь.
Пойми его телосложенье
И остроумие измерь.

Нарешті Бодянський трохи вгамувався і звернув увагу на те, що Щевченко стоїть перед портретом просвітителя Миколи Новикова і розповідає, як йому сьогодні такий саме портрет подарував Євген Якушкін. Нарешті вони сіли за стіл, і Шевченко попросив розповісти про новини в слов'янському світі, в історичній науці та в його університетському житті. Бодянський потягнувся до газет, які лежали на столі...

Якраз у березні — 11 числа — газета «Литературный отдел Московских ведомостей 1858 года» вкотре повідомляла:

«В книжной лавке Императорского Московского университета на Страстном бульваре, в доме Университетской типографии продаётся: «О времени происхождения славянских письмен, сочинение О.Бодянского, с атласом, состоящим из 19 снимков. М., 1855; цена 2 руб. с пересылкой 2 руб. 75 коп.»

Неможливо уявити, щоб у розмові «про слов'ян взагалі» вони не торкнулися цієї книги, вже знайомої Шевченкові. В ній історик зібрав усі відомі на той час джерела, дослідив праці попередників і дійшов висновку, що «слов'янська азбука, відома під назвою кирилиці, була винайдена в Царграді, Кирилом в 862 році». Ця точка зору не була новою, але Бодянський підтвердив її серйозною аргументацією. Пізніше дослідники високо оцінювали цю працю. Скажімо, Олександр *Котляревський* підкреслював, що «дослідження про час виникнення слов'янської писемності — настільна книга в усіх, хто займається слов'янською писемністю».

Сталося так, що якраз 18 березня 1858 року, тобто в день візиту Шевченка до Бодянського, *«Московские ведомости»* та «Литературный

отдел Московских ведомостей 1858 года» опублікували дві сенсаційні в контексті нашої теми публікації. На той час, коли Шевченко увечері цього дня прийшов до Бодянського, ці газети вже лежали на столі у господаря. Напевне, професор показав Шевченкові свіжі повідомлення в московській пресі та й докладніше розповів українському Кобзареві про що в них ішлося. Він ніяк не міг замовчати важливу для них обох інформацію, більше того, він обов'язково нею похвалився.

Отже, у вівторок 18 березня 1858 року «Московские ведомости» з чималим запізненням опублікували повідомлення про те, що 28 грудня 1857 року відбулося важливе засідання «Императорского общества истории и древностей российских» під головуванням графа Сергія Строганова і за участю дійсних членів Михайла Максимовича, Сергія Соловйова, Івана Забєліна, Олександра Афанасьєва та ін. і секретаря Осипа Бодянського... Поворот у долі Товариства та відновленні «Чтений» намітився ще на початку 1857 року, коли на засіданні Московського художнього товариства, що проходило в будинку президента Товариства Олександра Черткова, в розпалі дискусії граф Василь Бобринський побив Степана Шевирьова: «Был избит сильно и безобразно своим противником… рьяность одного наткнулась на буйство другого и получила своё». Так занотував Бодянський в щоденнику 18 січня 1857 року, розкривши й наслідки цієї події:

«Месяца через полтора с небольшим Государь, по донесению генерал-губернатора,.. решил: Бобринскому удалиться в свою деревню и не выезжать в Москву до разрешения, Черткову сделать выговор и удалить от места,.. а Шевырёва уволить из университета (с полной, впрочем, пенсией, хоть и не дослужил малой толикой) и сослать на житье в Ярославль. Наказание бóльше для него, чем для прочих; впрочем, особым прошением вымолил себе избавление от Ярославля.

Это событие, наделавшее большого шума и соблазна в Москве и по России и даже описанное в некоторых заграничных газетах,.. повлекло за собою много перемен в университете и Обществе истории и древностей российских. Чертков, президент после графа С.Г. Строганова с ноября 1848 года, должен был удалиться…»

Секретар Товариства і редактор «Временника», що виходив замість «Чтений», Іван Бєляєв хотів було висунути на місце президента Товариства попечителя Московського навчального округу Євграфа Ковалевського, запросивши на засідання Товариства тільки тих членів, які його підтримували. Проте Бодянський був насторожі, він залучив членів Товариства, які голосували за Сергія Строганова. В результаті у березні 1857 року графа Сергія Строганова знову було затверджено головою Товариства історії і старожитностей російських, а на початку червня того ж року відновили видання «Чтений». Бодянського було обрано «видавцем» відновлених «Чтений» (Бєляєв деякий час залишався секретарем): «После того я в ответ сказал, что желал бы, чтобы это издание имело более счастливый конец, намекая на прежнее; что начало можно сделать не раньше нового года…»

Так і сталося. Наприкінці 1857 р., 27 грудня відбулося засідання, на якому Бодянський, як писала газета «Московские ведомости», «предоставил программу *“Чтений в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете”,* как повременного издания в 1858 году». Видання мало виходити чотири рази на рік (у кінці лютого, травня, серпня та листопада) по одній книзі не менше 30 друкованих аркушів, «а коли потрібно, то й більше».

Намічений план успішно виконувався, і саме 18 березня «Литературный отдел Московских ведомостей 1858 года» повідомляв: «Вышла книга первая Чтений в Императорском обществе истории и

древностей российских при Московском университете. Генварь — март». На той час Осип Бодянський жив саме цим! Якраз у день приїзду Шевченка в Москву — 10 березня — писав своєму братові: «Получишь ты 1ю книгу “Чтений в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете” за генварь-март, которые вновь издаются мною».

То ж чи варто сумніватися в тому, що Бодянський показав першу книгу «Чтений» і Шевченкові, більше того, навіть звернув увагу на деякі публікації. Показати й розповісти було що!

В першій книзі «Чтений» за 1858 р. опубліковано «Источники Малороссийской истории, собранные Д.Н. *Бантыш-Каменским* и изданные Действительным Членом О.Бодянским. Часть I. 1649-1687 года». Ця документальна публікація досі виділяється серед виданих Бодянським джерел з історії України своєю науковою вагомістю. «Источники Малороссийской истории» Дмитра Бантиша-Каменського висвітлювали події в Україні з 1649 по 1722 рр. і відразу привернули до себе увагу наукової громадськості. Відповідаючи пізніше на критику з приводу деяких неточностей в публікації, Бодянський пояснював, що не мав можливості звірити зібрані Бантишем-Каменським документи з архівними оригіналами, а видав їх у тому вигляді, як їх зібрав учений, показавши, таким чином, його вклад у науку.

Навіть однієї цієї публікації в «Чтениях» було досить, щоб зацікавити Шевченка. Але це не все, що показав Бодянський поетові! В розділі «Смесь» було вміщено два вельми цікавих документи, назви яких наведемо, як їх пробіг очима в газеті Шевченко. Перший:

«Повседневная записка случающихся при дворе Ясновельможного, Его Милости, Пана Іоанна Скоропадского, войск Запорожских обоих строн Днепра Гетмана, оказий и церемоний, також и в Канцелярии

Войсковой отправуемых дел, наченшийся 1722 году и оконченный в том же году, по представлении и погребении помянутого же Гетмана в месяце июле, Генерального Хоружого Николая Даниловича Ханенка. С историческими сведениями о сочинителе Действительного Члена О.Бодянского».

В самих «Чтениях» документ назывався «Діаріуш или журнал, то есть повседневная записка». Це важливе мемуарне джерело стосувалося останніх місяців життя Івана Ілліча Скоропадського (1646-1722), який у 1708-1722 рр. був гетьманом Лівобережної України. До Скоропадського у Шевченка було негативне ставлення, що сформувалося, скоріше за все, під впливом «Истории Малороссии» М.А. Маркевича, де діяльність гетьмана оцінено як «смесь недоразумений и недальновидностей». Найперше в поезії «П.С.» (1848), присвяченій чернігівському поміщику Петру Скоропадському, Шевченко назвав останнього «потомком гетьмана дурного». Затим у повісті «Капитанша» він з іронією розповів, як «простакуватий» гетьман подарував Олександру Меншикову місто Почеп з волостю. В повісті «Прогулка с удовольствием не без морали» Шевченко згадав гетьмана як людину, що більше полюбляла кулінарію аніж державні справи, назвавши Скоропадського «великим знатоком и автором борщей».

Справді, за правління Скоропадського Москва значно обмежила державні права Гетьманщини. Між іншим, у 1720 р. за розпорядженням Петра I було заборонено друкувати книжки українською мовою. Незадовго до смерті Скоропадського (липень 1722 року) в гетьманській столиці Глухові було створено Малоросійську колегію — центральний орган російської колоніальної адміністрації в Лівобережній Україні. Їй підпорядковувалися адміністративні й судові органи, що фактично позбавляло гетьмана реальної влади. За припущенням Бодянського,

Скоропадський помер, «очевидно, от горести по случаю учреждения Коллегии…» Адже, гетьман намагався протестувати проти колоніальної політики Москви та обстоювати залишки гетьманської автономії, проте фактично не міг впливати на становище в Україні.

В опублікованому Бодянським документі діяльність Скоропадського простежено з січня по липень 1722 року генеральним канцеляристом Миколою Ханенком, який вийшов із відомого старшинського роду і був високоосвіченою для свого часу людиною. Бодянський писав про нього: «Генеральный хоружий, Николай Данилович Ханенко, принадлежит к замечательнийшим мужам Малороссии первой половины прошедшего (XVIII. — В.М.) столетия, как по месту им занимаемому, которое считается, в нисходящем порядке 6-м после гетьманского, так равно и по образованию и участию, какое принимал он в происходившем в то время на его родине. Сверх того он принадлежал и к роду, памятному многим по многому».

В 1722 р. Ханенко разом із гетьманом Скоропадським їздив у Москву, щоб привітати Петра І з прийняттям ним титула імператора. В Москві Ханенко і склав свої записки, в яких основну увагу приділив політичному становищу України та взаємовідносинам Скоропадського і Петра І. Проте в «Діаріуші» міститься цікавий матеріал про життя та побут української старшини і російських дворян, про джерела зростання феодального землеволодіння в Україні, про податки, які сплачували козаки і селяни, в ньому згадуються скарги козаків на захоплення їхніх земель та угідь старшиною і т.ін.

Записки Миколи Ханенка надійшли в «Чтения» ще на початку 1848 р. від його нащадка, чернігівського поміщика М.Ханенка, але надрукувати їх Бодянський зміг лише через десять років. Залишаючи «Чтения», Бодянський взяв документ із собою, і в цьому мав підтримку

його власника М.Ханенка, який писав Осипу Максимовичу в червні 1849 року: «Радуюсь за то родное, которое Вы спасли от рук Временников (йшлося про нових видавців органу Товариства, який називався «Временник». — В.М.), когда бы оно не вышло, но оно выйдет от Вас, освященное любовью и уважением…» Між іншим, це важливе, характерне й вагоме свідчення довіри до видавця Бодянського з боку його земляків, «которые имели случай узнать Вас лично или письменно. Кто говорит о Москве, то всегда говорит о Бодянском, но чаще говорят о Бодянском, не говоря о Москве» (Відділ рукописів Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України, ф. 99, од. зб. 104, арк. 110 зв., 111).

Бодянський писав про «Діаріуш» Ханенка: «Невольно переносишься в то время, читая эти простые заметки о ежедневных посещениях (в Москві. — В.М.) казацким гетьманом тогдашних сильных земли, и взаимно ими его, который при всей слабости своей всякого рода, имел ещё большое значение для них. Чем далее вчитываешься в этот простодушный рассказ, тем более не хочется оторваться от него». Публікації «Діаруша» передувала вступна стаття Бодянського «Историческое сведение о генеральном хоружем Николае Даниловиче Ханенке», датована 8 березня 1858 року, тобто за десять днів до зустрічі з Шевченком. Очевидно, Бодянський був задоволений і гордий тим, що може порадувати поета, який завжди цікавився у нього новинами з історичної літератури. Тим більше, що й сама його наукова передмова до публікації була цікавою і грунтовною, певно Бодянський міг озвучити якісь думки в ній висловлені. Скажімо, про документальну цінність «Діаріуша» Ханенка: «Важность сообщаемого в нём, надеюсь, каждый, занимающийся судьбами своего народа, оценит вполне». Хто ж, як не Шевченко, міг оцінити вповні зусилля Бодянського! Вчений знав, як боліла поету доля України, що підступно вирішувалася в Москві, він

писав про «Діаріуш» Миколи Ханенка: «В нём слышим мы рассказ непосредственного очевидца, многому, в то время совершавшемуся в Белокаменной, и притом очевидца, вовсе не думавшего о гласности, но записавшего для себя “памяти ради” и удовлетворения собственной любознательности».

Весь дух історичної передмови Бодянського до «Діаріуша» Миколи Ханенка й акцентована вченим кінцівка її мали привернути увагу Шевченка: «Прошедшие судьбы Малой России преимущественно должны останавливать внимание и заботливость на себе Малороссиян, сынов её. Не позаботятся они о том, кто же станет заботиться? Всякое уважение и значение наше исходят прежде всего от нас самих, и от нашего самопознания и самоуважения».

Ось яку тему ніяк не могли обминути Тарас Шевченко і Осип Бодянський у своїй вечірній розмові «про слов’ян взагалі і про земляків зокрема».

Наступна публікація, про яку повідомляла газета 18 березня, називалася так:

«Милость Божия, Украину от неудоб носимых обид Лядских чрез Богдана Зиновия Хмельницкого, преславного войск Запорожских Гетмана, свободившая, и дарованные ему над Ляхами победами возвеличившая, на незабвенную толиких его щедрот память репрезантованная в школах Киевских 1728 года. Сообщено Действительным Членом М.А. Максимовичем».

Йшлося про драму з історії України часів Богдана Хмельницького, що, на думку Михайла Максимовича, належала перу видатного українського і громадського діяча, вченого, письменника Феофана Прокоповича (1681-1736), який став одним із найближчих радників Петра І. В невеличкій передмові до публікації Бодянський писав, що

вирішив «доставить возможным нашим любителям отечественной старины решить вопрос, точно ли драма эта принадлежит перу знаменитого иерарха, или же она произведение другого, пока загадочного для нас писателя первой четверти прошедшего столетия».

Безперечно, що під час зустрічі з Бодянським Тарас Григорович не міг навіть побіжно познайомитися з названими публікаціями. Досить сказати, що загалом вони складали понад 430 сторінок стислого тексту. Та поет однозначно зацікавився новими документами! Про це свідчить лист Олександра Лазаревського до Бодянського 9 травня 1858 року з Петербурга, в якому йдеться про Шевченка: **«Последний, между прочим, просил меня (он живёт пока у нас) напомнить Вам о Вашем обещании прислать ему отдельные оттиски статей об Украине, напечатанные в 1-й книге «Чтений» за этот год»** (Виділено мною. — В.М.).

Я навмисне залишив цей безперечний доказ насамкінець, адже, сподіваюся, читач і так переконався разом зі мною, що 18 березня Бодянський не міг не показати Шевченкові згадані публікації на українську тематику в першому числі «Чтений» за 1858 р.

Так само очевидно, що під час розмови з Бодянським Шевченко дізнався від нього про роботу братів Осипа і Федора Бодянських над збіркою українських народних пісень, бо розповідав про неї у Петербурзі. Олександр Лазаревський у згаданому листі писав: «Особенно порадовались, что наконец знаменитый Ваш сборник увидит свет; весточку эту привёз сюда п[ан] Шевченко».

Друзі та знайомі Бодянських уже давно знали про підготовку ними пісенного збірника, до публікації якого Осип Максимович все ніяк не міг приступити, хоч і мав під началом журнал — «Чтения». Передусім, про це вже давно було відомо саме Шевченкові, адже ще в липні 1844 року

Бодянський написав йому, що збирається «печатати… свій запас наських пісень». Відсрочку вчений пояснював завантаженістю роботою, від якої голова ходуном: з одного боку, кафедра, де всякий крок треба самому прокладати, а з другого — Товариство зі своїм журналом, який усією своєю вагою лежить майже на ньому одному.

Втім, коли Пантелеймон Куліш запропонував Бодянському передати йому зібрані братами пісні, той відмовив, і Куліш писав професору в вересні 1846 року: «Отказ ваш в сообщении мне песен не только не огорчает меня, но восхищает. Печатайте! (Только, ради Бога, отмечайте, где какя песня записана и не составляйте из двух одной)». В тому ж таки 1846-му письменник і вчений Яків Головацький, якому Бодянський ще минулого року надіслав до Львова «Кобзар» і «Гайдамаки» Шевченка, вже вдруге повідомляв Осипа Бодянського, що він готовий передати до його великого збірника свої пісенні записи. Вирішивши нагромаджувати свій пісенний матеріал, вчений разом з тим не затримував готову збірку пісень, передану Головацьким, і почав друкувати її в «Чтениях» 1848 р., але тут уже завадила *«флетчерівська історія».* Між іншим, обережний і досвідчений Бодянський поступив мудро: «А чтобы помещение песен в издании Исторического общества и притом песен, хотя и русских, но не Руси Московской, не могло возбудить каких-либо толков и пересудов, то я предпослал, прежде всего, собрание песен великорусских, принадлежащее Петру Васильевичу Киреевскому…» Дуже цікавий і яскравий штрих до умов, за яких Осип Максимович друкував українські джерела. Зауважу, що з зібрання Киреєвського він опублікував насамперед твори напівцерковного походження, так звані «духовні вірші», тобто найменш цінну частину, але найбільш вигідну з огляду на цензуру.

«Були й інші, ще важливіші причини, що спонукали О.Бодянського підійти з особливою відповідальністю й сумлінністю до задуманого ним видання українських народних пісень, у якому передбачалось врахувати найбільшу кількість варіантів (“різнослів’я” за термінологією О.Бодянського). Потреба саме в такій збірці зумовлювалася станом української фольклористики середини XIX ст., зокрема браком узагальнюючих видань, що охоплювали б першоджерельний пісенний матеріал усіх жанрів з усієї етнографічної території» (О.І. Дей. Фольклористична діяльність Осипа та Федора Бодянських. В кн. Українські народні пісні в записах Осипа та Федора Бодянських. С. 28—29). Такий підхід робить честь Бодянському, котрий як ніхто відчував потребу в грунтовному, науково забезпеченому виданні українських народних пісень, вільному від випадкового й сумнівного матеріалу, від перекручень і неточностей.

Далі Бодянський продовжував примножувати пісні й варіанти для задуманого зібрання і не втрачав надії випустити його в світ. У його документах нерідко зустрічаються підтвердження цьому. Скажімо, в щоденнику Бодянського за грудень 1849 року є запис про зустріч з Гоголем 21 грудня, в ході якої «разговор перешёл к сборнику малороссийских песен, который я по весне показывал ему и который намеревался помещать в “Чтениях…”» 1 листопада 1852 року Бодянський занотував в щоденнику: «В проезд свой в Петербург из Малороссии П.А. Кулиш отдал мне все свои списки малороссийских песен на отдельных листиках из печатных сборников. Тут же и все те, которые находятся в сборнике Ходаковского, принадлежащем М.А. Максимовичу, и которые я сам лет 20 назад сделал для себя точно также и из одного с ним источника». В червні 1853 року Куліш знову заїхав до Бодянського: «хвалился очень удачной поездкой, где собрал довольно

неизвестных доселе «Дум» у одного бандуриста-шута Черниговской губернии, Сосницкого уезда, и подарил их мне…»

Збереглися листи Бодянського до студента Київського університету, який надсилав йому малоросійські пісні. 14 серпня 1855 року вчений писав: «Сердечно благодарю вас за присланные малороссийские песни. Хоть они и не цельные, но все же и обломки нередко годятся к делу. Впрочем не из таких ли нецельностей строят нам мозаичные картины? Будем благодарны и за то, что дошло к нам и в этом виде. Все почти эти обломки мне давно уже известны; а все же чем больше, тем больше и лучше для человека, занимающегося таким, как я, делом. Есть из чего повыбрать, знаешь, что и как портилось, переделывалось и т.п.». Через рік, у жовтні 1856 року знову про те ж саме: «Сердечно благодарю вас за ваше обязательное письмо и при нем тетрадку малороссийских песен. Между ними есть несколько довольно милых, хоть вообще известных. Впрочем, найдется 3-4 таких, что годятся в разнословия. Чем больше последних, тем лучше». Привертає увагу доброзичливий тон, яким професор звертався до студента-земляка. І хоча, як видно, всі прислані пісні Бодянському були відомі, він знайшов слова, щоб щиро подякувати й підкреслити вагомість надісланих йому матеріалів.

З того часу багато води спливло до зустрічі з Шевченком, але збірник ще не вийшов. Утім, сам Бодянський вважав, що народні твори ніколи не втрачають своєї ваги: «Я не раскаиваюсь, что по сю пору не видал ещё ни песен, ни пословиц: когда подумаю, в каком виде явилось бы то и другое 10-ть лет тому назад, и в каком теперь — слава те Христе!» Він не каявся, що досі не видав ще ні пісень, ні прислів'їв: коли подумаю, в якому вигляді з'явилось би те й інше десять років тому, і в якому тепер — слава тобі Христе! Звичайно, життя людське яко квіт польний, але живий живе й гадає.

За спогадами сучасників, у зібранні братів Бодянських нараховувалося близько 8 тисяч пісень. Між іншим, три пісні були надіслані Михайлом Драгомановим для журналу «Житє і слово» і збереглися в архіві Івана Франка. Одна пісня була переписана Драгомановим, а дві — Лесею Українкою. Крім того, Бодянський зібрав понад 1,5 тисяч прислів'їв, «совсем приготовленных к печати».

За життя Бодянського збірка так і не побачила світ. А видана була у Києві аж 1978 р. до 170-річчя з дня народження і 100-річчя з часу смерті Бодянського та в переддень VIII Міжнародного з'їзду славістів. Мені довелося взяти участь в організації та роботі цього з'їзду, і я пам'ятаю, з якою увагою поставилися зарубіжні українці до книги, що вийшла в світ якраз перед славістичним форумом чималим тиражем — 8 тис. примірників.

Збірці передувала глибока й грунтовна передмова Олександра Дея «Фольклористична діяльність Осипа та Федора Бодянських», у якій зроблено висновок, що спадщина братів Бодянських «є багатим внеском в науку про народну творчість». Про самого Осипа Бодянського було зазначено: «Можна без перебільшення сказати, що О.Бодянський був на свій час одним із найвидатніших знавців слов'янських пісень, висловив багато власних думок про них і оригінальних спостережень. Особливого значення заслуговує його цінний внесок у справу збирання, дослідження та видання української народної пісенності».

Тепер ще один сюжет, якого напевне торкнулися в розмові про «слов'ян узагалі» двоє друзів. Бодянський розповів поетові про ідею створення благодійного комітету з метою підтримки слов'ян, які приїжджали в Москву для здобуття освіти та іншої допомоги. Про «Общество вспоможения славянам южным» якось ішлося в щоденнику Бодянського влітку 1857 року. Принаймні, саме в 1858 р. з ініціативи

професорів Московського університету Осипа Бодянського, Федора Буслаєва, Сергія Соловйова і Михайла Погодіна Слов'янський комітет розпочав у Москві свою благодійну роботу. Щоб заробити для цього гроші професори університету читали численні публічні лекції. 30 квітня 1858 року Бодянський записав у щоденнику, що було влаштовано збори с участю Кошелєва, Хомякова, Погодіна та ін., на яких зібрали гроші «для вспоможения болгарам вообще». Ця робота велася в руслі створення в Росії після Кримської війни 1853-1856 рр. слов'янських комітетів — громадсько-політичних і благодійних організацій, що діяли аж до початку XX століття. В сучасному російському «Хроноскопі» (2003) згадану подію зафіксовано: «В Москві створено Слов'янський комітет. Поступово відновлювалися позиції Росії на Балканах».

На час зустрічі з Шевченком п'ятдесятирічний Осип Бодянський був у зеніті творчих сил і можливостей. Цікавим підтвердженням його авторитету як редактора «Чтений» й українознавця навіть у високих офіційних колах свідчить епізод, записаний ним у щоденнику 9 травня 1858 року, тобто невдовзі після від'їзду Шевченка з Москви. Йдеться про те, що на початку травня у місто прибув новий міністр освіти Євграф Петрович Ковалевський, і 9 травня в Московському університеті відбулася зустріч з ним. Тепер читаємо у Бодянського:

«Мая 9-го 1858г. Пятница. В половине 12-го явился новый министр в залу актовую круглую старого университетского здания. Я, по обычаю, стоял позади всех у окна, недалеко от кафедры; однако он пробрался ко мне, взял за руку, долго жал, спросил, каково идут "Чтения", на что сказал я: "Плетемся по маленьку". И потом, возвыся голос, он сказал: "Я имею к вам большую просьбу. Одна высокая особа просила меня узнать, нет ли печатного полного словаря для Малороссийского языка. Мне в Петербурге указали на вас, т.е., что лучше всего это может сказать мне

Бодянский. Нет ли такого?" – "Нет", – отвечал я. – "Однако же, подумайте". – "Тут и нечего думать, да и выдумать нельзя того, чего нет", – повторил я».

Можна не сумніватися, що цю коротку розмову було записано Бодянським слово в слово, неправди й неточності професор не любив, тим більше в щоденнику. З неї випливає, що вченого-славіста добре знали не тільки в Москві, а й у Петербурзі, а він тримався, по-можливості, незалежно і знав собі ціну. В його відповідях навіть тамується професійна зверхність над міністром освіти, який не знає елементарного — про відсут ність в Росії словника української мови. Та якби Бодянський був справді повністю незалежним, то він, мабуть, сказав би: «Читайте Шевченка, коли хочете відчути й вивчити українську мову».

Де жив у 1858 р. Осип Бодянський? Виявилося, що в *Газетному провулку*, на його початку в будинку Ігнатьєва (не зберігся). Недалеко від будинку Бодянського знаходилася церква *Успіння Божої Матері*, а ще — будинок Бабіних (№ 4), в якому якраз у 1858 р. розташовувалася Перша центральна міська телеграфна станція, де працювали апарати Морзе і Юнга та стояв унікальний апарат, здатний передавати фототелеграми.

У березні 1858 року Шевченко зустрічався з Бодянським один раз і наодинці. Проте значення цієї вечірньої зустрічі важко переоцінити. Шевченко напевне подякував професору, який не забув його у важкі роки заслання. Та найголовніше поет, як і в попередні зустрічі, отримав від історика в акумульованому вигляді величезний обсяг інформації, такий потрібний для нього, роками відірваного від України. Бодянський занурив Шевченка в новітні публікації з історичної тематики, розповів про свою дослідницьку роботу в україністиці.

Ніхто інший, навіть Михайло Максимович, не був заряджений українським духом так, як Осип Бодянський. Якщо у Олександра і Олени Станкевичів Шевченко міг «весело, попросту побалакати про Малоросію», а в родині Сергія Аксакова відчути «щиру сердечність у ставленні до Малоросії», то тільки в Бодянського поет міг «наговоритися досхочу про слов'ян і про земляків особливо».

Не забудьмо, що серед земляків, які пішли з життя, вони обидва ставили на перше місце незабутнього Гоголя, у сприйнятті Шевченка саме Бодянський був живою зв'язуючою ланкою між ним і Гоголем. Тому можна не сумніватися, що ім'я Гоголя прозвучало в той вечір. Адже лише шість років пройшло з часу смерті письменника, Шевченко пам'ятав про це і цілком міг розпитати очевидця трагічних подій. Та й сам Бодянський, скоріше за все, згадав про Гоголя. Тож через зустріч із Бодянським у Москві український геній Шевченко доторкнувся до пам'яті іншого українського генія — Гоголя.

«Обходили з Щепкіним пішки принаймні чверть Москви» (19 березня 1858 року)

19 березня о десятій годині ранку Шевченко і Щепкін знову вийшли з дому разом. Було тепло, тихо й хмарно. Ця інформація та наступні дані про тодішню погоду в Москві зафіксовані в документі *«Температура и погода в городе»* і є точними. До речі, починаючи з 19 березня й до від'їзду Шевченка, температура в місті лише один раз — ввечорі на Благовіщення — опустилася нижче 0°, майже всі дні було тихо й хмарно. Михайло Семенович рукою показав напрям їх екскурсії... Очевидці свідчили, що Щепкін супроводжував Тараса Григоровича в прогулянках по місту. Як згадував Олександр Афанасьєв, Михайло Семенович «невідступно супроводжував його по Москві». Тетяна Щепкіна-

Куперник, яка збирала відомості про те, як артист опікував поета, писала: «Щепкин вызвался показать ему Москву. В то время “великим постом” спектаклей в театрах не было, и он был свободен. С утра они выходили из дома. Две характерные фигуры: маленький, круглый, светло улыбающийся Щепкин, которого почти все прохожие узнавали и приветствовали (даже извозчики, величавшие его по имени-отчеству), кто поклоном, кто улыбкой, и суровый, с густыми бровями Шевченко в смушковой шапке и смазных сапогах». Незважаючи на болото й грязюку під ногами, в той день вони, за словами Шевченка, «обходили пешком по крайней мере четверть Москвы». У старомосковській мові був близький за смислом вираз: «окружить Москву», тобто багато ходити по місту, побувать у багатьох місцях. До речі, самі москвичі насправді по місту пішки ходили мало — не прийнято було. Багатії мали власний виїзд, а всім іншим доводилося звертатися до візників. Те, що Щепкін пропонував Шевченкові пішохідні прогулянки, свідчить про його щире прагнення докладно познайомити друга з містом.

Насамперед, Щепкін повів поета до Кремля, потім друзі подивилися, щоправда здалеку, на будівництво храма Христа Спасителя. В 1956 р. художник Михайло Хмелько створив цікаву картину, що офіційно називалася «Т.Г. Шевченко і М.С. Щепкін оглядають Кремль у Москві», написану в дусі того часу. Неозброєним оком видно, що поет і художник аж ніби демонстративно повернулися спинами до Кремля з його величними, прекрасними соборами і стурбовано та замислено споглядають простір над вантажником, який піднімає по сходах чималий лантух. Іван Волошин писав у брошурі «Т.Шевченко і М.Щепкін»: «Шевченко й Щепкін на набережній Москви-ріки дивляться на тяжку, виснажливу роботу вантажників. Скільки співчуття до них читаємо ми у погляді поета й глибоких роздумів у злегка примружених очах старого

актора! І сірий, тьмяний колорит картини ніби підкреслює сумний настрій обох спостерігачів». Якраз оцей соціально-класовий акцент особливо підкреслювався; кажучи словами Шевченка, «все б то це нічого», проте картину варто було б назвати інакше. Дрібні парадокси соціалістичного реалізму...

Шевченко бачив, що Щепкін втомився і відразу пристав на його пропозицію зайти перепочити до Станкевичів.

В поетовому щоденнику читаємо:

«Из Кремля прошли мы на Большую Дмитровку, зашли к Елене Константиновне *Станкевич*, моей старой знакомой; напилися чаю, отдохнули и пошли в книжный магазин Н.М. Щепкина. Из магазина возвратилися опять к Станкевич, где я встретил еще одну мою старую знакомую Олимпиаду Ивановну Миницкую».

Те, що гості у Станкевичів лише «напилися чаю», зовсім не говорить, що господиня була недосить гостинною. Навпаки! *Чай у Москві* був традиційним московським шануванням гостей.

Судячи з усього, самого Станкевича не було вдома, але Олена Костянтинівна виявила себе справді гостинною господинею. Про це переконливо свідчить те, що в той же день Шевченко і Щепкін прийшли до неї вдруге і обідали у Станкевичів.

Олімпіада Міницька, яку зустрів у Станкевичів Шевченко, була близька їм і належала до родини, пов’язаної з літературно-громадськими колами Москви. Іван Міницький був членом гуртка Тимофія Грановського і багаторічним кореспондентом Тургенєва. Вірогідно, що Шевченко познайомився з Міницькою в 40 рр. XIX століття, можливо, навіть у родині Станкевичів, адже Щепкін вже тоді міг привести поета до них.

Про залишок дня 19 березня Шевченко написав коротко: **«Пообедали у Станкевич и в 6 часов вечера благополучно пешком же возвратилися восвояси, дивяся бывшему».** Немає сумніву, що поет залишився задоволеним цим днем, у який він через 13 років знову побачив Кремль, а ще, напевне, радів теплому й гостинному прийому в домі Станкевичів. Інакше не написав би так: «возвратилися дивяся бывшему».

Отже, Щепкін 19 березня протягом восьми годин показував Шевченкові Москву і москвичів, пройшов з ним по московській грязюці кілька кілометрів, що було неабияким фізичним навантаженням для сімдесятирічного артиста: «**Мой неразлучный спутник и чичероне Михайло Семёнович сегодня ставил себе банки…»** Цей Шевченковий запис у щоденнику наступного дня — 20 березня — був не випадковим, адже Щепкін в цей день почував себе неважно.

«По Тверській відправився в Кремль» (20 березня 1858 року)

20 березня запис у Шевченковому щоденнику починається так: **«Мой неразлучный спутник и чичероне Михайло Семенович сегодня ставил себе банки, и я один от 10 до 4 часов месил московскую грязь. Поутру велел я кучеру вымазать себе *сапоги* добрым *дёгтем*. Вооружился и по Тверской отправился в Кремль».**

Така підготовка не була марною, навпаки, вона свідчила, що Тарас Григорович здобув урок із вчорашньої прогулянки зі Щепкіним по московській грязюці. В Москві, як писав сучасник, «грязи и навозу на улицах, особенно весной и осенью было весьма достаточно, так что пешеходы теряли в грязи галоши, а иной раз нанимали извозчика специально для переправы на другую сторону площади». Так було і в той день, бо зранку в Москві термометр *Реомюра* показував +3,2°, а вдень ще

потеплішало до + 5,3°. Стояла тиха й похмура погода, відчутно дув південно-західний вітер, сніг танув, утворюючи під ногами брудну кашу...

Отже, вранці 20 березня Тарас Григорович наказав кучеру змазати добрим дьогтем чоботи. Не залишимо без уваги цікавий штрих. Це означало, що Михайло Щепкін найняв на якийсь час, можливо, навіть у зв'язку з приїздом Шевченка, кучера з дрожками, який заразом виконував і дрібні доручення. В Москві це практикувалося, навіть існував термін «місячний візник».

Коли о 10-й годині ранку гість Щепкіна вийшов через Пименовський провулок на Тверську вулицю, то найперше зупинився біля величних Тріумфальних воріт, зведених у післяпожежній Москві на честь перемоги над Наполеоном; будівництво було закінчено в 1834 р. Місце для них біля Тверської застави вибрано не випадково — Тверська вулиця й далі Петербурзьке шосе (тепер — Ленінградський проспект) були початком шляху з колишньої столиці Москви до столиці нової — Санкт-Петербурга. Навряд чи Шевченко захопився урочистою піднесеністю величного ряду скульптурного декору, зокрема 48 гербами російських губерній, які відбивали нашестя Наполеона, та героїчністю образу Тріумфальної арки з колісницею Слави на самому верху — шестіркою коней з крилатою богинею і лавровим вінком. Але, тонкий знавець архітектури, мабуть, оцінив, що вона разом з площею, забудованою з обох боків спорудами однакової форми фасадів (за проектом головного архітектора з відбудови Москви після пожежі 1812 року Осипа *Бове*) утворила красивий міський ансамбль. (У 1936 р. Тріумфальні ворота було знесено, а в 1966-1968 рр. відновлено на новому місці — на Кутузовському проспекті біля Поклонної гори).

Знову зупинився на Страстній (нині Пушкінській) площі, щоб уважніше розглянути нещодавно реконструйований (1849-1855 рр.) Страстний монастир і його нову дзвіницю. Цю зупинку можна уявити собі в режимі реального історичного часу: в енциклопедії вміщено репродукцію з літографії, зробленої в середині XIX століття за малюнком І.Шарлеманя. На просторій площі бачимо підводу з тюками сіна й багату карету, водовоза, прольотку і звичайну селянську підводу з якимись мішками та зовсім пусту. Привертають увагу нові стовпи для ліхтарів, у цей час вони були гасовими і підтверджують датування міської сценки другою половиною 50 рр. XIX століття. Понад два десятки москвичів, деякі з них у дозвільному стані, один навіть грається з собакою...

Страстний монастир входив тоді до Сретенської дільниці міста. В адміністративному документі тих часів читаємо: «Страстный, девичий, у Тверских ворот. В нём церкви: Алексея, Человека Божия; Архистратига Михаила; Страстной Божией Матери». Раніше в монастирі була церква Антонія і Феодосія Печерських. Антоній Печерський, монах, пострижений на Афоні в 983 р., поселився в печері Києво-Печерської лаври, викопаній Іларіоном, майбутнім митрополитом. Феодосій Печерський прийшов у Київ в 23 роки, вчився в Курську, став ігуменом, писав молитви, повчання, послання. Обидва причислені до лику святих. Навпроти Страстного монастиря на розі Тверської вулиці на місці колишнього Києво-Печерського подвір’я (XIV—XV століття) стояла церква Дмитрія Солунського, до якої в пушкінські часи полюбляли приїжджати на службу найбагатші і найзнатніші москвичі. З’їзд знатних богомольців іноді бував таким великим, що карети стояли вздовж Тверської та Тверського бульвару. Згадана церква славилася своїм хором, а в архітектурному плані цікава тим, що її шпилі поставлено на

шатрах і дзвіниця мала незвичну чотиригранну форму шатра середини XVII століття. Знесено в 1933 р., на її місці тепер стоїть житловий будинок № 17 з відомим магазином «Армения» і Квартирою-музеєм скульптора Коньонкова.

Шевченко йшов Тверською — однією з найстаровинніших у Москві, назва вулиці походила від назви дороги на Твер. «Тверь в Москву дверь», — стверджувало народне прислів'я. Споконвіку Тверська була парадною, ця почесна роль остаточно затвердилася за вулицею в XVII столітті, коли всі іноземні посольства проїжджали на Красну площу, в Кремль лише нею. З петровських часів Тверською відбувалися урочисті в'їзди в Москву імператорів та імператриць. Наприкінці XVIII — початку XIX століть Тверська від Охотного ряду до Садового кільця сформувалася як аристократично-громадська вулиця з дорогою і пишною забудовою, багатьма церквами і магазинами... В цей час її по праву можна було називати вулицею архітектора Матвія *Казакова*; за його проектами тут було зведено громадські будинки, садибні комплекси, розкішні особняки-палаци.

Незмінно привертав увагу гостей міста будинок Хераскова недалеко від Тріумфальних воріт, в якому знаходився *Англійський клуб* з відомими на всю Москву левами біля входу, і поет також звернув увагу на них.

Поруч із особняками, подібними до будинку Хераскова, довго залишалися на Тверській і старі дерев'яні будиночки. Та й ширина вулиці в межах Садового кільця не перевищувала 20 метрів, тобто вона була вужчою за сучасний Арбат. Згадаймо пушкінські рядки з «Евгения Онегина»:

... Уже столпы заставы
Белеют; вот уж по Тверской
Возок несётся чрез ухабы,
Мелькают мимо будки, бабы,
Мальчишки, лавки, фонари,

Дворцы, сады, монастыри,
Бухарцы, сани, огороды,
Купцы, лачужки, мужики,
Бульвары, башни, казаки,
Аптеки, магазины моды,
Балконы, львы на воротах
И стаи галок на крестах.

Відомий поет, князь Петро Вяземський у свою чергу залишив саркастичну строфу про післяпожежну Тверську:

...Здесь чудо-барские палаты
С гербом, где венчан знатный род.
Вблизи на курьих ножках хаты
И с огурцами огород.

Контрасти вулиці впали у вічі Віссаріону Бєлінському, який писав у статті «Петербург и Москва»: «Въезжая в первый раз в Москву, наш петербуржец въедет в новый для него мир... Ему покажут Тверскую улицу, и он с изумлением увидит себя посреди кривой и узкой, по горе тянущейся улице, с небольшой площадкой с одной стороны улицы, на которой самый огромный и самый красивый дом считался бы в Петербурге весьма скромным со стороны огромности и изящества домом, со странным чувством увидел бы он..., что между двумя довольно большими каменными домами скромно и уютно поместился ветхий деревянный домишко...»

Таким «петербуржцем» у Москві був у середині 40 рр. і сам Шевченко. Втім, Тверська дедалі більше набувала вигляду європейської вулиці, ставала центром світського й культурного життя. В розділі «Путешествие Онегина» Пушкін, описуючи приїзд свого героя в Москву, найперше відправляє його на Тверську вулицю: «В Москве очнулся на Тверской».

Шевченко йшов багатолюдною і гомінкою вулицею з кінця її, тобто вниз від Садового кільця, в очах миготіло від численних вивісок

магазинів одягу, взуття, ювелірних виробів, а також — табачних лавок і розмаїтих ремісників, включаючи «мозольного майстра». Можливо, поет відзначив для себе, що рекламні вивіски на Тверській ошатніші й грамотніші, ніж на інших московських вулицях. Принаймні, у москвознавця М.Давидова зустрічаємо стосовно того часу, коли поет і артист прогулювалися Тверською: «Тверская, в особенности же Кузнецкий мост достигли значительного прогресса в отношении внешности расположенных на них магазинов, но большинство торговых заведений и лавок на других улицах сохранило прежние допотопные вывески с неграмотными, нередко смешными надписями и картинками, наивно изображавшими сущность торгового предприятия…»

Коли в 40 рр. Шевченко бував у Москві, він мав справу в основному з лавками, хоча й тоді з'являлися перші магазини на Тверській і Кузнецькому мосту. В свідомості москвича магазин протиставлявся лавці як великий «європейський» заклад — дрібному, простонародному. Вже згаданий М.Давидов писав: «Магазины, в особенности на Тверской и Кузнецком мосту, приняли более элегантный вид, витрины их стали пышнее и заманчивее, архаичные вывески, если не исчезли, то поуменьшились на больших улицах».

Перед Шевченком яскраво рясніли дорогі вітрини розкішних крамниць. Вікна кондитерських магазинів були заповнені красивими, вишуканими картонками, художньо оформленими бонбоньєрками, а у вітринах «колоніальних товарів» приваблювали композиції з бляшаних банок чаю, какао і скляних банок кави з металевими кришками та прянощів. У центрі підіймалися конічні цукрові «голови» різного розміру, загорнуті в синій папір так, що стирчав лише білосніжний кінчик. Навкруги лежали пачки пиляного цукру-рафінаду в такому ж синьому папері. Вражали яскравим оформленням цукерки «від Ейнема»,

що користувалися тоді величезною популярністю. У винних магазинах впадали у вічі різні за розміром, кольором і формою пляшки всіляких настоянок, наливок, горілок, коньяків, лікерів, вин, шампанського. Пляшки розміщувалися за особливими правилами: ті, що з міцними напоями, виставлялися стоячими, а винні — лежали. В центрі вітрини можна було побачити величезний бутель з етикеткою нового сорту горілки або наливки, а навколо неї — пляшки звичайних розмірів з такою самою етикеткою. Ставили також винні бочечки, повернуті до вулиці денцем, на якому був напис із рекламою фірми...

Шевченко на все це не звертав особливої уваги, бо, кажучи його словами, як «чоловік іностранний», розглядав собі то церкви, то собори. На Тверській стояли два монастирі: Моїсеєвський і Воскресенський та чотири церкви — вже згадана церква Дмитра Солунського, Іллі Пророка, Спаса Преображенія, Василя Кесарійського. Цей грандіозний храм будувався з 1816 по 1830 рр., а трапезну й дзвіницю було прибудовано в 1845 р. Шевченко, мабуть, подивувався готелям з іноземними назвами — «Дрезден», «Париж» і «Рим» на Тверській, «Германия» в Козмодем'янському провулку, що примикає до Тверської, а ще рекламуються готелі на Петровці — «Лейпциг» і «Франция», «Лондон» в Охотному ряду. Онде біля «Дрездена» шкетний швейцар стоїть просто на вулиці, біля входу.

Зліва по ходу приваблював триповерховий будинок Козицької (тепер — гастроном «Єлісеєвський»), а також будинок Мусіна-Пушкіна та споруда Московського університетського пансіону, наріжна частина якого у вигляді ротонди фіксувала вигин вулиці. Шевченко вже проходив повз нього, коли відвідував Осипа Бодянського в Газетному провулку. Навпроти пансіону за огорожею парадного двору підіймався будинок Голіцина, збудований в 1760 рр. Вражав красою триповерховий

будинок, який збудував у петровські часи князь М.П. Гагарін (між проїздом Художнього театру і Тверською площею) в італійському стилі, з балконами і колонами.

Шевченко притишив ходу біля величного будинку московського генерал-губернатора. Він стояв осібно й вивищувався над сусідніми будівлями, повернутий фасадом до величної площі, спроектованої Матвієм Казаковим. Кажуть, що площу було задумано як плац для щоденного розводу варти. Проте невдовзі її було забудовано багатими спорудами з лавками й готелями, і вона перетворилася в міську площу з відповідною назвою — Тверська. Тепер у рідотній каші з розталого брудного снігу й сміття тут стояли пять-шість візників, а від тих, які хвацько проносилися вулицею зусібіч розліталася грязюка. На Тверській площі привертав увагу будинок купця Варгіна з аптекою і банком.

Вже внизу на розі Тверської та Охотного ряду Шевченкову увагу привернули кондитерська Педотті (пряники від Педотті були в московській моді якраз у 50 рр.) і булочна Весселя. Кажуть, що вони найкращі в Москві. Проте зупинятися не став, а перед його очима вже відкрилася панорама на Кремль і Манеж.

«Кремль оригінально прекрасний» (20 березня 1858 року)

Про свої враження від огляду Кремля з Щепкіним поет відразу записав ще після відвідання його з Щепкіним 19 березня: «**Я не видал Кремля с 1845 года. Казармовидный дворец его много обезобразил, но он всё-таки оригинально прекрасен**». Шевченка притягував Кремль, і 20 березня він уже сам знову «любувався старим красенем Кремлем». У цьому немає нічого незвичайного, так робили чимало гостей Москви. В ті часи багато з них шукали в кремлівських соборах духовного притулку й захисту, тут відчувалася жива серцевина

російської держави. Московський путівник шевченківської доби навчав: «Кремль не только сердце и душа нашей Москвы белокаменной, он то зерно, из которого развилось Русское царство».

В цей приїзд Шевченко докладно познайомився з Кремлем. Зайшов через Спаські ворота й відразу опинився перед будинком Вознесенського жіночого монастиря, його фасад у готичному стилі повернуто до просторої площі, що служила парадним місцем для розводу караулу. Поруч із Вознесенським монастирем — Архієрейський дім, де до зведення нового Кремлівського палацу жила імператорська сім'я. Вкотре зайшов у Великий Успенський собор, охопив чіпким поглядом суворий і величний інтер'єр, поважну стародавність, лики святих в іконостасі, перехрестився перед однією з головних святинь — іконою Володимирської Божої Матері, перед намоленими іконами Всемилостивого Спаса, Успіння Пресвятої Богородиці, упіймав обличчям слабе світло, що проникало згори через загратовані вікна.

Ледь затримався перед так званим Мономаховим троном, який, кажуть, стоїть тут уже понад три століття, його липове й горіхове дерево почорніло. Мономаховим або царським трон зветься тому, що на ньому зображені події з життя великого князя київського Володимира Мономаха, син якого князь Юрій Долгорукий заснував Москву, почав будувати місто, як фортецю… Гробниці, розташовані попід південною й північною стінами обійшов швидко. Гірко й іронічно всміхнувся до себе, згадавши, як у цьому соборі Борис Годунов, вінчаючись на царство, поклявся: «Бог мне свидетель, что в моём царстве не будет ни сирого, ни бедного». Та ще й рвонув на собі дорогу сорочку: «Отдам и сию последнюю народу».

Бодай кати їх постинали
Отих царів, катів людських.

Не міг поет не згадати тут, у Кремлі, про «коронованих катів», яких зневажав і ненавидів усім серцем, а ще картав зверхньою досадою: «Аж ось лихий царя несе».

Потім Шевченко вийшов на Царську площу, що тримала навколо себе святі собори, зрадів яскравому сонечку, постояв, насолоджуючись теплом, а потім пірнув у напівтемряву Архангельського собору. В ньому на початку XVII століття було поховано Бориса Годунова, а невдовзі витягнено з собору на дерев'яній колоді через спеціально зроблений пролом у стіні й перепоховано у Варсоноф'євському монастирі. Та собор залишався царською усипальницею, і вінценосні нащадки поминали тут своїх предків. Кажуть, що Архангельський собор мав у своєму володінні вісімнадцять тисяч кріпосних селян…

Задерши голову, поет стояв перед дзвіницею Івана Великого, яку добре пам'ятав ще з 40 рр. Якби він мав найновіший на той час «Путеводитель по Москве», то прочитав би про знамениту дзвіницю: «Она построена в 1600 г. царём Борисом Федоровичем (Годуновим. — В.М.) для занятия праздного народа, стекшегося в Москву во время свирепствовавшего тогда голода». Насправді в 1600 р. за Годунова дзвіниця була лише надбудована: «к первозданной высоте много прибавление сотвори и верх позлати». Дзвіниця досягла небаченої висоти — 81 метр (тоді найвища будова в Москві). В народі її називали «Годунов стовп». Голод у Москві лютував пізніше — в 1601-1603 рр.

У церковні свята саме за сигналом Івана Великого починали дзвонити в усіх московських церквах. До речі, з дзвоном Івана Великого в 1855 р., якраз під час присяги новому царю Олександру II, сталася прикра історія, яку зафіксував у своєму щоденнику скрупульозний Осип Бодянський:

«В Кремле, на Ивановской колокольне, во время звону по случаю присяги и потом к вечерне, вылетел Царь-колокол в окно со всего размаху и убил множество народа. Что за несчастье в такую пору! Дай Бог, чтобы без всякого предзнаменования!.. Колокол, упавший с Ивана Великого, называется Реут, в 2500 пудов. Несчастие случилось тотчас после присяги, в то самое время, когда митрополит сел в карету и ему захлопнули дверцу». 24 лютого він знову звертається до цієї події: «Бывши в Соборной Успенской палате, ходил смотреть из Гостунской церкви (йдеться про церкву Миколи Чудотворця Гостунського на Іванівській площі в Кремлі. — В.М.) на упавший колокол. Он пробил три потолка каменных и два деревянных. Колокол этот — воскресный, Реут, в 2400 пудов; упал в то время, когда уже кончилась присяга дворянства, а началась пониже, часов в 5…» Про цю неприємну для всіх москвичів подію записала в щоденнику і Шевченкова знайома Віра Аксакова: «Падение колокола в Москве произвело сильное смущение в народе... В самое время присяги новому государю упал колокол в 2000 пуд с Ивана Великого, продавил три этажа и остановился на земле... Как должно смутить это известие нового государя и всех в Петербурге!» Не виключено, що хто-небудь, скажімо, той же Бодянський або Щепкін розповів Шевченкові про цей епізод.

Сучасні джерела свідчать, що дзвін важив 1200 пудів, але Бодянський правильно зафіксував його назву — Реут (у просторіччі — Ревун). Його відлив у 1622 р. майстер Андрій Чохов, який створив і Цар-пушку. Падіння дзвону визнали поганою прикметою.

Про дзвін Івана Великого князь С.Голіцин згадував: «Первым, как двести лет подряд, ударил колокол на Иване Великом. Густой, низкий и могучий звук его разнесся по Москве, по окрестностям. И тотчас же все сорок сороков зазвонили радостно и благозвучно. Праздничный звон

сливался в едином порыве. Гудело везде — и ближе, и дальше. Казалось, само небо поет и славит Бога...» У Михайла Лермонтова читаємо: «О какое блаженство внимать этой неземной музыке, взобравшись на самый верхний ярус Ивана Великого…» Та Шевченко мимохідь згадував знамениту дзвіницю в абсолютно іншому, заземленому контексті: «Тілько вже не лічив ворон на Івані великому».

Взагалі Шевченко не захоплювався по-релігійному кремлівською територією, як це часто робили його московські сучасники, скажімо, той же Лермонтов, який писав про Кремль: «Он алтарь России…» Відомий москвознавець і письменник Михайло Загоскін писав: «Поглядите вокруг себя, как стройно и величаво подымаются перед вами эти древние соборы, в которых почивают нетленные тела святых угодников московских. О как эта торжественная тишина, это безмолвие, это чувство близкой святыни, эти изукрашенные терема царей русских и в двух шагах их скромные гробницы, — как это отрывает вас от земли, тушит ваши страсти, умиляет сердце..!»

Усе це не підносило поета над землею й не розчулювало його серце. У нього були свої погляди на московських царів і їхні святині. В березні 1858-го в щоденнику Шевченко виокремив негативною оцінкою лише збудований за його відсутності Великий Кремлівський палац. Поет ніби серцем відчував, що кожне креслення казармуватого палацу розглядав і затверджував ненависний Микола І. Цікаво, що Шевченкові характеристики головних московських творінь Костянтина *Тона* збігаються з оцінками відомого російського мистецтвознавця та критика Володимира Стасова, який писав: «Новый дворец в Кремле, тоже многомиллионная затрата, принадлежит совершенно одному пошибу с храмом Спаса: множество богатств, внешнемеханическое повторение некоторых народных сторон — а никакого истинного чувства русской

национальной архитектуры, никакого истинного таланта». В путівнику «По Москве», що вийшов у видавництві Сабашникових у 1917 р. за редакцією професора Миколи Гейніке, Кремлівський палац, подібно до Шевченка, названий казармою, здатною вразити лише малокультурного обивателя. В радянські часи москвознавець Олег Волков категорично й переконливо зазначав: «В Кремле были осуществлены казарменно-помпезные затеи Николая I, руками безвкусного архитектора К.А. Тона исказившего тот поистине сказочный облик кремлёвских ансамблей, о которых даёт представление скупой иконографический материал. Уже свидетели постройки Большого Кремлёвского дворца с негодованием писали о варварском разрушении палат и хором московских царей, стоявших на его месте».

Так що саме Шевченко, високо цінуючи стародавній Кремль, один із перших висловив і передбачив нищівні характеристики архітектурної споруди Тона на кремлівській території.

«Дуже невдалий величезний витвір» (20 березня 1858 року).

Так оцінив Шевченко храм Христа Спасителя, будівництво якого споглядав із Щепкіним з кремлівського пагорба 19 березня, коли й записав у щоденнику: **«Храм Спаса вообще, а главный купол в особенности безобразен. Крайне неудачное громадное произведение. Точно толстая купчиха в золотом повойнике остановилася напоказ среди белокаменной».** Нещадна й влучна характеристика.

Наступного дня — 20 березня — Шевченко один прийшов уже до самого храму: **«Полюбовавшися старым красавцем Кремлём, прошёл я к юному некрасавцу Спасу с целию посмотреть скульптурные работы. Но меня и на двор не пустили. “Не приказано”, — сказал сторож. Я ему не противоречил и возвратился в Кремль».**

Отже, побожний Шевченко не сприйняв архітектуру і естетику храму Христа Спасителя, що тоді вже майже двадцять років будувався за проектом архітектора Костянтина Тона в так званому російсько-візантійському стилі. Пам'ятаймо, що храм Христа Спасителя будувався як храм-пам'ятник, присвячений Вітчизняній війні 1812 р. Він вражав своєю висотою (понад 100 метрів), грандіозними масштабами та багатством не лише внутрішнього оздоблення й начиння, якого Шевченко не бачив, але й зовнішньою пишнотою.

Раніше не ставили запитання, чи бачив Шевченко будівництво храму в перші свої приїзди до Москви. На мій погляд, скоріше так, ніж ні. Нагадаю, що 7 липня 1857 року поет занотував у щоденнику таке: «**Видел сегодня во сне Москву, не встретил никого знакомых и храма Спаса не видал**». Тобто храм Христа Спасителя вже був для Шевченка московською реальністю. Втім, на початку 2009 року Борис Олійник у розмові зі мною потрактував цей поетовий запис абсолютно несподівано: Шевченків сон був пророчим, він побачив уві сні Москву, що вже втратила в 1931 р. храм Христа Спасителя. Що ж міг бачити Шевченко в середині 40 рр. XIX століття? Відомо, що в 1839-1853 рр. прокладалися цегляні стіни, бань, здійснювалося зовнішнє облицювання. В 1846 р. було зведено склепіння головної бані. На час екскурсії поета до храму в 1858 р. вже було встановлено металічні частини даху й бань та побудовано риштування всередині — проводилися штукатурні й лицювальні роботи внутрішніх стін і підлоги.

Скульптурні роботи на зовнішніх стінах храму велися з 1846 по 1863 рр., і на момент московського перебування Шевченка були в розпалі. Їх виконували відомі майстри Петро Клодт, Олександр Логановський, Микола Рамазанов. Російського скульптора Петра Клодта, як і Миколу Рамазанова, Шевченко знав ще з часу навчання в Академії мистецтв, а

зліпки з його творів прикрашали в ті роки поетову кімнату. Після повернення Шевченка з заслання між ними і Клодтом встановилися дружні взаємини. В 1860 р. Шевченко подарував Клодту свій естамп з картини Брюллова «Вірсавія» з написом: «Петру Карловичу Барону Клодту искренне уважающий Т.Шевченко 1860 года, сентября 4». Незадовго до смерті, на початку 1861 року Шевченко виконав за фотографією портрет Клодта. Професор Олександр Логановський уславився скульптурою «Парень, играющий в свайку» (1836), якій Пушкін присвятив вірш «Юноша, полный красы...» До речі, Шевченковий знайомий, художник Микола Осипов, повідомляючи навесні 1856 року поет про замовлення Логановському оздоблення храму Христа Спасителя, назвав цього скульптора «бездарним» і навіть писав, що той, «на щастя помер, не закінчивши роботи». Проте, відповідаючи Осипову, Шевченко не підтримав цю огуду, а Рамазанова назвав «достойнейшим художником»: «О, как бы мне хотелось взглянуть на эти колоссальные работы!» Таким чином, саме інтерес до творчої роботи російських скульпторів привів поета на будівництво храму.

Шевченкові не сподобалася показна величезність й офіційно-ритуальна велич храму Христа Спасителя, що пригнічувала старовинну білокам’яну навколишню Москву, недоречно ставши на місці колишнього Алексєєвського монастиря з його набожними мешканцями. (У Забєліна читаємо: «Когда в 1836 г. определено было на месте монастыря построить храм Христа Спасителя, то в 1838 г. при разборке монастырских храмов и при земляных работах для устройства фундамента новому храму были открыты разновременные монастырские кладбища...»). До речі, за переказом зневажена такою безцеремонністю ігуменя монастиря прокляла це місце і пророкувала, що тут ніщо довго не стоятиме. Храм справді стояв менше півстоліття.

Особливо дратувала Шевченка головна баня, що нагадувала йому золотий *повойник* на голові купчихи — пов'язку, яку здавна зодягали жінки під платок. Відштовхувала Шевченка відверта показушність, сказати б, імперська претензійність споруди, що не поєднувалася в його сприйнятті з Божим храмом.

Не слід забувати, що в той час храм стояв у риштуваннях, які було знято частково в тому ж таки 1858 р., коли «храм було закінчено начорно», а остаточно — в 1859-1860 рр. За сучасними оцінками, в час екскурсії Шевченка «храм Христа Спасителя став невід'ємною частиною історичного центру, що значно розширився». Втім, його будуватимуть і прикрашатимуть ще майже чверть століття після відвідин Шевченком. Принаймні, в тому вигляді, в якому його застав поет, храм значно програвав перед майбутньою завершеною спорудою.

Сучасна московська оцінка історичного призначення храму Христа Спасителя лише підтверджує далекоглядність і прозорливість Шевченка. Ось вона: «В формах, размерах, композиции прослеживается стремление превратить храм Христа Спасителя в главный храм Москвы и даже России. Ряд особенностей храма Христа Спасителя, уподобляющих его церкви святой Софии в Константинополе, свидетельствует о том, что он принимает на себя и роль главного храма православного мира, символизируя тем самым историческое предназначение России, афористически зафиксированное в формуле «Москва — Третий Рим»... Столь же последовательно представлена в храме Христа Спасителя система признаков, заставляющая видеть в нём ещё один великий христианский символ — Новый Иерусалим» (Москва 850 лет. Том 1. — М., 1996. С. 304).

Великий українець інтуїтивно відчув і рішуче засудив уособлену в храмі світову державно-імперську релігійну ідею. Тим паче, що її

гострий стрижень насамперед боляче ранив Україну. Недарма у сучасних москвознавців існує переконання, що «для Кремля храм виконує південно-західну тему (тобто, українську. — В.М.). Маніфестує візантінизм, таємно заздрячи ще й римському собору Святого Петра». До того ж у Шевченковій оцінці тодішнього будівництва храму сплелися воєдино невдоволення роботами Тона та відраза поета до російських царів — Миколи І, за якого почалося зведення храму і Олександра ІІ, в царювання котрого вже третій рік активно велося будівництво.

Між іншим, у червні 2005 року під покровом храму Христа Спасителя було відкрито пам'ятник Олександру ІІ, за царювання якого було прийнято сумнозвісні Валуєвський циркуляр (1863) та Емський указ (1876), спрямовані проти української мови й культури. В офіційній думці, що сформувалася вже після смерті Шевченка, Олександр ІІ називався «добрим царем», «царем-реформатором», «царем-визволителем». А Шевченко мав про нього зовсім іншу думку. В 1858 р. у вірші «Я не нездужаю нівроку...» поет уперше висловив своє ставлення до майбутнього «визволення селян» і «селянської реформи», до Олександра ІІ, а заодно й до «мурування» храмів. Не виключено, що йому згадався недавно бачений храм Христа Спасителя в Москві...

Добра не жди,
Не жди сподіваної волі —
Вона заснула: цар Микола
Її приспав. А щоб збудить
Хиренну волю, треба миром,
Громадою обух спалить,
Та добре вигострить сокиру,
Та й заходиться вже будить.
А то проспить собі небога
До суду Божого страшного!
А панство буде колихать,
Храми, палати муровать,

Любить царя свого п’яно́го,
Та візантійство прославлять,
Та й більше, бачиться, нічого.

Що й казати, Тарас Григорович був тонким цінителем архітектури й не любив творіння офіційного зодчого російських храмів Костянтина Тона. Втім, Шевченкова нещадна й влучна характеристика храму Христа Спасителя повністю суголосна з авторитетними оцінками відомих російських знавців. Скажімо, автор книги «Старая Москва» В.Нікольський вважав: «Ярким образцом тоновского стиля служит московский храм Спасителя (1839-1881). Это русифицированный Исаакиевский собор, гораздо более холодный и мёртвый, чем его петербургский образец. Ни Византии, ни древней Руси здесь нет и следов». Дореволюційний путівник «По Москве» Миколи Гейніке визначав смак архітектора Тона образливим епітетом «малорозвинутий». В довіднику зазначалося: ««Тон... византийский в основе храм снабдил чертами из древнерусского зодчества, но не выказал при этом достаточно таланта. Здание не поражает ни величественностью, ни стройностью линий... Холодом веет от высоких, преднамеренно гладких стен. Бедность замысла не скрашивается барельефами, опоясывающими здание». Письменник Михайло Дмитрієв так оцінював один із найбільших храмів Росії: «Это какое-то неуклюжее здание в виде индийского пагода, с шапкой в виде огромной луковицы или пикового туза... Странно, что деспоты и жестокие государи никогда и не имели вкуса к изящному: это доказывает история. Видно, изящное требует от души свойств мягких — истина, добро и красота имеют один источник». Москвознавець Ю.Шамурін вважав, що «храм Христа навсегда останется памятником времени, ставившего себе грандиозные задачи, но отмеченного печатью безвкусия» (Ю.И. Шамурин. Архитектура Москвы второй половины XIX в. — В кн. Москва и её окрестности. Архитектура,

история. — М.: Астрель, 2007. С. 352). Взагалі російська ліберальна громадськість сприймала творіння лейб-архітектора Тона в багнети. Зате сучасна російська офіційна література підносить Костянтина Тона: «Имя Тона превратилось в нарицательное. В сознании современников Тон стал синонимом зодчего, в мастерской которого «разыгрывается процесс всемирной истории», суть которого отождествляется с возрождением народности... Новый поворот в искусстве, связанный с именем Тона, был поворотом к народности и национальности».

В унісон з офіціозом завзято захищає нині Тона і його творіння москвознавець Лев Колодний, якому довелося піднятися на вершину храму Христа Спасителя разом із Юрієм Лужковим. Втім, абсолютно даремно стверджує він сьогодні, що "Костянтин Тон користувався в середовищі професіоналів незаперечним авторитетом". Це було зовсім не так. У запалі оспівування Тона Колодний не забув і про невдячного вихованця Петербурзької Академії мистецтв Шевченка, який посмів «метнуть стрелу в голову нового кафедрального собора». Колодний напучує: «Сравнивать Храм надо не с купчихой, а со строем богатырей в золочённых шлемах, или с крепостью из пяти башен».

Смішно, але Шевченка й досі намагаються повчати, як треба було йому думати про московські штуки...

До нас в науку! ми навчим,
Почому хліб і сіль почім!

Втім, інший сучасний москвознавець Олексій Митрофанов поділяє Шевченкову точку зору і навіть назвав розділ своєї книги про храм Христа Спасителя поетовими словами: «Купчиха в повойнике» (Алексей Митрофанов. Прогулки по старой Москве. Пречистенка. — М.: Ключ-С, 2008. С. 78). У книзі Митрофанова читаємо: «Якщо не брати до уваги розміри та інші кількісні характеристики храма Христа Спасителя, виходить, що він нічим особливим не примітний. Більше того, не надто

вдалий. Велика фігура — та дура». Автори сучасної книги про сто найбільших храмів у світі пишуть: «Будівля вражає своїми величезними розмірами, але зовсім не багатством задуму. В храмі Христа Спасителя древньоруські форми, запозичені з будівель невеликого розміру, збільшені в декілька разів, що привело до їх обважнення і немасштабності всієї споруди» (М.В. Губарева, А.Ю. Низовский. 100 великих храмов. — М.: Вече, 2004. С. 484).

Шевченко був абсолютно вільний у своїх уподобаннях і оцінках, як у Москві, так і в Києві. Скажімо, за словами Михайла Чалого, «єдина на той час скульптурна прикраса нашого Києва — пам'ятник св. Володимира, твір барона Клодта, нашому вимогливому художнику дуже не подобалась». Так само суворо ставився Шевченко до будівлі Інституту шляхетних дівчат архітектора Вікентія Беретті на Інститутській вулиці в Києві. У листі до М.Осипова 20 травня 1856 року писав: «Казармы, да ещё казармы самые неуклюжие, а местность — самая восхитительная, и так бесчеловечно обезображена…» Тож Шевченко не любив грандіозні споруди, що нагадували йому казарми.

Насамкінець, нагадаю, що Костянтин Тон був ректором Петербурзької Академії мистецтв, коли 31 жовтня 1860 року Шевченкові дали звання академіка. В цей день Тарас Григорович зробив дарчий напис на «Кобзаре» в перекладі російських поетів його дружині: «Елене Ивановне Тон. Искренний Тарас Шевченко. 31 октября 1860.».

«Зайшов до О.О. Сапожникова» (20 березня 1858 року)

Після відвідин будівництва храму Христа Спасителя 20 березня Шевченко продовжив прогулянку по Москві: **«…Возвратился в Кремль. Полюбовавшись ещё раз стариком, вышел я на *Ильинку* и потом на *Покровку*. Зашел к А.А. Сапожникову, моему спутнику из**

Астрахани до Нижнего. Болен, никого не принимает. И хорошо делает, потому что я весь облеплен грязью».

Де саме жив астраханський рибопромисловець-мільйонер Олександр Олександрович Сапожников (1833-1887) В документі того часу читаємо: «Сапожников Александр Александр. Комм. Сов. Поч. Гражд., 1 г. куп., Мясн. ч. на Маросейке, соб. д.». Отже, власний будинок комерційного радника, почесного громадянина, купця 1-ї гільдії Олександра Сапожникова знаходився в М'ясницькій дільниці міста на *Маросєйці* (на розі Армянського провулку і вулиці Маросєйки).

Будинок цей не зберігся, але місце, де він знаходився, легко побачити,пройшовши до кінця нинішньої Маросєйки, де тепер у № 17 знаходиться Посольство Республіки Бєларусь. Головний будинок міської садиби XVIII століття (є версія, що його автором був Василь Баженов) зберіг багате декоративне скульптурне вбрання середини XIX століття, яке бачив Шевченко, прямуючи до Сапожникова, бо його будинок знаходився навпроти, за Армянським провулком, де тепер починається Покровка.

У щоденниковому записі Шевченка, в якому зазначено, що відразу після Ільїнки він пішов *Покровкою*, немає помилки. Покровка, подібно до всіх радіальних вулиць Москви, починалася в давнину як дорога. В міру зростання Москви довжелезний шлях ділився на окремі відрізки-вулиці, які москвичі для зручності називали своїми, народними іменами. Скажімо, вже з XVII століття початок вулиці Покровка — від Ільїнки до Покровських воріт — називався в народі Маросєйкою, проте офіційно цю назву було прийнято лише наприкінці першої половини XIX століття.

Шевченко знав Сапожникова ще на початку 40 рр. у Петербурзі, коли навчався в Академії мистецтв, а дев'ятирічний Олександр, син багатого купця-мецената, брав у нього уроки малювання. Знайомство

відновилося 16 серпня 1857 року в Астрахані, коли Сапожников уже був астраханським купцем, рибопромисловцем-мільйонером. «Это уже был не шалун-школьник в детской курточке, которого я видел в последний раз в 1842 году. Это уже был мужчина, муж и, наконец, отец прекрасного дитяти. А сверх всего этого, я встретил в нём простого, высокоблагороднейшего, доброго человека». Після зустрічі Сапожников охоче запропонував Шевченкові каюту на пароплаві «Князь Пожарский», що доставив поета з Астрахані в Нижній Новгород. Вчорашній засланець був вдячний Сапожникову й за те, що в холодну ніч він одягнув його на пароплаві. «Александр Александрович, спасибо ему, предложил мне своё теплое пальто, брюки и жилет. Я с благодарностию принял всё это, как дар, ниспосланный мне свыше, и через минуту явился на палубе преображённым в настоящего денди. Бог да наградит тебя, мой добрый Саша, за это братски дружеское преображение!» В цих словах є деяка екзальтованість сприйняття вчинку Сапожникова, але Шевченка можна зрозуміти, він сам зізнавався, що відчував у перший час після казарми: «Простое человеческое обращение со мною теперь мне кажется чем-то сверхъестественным, невероятным». До того ж, Сапожников під час поїздки на пароплаві всіляко демонстрував увагу до Шевченка. 2 вересня 1857 року він навіть зробив запис у поетовому щоденнику :

Пятнадцать лет не изменили нас,
Я прежний Сашка всё, ты также всё Тарас.

Шевченко занотував щедре схвалення цих рядків: **«...А.А. Сапожников вдохновился и написал двустишие, грациозное и братски искреннее».**

Очевидно, що саме добра пам’ять про Сапожникова привела Шевченка до нього 20 березня 1858 року. Але той не прийняв поета. Покірне Шевченкове пояснення цієї відмови тим, що він був

«обліплений грязюкою», лише надає прикрому епізоду гіркої драматичності. Навіть, якщо Сапожников справді був хворий, він, безперечно, міг би виявити до поета елементарну людську увагу. Згадаємо, як через день Аксаков, який був справді хворий і нікого не приймав, дізнавшись про прихід Шевченка й Щепкіна, всупереч лікарській забороні, покликав їх до себе.

Мені згадався поетів запис у щоденнику 8 серпня 1857 року, коли він в Астрахані випадково натрапив на будинок Сапожникова, з яким ще не відновив знайомство: **«Не будь Александр Александрович Сапожников бриллиантовою звездою астраханского горизонта и безмездным астраханским метрдотелем, я зашёл бы к нему, как старому знакомому, но эти великолепные его недостатки меня остановили».** Шевченко таки добре знав людей... Але ж у випадку з Олександром Сапожниковим він врешті-решт помилився.

В «Літописі життя і творчості Т.Г. Шевченка», виданому в 1961 р. Миколою Ткаченком, Сапожников навіть не згадується. В «Літописі життя і творчості Т.Г. Шевченка» (1976), складеному Василем Анісовим і Єлизаветою Середою, записано, що 20 березня Шевченко «заходив до О.Сапожникова, А.Мокрицького...» З цього не видно, чим закінчився візит до Сапожникова, але ще більше дивно, що Петро Жур у літописі «Труди і дні Кобзаря», перераховуючи всі сюжети Шевченкового щоденника за 20 березня, вилучив історію з візитом поета до Сапожникова. Втім, це почалося ще з Олександра Кониського, який, схарактеризувавши Сапожникова в Астрахані як «людину просту, добру і високоблагородну», нічого не сказав про марну спробу Шевченка потрапити до багатія в Москві. В «Шевченківському словнику» (1977) також не дана оцінка вчинку Сапожникова. Тоді як ця історія, чи не

єдина в московський період, знову нагадала Шевченкові приниження, які він переживав упродовж довгих років.

Колись божились та клялись,
Братались, сестрились зо мною,
Поки, мов хмара, розійшлись
Без сльоз, роси тії святої.

За деякими даними відразу після заслання, зокрема в Нижньому Новгороді, у Шевченка «нервовість… виявлялася в хворобливих формах, іноді найнікчемніший випадок змушував його хвилюватися і плакати нерозважними сльозами, як дитину». Скоріше за все, це перебільшення, проте немає нічого дивного в тому, що поетова нервова система була розхитана, і він міг болісно реагувати на неприємні для нього ситуації.

На мій погляд, у випадку з Сапожниковим недосить говорити лише про брак будь-якої культури гостинності, а й про його безсовісне ставлення до поета. Адже й після повернення в Петербург той не захотів підтримувати знайомство з Шевченком. 4 травня 1858 року поет пішов до Сапожникова додому вже в Петербурзі: **«Я пустился к нему, застал его дома, но он меня не принял по случаю скорого обеда. Это меня немного сконфузило, я отряхнул прах от ног своих…»**

Втім, коли така ситуація склалася в Москві, Шевченко навіть залишившись наодинці з щоденником, не рефлексував, хоча у випадку з невдалим візитом до Сапожникова, він, очевидно, пережив приниження.

«Поволі поплентався до Мокрицького» (20 березня 1858 року)

«Расспросил у *будочника* дорогу к почтамту поплёлся тихонько к Мокрицкому». Мокрицький жив на *М'ясницькій* вулиці, якраз навпроти поштамту. Враховуючи те, що будочник, мабуть, показав найкоротшу дорогу, Шевченко, скоріше за все, вийшов на М'ясницьку через Армянський провулок і провулок Криве Коліно (Кривоколінний).

В цьому випадку в Армянському провулку він пройшов повз будинок Армянської гімназії, перетвореної в 1848 р. в Лазаревський інститут східних мов (нині тут знаходиться Посольство Вірменії). Затим у провулку Криве Коліно Шевченко проминув будинок (№ 4) російського поета Дмитра Веневитінова, в якому в 1826 р. Олександр Пушкін читав свого «Бориса Годунова». Менше вірогідно, що Шевченко вийшов на М'ясницьку через Чистопрудний бульвар. Як би там не було, Шевченко двічі побував на вулиці, яка довгий час вважалася кращою в Москві.

Що робив Шевченко у професора Мокрицького на цей раз? **«Отдохнул у него, полюбовался эскизами незабвенного друга моего, покойного *Штернберга*...»**

В очах Мокрицького, який уже десять років був академіком, вчорашній засланець міг прочитати німе питання про те, чому Шевченкова доля склалася так нещасливо... «Людина з таким талантом!» Що він відповів би? Та відомо що! Він уже відповів усім і на всі віки: «Я так її, я так люблю мою Україну убогу...»

«Пішов до уральського козачини Савича» (20 березня 1858 року)

Після відвідання Мокрицького, де Шевченко відпочив тілом і душею, поет **«пошёл к уральскому казачине Савичу».** Сам Микита Федорович *Савичев* згадував, що в Москві лише один раз бачився з Шевченком у художника Мокрицького. З Шевченкового щоденника випливає, що 20 березня він відвідав Мокрицького, а вже потім пішов до Савичева. Цю розбіжність пояснювали тим, що Шевченко і Савичев могли зустрітися у Мокрицького, а після цього разом піти до Савичева на його квартиру. Проте Шевченко, який зробив запис у щоденнику в той же день, не відзначив, що вони йшли вдвох. Він писав, що «пішов», а не

«пішли» до Савичева. Цікаво, що відразу після відвідин давнього знайомого Шевченко зайшов до *харчевні*, де напився чаю з *кренделями*, отже, Савичев особливої гостинності не виявив або Шевченко від неї відмовився.

Колишній офіцер Уральського козачого війська в своїх спогадах не приховував, що дружньої зустрічі з Шевченком у нього не вийшло: «Ні він, ні я не могли як слід приступити один до одного... Обірвалась десь поетична струнка, подолала важка дійсність ніжну натуру...» Насправді, важка дійсність якраз не подолала щиру й добру поетову натуру, навіть у щоденнику він не поскаржився на Савичева, хоча був грунтовно здивований тим, що Савичев не переслав йому книги, давно залишені Бодянським: **«Взял у него *летопись Велички*, которую он получил от О.М. Бодянского два года тому назад для пересылки и держал у себя, сам не знает, с каким намерением».**

Згадуючи про Шевченка, з яким він зустрівся в Новопетровському укріпленні, Савичев зазначав: «Ніколи Шевченко не промовив жодного слова нарікання на своє становище, ніколи я не бачив його сумним, зажуреним. Він був фізично міцний, рум'яний, погляд у нього був завжди ясний і одвертий». Зовсім інший опис зовнішнього вигляду і психічного стану Шевченка залишив Савичев після зустрічі з ним у Москві: «Худий, похнюплений, убитий фізично й морально...» Це варто з'ясувати. Передусім, немає жодних підстав говорити, що в московському березні 1858 року Шевченко був морально вбитий. Більше того, в той конкретний день — 20 березня — поет двічі зацікавлено «любувався» Кремлем і малюнками Штернберга, а ввечері у Станкевичів «весело, попросту побалакали про Україну». Проте саме в цей день Шевченко зітнувся також із абсолютною неповагою до нього з боку Сапожникова, а через пару годин — з незрозумілою байдужістю

Савичева до його прохання про літопис Величка. В цій конкретній ситуації вразливий поет цілком міг бути морально пригніченим і «похнюпленим», що й помітив Савичев.

«От Савичева зашел в *харчевню*, напился чаю с *кренделями* и *Страстным бульваром* вышел на *Дмитровку*. Потом к старому Пимену, и ровно в 4 часа пришёл домой».

Страстний бульвар, який однією алеєю простягнувся від Тверської до Петрівки, отримав свою назву від Страстного жіночого монастиря, до якого примикав. На часи Шевченка був молодим бульваром, існував трохи більше тридцяти років. Вулиця Дмитрівка (тепер — Мала Дмитрівка) свою назву пов'язує з дорогою, що вела в старовинне місто Дмитров. У 1890-1892 і 1899-1900 рр. на цій вулиці жив Чехов. Шевченко не згадав про Великий Путинківський провулок, але він обов'язково перейшов його по дорозі з Страстного бульвару на Дмитрівку. Провулок відомий з другої половини XVIII століття, на ньому й тепер знаходиться старовинна церква Різдва Пресвятої Богородиці в Путинках, яку Шевченко не міг не бачити. З Дмитрівки поет вийшов у *Воротницький провулок* через *Дєгтярний* або *Пименовський провулки*.

Отже, 20 березня Шевченко двічі побував у Кремлі, оглянув храм *Христа Спасителя,* через *Ільїнку* вийшов на *Покровку,* а потім — на *М'ясницьку* до Мокрицького, протягом шести годин він пройшов по московській грязюці кілька кілометрів, оглядав місто та його примітні пам'ятники, спілкувався зі сторожем на будівництві храму і *будочником*-поліцейським, *половим* у харчевні і слугою в будинку мільйонера, зустрівся з двома своїми знайомими...

«Вирушили до Станкевичів» (20 березня 1858 року)

Про вечір 20 березня Шевченко розповів у щоденнику:

«Вечером Михайло Семёнович был готов на новые подвиги, и мы отправились к Станкевичам. Весело, нецеремонно поболтали о Малороссии, о днях минувших, и на расставаньи В.А. (треба — А.В. — В.М.) **Станкевич подарил мне экземпляр стихотворений *Тютчева*».**

Шевченко з Щепкіним уже втретє відвідали родину Станкевичів на Великій Дмитрівці. Певно, це було зумовлено тим, що напередодні 19 березня, самого господаря не було вдома. Олександр Володимирович Станкевич (1821-1912) — брат Миколи Станкевича, біограф і видавець літературної спадщини Тимофія Грановського, друкувався в «Современнике», «Вестнике Европы», інших виданнях. Борис Чичерін писав: «Главным его (О.Станкевича. — В.М.) литературным произведением была биография Грановского, на которую он положил всю свою душу. Она может считаться образцовой по тонкости понимания, по верности изображения, по изяществу мыслей, чувств и формы». В 50-60 рр. у Олександра Станкевича збиралися прогресивні московські інтелектуали М.Кетчер, Є.Корш, Б.Чичерін, І.Забєлін та ін., тобто ті люди, з якими Щепкін прагнув познайомити Шевченка. Олександр Станкевич писав: «Тесный кружок друзей собирался часто вместе... В этом кружке образованных и одушевлённых живыми интересами людей нередко появлялись значительнейшие и даровитейшие из наших литераторов и артистов. Частым гостем бывал в нём М.С. Щепкин».

Сестра Олександра Станкевича і дружина Щепкінового сина Миколи Михайловича Олександра Щепкіна (Станкевич) згадувала, як Микола Михайлович випадково потрапив у Воронезьку губернію, де й познайомився з усією сім'єю Станкевичів: «Михаил Семёнович дал сыну

своему письмо к А.В. Станкевичу, с которым был знаком, случайно встретившись с ним в Одессе. Из рассказов А.В. Станкевича мы знали много подробностей о жизни Щепкина, с которым они часто и много беседовали вдвоём и купались в море».

Коли в другій половині 40 рр. сім'я Станкевичів жила у Воронежі, Щепкін передавав їм вітання через Миколу Михайловича: «Поклонись от меня Александру Владимировичу и всем Станкевичам, которых знаю и не знаю». В серпні 1848 року Михайло Семенович просив сина в листі в Одесу: «Поклонись Александру и Иосифу Станкевичам», а наприкінці 1849 року Станкевичі приїхали в Москву, поріднившись із Щепкіними: Микола Щепкін одружився з Олександрою Станкевич.

…В той березневий вечір у Станкевича говорили, як і скрізь, де з'являвся Шевченко, про Малоросію, а ще про «дні минулі». В цьому побіжному поетовому записі вчувається мені свідчення того, що Шевченко приходив у родину Станкевичів в 40 рр. Якщо це так, то поет побував тоді у Великому Афанасьєвському провулку, де в будинку № 8 тоді жили Станкевичі. Це — за два кроки від будинку, де нині знаходиться Культурний центр України в Москві.

Що ж до подарунка від Станкевичів, то за п'ять місяців до того Шевченко записав у свій щоденник: «...Я с наслаждением прочитал трёхкуплетное стихотворение Ф.Тютчева:

Эти бедные селенья,
Эта скудная природа —
Край родной долготерпенья
Край ты Русского народа!

Не поймёт и не заметит
Гордый взор иноплеменный,
Что скользит и тайно светит
В наготе твоей смиренной.

Удручённый ношей крестной,
Всю тебя земля родная,
В рабском виде Царь Небесный
Исходил, благословляя».

Шевченко сприйняв цей вірш в унісон із кращими російськими цінителями поезії. Скажімо, з приводу нього Іван Панаєв писав Івану Тургенєву в 1857 р.: «Неправда ли, это вещь, глубоко захватывающая за сердце?.. Вот какие стихотворения печатать приятно».

«Пустилися ми Москву споглядати» (21 березня 1858 року)

Про 21 березня 1858 року читаємо в Шевченковому щоденнику:

«В 10 часов утра не пешком, а в *пролетке* пустились мы с Михайлом Семеновичем Москву созерцать. По дороге заехали к сыну его Николаю. Выпили по стакану чаю и потягли далее. Заехали также по дороге к Кетчеру, встретили там Бабста. Кетчер подарил мне все издания своей компании, кроме своего перевода Шекспира, — он ещё в типографии. А Бабст подарил свою речь о умножении народного капитала, издание той же компании. Выпили у Кетчера по рюмке *сливянки* и поехали к Якушкину. Хозяина не застали дома, а милейшая хозяйка подарила нам по экземпляру портрета кн. Волконского, декабриста, и мы раскланялись...»

Отже, Щепкін, який не мав свого виїзду, найняв для друга прольотку. Сам він дорогу до театру долав, як правило, у спеціальному театральному ридвані — великій кареті, яку москвичі зневажливо називали драндулетом, або брав візників, які добре знали в обличчя поважного артиста.

Як свідчив Шевченко, друзі заїхали спочатку — до Миколи Щепкіна, який недалеко мав власний будинок (№ 5/2, не зберігся) у Міщанській дільниці на Троїцькій вулиці (назва від храму

Живоначальної трійці, відомого з XVI століття). Микола Щепкін мешкав тут уже десять літ, з 1848 р. Дерев'яний будинок стояв на розі Троїцької вулиці, а за ним простягався старий занедбаний садок «с вековыми вязами, клёнами, липами, большой яблоней и старой дикой грушей, полный сирени, шиповников и других кустов, цветущих с весны... Троице-Сергиевское подворье (тепер постоялий двір Троїце-Сергієвої лаври знаходиться поруч з Троїцькою вулицею, в 1-му Троїцькому провулку. — В.М.). примыкало к обширным пустырям, занятым огородами, выгонами, речкой... и непрерывными садами и пустырями, сливавшимися с полями перед Марьиной рощей, которая в те времена была действительно берёзовой рощей и местом для загородных прогулок... Одним словом, жили мы на краю какого-нибудь провинциального города, в садах и пустырях».

Ці спогади сина Миколи Щепкіна — Миколи Миколайовича Щепкіна — дають уяву про окраїнну Москву часів Шевченка, що значною мірою нагадувала напівселянські оази не так далеко від самого Кремля.

Мабуть, ця місцина припала до душі Шевченкові, який любив такі зелені куточки, тим паче в місті. Знаходячись у Новопетровському укріпленні, засланець зробив 14 липня 1857 року цікавий запис: «Вчера, как я сегодня узнал, несмотря на воскресенье и хорошую погоду, ни один из официю имеющих не появлялся на огороде. Странная, непонятная антипатия к благоухающей зелени. Они предпочитают пыль и несносную духоту в укреплении прохладной тени, цветам и свежей зелени на огороде. Непонятное затвердение органов». Якраз у цьому зв'язку поет виклав на папері свою порівняльну характеристику великоросійських і малоросійських сіл, за якою відчувається внутрішній аналіз ментальності та характеру росіян і українців: «В великороссийском человеке есть

врождённая антипатия к зелени, к этой живой блестящей ризе улыбающейся матери природы. Великороссийская деревня — это, как выразился Гоголь, наваленные кучи сырых брёвен с чёрными отверстиями вместо окон, вечная грязь, вечная зима! Нигде прутика зелёного не увидишь (Шевченко мав на увазі зображення сіл, зокрема Манілова й Плюшкіна, в «Мёртвых душах». — В.М.), а по сторонам непроходимые леса зеленеют. А деревня, как будто нарошно вырубилась на большую дорогу из под тени этого непроходимого сада... **В Малороссии совсем не то. Там деревня и даже город укрыли свои белые приветливые хаты в тени черешневых и вишнёвых садов. Там бедный неулыбающийся мужик окутал себя великолепною вечно улыбающеюся природою и поёт унылую задушевную песню в надежде на лучшее существование».**

В повісті «Капитанша» зустрічаємо подібне порівняння: «Не успеешь переехать границу Орловской губернии, как декорация переменилась… В первом селе Черниговской губернии уже беленькие хатки, соломой крытые, а не серые бревенчатые избы. Костюм, язык, физиономии — совершенно всё другое. И вся эта перемена совершается на пространстве двадцати вёрст. В продолжение одного часа вы уже чувствуете себя как будто в другой атмосфере».

Тут доречно буде згадати Шевченкових друзів Осипа Бодянського й Михайла Щепкіна, які знали й любили українську народну пісню. За свідченням знайомого Щепкіна М.Соколова, «говоря о песнях Малороссии, М.С. заметил, что грусть их отличается от грусти русских песен какою-то мощною энергией и переходом к широкому раздолью, смеющемуся над тяжкой бедою». Бодянський, який у 1837 р. захистив магістерську дисертацію про народну поезію слов’ян, наголошував, що «пісня — щоденник українця», його душа. З цього приводу він влучно

використав у дисертації народне прислів'я: «Москаль — до читання, ляшок — до скакання, а наш брат козак — до співання».

Щепкін добре знав українську вдачу й часто-густо в своїх анекдотах-розповідях акцентував якусь її характерну рису. Скажімо, М.Соколов записав таке: «М.С. рассказал анекдот о хохле, который вез какого-то господина. Этот, желая ехать скорее, бил ямщика-хохла. Последний, несмотря на удары, не только не погонял лошадей, но даже не оглядывался назад. Лишь версты за полторы до станции он пустил коней во весь опор. Господин устыдился, что бесчеловечно поступал с таким бесчувственным человеком. На станции, когда ямщики спросили хохла, каков проезжий, он спустил с плеч рубашку и, показывая синяки от ударов, сказал: "Бачьте якій!" Проезжий спросил его, отчего ж он не ехал скорее. Ямщик добродушно отвечал: "Да ни хотилось", — и получил целковый на водку».

Ніби продовжуючи Шевченкову порівняльну характеристику, через сорок років Іван Бунін в оповіданні «Казацким ходом» писав: «Хохлы мне очень понравились с первого взгляда. Я сразу заметил резкую разницу, которая существует между мужиком-великоросом и хохлом. Наши мужики — народ по большей части измождённый, в дырявых зипунах, в лаптях и онучах, с исхудалыми лицами и лохматыми головами. А хохлы производят отрадное впечатление: рослые, здоровые и крепкие, смотрят спокойно и ласково, одеты в чистую, новую одежду».

Цікаво, що знайомий Шевченкові Забєлін, проводячи археологічні розкопки в Україні, зафіксував у записній книжці таке своє спостереження:

«Русский диче хохла. Девушка хохлушка принесла нам цветов и носила каждый раз. От русской этого не жди, в ней нет того эстетичного

чувства, чувства любви, какими наиболее наделены хохлушки, нежное чувство, а у русской свиноватое, сальное, циническое».

Було б нерозумно сприймати ці слова буквально, проте йдеться про важливі й дорогі Шевченкові риси ментальності українського народу. З цього приводу дуже схоже висловився пізніше Максим Горький, який у 1916 р. говорив: «Для мене ясно, що душа українця, яка росте й купається в яскравих і гарячих промінням полудня, є і мусить бути... багатшою, в ній мусить бути більше барв, значить і культура, яку ця душа творить, повинна бути багатшою, різноманітнішою, гармонійнішою... Я переконаний, що культура українського народу по суті своїй вище великоруської...»

Від Миколи Щепкіна друзі поїхали на *3-ю Міщанську*, де жив Микола *Кетчер* (сучасна адреса — вулиця Щепкіна, 44). Михайло Семенович розповів, як п’ять років тому друзі вирішили купити безсрібнику Кетчерові житло. Утворили спеціальний комітет, до якого ввійшли Тимофій Грановський, доктор медицини, професор Московського університету Павло Пікулін, син Михайла Семеновича Микола Щепкін. Зібрали гроші серед московських друзів, чималу суму — тисячу рублів — дав Кузьма Солдатьонков, свій вклад зробив Іван Тургенєв… Вибрали цей затишний будиночок з садом на тихій, зеленій Міщанській, і 1854 р. Кетчер із друзями вже зустрічався у ньому. Щепкін зізнався Шевченкові, що й сам хотів би жити тут, поруч із другом. Справді, в 1859 р. сім’я Щепкіна поселилася навпроти Кетчера (тепер — вулиця Щепкіна, 47, тут знаходиться *Будинок-музей М.С. Щепкіна*). Будинок Кетчера стояв недалеко від церкви Філіппа Митрополита.

Микола Кетчер подарував Шевченкові книги вже згаданого видавництва «К.Солдатьонков і М.Щепкін», в діяльності якого брав організаційно-редакторську участь. Після смерті Шевченка залишились

подаровані йому тоді «Сочинения Т.Н. Грановского» (М., 1856); «Стихотворения Н.Огарёва» (М., 1856); «Стихотворения А.Полежаева» (М., 1858) та ін. На жаль, Шевченкові знову не поталанило з Кетчеровими перекладами Шекспіра, бо друге видання зібрань «Драматических сочинений В.Шекспира. Перевод с английского Н.Кетчера...» ще знаходилося в друкарні.

Іван *Бабст* також мешкав на 3-й Міщанській вулиці, поблизу церкви Філіппа Митрополита і будинку Миколи Кетчера. Ось чому Шевченко застав у нього Бабста.

Від Бабста Шевченко отримав у подарунок його працю «О некоторых условиях, способствующих умножению народного капитала. Речь, произнесённая 6 июня 1856 г. в торжественном собрании императорского Казанского университета» (М., 1857). Ця промова професора Казанського університету звернула на себе громадську увагу, в ній Бабст особливо яскраво виявив себе палким і переконаним поборником реформи. Він обстоював ліквідацію станових привілеїв і потребу всіляко дбати про освіту широких народних мас. Влада була незадоволена промовою вченого, проте широкий резонанс навколо неї сприяв тому, що Бабст був обраний на кафедру політичної економії Московського університету.

Далі поет і артист поїхали до Євгена *Якушкіна*, з яким Шевченко нещодавно познайомився. В «Коментарях» до 5-го тому Повного зібрання творів Т.Шевченка зазначено, що «Є.І. Якушкін мешкав у 1-му кварталі Міщанської дільниці, в будинку Абакумова. Тепер це проспект Миру». Як відомо, проспект Миру проходить колишньою 1-ю Міщанською вулицею. Проте Шевченко ще в 1856 р. отримав адресу Якушкіна: *«Евгению Ивановичу Якушкину в Москву — на 3-ей Мещанской, у Филиппа Митрополита, в доме Абакумовой».* Отже,

домовласницею була жінка, і мені вдалося знайти її: «Абакумова Екат. Иван. Чинов. 5 класса, на ул. 3-й Мещанской». Тобто, Євген Якушкін жив на тій же вулиці, що й Микола Кетчер, Іван Бабст, а з 1859 р. — Михайло Щепкін.

Таким чином, на 3-й Міщанській жила ціла колонія інтелектуалів, у тому числі настроєних опозиційно до влади. Скажімо, Кетчер і Якушкін числилися в документі, складеному якраз у 1858 р. за особистою вказівкою імператора — «Список підозрілих осіб у Москві». Таємна поліція доповідала, що в будинку на 3-й Міщанській у Кетчера «проходять зборища з недобрими замислами». Як у Воротницькому провулку, так і на 3-й Міщанській вулиці, поліція стежила й за сім'єю Щепкіна, який разом зі своїм сином Миколою Михайловичем також входив до «почесного» списку підозрілих москвичів із 30 осіб. Про Михайла Щепкіна в ньому говорилося: «Желает переворотов и на всё готовый». Про «временного купца, книгопродавца» Миколу Щепкіна зазначалося, що він «действует одинаково с отцом». Ніяких переворотів батько й син не готували, але поліційні оцінки самі собою є цікавими й показовими.

У Якушкіна двох друзів зустріла його молода дружина Олена Густавівна (дівоче прізвище — Кноррінг), яка вийшла заміж за Якушкіна десять років тому і відразу стала вірною помічницею, жила широкими гуманітарними інтересами чоловіка. Портрет князя Сергія Волконського був одним із літографованих портретів, які видав Євгеній Якушкін. Ці портрети не продавалися, вони поширювалися лише між людьми, що користувалися довір'ям господарів. Подарунок викликав у Шевченка жвавий інтерес і був ніби передвісником того, що через кілька днів поет зустрінеться і познайомиться з самим Сергієм *Волконським*.

«Поїхали до Забєліна» (21 березня 1858 року)

Після відвідин оселі Якушкіна друзі виїхали з 3-ї Міщанської вулиці на Садову й попрямували... Читаємо у Шевченка:

«... Мы раскланялись и поехали к *Красным воротам*, к Забелину. Это молодой ещё человек, самой симпатической кроткой физиономии, обитающий не в квартире, а в библиотеке. Он не совсем здоров, и я не решился просить его показать мне *Оружейную палату*, где он служит помощником *Вельтмана*».

Насправді, Іван Єгорович Забєлін (1820-1908) працював в Оружейній палаті, яку очолював Олександр Вельтман, у 1837-1852 рр. і, до речі, в 1848 р. він опублікував збірник документів: «Малороссийская переписка, хранящаяся в Московской оружейной палате, открытая соревнователем Императорского общества истории и древностей российских при Московском университете Иваном Забелиным». У збірнику містилися понад 20 невідомих архівних документів 1653-1658 рр., в тому числі кілька листів Богдана Хмельницького і всього Війська запорізького та писаря Війська запорізького Івана Виговського до патріарха Московського і Всея Русі Никона та ін.

Характерно, що до друку цей збірник підписав Осип Бодянський. Можливо, саме Бодянський, у якого Тарас Григорович був 18 березня, порадив йому познайомитися з Іваном Забєліним. Втім, Забєліна також добре знали Михайло Щепкін і його сини. Вважаючи себе вихідцем із «сфери інтересів мужицьких», Забєлін наприкінці 40 рр. увійшов до кола московських інтелектуалів, яких називав «сферою передових людей суспільства»: Щепкіни, Іван Бабст, Євген Корш, Микола Кетчер, Іван Крузе, Олександр Станкевич, Борис Чичерін та ін. Це були люди, з якими в Москві познайомився Шевченко. В щоденнику Забєліна не раз читаємо: «Приехали от Щепкина, звали обедать»; «Обедал у Щепкина»;

«Обед у Щепкина»... В листі Миколи Щепкіна до батьків із Риму в Москву на початку 1854 року зустрічаємо прохання: «Попеняйте Забелину, что по сию пору от него ни строки». Того року Забєлін відпочивав на дачі у Щепкінового сина Миколи Михайловича в селі Никольському під Москвою. Відомий культурний діяч кінця XIX століття Володимир Нелідов справедливо відносив Івана Забєліна до «справжніх аристократів, духовної знаті народу».

Разом з тим, Іван Забєлін не був настільки близький Михайлу Щепкіну, щоб артист зініціював поїздку до нього, як це було, скажімо, у випадку з Олександром і Оленою Станкевичами чи Миколою Кетчером. Напевне, познайомитися з Іваном Забєліним поетові порадив Осип Бодянський, у якого Тарас Григорович був 18 березня. Шевченко, мабуть, попросив Михайла Семеновича заїхати до Забєліна, відвідати Оружейну палату, що була збудована в 1849-1851 рр., коли Шевченко перебував на засланні. Оружейна палата відкрилася 1851 р. і стала першим загальнодоступним історичним музеєм у Москві. «Путеводитель по Москве», виданий у 1856 р., пояснював: «Оружейная палата, построенная в 1806 году, обращена теперь в казармы, а вместо неё возведена новая близ Боровицких ворот. В ней хранятся сокровища Царского дома и разное оружие, начиная с древнейших времён».

Щепкін з радістю погодився супроводжувати друга, проте він не був у цій сфері професіоналом і не міг бути справжнім гідом. Зауважу, що бажання відвідати Оружейну палату Шевченко висловив 21 березня, тобто вже після того, як побував у Кремлі з Щепкіним 19 березня і двічі самостійно — 20 березня. Тоді, як і тепер, Оружейну палату краще відвідувати в супроводі знавця скарбів-старожитностей, яким і був Олександр *Вельтман*, і Шевченко це добре розумів. Здається, це той випадок, коли найбільше йому допоміг би Бодянський, який обожнював

Кремль буквально з першого погляду, тобто зі студентської лави. В щоденнику славіста знаходимо розповідь про те, як він організував показ кремлівських пам'яток сербо-хорватському письменнику, графу Орсату Медо Пучичу в червні 1852 року: «Он осматривал со мной Оружейную палату и Царский дворец, которые показывал А.Ф. Вельтман…» Якраз те, про що мріяв і Шевченко!

Історику й археологу, знавцеві Москви Івану Забєліну було тоді 38 років, і хоча Шевченко народився всього на шість років раніше, виглядав набагато старшим. Тарасу Григоровичу залишилося жити всього три роки, а Забєліну — півстоліття.

Чесно кажучи, запис Шевченка про те, що вчений жив у бібліотеці, спочатку здався мені неточним, адже бібліофіл і книжник Іван Забєлін міг обжитися в бібліотеці, як удома, а Шевченко сприйняти це його постійним помешканням. У кількох адресних книгах Москви, в тому числі за 1857 р., давалася конкретна адреса Забєліна: «Забелин Иван Егор., К. Рег., Преч. ч., у Покрова, в Денежн. пер. д. Дворцов. Конторы». Тобто, *колезький реєстратор* Іван Єгорович Забєлін жив на Арбаті, в Пречистенській дільниці, в Дєнєжному провулку, біля церкви Покрови Пресвятої Богородиці в будинку *Московської двірської контори*, де працював довгий час помічником архіваріуса (з 1848 р.) і архіваріусом (з 1856 р.). Будинок, у якому жив Забєлін, знаходився на розі Дєнєжного і Великого Левшинського провулків (№ 1/8); в 1835 р. його придбала Московська двірська контора для квартир своїх службовців. В ньому жили також архітектор Є.Д. Тюрін, історик С.М. Соловйов, письменник О.Х. Вельтман та інші відомі москвичі. Цей будинок було зведено на початку XIX століття в класичному стилі, й він вирішував архітектурне завдання — візуально закріплював ріг двох провулків.

Скрупульозність, з якою вів Шевченко щоденник у Москві, спонукала мене до повного з'ясування цього питання. Виявилося, що Тарас Григорович був точний. Забєлін мав таки постійне помешкання за адресою, названою поетом, — біля Красних воріт. В «Книге адресов жителей Москвы» К.Ністрема за 1858 р. адреса Забєліна називається двічі (як архіваріуса Московської дворцової контори і як редактора «Губернських відомостей»): «Забелин, Ив. Егор., Тит. Сов., в Запас. Дв. у Красных ворот»; «Забелин Иван Егор., у Красных вор., в Запасном Дворце». Що таке Запасний палац? Це великий будинок на розі Земляного валу і Нової Басманної вулиці біля Красних воріт, що входив до відання Московської двірської контори, в ньому й знаходився архів контори, в якому працював Забєлін, а також «квартири посадових осіб» (О запасном дворце в Москве//Русский архив. 1897, № 2. С. 328-329), в одній з них, наповненій книгами, і жив архіваріус (вул. Нова Басманна, 2, перебудований; тепер на розі Нової Басманної та Садової знаходиться Міністерство шляхів).

На час знайомства з Шевченком самоук Іван Забєлін уже мав репутацію серйозного дослідника і був автором понад 40 публікацій (усього науковий доробок вченого складає понад 200 книг і статей). За словами Бориса Чичеріна, «це був справжній московський самородок, цілісна, міцна і здорова російська натура». Незадовго до зустрічі з Шевченком, у 1857 р. Забєлін дав згоду на роботу в Імператорській археологічній комісії, очолюваній графом Сергієм Строгановим, що контролювала всі археологічні розкопки в країні. В нещодавно вперше виданих щоденниках Забєлін про це записав так: «30 декабря... Граф Строганов пригласил меня в этот день... Где вы, Забелин, служите. Первый вопрос. — В Дворцовой конторе архивариусом — должность не рельефная, но покойная и даёт возможность заниматься. — Ведь вы еще

преподаёте в межевом институте? (З 1853 р. Забєлін читав історію і археологію межової справи в Костянтинівському межовому інституті. — В.М.). Государь мне поручил всю археологическую часть... Я хочу составить Комиссию. Вы не откажетесь? — Помилуйте, ваше сиятельство, вы меня осчастливите...»

В Археологічній комісії Забєліну було доручено розкопки курганів в Малоросії. В травні 1861 року вчений записав у щоденнику: «Итак, курган есть тайна-могила. Каждая могила есть тайна, она тем и интересует. И она даже внешне это выражает... Малоросс скоро почувствовал родственную связь своего сердца с могилою. Он воспел её в песнях... Он олицетворил её. ”Ой, у поли могила с ветром говорила”». Ніхто не оспівував козацькі могили краще за Шевченка... В щоденнику Забєліна зустрівся мені й такий «український сюжет». У січні 1860 року він обідав з Олександром Пипіним у Миколи Чернишевського (обох знав Шевченко): «Разговаривали о государственности и народности, о принципах соловьевой истории и костомаровских лекциях. Я сказал, что у Костомарова взгляд казацкий. Чернышевский отстаивал казачество как элемент, погибший от самодержавия». І ще зафіксоване спостереження Забєліна: «В Киевской губернии у крестьян рубашки — на груди м е р е ж е н». Український сегмент наукових інтересів Івана Забєліна було відзначено вшануванням його в 1871 р. ступенем почесного доктора історії Університету св. Володимира в Києві.

Забєлін — один із організаторів і фактичний керівник Історичного музею. Саме цьому музеєві було передано всі колекції Забєліна, стародруки та його рукописи, а понад десять тисяч книг із особистої бібліотеки знаходяться тепер у Російській державній історичній бібліотеці. Деякі з них, з екслібрисом «Библиотека Ивана Егоровича Забелина», використовувалися в роботі над цією книгою.

Дізнавшись про вихід у світ щоденника і записних книжок Забєліна, відразу кинувся переглядати їх. Проте, на жаль, ім'я Шевченка в цих документах не згадувалося. Що стосується 1858 р., то Забєлін зробив у щоденнику лише один запис якраз незадовго до зустрічі з Шевченком: «С 17 на 18 января, с пятницы на субботу заболел сильно и опасно воспалением лёгких и теперь 10 февраля еще не схожу с постели» (И.Е. Забелин. Дневники. Записные книжки. М.: Издательство им. Сабашниковых, 2001. С. 37, 42, 56, 269). В хворобливому стані Забєлін був і під час зустрічі з Шевченком, що той помітив і відзначив у щоденнику. Звертає на себе увагу поетова тактовність: він не насмілився турбувати Забєліна, хоча, напевне, сподівався саме разом з ним подивитися Оружейну палату. Разом з тим, зустріч із істориком наштовхує на думку про те, що Бодянський чи Щепкін або хтось з їх оточення, могли розповісти Шевченкові про згадану вже публікацію Забєліним документів з епохи Богдана Хмельницького, чим поет постійно цікавився. Шевченко також мав, очевидно, інформацію про те, що молодий учений досліджував історію Москви.

Зокрема, друзі Забєліна знали, що в 1855 р. його було нагороджено великою княгинею Оленою Павлівною діамантовим перснем зі смарагдами за створення проекту огляду історії московської старовини та історичного пояснення плану Москви. «Вы хорошо знаете Москву и её старину», — зауважила при першій зустрічі княгиня. — «Не смею о себе ничего говорить, а могу только сказать, что я давно уже занимаюсь русской стариною, а так как старина в Москве, то знаю и Москву», — з гідністю відповів учений. Нагадаю, до речі, що саме Забєліну належить капітальна праця «История города Москвы», написана за дорученням Московської міської думи у 80-90 рр. XIX століття.

В пам’ять про Забєліна в 1961 р. в Москві було названо його іменем вулицю (тепер — Басманний район міста).

Від Забєліна Щепкін і Шевченко поїхали М’ясницькою на Велику Луб’янку в книгарню Миколи Щепкіна, і тут поет розстався зі своїм чичероне. Скоріше за все, сталося це тому, що Тарас Григорович хотів увечорі зайти до Максимовичів, які жили неподалік, а у Щепкіна були інші плани.

Підсумовуючи день, який провів із Щепкіним 21 березня, Шевченко записав у щоденнику:

«Грешно роптать мне на судьбу, что она затормозила мой поезд в Питер. В продолжение недели я здесь встретился и познакомился с такими людьми, с какими в продолжение многих лет не удалось бы встретиться. Итак, нет худа без добра».

Вкрай важливе поетове зізнання!

«Вечір провів у своєї милої землячки М.В. Максимович» (21 березня 1858 року)

В поетовому щоденнику читаємо: **«Вечер провёл у своей милой землячки М.В. Максимович. И несмотря на Страстную пятницу, она, милая, весь вечер пела для меня наши родные задушевные песни. И пела так сердечно, прекрасно, что я вообразил себя на берегах широкого Днепра. Восхитительные песни! Очаровательная певица!»**

Скільки в цих словах притишеної туги за домашнім вогнищем і жіночим теплом. А ще більше — за рідною Батьківщиною, за Україною, за Дніпром...

Дніпро берег риє-риє,
Яворові корінь миє.
Стоїть старий, похилився,
Мов козак той зажурився.
Що без долі, без родини
Та без вірної дружини,
І дружини, і надії
В самотині посивіє!

У спогадах Григорія Честахівського є цікава розповідь про те, як він в Петербурзі привів до Шевченка кріпосну дівчину з України, яка позувала художнику для картини «Дві дівчини». Тарас Григорович радів з того, що вона нагадала йому про Україну: «Як пташка з божого раю, нащебетала мені в серце теплим, легким духом, пахучими нивами, запашистим квітом вишневих садочків й трави зеленої, як побачив чистісіньку свою людину, почув рідну мову. Ох, Боже мій, коли б скоріш літо, помандрую на Вкраїну, дуже закортіло».

Милостивий, Ти до мене добрий:
Плакуном нехай не поросте
Та дорога, за якою — обрій,
Україна, дівчинка і степ…
Любов Голота.

Під час березневих зустрічей з Максимовичем Шевченко залишив автографи вірша «Весенний вечер» («Садок вишневий коло хати...») та поезій «Пустка» («Заворожи мені, волхве...») і «Муза». Скоріше за все, Максимович сам попросив про це, оскільки він виявляв намір надрукувати декілька поезій Шевченка в журналі «Русская беседа» (до цього журналу було подано тоді повість Шевченка «Прогулка с удовольствием и не без морали»).

Максимович побував у домі Щепкіна 26 березня, але не застав уже Шевченка, той вранці рушив на вокзал. Тоді він відправив у Петербург (через Григорія Галагана) листа: «Приїздив до тебе, по слову твому в

дев’ять і привозив тобі «Гуся» (мається на увазі так званий бартенєвський (неповний) список Шевченкового «Єретика». — В.М.), і твого, і нашого, да тебе, лебедика, вже не застав. Бувай же здоровенький, на все добре — і пощасти тобі Боже!.. Посилаю тобі з паном Галаганом твого «Гуся» і мою тобі застольну віршу і отношеніє в контору «Русской Беседы» ... чтобы тоби доставили «Беседу» нашу за два прежние годы и за сей 1858 год. Не забувай же земляка свого щирого М.Максимовича».

Шевченко не забував, листувався з Максимовичем і продовжував захоплюватися його дружиною: «Коли б така у мене була жінка — повінчався б да й умер». До речі, поетова захопленість Марією Максимович була відомою в московському товаристві. Зокрема, Віра Аксакова писала 26 березня 1858 року: «Говорят Максимовичка особенно мила между хохлов, и Шевченко от неё в восхищении». Саме Марію Василівну поет просив ще в Москві допомогти йому одружитися. 22 листопада 1858 року нагадував їй у листі: «Вельми і вельми шанобная і любая моя пані Мар’є Васильєвно!.. А ви, мабуть, уже і забули мою просьбу? То я ж вам нагадаю. Я вас просив, щоб ви мене оженили. Оженіть, будьте ласкаві! а то як ви не ожените, то й сам Бог не оженить, так і пропаду бурлакою на чужині». В цих рядках якась особливо гірка жартівливість, а ще більше — приреченої пророчості, бо ж так і сталося...

До цього листа Шевченко додав рукопис свого вірша «Сон» («На панщині пшеницю жала…») і все це передав Марії Василівні через Максимовича, який у неопублікованому листі до дружини 25 листопада писав із Москви таке: «Дома нашёл я письмо от Тараса, который прилагает и тебе письмецо со стихами, которые при сём посылаю… Пришли ко мне ответец к нему, в котором подякуй ему за его гарный “Сон”, который, даст Бог, а таки сбудется; подякуй за его память и ласку

к тебе и пообещай, що ты будешь ему шукать и выглядать дружину, як червоной калины, абы только прибував на берега днепровские» (Відділ рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, ф. 32, № 8, арк. 1зв.).

Марія Максимович точнісінько так і написала в листі до Шевченка 21 грудня 1858 року: «Спасибі Вам за гарний Ваш “Сон” і за Вашу пам'ять обо мне… Ви думали, що я і забула, чого Ви мене просили, а я зовсім і не забула, думаю, якби мені Бог поміг Вам найти гарну квіточку для нашого любимого і гарного українця. Глядіть же, приезжайте до нас, будемо Вас ждать. Ще раз дякую за дуже гарний “Сон” і за пам’ять Вашу...» 25 березня наступного року, тобто через рік після знайомства в Москві, Шевченко писав до Марії Максимович: «Спасибі вам, моє серденько, що ви мене згадуєте і не забуваєте моєї просьби. Як Бог поможе мені до мая місяця кончить мої діла з цензурою, то насиплю повну кишеню грошей та й чкурну через Москву прямо на Михайлову гору... Як Бог та ви поможете,то, може, й одружуся. Якби-то так сталося, дуже добре було б. Аж страх обісіло вже мені бурлакувати...» А 10 травня знову звертався до Марії Максимович з тією ж сумною жартівливістю: «...Посилаю вам свій портрет, тілько, будьте ласкаві, не показуйте портрет дівчатам, а то вони злякаються, подумають, що я гайдамацький батько, та ні одна й заміж не піде за такого паливоду. А тим часом одній найкращій скажіть тихенько, щоб рушника дбала та щоб на своєму огороді гарбузів не сажала».

Що й говорити, Шевченко справді мріяв «убезпечити себе від тієї самоти, яка стала йому чи не найбільшою карою в житті» (Іван Дзюба).

25 травня 1859 року поет виїхав з Петербурга і через Москву приїхав в Україну. В село Прохорівка він прибув 13 червня й прожив там понад тиждень, намалювавши портрети Марії та Михайла Максимовичів.

«Ті хвилини зробили мене щасливим» (22 березня 1858 року)

Цього дня Шевченко познайомився з Сергієм Аксаковим. Письменник і його сім'я знали про Шевченкову творчість і важку долю задовго до особистого знайомства з поетом від того ж Михайла Щепкіна, а також від Михайла Максимовича та Осипа Бодянського, які були одночасно й Шевченковими друзями. Проте прямі відгуки Аксакових на арешт і заслання поета невідомі: знаючи, що листи перлюструються, вони не наважувалися згадувати в них його ім'я. Навіть у 1856 р., вже після смерті Миколи І, донька Сергія Аксакова Віра, посилаючи своїй знайомій список вірша «Не додому вночі йдучи...», не називала поетового імені, але писала в захопленому тоні: «Он бедный изгнанник. Он истинный поэт, мы недавно читали большое стихотворение, вроде поэмы, исполненное поэтических красот. Он и рисует прекрасно».

…Завтра рано
Заревуть дзвіниці
В Україні; завтра рано
До церкви молитись
Підуть люде… Завтра ж рано
Завиє голодний
Звір в пустині, і повіє
Ураган холодний.
І занесе піском, снігом
Курінь — мою хату.
Отак мені доведеться
Свято зострічати!
…….
Та й там живуть, хоч погано,
Що ж діяти маю?
Треба б вмерти. Так надія,
Брате, не вмирає.

Шевченко ще в засланні високо оцінив творчість Сергія Аксакова, що видно із його запису в щоденнику від 13 серпня 1857 року: «Первая книжка «Русского вестника» за 1856 год попалась мне в руки.

Оглавление мне понравилось. Там были выставлены имена Гоголя, Соловьева, Аксакова — имена хорошо известные в нашей литературе».

Безпосередні стосунки, спочатку заочні, між письменниками зав'язалися в грудні 1857 року, коли Сергій Аксаков послав Шевченкові через Щепкіна свою книгу «Семейная хроника и воспоминания» (М., 1856, ч. 1-2) з дарчим автографом. Цей твір, як і книга «Детские годы Багрова-внука» (М., 1858) з автографом Аксакова, а також «Разные сочинения Аксакова» (М., 1858) залишилися у бібліотеці Шевченка після його смерті. Судячи з усього, Щепкін розповів Шевченкові багато хорошого про близького йому Аксакова та його сім'ю, яких дуже поважав. Очевидно, Щепкін говорив і про письменницьке чуття відомого письменника та його чуйне серце, бо Шевченко ще до особистого знайомства просив Аксакова дати критичну оцінку своєї нової російськомовної повісті «Прогулка с удовольствием и не без морали» і влаштувати її публікацію.

З приводу цього поет писав Аксакову 4 січня 1858 року:

«Чтимый и многоуважаемый Сергей Тимофеевич!

Не нахожу слов сказать вам мою благодарность за ваш милый подарок, за ваше искреннее сердечное ко мне внимание. Я давно уже и несколько раз прочитал ваше изящнейшее произведение, но теперь я читаю его снова и читаю с таким высоким наслаждением, как самый нежный любовник читает письмо своей боготворимой милой. Благодарю вас, много и премного раз благодарю вас за это высокое сердечное наслаждение... (Шевченкове захоплення творами російського письменника несподівано й переконливо підтвердилося через два роки, коли поет заявив, що хотів би викласти історію свого життя в такій повноті, як Сергій Аксаков представив свої дитячі та юнацькі роки. — В.М.).

Послал я вам... свою «Прогулку с удовольствием и не без морали». Вооружитесь терпением, прочтите ее, и если найдете сию «Прогулку» годною предать тиснению, то предайте, где найдете приличным. Вторая часть «Прогулки» будет прислана вам, как только покажется в печати первая».

На жаль, перший лист Аксакова до Шевченка в Нижній Новгород не зберігся, проте уяву про нього можна мати з поетових слів. Скажімо, в щоденнику 13 січня він записав, що отримав від Аксакова «самое любезное, самое сердечное письмо»: «В заключение любезностей он пишет, что "Матрос" (такою була спочатку назва повісті. — В.М.), наконец, пошёл в ход, он передал его Каткову, редактору "Русского вестника"». В середині січня Тарас Григорович повідомив і Щепкіна: «...Я получив не письмо, а просто панегірик от Сергея Тимофеевича. Якби я хоч трошки дурніший був, то я б учадів од його панегірика, а то, слава Богу видержав. Поцілуй його, доброго, благородного, тричі за мене». А нижче в тому ж листі знову: «Поцілуй ще раз Сергея Тимофеевича…» Про заочну довіру Тараса Шевченка до Сергія Аксакова повнокровно свідчить його лист від 16 лютого 1858 року:

«Чтимый и многоуважаемый
Сергей Тимофеевич!

Ради всех святых простите мне мое грешное, но не умышленное молчание. Вы так сердечно дружески приняли мою далеко не мастерскую «Прогулку», так сердечно, что я, прочитавши ваше дорогое мне письмо, в тот же день и час принялся за вторую и последнюю часть моей «Прогулки». И только сегодня кончил. А как кончил? Не знаю. Судите вы меня, и судите искренно и милостиво. Я дебютирую этой вещью в великорусском слове. Но это не извинение. Дебютант доджен быть проникнут своей ролью, а иначе он шарлатан. Я не шарлатан, я ученик, жаждущий дружеского, искреннего суда и совета. Первая часть

«Прогулки» мне показалась растянутою, вялою. Не знаю, какою покажется вторая. Я еще не читал ее, как прочитаю, так и пошлю вам. Нужно работать, работать много, внимательно и, даст Бог, все пойдет хорошо. Трудно мне одолеть великорусский язык, а одолеть его необходимо. Он у меня теперь, как краски на палитре, которые я мешаю без всякой системы. Мне необходим теперь труд, необходима упорная, тяжелая работа, чтобы хоть что-нибудь успеть сделать. Я десять лет потерял напрасно, нужно возвратить потерянное, а иначе будет перед Богом грешно и перед добрыми людьми стыдно (ці слова свідчать про високу планку Шевченкової відповідальності перед своїми читачами, в тому числі російськими. — В.М.). *Я сознаю и серцем чувствую потребность работы, но в этом узком Нижнем я не могу на один день спрятаться от невинных моих друзей. Собираюся выехать в Никольское к моему великому другу Михаилу Семеновичу. Дожидаю только товарища из Петербурга. Не знаю, получил ли Михайло Семенович мои «Неофиты» от Кулиша. Мне бы сильно хотелось, чтобы он прочитал вам это новорожденное хохлацкое дитя. На днях послал я ему три или, лучше сказать, одно в трех лицах, тоже новорожденное чадо. Попросите его, пускай прочтет* (йшлося про триптих «Доля», «Муза», «Слава». — В.М.).

Кончили ли вы печатать вашу книгу? Если кончили, то ради самого Аполлона и его прекрасных бессмертных сестер пришлите мне экземпляр (повість Аксакова «Детские годы Багрова-внука» на той час уже була надіслана Шевченкові до Нижнього Новгорода. — В.М.). *Я теперь читаю так, что попало, здесь даже порядочно читать невозможно. Старыми, разбитыми журналами пробавляюсь, и за то спасибо добрым людям.*

Еще раз прошу вас, мой чтимый, мой искренний друже! Простите мне мое невольное прегрешение. Не поставьте в вину мне мое долго молчание. Я хотя и представил вам причину моего тупого безмолвия, но никакая причина не извиняет невежливости. Еще раз простите и любите сердечно, глубоко полюбившего вас

Т.Шевченка».

Між іншим, акцентуємо, що в цьому листі йшлося про Шевченкове прагнення опублікувати свої російськомовних прозових творів, над якими працював на засланні. Тільки в них — в «Художнике» та «Прогулке» — багато в чому автобіографічні Шевченкові герої, трапляється, мислять з імперською догідливістю: «У нас в России…» Того вимагала логіка «великого и могучего». Мабуть, не випадково допрацювання й переписування в січні-лютому повісті «Прогулка» («Матрос») викликала у Шевченка роздратування, зафіксоване в щоденнику: «…Принялся за “Матроса”. Несносная скучная работа»; «…Принялся за “Матроса”. Несносная работа, когда я её кончу». Зовсім інакше ставився поет у березні до переписування поеми «Відьма» («Осика»): «…Принялся переписывать “Видьму” для печати. Нашёл много длинного и недоделанного. И слава Богу, работа сократит длинные дни ожидания».

На цьому тлі, дякуючи Щепкіну, відбулася 22 березня 1858 року перша зустріч Шевченка з Аксаковим. Загляньмо до поетового щоденника, в якому передано його щиру радість від неї:

«Радостнейший из радостных дней. Сегодня я видел человека, которого не надеялся увидеть в теперешнее мое пребывание в Москве. Человек этот — Сергей Тимофеевич Аксаков. Какая прекрасная, благородная старческая наружность! Он не здоров и никого ни принимает. Поехали мы с Михайлом Семеновичем

сегодня поклониться его семейству. Он узнал о нашем присутствии в своем доме и, вопреки заповеди доктора, просил нас к себе. Свидание наше длилось несколько минут. Но эти несколько минут сделали меня счастливым на целый день и навсегда останутся в кругу моих самых светлых воспоминаний».

Зазначимо, що ще в 1845 р. Сергій Аксаков почав сліпнути, він скаржився Михайлу Погодіну: «Глаза мои пришли также в весьма дурное положение, не только потому, что левым глазом я не вижу и солнца, а правым на всё гляжу сквозь сетку пятен… и клочьев, — но потому что глаза мои, особенно слепой, находятся в воспалительном состоянии».

Лікування, за словами письменника, «не оказало ни малейшей пользы, а сделало меня способным к простуде». Сергій Тимофійович часто страждав очними та головними болями. Про його стан опосередковано дізнаємося з листа *Івана Аксакова* до батька в травні 1846 року: «Грустно мне было читать письмо Ваше: Вы пишете, милый отесинька, что глаза Ваши приходили в худшее положение, нежели при мне: неужели хуже того дня, когда мы посылали за доктором».

У 1858 р. письменник почував себе дуже погано, зокрема в червні він писав Шевченкові: «Я все ещё болен и, несмотря на некоторое улучшение, не ожидаю не только полного выздоровления, но даже и того сносно хворого состояния, в каком я находился до исхода генваря нынешнего года». За словами Івана Аксакова, батько знаходився «на одрі тяжкої хвороби». Пам’ятаймо, що Сергій Аксаков помер уже через рік після знайомства з Шевченком — у квітні 1859 року.

Знаючи про тяжку хворобу письменника, чутливий Шевченко щиро й високо оцінив його гостинність і те, що він подарував колишньому засланцеві хвилини приязні та дружби. Крім того, Шевченко прекрасно

розумів значення Сергія Аксакова для російської літератури, якраз 1858 р. в Москві вийшла в світ автобіографічна книга Сергія Аксакова «Детские годы Багрова-внука», в якій автор піднявся до художнього рівня, встановленого його великим сучасником Львом Толстим в автобіографічній трилогії «Детство», «Отрочество», «Юность» (1852-1857). Прослухавши на початку 1857 року «Детские годы Багрова-внука» в прочитанні автора, Толстой занотував у щоденнику: «Чтение у С.Т. Аксакова. “Детство” прелестно!» В цьому році Аксаков писав: «С Толстым мы видаемся часто и очень дружески. Я полюбил его от души; кажется, и он нас любит». Коли в 1860 р. Шевченко взявся за написання автобіографії, він однозначно висловився за такий виклад фактів у ній: «Я бы желал изложить их в такой полноте, в какой покойный С.Т. Аксаков представил свои детские и юношеские годы…»

24 березня Щепкін знову повіз Шевченка до Аксакова, і поет захоплено записав у щоденнику: **«Еще раз виделся с Сергеем Тимофеевичем Аксаковым и с его симпатическим семейством и еще раз счастлив. Очаровательный старец! Он приглашает меня к себе в деревню на лето, и я, кажется, не устою против такого искушения. Разве попечительная полиция воспрепятствует»**.

Цього разу Сергій Тимофійович почував себе трохи краще, він сидів у кріслі, вдягнутий по-домашньому в подобу сіряка, й це надавало йому зворушливої доступності й простоти. Змучений хворобою, старий письменник дивився на поета доброзичливо й лагідно, і Тарас Григорович відчув, як його пройняло теплою хвилею вистражданого добра й особливої покірливості долі. На очі навернулися сльози, блискавкою майнула гірка й болісна думка, що бачить благородного старця востаннє…

Ми вже ніколи не дізнаємося, про що говорили Шевченко з Аксаковим під час двох кількахвилинних зустрічей. Може й не сказав йому старий письменник про російське суспільство, те, що написав у одному з листів середини 50 рр.: «Что же касается до нашего общественного положения, то я и все считаем его безнадёжным. Полная бесхарактерность, ограниченность, отсутствие энергии и любви к своей земле, отсутствие русского направления, какой-то европеизм без толку, самые пустые наклонности, при какой-то чувствительности и пр. и пр. представляют самую печальную перспективу». Проте чутливий і мудрий поет не міг не відчути цю внутрішню опозиційність Аксакова, його переживання за російські негаразди. Поетові боліло зовсім інше, але він щиро поважав громадянську позицію російського письменника, його відразу до фальші та лицемірства в будь-яких, у тому числі державних виявах.

Микола Жулинський слушно зауважує: «Шевченко мав за що поважати відомого слов'янофіла, який гідно оцінював його творчість. Тарасові Григоровичу було відомо, що Сергій Аксаков, який працював цензором, згодом очолював Московський цензурний комітет, активно долучився до видання в Москві творів Г.Квітки-Основ'яненка, Пантелеймона Куліша».

«Прочитав статтю про записки Дашкової» (22 березня 1858 року)

В поетовому щоденнику йшлося про статтю Герцена «Княгиня Екатерина Романовна Дашкова» з третьої книжки «Полярной звезды» за 1857 р., в якій той викладав «превосходные записки Дашковой»: «Цель наша будет вполне достигнута, если беглый отчёт наш об их содержании заставит читателей взять в руки самую книгу». Нічого дивного немає в

тому, що в сім'ї Щепкіна Шевченко знайшов «Полярную звезду». Ще в 1853 р. артист із Лондона після зустрічі з Герценом привіз нелегальну літературу, в тому числі книгу лондонського революціонера «О развитии революционных идей в России» (1850), з якою ознайомився, хоча був далекий від того, щоб однозначно підтримати політичну позицію Герцена, та й взагалі він був далекий від політики, особливо в 40 рр. У 1848 р. писав сину в Берлін щодо революційних подій у Франції: «Да, смутное время на западе, но мы с тобой не политики, а потому всё это в сторону». Тоді в Лондоні Михайло Семенович підмовляв Олександра Герцена закрити друкарню, створену 1853 р. з Огарьовим, та припинити видання нелегальної літератури, спрямованої проти царизму.

Цікаво, що саме в тихій і доброзичливій полеміці з Герценом виявилися принципова громадянська й філософська позиція Щепкіна і його погляди на розвиток людства. В листі до Герцена у вересні 1853 р. читаємо:

«Истории не подвинешь, она идёт по своим неведомым человеку законам… Что же касается до равенства, то на это может тебе служить ответом вся природа: в ней нет ни в чём равенства, а между тем всё в полной гармонии. **Оставьте мир расти по своим естественным законам и помогайте его росту развитием в человеке нравственного чувства, сейте мысль, но не поливайте кровью»**.

Якби уявити Шевченка на місці Щепкіна, то він обов'язково підтримав би Герцена, передусім його антицаристські публікації. Втім, якраз незадовго до зустрічі з Шевченком, і Щепкін особливо відчув духовну опору в Герцені. Наприкінці 1857 року він особисто зітнувся зі всесильним директором петербурзьких і московських театрів Олександром Гедеоновим на грунті захисту матеріальних інтересів московських акторів. Вичерпавши всі аргументи, Щепкін заявив

бездушному начальникові: «Мне остаётся одно средство: я передам всё дело в “Колокол”». І Гедеонов здався! Іван Тургенєв писав Герценові 26 грудня 1857 року: «Гедеонов вспыхнул — и кончил тем, что деньги возвратил актёрам. Вот, брат, какие штуки выкидывает твой “Колокол”». Цікаво, що пильний московський генерал-губернатор Арсеній Закревський інформував Третє відділення: «Актёр Щепкин на одном из своих вечеров подал мысль, чтобы авторы писали пьесы, заимствуя сюжеты из сочинений Герцена».

Не випадково російська поетеса Євдокія *Ростопчина* (Шевченко іронічно згадував її в передмові до нездійсненного видання «Кобзаря»: «Щоб не дуже чванилась московская братія своєю Ростопчиною…») якраз навесні 1858 року причислила Михайла Щепкіна до прихильників Олександра Герцена, зобразивши його з простертими руками «за моря» і волаючим: «Герцен наш! Искандер-бог!»:

Шут, не шут, а в этом роде, —
Громче всех кричит старик…
(О хохлацкой в нем породе
Нам донес его язык!)
Сыплет фразы заказные,
Приправляет их слезой,
Часто промахи смешные
Отпускает с чепухой.

В цих рядках особливо цікаво зустріти спостереження про «хохлацьку породу» великого артиста, що, здається, стало неминучим в інтелектуальних колах Москви. Втім, український патріотизм Щепкіна, як і Бодянського, спокійно поєднувався з імперсько-російською ідентичністю, і Шевченко знав про це. Та в нашій пам’яті хай залишиться те, що професор Бодянський, який присягнув царю і служив йому, затамувавши подих, власноручно переписував і поширював антицаристські, антимосковські поетичні рядки великого українця

Тараса Шевченка, а великий артист імперського Малого театру Щепкін захоплено читав поезію Кобзаря серед «освічених москвичів». Це був тихий і високий духовний подвиг двох підданих Російської імперії, українських патріотів, які заслуговують на нашу шану й пам'ять.

Що привернуло Шевченкову увагу у великій, майже 70-сторінковій статті Герцена про Дашкову? Княгиня Катерина Дашкова була унікальним явищем в історії Росії другої половини XVIII століття. Впродовж одинадцяти років вона очолювала два основних на той час наукових заклади країни — Академію наук і створену з її ініціативи Російську Академію. Відомий російський просвітитель М.Новіков, портрет якого 18 березня подарував Шевченкові Є.Якушкін, назвав Дашкову «любителькою вільних наук». Напевне, поетовий погляд зупинився в статті на оцінці Герценом історичної постаті Дашкової та її записок, зробленій уже на другій сторінці статті:

«Дашковою русская женская личность, разбуженная петровским разгромом, выходит из своего затворничества, заявляет свою способность и требует участия в деле государственном, в науке, в преобразовании России — и смело становится рядом с Екатериной. В Дашковой чувствуется та самая сила, не совсем устроенная, которая рвалась к просторной жизни из под плесени московского застоя, что то сильное, многостороннее, деятельное — петровское, ломоносовское, но смягченное аристократическим воспитанием и женственностью. Екатерина II, делая ее президентом Академии, признала политическое равенство обоих полов...

В русской истории бедной личностями, записки женщины, участвовавшей на первом плане в перевороте 1762 года и видевшей возле все события от смерти Елизаветы до Тильзитского мира, чрезвычайно важны...»

Затим через пару сторінок Шевченко звернув увагу на герценівські думки про Миколу І. Його нищівна характеристика царя була відомою Шевченкові. В «Полярной звезде на 1856 год» в уривку з «Былого и дум» зазначалося: «Всё это принадлежит к ряду безумных мер, которые исчезнут с последним дыханием этого тормоза, попавшего на русское колесо...» 2 вересня 1857 року Шевченко записує в щоденнику в герценівському контексті: «Неужели со смертию этого огромного нашего Тормоза, как выразился Искандер, поэты воскресли, обновились?».

В статті «Княгиня Екатерина Романовна Дашкова» Герцен так само викривав царювання Миколи І, і Шевченко не міг це пропустити: «Сурово-мрачный, подавляющий вид грубой силы, приняло императорство особенно в тридцатилетие николаевского царствования; стращать было у него в принципе... Если б он прожил ещё десять лет, его трон развалился бы сам собою; все перестало идти, всё повяло, стало сохнуть, от всего отлетал дух, беспорядки администрации достигли чудовищных размеров. Его царствование было нелепость». Поет у повній мірі відчув на собі суворо-похмуру грубу силу і духовну безглуздість миколаївського царювання, майже третину якого він провів у засланні.

Напевне, Шевченко зачепився поглядом за побіжну оцінку Герцена: «Малороссия громко роптала, все оскорблённое или придавленное императорством заявляло свой протест — старо-русская партия в России — никогда. У ней не было ни языка, ни преданных людей, ни Полуботки, ни Мазепы!»

Може в контексті розповіді про Дашкову й імператрицю Катерину ІІ Шевченко виокремив сюжет про Петра І, якого він називав «скаженим Петром»? Герцен писав: «В Вене у нее горячий спор с Кауницом.

Кауниц, у которого она обедала, назвал Петра I политическим творцом России. Дашкова заметила ему, что это западный предрассудок. Кауниц не сдался, Дашкова еще меньше. Она соглашалась, что Петр сделал чрезвычайно много для России, но находила, что материал был готов и что рядом с гениальным употреблением его, он его бесчеловечно гнул и ломал. — ”Если б он в самом деле был великим государственным человеком, он сношениями с другими народами, торговлей, не торопясь, достигнул бы того, до чего дошел насилием и жестокостью”».

Це той п е р в и й, що розпинав
Нашу Україну,
А в т о р а я доконала
Вдову сиротину.
Кати! кати! людоїди!
Наїлись обоє,
Накралися; а що взяли
На той світ з собою?
Тяжко, тяжко мені стало,
Так, мов я читаю
Історію України.

Перегорнувши останню сторінку герценівської статті Шевченко ковзнув очима по заключному рядкові: «Какая женщина! Какое сильное и богатое существование!»

Певно, що поет у Щепкіна переглядав і тодішню московську пресу, та навряд чи він міг дізнатися з неї про щось справді варте його уваги. Скажімо, друкувалися тоді докладні повідомлення про засідання комітету шовководства та комітету акліматизації тварин і рослин тощо. Найпоширеніша газета «*Московские ведомости*» в березні 1858 року, як і завжди, була заповнена «Постановлениями и распоряжениями правительства» та «Высочайшими приказами», зокрема по воєнному відомству. Правда, чимало з них стосувалося Малоросії. 11 березня, наприклад, повідомлялося, що в зв’язку з минулою Кримською війною

Комітетом міністрів «дарованы жителям Новороссийского края разные облегчения и льготы». Цікаво, що 18 березня був опублікований рескрипт Олександра II від 9 березня Київському, Подольському і Волинському генерал-губернаторам, який свідчив про підготовку до селянської реформи: «Принимая с удовольствием всякое доказательство стремления дворянства к улучшению положения своих крестьян, я разрешаю дворянскому сословию Киевской, Подольской и Волынской губерний приступить к составлению проектов положений, на основании коих намерения дворянства могут быть приведены в действительное исполнение, но не иначе, как постепенно, дабы не нарушить существующего ныне хозяйственного устройства помещичьих имений». Починаючи з березня, по Україні створювалися дворянські комітети для підготовки селянської реформи.

Все це зумовлювалося тим, що у лютому 1858 року було створено Головний комітет у селянській справі, і губернські дворянські комітети, до літа створені повсюдно, розглядали лише одну проблему — звільнення селян з землею чи без землі. Були звільнені селяни, що належали царській сім'ї, 2 березня поміщикам заборонено переводити селян у дворові. Та до селянської реформи залишалося ще цілих три роки…

«Світла мало, дзвону багато» (22-23 березня 1858 року)

У пасхальну ніч з 22 на 23 березня Шевченко відвідав великодню службу в Кремлі і записав у щоденнику: **«Если бы я ничего не слыхал прежде об этом византийско-староверском торжестве, то, может быть, оно бы на меня и произвело какое-нибудь впечатление, теперь же ровно никакого. Свету мало, звону много, крестный ход, точно вяземский пряник, движется в толпе. Отсутствие малейшей**

гармонии и ни тени изящного. И до которых пор продлится эта японская комедия?

В 3 часа возвратился домой и до 9 часов утра спал сном праведника».

Цікаво, що водночас із Шевченком один із кремлівських храмів відвідав Лев Толстой, який дивився на релігійне дійство зовсім іншими очима: «Пошёл… на площадь в Кремль. Глазеющий народ. Зашёл в церковь. Хорошо! Христос Воскресе!»

Ось що писав про російську традицію хресних ходів ще в XIX столітті москвознавець Г.Георгієвський у книзі «Праздничные службы и церковные торжества в старой Москве»:

«В России крестные ходы были приняты от греческой церкви и существовали на всём пространстве её истории. Сама церковная история русская начинается крёстным ходом на Днепре для крещения киевлян… Кроме постоянных и общецерковных каковы: в Пасху**,** Богоявление, 1 августа — на Руси много было крестных ходов случайных, вызванных различными обстоятельствами её исторической жизни. Особенное развитие получили они в московский период русской истории, с особою торжественностью и особым великолепием совершались они в Москве при патриархах и царях всея России».

Пасхальна служба і пасхальний хресний хід історично залишалися подією для всієї Москви. Пасхальна заутреня в Москві оспівувалася поетами. Олексій Хомяков у вірші «Кремлёвская заутреня на Пасху» писав:

В безмолвии, под ризою ночною,
Москва ждала, и час святой настал:
И мощный звон промчался над землею,
И воздух весь, затрепетал.
Певучие серебряные громы
Сказали весть святого торжества,

И, слыша глас, её душе знакомый
Подвиглася великая Москва.

В прозі про пасхальний дзвін Івана Великого також писали високим стилем: «Но всех величественнее и торжественнее звон на Светлое Христово Воскресенье. Посреди таинственной тишины сей многоглагольной ночи с высоты Ивана Великого, будто из глубины неба, раздаётся первый звук благовеста — вещий, как бы зов архангельской трубы, возглашающей общее воскресение…»

Опівнічний благовіст до пасхальної заутрені узаконив митрополит Московський Філарет, який у березні 1849 року наказав усім московським церквам перший удар дзвону Івана Великого «послухати в мовчанні, а з другого починати благовіст». За вказівкою митрополита Філарета в день Святої Пасхи було заведено до утрені благовістити опівночі, а до літургії — о 6 годині ранку.

Конкретний опис пасхальної ночі саме в Кремлі знаходимо у Шевченкового сучасника Петра Вістенгофа: «Надобно быть очевидцем, чтобы удостовериться, какое чудное неизъяснимо высокое впечатление на душу делают крестные ходы в Москве, совершаемые в установленные праздники. Станьте на Красной площади, на которую смотрит Кремль со своих гордых башен; вы увидите как предшествуемое жандармами усердное наше купечество, выносит из Спасских ворот большие местные образа и чудотворные иконы, которым всегда с верою прибегают ее жители, моля о защите от тяжкого глада, недуга и меча неприятельского. За ними видите вы полки духовенства, облаченные в золотые ризы, а в конце шествия знаменитого Архипастыря (митрополита Філарета. — В.М.) осененного хоругвями, сопровождаемого стройными кликами огромного Синодального хора, прибавьте к этому: пеструю, разнообразную толпу народа, свято хранящего веру своих предков, который, как море, выступившее из берегов, покрывает собою всю

обширную площадь и в благоговейном смирении с обнаженными главами, провожает святое шествие, раздается радостный звон колоколов во всех церквах, заглушаемый по временам торжественным гулом большого колокола на Иване Великом. Я видел иностранцев, которых религия слишком различествовала от нашей, но при виде одного из таких ходов они молились и плакали от умиления, а после долго от души благодарили меня за то, что я уговорил их идти со мною в ход, доставил им такое высокое наслаждение».

Цікаву інформацію знаходимо в щоденнику Шевченкового знайомого Аполлона Мокрицького, який у пасхальні дні 1839 р. записав: «Пошёл к Брюллову, он уже проснулся, рассказывал мне, что хотел смотреть процессию в Казанский собор, да проспал по милости Шевченки. Тут он припомнил московские церковные церемонии в эту ночь, презабавно рассказывал все, что происходит. Попы серебряные, попы золотые, в набалдашниках. Освещение необыкновенное, стрельба из пушек, гул колоколов, рев колокола на Иване Великом. Крик, туш, давка, стук экипажей и проч. …»

Ще одна дослівна розповідь очевидця — московського купця Івана Слонова:

«В Москве церковные празднества справляются, как нигде, с большой торжественностью и великолепием, из них особенно выделяется ночь на Светлое Христово Воскресение в московском Кремле; она представляет дивную, очаровательную картину. Вечером, в Великую субботу, в магазинах и лавках стихает предпраздничная суета, только в булочных и кондитерских продолжается горячая работа по выдаче ранее заказанных пасох и куличей. Уличное движение становится все тише и тише, и к 10 часам вечера оно совершенно стихает, но не надолго.

В 11 часов опять улицы быстро оживают, на них появляются в праздничных одеждах обыватели, направляющиеся в храмы у Светлой заутрене, из них многие спешат попасть в Кремль, площадь коего к 11 часам представляет целое море человеческих голов. Среди толпы встречается много людей других вероисповеданий, а также иностранцев, приезжающих в Москву специально для того, чтобы видеть в Кремле эту Святую ночь. Все с нетерпением ждут первого удара в царь-колокол. В половине двенадцатого начинают освещать разноцветными шкаликами колокольню Ивана Великого, ограду и стену соборов. В то же самое время внизу расстилающееся на громадном пространстве Замоскворечье представляет волшебную картину: на фоне темной ночи там красиво и ярко вырисовываются многочисленные силуэты иллюминованных церквей; при этом во многих местах пускают ракеты и жгут бенгальские огни. Тем временем стрелка на часах Спасской башни приближается к 12 часам.

На колокольне Ивана Великого мелькают движущиеся огоньки — это приготовляются к первому удару, за который в прежнее время купцы-любители платили звонарям по 25 и 50 рублей. Но вот на Иване Великом загудел царь-колокол, и вслед за ним по Москве быстро полились густой волной звуки колоколов всех московских сорока сороков. Народ, находящийся в Кремле, обнажает головы, зажигает свечи и христосуется.

В это время из Успенского собора выходит крестный ход во главе с московским митрополитом; раздается радостная песнь: «Христос Воскресе», ей вторит красный звон всех кремлевских колоколов и пальба из орудий с Тайницкой башни — все сливается в один победный, ликующий звук, производящий на присутствующих сильное и неизгладимое впечатление.

Тот, кто раз видел Святую ночь в московском Кремле, никогда ее не забудет».

Отже, Москва щиро захоплювалася величною і незабутньою пасхальною службою в Кремлі, люди натовпами йшли в Успенський собор, де правило службу вище духовенство, рвалися на православне видовище, на пасхальний хресний хід, прагнули саме в цей день послухати соборний дзвін, а Шевченко теж пішов і ... розчарувався! Як це зрозуміти і пояснити?

За радянських часів відповідь диктувалася «безбожним атеїстичним світоглядом»: «Недовго Шевченко міг покладати якісь надії на впорядкування життя, на знищення визиску з допомогою релігії. Скоро він переконався у тому, що офіційні представники релігії є звичайні собі чи новники, що культ релігійний є така ж сама казенщина, як і які-небудь паради Миколи І... Загалом Шевченко добре визначив місце релігії в системі пригноблення народу. Усі ланки послідовного революційного матеріялістичного світогляду було зв’язано до кінця» (Тарас Шевченко. Повна збірка творів. Поезії (Кобзар). — К.: Сяйво, 1927). Втім, зауважу, що в «Біографії» поета (1984) було знайдено виважені й доволі точні слова: «У записах Шевченка московського періоду виразно виступає ненависть до релігійних забобонів, до культових християнських церемоній».

Тому, хто прагне заглибитися в проблему Бога, релігії та церкви в житті і творчості Шевченка, хотів би порадити звернутися до грунтовної і мудрої книги Івана Дзюби «Тарас Шевченко» (Іван Дзюба. Тарас Шевченко. С. 631—655. — К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2005). Висловлю лише деякі свої міркування, пов’язані з наведеними рядками Шевченка в щоденнику. На мій погляд, маємо справу з емоційною реакцією глибоко віруючої людини, роздратованої самою формою

релігійного обряду. Адже, Шевченко відправився в Кремль на пасхальну службу не як упереджений споглядач і, тим паче, ненависник релігії, навпаки — він готувався до важливого й прекрасного «нічного кремлівського торжества». Згадаймо: «Для человека-материалиста, которому Бог отказал в святом, радостном чувстве понимания Его благодати, Его нетленной красоты, для такого получеловека, всякая теория прекрасного ничего больше, как пустая болтовня». Проте щира віра в Бога та його воскресіння (перші два слова, які наступного ранку Шевченко написав у щоденнику: «Христос воскрес!») уже вкотре не збіглися з його розумінням естетики такого справді великого свята.

Що дратує поета? **«Света мало, звона много»**, одним словом, **«отсутствие малейшей гармонии и ни тени изящного».** Враження таке, що Шевченко сприйняв великодню відправу не як релігійне торжество, а, скоріше, як ритуально-соціальний фарс («японську комедію»). До речі, запис у щоденнику по духу нагадує рядки з комедії «Сон»:

І зробився
Я знову незримий
Та й пропхався у палати.
Боже мій єдиний!!
Так от де рай! Уже нащо
Золотом облиті
Блюдолизи...
. . . . . .
За богами — панства, панства
В серебрі та златі,
Мов кабани годовані
Пикаті, пузаті!..

В цьому контексті згадуються також Шевченкові рядки з 1858 р.: «А панство буде колихать, храми, палати муровать...» Не випадково храми й палати поет ставить поруч, а Бог небесний не перетинається у

нього з богами земними «в серебрі та златі». Навпаки, останніх чекає дорога «до суду Божого страшного!»

Кремлівське «візантійство», яким Шевченко назвав ідеологію та богослужіння офіційної російської православної церкви, асоціюється з помпезним виходом «високого, сердитого» царя й «цариці-небоги» в комедії «Сон». Ще Степан Смаль-Стоцький писав: «Не з правдивим Богом веде він війну, не проти Христа підіймає Шевченко бунт, а проти сфальшованого, лицемірного християнства, що сталося посміховищем науки Христової, проти урядової російської церкви... проти візантійства, проти "візантійського Саваофа"...»

Восплач, пророче Сине Божий!
І о князях, і о вельможах,
І о царях отих. І рци:
Нащо та сука, ваша мати,
Зо львами кліщилась, щенята?
І добувала вас, лихих?
І множила ваш род проклятий?

Має рацію Іван Дзюба, який наголошує, що православ'я офіційного гатунку, яке стало казенною, насильною релігією, слухняною служкою влади, символом облудності режиму, відштовхувало Шевченка. «Самі слова "православ'я", "православний" він уживає не як ідентифікацію своєї віри, а здебільше з негативним емоційним забарвленням — порядком саркастичної інтерпретації офіціозної фразеології». Пам'ятатимемо також, що на ставлення поета до православ'я впливало глибоке розуміння ним тієї непривабливої ролі, яку відводив церкві царизм у своїй політиці русифікації України та інших народів.

Недавній царський засланець не побачив і не відчув у пишній «візантійсько-старовірській» службі справжнього Бога, того Бога, в якого глибоко вірив.

Чи Бог бачить із-за хмари
Наші сльози, горе?
Може, й бачить, та помага,
Як і оті гори
Предковічні, що политі
Кровію людською!..
Душе моя убогая!
Лишенько з тобою.
Уп'ємося отрутою,
В кризі ляжем спати,
Пошлем думу аж до Бога,
Його розпитати,
Чи довго ще на сім світі
Катам панувати??

Це поетове питання здається мені чимось подібним до того, яке зустрічаємо в Шевченковому щоденнику: «І до яких пір продовжиться ця японська комедія?» Іван Дзюба зазначає: «В моральних заповідях християнства відображене загальнолюдське моральне начало, і Шевченко з нього виходить. Але йому боліла невідповідність соціальної та житейської практики панства цим моральним началам; він говорить про те, що християнство стало панству всього лиш зручним прикриттям для експлуатації народу та знущань із нього...»

Отже, вихлюпнулося в той день те, що давно наболіло й нуртувало в душі — глибинне відчуття поверховості, надуманості, фальші, багатьох релігійних обрядів і людських учинків у православному декорі. Якщо уважно читати щоденник Шевченка після заслання, то можна знайти чимало конкретних випадків, які не тільки попереджують про можливість подібного емоційного вибуху, але й пояснюють його. Шевченко сам описує реальні ситуації, що відштовхують його від церкви (не від віри в Бога!), і сам зізнається: «У меня не хватило духу перекреститься и войти в церковь». Скажімо, можна згадати різкий і навряд чи справедливий поетовий відгук на переклад Володимиром Далем «Апокаліпсиса», прочитаний Шевченком наприкінці 1857 року:

«Читая подлинник, т.е. славянский перевод Апокалипсиса, приходит в голову, что апостол писал это Откровение для своих неофитов известными им иносказаниями, с целию скрыть настоящий смысл проповеди от своих приставов. А может быть и с целию более материальною, чтобы они (пристава) подумали, что старик рехнулся, порет дичь, и скорее освободили бы его из заточения. Последнее предположение мне кажется правдоподобнее. С какою же целию такой умный человек, как Владимир Иванович, переводил и толковал эту аллегорическую чепуху? Не понимаю».

Для великого поета Бог не був суголосним з деякими релігійними обрядами та виявами віри, з царським духовенством, з попами... Пам'ятаєте в «Неофітах»?

Молітесь Богові одному,
Молітесь правді на землі,
А більше на землі нікому
Не поклонітесь. Все брехня —
Попи й царі...

У Шевченкового друга Бодянського було навпаки, скажімо, цар і митрополит — єдині й практично непогрішні. У вересні 1855 року він розчулено розповідав у щоденнику, як Філарет у Троїце-Сергієвій лаврі підніс цареві ікону з образом преподобного Сергія: «Государь, принимая и лобзая его, почти навзрыд плакал».

За місяць до Великодньої служби Шевченко зайшов до Преображенського собору в Нижньогородському кремлі, щоб послухати архієрейських півчих. І що? «В архиерейской службе с её обстановкою и вообще в декорации мне показалось что-то тибетское или японское. И при этой кукольной комедии читается Евангелие. Самое подлое противуречие». Або ще. 27 вересня 1857 року Шевченко зробив у щоденнику такий запис: «Проходя мимо церкви святого Георгия и видя,

что двери церкви растворены, я вошёл в притвор и в ужасе остановился. Меня поразило какое-то безобразное чудовище, нарисованное на трехаршинной круглой доске. Сначала я подумал, что это индийский Ману или Вешну заблудил в христианское капище полакомиться ладаном и деревянным маслицем. Я хотел войти в самую церковь, как двери растворилися и вышла пышно, франтовски разодетая барыня, уже не совсем свежая, и, обратяся к нарисованному чудовищу, три раза набожно и кокетливо перекрестилась и вышла. Лицемерка! Идолопоклонница! И наверное блядь».

Навряд чи випадкова «панія» заслуговувала такої нещадної оцінки та й щирість її релігійної віри ставити під сумнів, очевидно, не було жодних підстав. Але це виразне й конкретне поетове роздратування найменшим, на його погляд, лицемірством и неестетичністю, поверховістю і нещирістю в релігійному світі багато чого говорить і про його різку негативну реакцію на великодню службу в Кремлі. Маріетта Шагінян, яка напрочуд тонко й глибоко відчувала душевний стан поета, писала: «Он высмеивал всё истончённое, бесплотное, смакующее религиозный сюжет, всё чисто формальное, декоративное, всей здоровой силой своего таланта, всем верным классовым инстинктом восставая против ненавистной ему экзотики, за реализм». Цікава й глибока думка, хоч і затиснута в прокрустове ложе твердження про те, що Тарас Шевченко був реалістом (в соціалістичному розумінні слова) і нестримно йшов до «матеріалістичного світогляду».

Насправді, віра в Бога була частиною Шевченкового генетичного коду. З цією вірою було нерозривно пов’язано все Шевченкове світосприйняття: «Для человека-материалиста, которому Бог отказал в святом, радостном чувстве понимания Его благодати, Его нетленной красоты, для такого получеловека всякая теория прекрасного ничего

больше, как пустая болтовня». Саме тому кремлівський церковний антураж сприймався віруючим поетом, як несумісний з Євангелією. В декоративно-ляльковій, як йому здавалося, обстановці неможливо читати тексти про земне життя Ісуса Христа та його жертву в ім'я людей. Найпідліше протиріччя!

За кого ж ти розіп'явся,
Христе, сине Божий?
За нас добрих, чи за слово
Істини... чи, може,
Щоб ми з тебе насміялись?
Воно ж так і сталось.
Храми, каплиці, і ікони,
І ставники, і мірри дим,
І перед образом твоїм
Неутомленниє поклони.

«Віруй! І віра врятує тебе», — це Шевченкові слова. І ще: «Милосердний Бог — моя нетлінная надія». Проте поет не ставив в один ряд Бога й богослужіння російської православної церкви, релігію та її офіційних представників. Якось записав у щоденнику в Новопетровському укріпленні з приводу того, що самовбивцю поховали без церковного обряду: «Религия христианская, как нежная мать, не отвергает даже и преступных детей своих, за всех молится и всем прощает. А представители этой кроткой, любящей религии отвергают именно тех, за которых должны бы молиться. Где же любовь, завещанная нам на кресте нашим Спасителем-Человеколюбцем?»

Іван Дзюба відзначає, що Шевченка особливо обурює заборона або витіснення поетичних і гуманних народних звичаїв, хай і «язичницьких» своїм походженням, але цілком узгідливих з християнством своєю людяністю. Поет не любив московське попівство не лише за похмурий рабський дух «візантійщини», а й за обскурантизм і тримання народу в

духовній темряві та неволі. Шевченко ніколи не плутав і не поєднував релігійну ідею і богословіє з церковнослужителями.

«Христос воскрес!» (23 березня 1858 року)

На Великдень 23 березня 1858 року Шевченко прокинувся о дев'ятій ранку. «Христос воскрес!» — так починався запис у щоденнику. А далі йшли іронічні рядки:

«В семействе Михайла Семеновича торжественного обряда и урочного часа для разговен не установлено. Кому когда угодно. Республика. Хуже, анархия! Еще хуже, кощунство! Отвергнуть веками освященный обычай обжираться и опиваться с восходом солнца. Это просто поругание святыни!»

Не варто розглядати цей запис, як атеїстичну налаштованість поета, про що писали деякі автори в радянські часи. Скоріше за все тут ідеться про добрий ранковий настрій і добрий гумор Тараса Григоровича. «Йому дуже приємно, що у Щепкіних немає й сліду ханжества, лицемірства», — так написано про це в «Біографії» Шевченка (1984).

Справді, сім'я Щепкіних жила за звичним розпорядком дня. Михайло Семенович, як свідчив Олександр Афанасьєв, говорив: «По-моему, вся религия состоит в этих правилах: люби Бога, люби ближнего и никому не делай зла! А все прочие обряды, посты — установление случайное». В листі до синів у березні 1848 року Михайло Семенович щиро зізнавася: «А пост вел беспорядочную жизнь, почти не жил дома». Молода актриса Малого театру Надія Медведєва згадувала про Щепкіна та його оточення: «Ведь они все в то время скоромное ели, постов не знали, а я иначе была воспитана, я постничала. Так для меня, бывало, он, как гостей своих соберёт, отдельно изготовить велит. А Кетчер увидит,

что я постное ем, подойдёт: “Что ты, говорит, верхом на свекле, что ли, в царство-то небесное въехать хочешь?”»

Втім, очевидці свідчать, що Щепкін намагався виконувати деякі церковні обряди, скажімо, говів, тобто постився й відвідував церковні служби, готуючись до сповіді та причастя. Збереглися розповіді артиста про сповіді в церкві Філіппа Митрополита, зокрема про те, як священик Другов сказав йому: «Театр, в сущности, есть школа, поучающая указанием на людские недостатки и пороки, и что, следовательно, и звание актёра почтенно». Вже згаданий Афанасьєв зазначав, що Щепкін «не только сам постится в первую и седьмую неделю великого поста, но и насильно принуждает к этому своих детей и даже сердится за отступление от обычая».

В зв’язку з цим цікаво навести спогади Михайла Лентовського, який у 1863 р., будучи юнаком, жив у Щепкіна: «На страстной неделе М.С. велел мне говеть. Заметя, что я хочу этого избежать, он сам стал ходить в церковь, хотя довольно опаздывая, но увидев, что я в этом хочу ему подражать, он стал ходить в храм с первым ударом колокола и уходил из него последним, простаивая всю службу на ногах, не садясь на приносимое ему из дома кресло, чтобы тем избавить меня от соблазна…»

«В 10-м часу пришел к Михайлу Семеновичу с праздничным поклоном актер *Самарин* и сообщил ему очень миленькую эпиграмму *Щербины*, которую при сем и прилагаю.

Боже! В каком я теперь упоеньи
С «Вестником Русским» в руках
Что за прекрасные стихотворения.
Ах!
Тут *Данилевский*, *Плещеев* таинственный
Майков наш флюгер-поэт.
Лучше же всех несравненный, единственный
Фет!

Много нелепостей патетических,
Множество фраз посреди.
Много и рифм. Но красот поэтических —
Жди!»

Ім’я Миколи Федоровича Щербини (1821-1869) зустрічається в щепкінських «Записках актера». Щепкін розповідав, як читав Олександру Черткову вірш Щербини «Поколению», написаний у 1848 р. й уперше опублікований в 1857 р. На початку цього року в листі з Москви в Рим до сина Миколи Михайловича й невістки Олександри Володимирівни Щепкін переписав вірш Щербини «Оправдание»: «Прилагаю при сем стихи Щербины. Я от них в восторге».

Наш век и наше поколенье
Безмолвно сносят клевету,
Незаслуженного презренья
И громких браней пустоту.

Насправді, «гарненька епіграма», записана Шевченком у щоденнику, належала не Щербині, а була пародією російського поета Олександра Апухтіна (1840—1893) на вірш Афанасія *Фета* «Лесом мы шли по тропинке единственной...», надрукований у лютневій книзі «Русского вестника» за 1858 рік.

Ось дві строфи Фетового вірша:

Лесом мы шли по тропинке единственной
В поздний и сумрачный час,
Я посмотрел: запад с дрожью таинственной
Гас.
Что-то хотелось сказать на прощанье —
Сердца не понял никто;
Что же сказать про его обмирание?
Что?

23 березня, на Пасху, в поетовому щоденнику більше записів не було і про вечір нічого не сказано. Це трапилося вперше з 17 березня, коли Тарас Григорович після хвороби вийшов із дому. Щодня він

занотовував, де саме був увечорі: у Рєпніної (17 березня); у Бодянського (18 березня); у Станкевичів і вдома у Щепкіна (19 березня); у Станкевичів (20 березня); у Максимовичів (21 березня); у Щепкіна та в Кремлі (22 березня). З цього випливає, що 23 березня Шевченко і Щепкін не виходили з дому і провели Великдень разом. Теодор Гріц у своєму літописі життя і творчості артиста зафіксував, що «Шевченко зустрічає Пасху у Щепкіна», а Петро Жур у «Трудах і днях Кобзаря» зазначив, що Тарас Григорович «у М.С. Щепкіна познайомився з артистом Малого театру І.В. Самаріним…» Але ж був ще цілий великодній день, впродовж якого друзі не розлучалися, і хотілося б уявити, як вони його провели.

Очевидно, що після ранкового приходу Івана Самаріна вся сім'я з гостями сіли за стіл — інакше просто не могло бути, розговіння неминуче. Всі скуштували паску, крашанки, чаювали, випили шампанського.

Веселий і щасливий від сімейного тепла Тарас Григорович розповів, як його навесні 1845 року вгощали й частували в Яготині прості селяни в післяпасхальний день:

«Це було якраз на великодніх святках. Сиджу я, рисую. Думав, що так якась скотина вештається, або свиня, або бузівок. Аж чую, щось позаду мене шамотить, та все ближче підходить. Я розслухав, що це людська похідь. І промовило: "Простіть мене, будьте ласка, прошу вас від щирого серця, випийте чарочку". Я оглянувся і бачу: стоїть з пляшечкою, й налито чарочку горілки, й частує мене. Та, видно, таке щире та добряче. Й само вже, видно, під чарочкою. Я випив, подякував. А воно дістає з кишені паски: "Ось, будьте ласка, заїжте святим хлібом". Та налило й другу. А тут вийшла з хати й жіночка в намітці й тож благає на обід. Я пішов, а людці побачили та й посходились у хату чоловік з десяток. Я сів на покуті з чесним людом та й обідав. А потім мені

поназносили і крашанок, і пасок, і всякої всячини. І кожне благає: “Будьте ласка, візьміть від мене”. А те собі, а те собі, і так, як у Божім раї. Пообідав я весело між тим чистим та щирим серцем простим нашим людом на третій день празника».

Щепкін слухав розчулено, а Самарін у той час і прочитав епіграму. Шевченко попросив переписати її, артист, у свою чергу, зажадав натомість послухати його вірші. Щепкін, який знав, що Шевченко переписував у нього свої поезії, підтримав актора.

Чи ми ще зійдемося знову?
Чи вже навіки розійшлись?
І слово правди і любові
В степи і дебрі рознесли!
Нехай і так. Не наша мати,
А довелося поважати.
То воля Гóспода . Годіть!
Смирітеся, молітесь Богу
І згадуйте один другого.

Потім читав схвильований Щепкін:

Може, найдеться дівоче
Серце, карі очі,
Що заплачуть на сі думи —
Я більше не хочу…
Одну сльозу з очей карих —
І… пан над панами!..
Думи мої, думи мої!
Лихо мені з вами!

Раптом, зупинившись, Михайло Семенович тремтячим голосом нагадав, що всі троє вони — з кріпаків… Виходило сумно, дуже сумно, як для свята. Тим більше, що Щепкін готовий був розплакатися, і Шевченко, вибачившись, устав із-за столу. Він піднявся до себе, занотував у щоденнику про великодній ранок, прихід Самаріна. Переписуючи епіграму, відвернув увагу і замість «Много нелепостей патетических» машинально написав «Множество есть тут мест

поэтических». Але схаменувся й старанно закреслив рядок, який ослаблював епіграму, а зверху написав потрібний.

Коли Тарас Григорович знову вийшов із своєї кімнати, Михайло Семенович, одягнений в темнокоричневий халат у смужечку, з під якого виглядав білий комірець, заклавши руки за спину, ходив туди й сюди залою. Невеличкого росту, повний, кругленький, але повнота не заважала йому бути напрочуд легким і рухливим. Шевченко вже знав, що він кожного ранку та й на ніч робить усілякі гімнастичні вправи, щоб не втратити гнучкість. Досить було подивитися, як артист танцював в українських спектаклях — як справдешній танцюрист!

Голос у Щепкіна був не сильний, але поставлений так, що шепіт його зі сцени було чутно всім глядачам. Шевченко сам уже переконався, що навіть напівшепіт артиста зворушував більш ніж будь-який трагічний крик. Ось і зараз поета вразило те, що Щепкін тихо розмовляв нібито сам із собою! Та ні, він стояв перед портретом Гоголя і звертався… до старого друга. Побачивши Шевченка, Щепкін радісно розкрилив короткі руки й відразу заговорив про гоголівське «Светлое воскресенье»… Хтозна, чи так воно було, проте мій вимисел не є порожньою вигадкою, бо ж обидва любили Гоголя й читали цей твір у «*Выбранных местах из переписки с друзьями*».

«В русском человеке есть особенное участие к празднику Светлого воскресенья… Не умрёт из нашей старины ни зерно того, что есть в ней истинно русского и что освящено самим Христом. Разнесется звонкими струнами поэтов, развозвестнтся благоухающими устами святителей, вспыхнет померкнувшее — и праздник Светлого воскресенья воспраздну-ется, как следует, прежде у нас, чем у других народов! На чем же основываясь, на каких данных, заключенных в сердцах наших, опираясь, можем сказать это? Лучше ли мы других народов? Ближе ли

жизнью ко Христу, чем они? Никого мы не лучше, а жизнь еще неустроенней и беспорядочней всех их. “Хуже мы всех прочих” — вот что мы должны всегда говорить о себе. Но есть в нашей природе то, что нам пророчит это. Уже самое неустройство наше нам это пророчит. Мы еще растопленный металл, не отлившийся в свою национальную форму; еще нам возможно выбросить, оттолкнуть от себя нам неприличное и внести в себя все, что уже невозможно другим народам, получившим форму и закалившимся в ней… Знаю я твёрдо, что не один человек в России, хотя я его и не знаю, твёрдо верит тому и говорит: “У нас прежде, чем во всякой другой земле, воспразднуется Светлое Воскресенье Христово!”»

Наступного дня починалася світла пасхальна седмиця, і Шевченко ще повних два дні з неї проведе в Москві. Щепкін зробив так, що вони були вщерть наповненими зустрічами й знайомствами.

«Заїхали до актора Шумського» (24 березня 1858 року)

24 березня після других відвідин Сергія Аксакова та його «симпатического семейства» Шевченко і Щепкін заїхали ненадовго до Варвари Рєпніної, а від неї — до актора Сергія Шумського, учня Михайла Щепкіна. Сергій Васильович Шумський (Чесноков) народився 1820 р., був помічений у провінції й привезений у Москву Щепкіним, у 1841 р. закінчив Московське театральне училище, після закінчення якого був прийнятий до трупи Малого театру. Щепкін протегував Шумському, підтримував і в буденному житті. Втім, він щедро допомагав багатьом артистам. Вихованець Щепкіна Михайло Лентовський згадував, як Михайло Семенович зустрічав молодих і голодних артистів: «Чаю! Сливок! Хлеба больше, хлеба! Чаю, чаю! Зелёного чаю! Ты, брат, замёрз дорогой? Садись, ешь, пей. Не стесняйся, как дома, да ты и,

действительно, дома. Мой дом — твой дом; но только учись, учись, учись!»

У спогадах Олександра Афанасьєва, який добре знав Михайла Семеновича, читаємо таке узагальнення: «М.С. Щепкин столько же известен был в Москве своим сценическим дарованием, сколько и редкою в наш век частною благотворительностью. Сколько юношей обязаны ему своим воспитанием, сколько стариков нашли под его кровлею последний спокойный приют! Великие слова Христовой заповеди о любви к ближнему он перевёл прямо в дело, в жизнь».

У сім'ї Щепкіна жив якийсь час у 40 рр. і Сергій Шумський. Акторова невістка, Олександра Щепкіна згадувала: «Пробыл несколько времени в семье его С.В. Шумский, перед тем вышедший из театральной школы и скоро потом сделавшийся любимым актёром московской публики». Про це свідчив і театрал Олександр Стахович: «С.В. Шумский, поступив из Одессы на московский Малый театр, долго пока совсем не стал на ноги, жил у Щепкина и много обязан ему первым развитием своего первоклассного таланта». Шумський до останніх днів життя в 1878 р. служив у Малому театрі, крім 1847—1850 рр., коли він працював в Одесі. В той період Щепкін писав акторові: «Успехи твои, по всеобщим отзывам, которые заслужил от публики, меня очень радуют, и старое сердце моё веселится полной радостию. Знаю, что труда было много; но что же достаётся даром и что ж бы значило искусство, если бы оно доставалось без труда?»

Яскравим свідченням теплого ставлення до Шумського після його повернення на сцену Малого театру є лист Щепкіна до нього від 13 квітня 1860 року з приводу бенефісу Сергія Васильовича під час гастролей у Петербурзі:

«Милостивый государь Сергей Васильевич.

С удовольствием представляю вам право на свой бенефис “Отрывок” из сочинений Н.В. Гоголя. Мне же это право передано и покойным автором и доверенным лицом от родных покойника, господином Кулишом, чего в удостоверении и письма их прилагаю, но которые прошу сохранить и возвратить мне по возвращении. От души желаю вам успеха. Это желание того, кто не умеет переставать любить. Весь твой Михайло Щепкин».

До Сергія Шумського були звернені настанови Щепкіна, що розкривають методологію його театральної науки (лист від 27 березня 1848 року):

«Старайся быть в обществе, сколько позволит время, изучай человека в массе, не оставляй ни одного анекдота без внимания (слово «анекдот» в той час розумілося, як явище чи випадок з відтінком повчальності. — В.М.), и всегда найдешь предшествующую причину, почему случилось так, а не иначе: эта живая книга заменит тебе все теории, которых, к несчастию, в нашем искусстве до сих пор нет. Потому всматривайся во все слои общества без всякого предубеждения к тому или другому, и увидишь, что везде есть и хорошее и дурное, — и это даст возможность при игре каждому обществу отдать свое, то есть: крестьянином ты не будешь уметь сохранить светского приличия при полной радости, а барином во гневе не раскричишься и не размахаешься, как крестьянин. Не пренебрегай отделкой сценических положений и разных мелочей, подмеченных в жизни».

Щепкін наставляв Шумського буквально до своєї смерті, хоча тому вже перевалило за сорок років. Принаймні, Лентовський розповідав про рознос, який вчинив артист своєму підопічному в 1863 р.:

«Однажды я застал Шумского, стоящего у печки, а М.С. ходил взволнованно по гостиной и ругал его: “Мерзкая самолюбивая физиономия! Смазливая бабья рожа для тебя дороже, интереснее всего твоего дела, дороже истины! Ты как должен быть загримирован? Как? В уродливом теле душевная красота. А ты что изображал? Скажите, какой купидон!” — “Ради бога не сердитесь, Михаил Семенович!” — “Я давно Михаил Семенович! А ты Купидон Купидонович”. — “Ну, извините”. — “Извините… извините! Поди, извиняйся перед автором, перед театром, а передо мной нечего! — говорил старик, шагая из одного угла в другой. — Нет, душа моя, Сергей Васильевич! Так, брат, далеко не уйдешь, а от тебя-то мне в особенности обидно видеть такую неряшливость”, — закончил Михаил Семенович, подавая на ходу руку Шумскому. Шумский уважал Михаила Семеновича и зачастую на деле довазывал свое уважение к его дому, к его семье».

Саме Шумський виступав на 50-річному ювілеї артистичної діяльності Щепкіна «від імені артистів московської сцени»:

«Многие, в том числе я сам, имели счастие ещё в Школе пользоваться вашими уроками и наставлениями... Вступив на сцену, мы постоянно имели в вас живой пример, указание на то, как должны мы исполнять наши обязанности... Смело ручаемся, что влияние ваше не исчезнет, что оно в лице нашем останется живою памятною книгой того, что вы сделали для драматического искусства».

Збереглася розповідь очевидця про бенефіс Шумського в Малому театрі, коли прихильники артиста неодноразово влаштовували йому овацію і впродовж усього спектаклю передавали подарунки, в тому числі дорогі. Нікого тоді не шокувало, що бенефіціянт в образі Івана Грозного, перервавши сценічну дію, починав розкланюватися та приймати з рук капельмейстера переданий із залу срібний кубок чи золотий портсигар.

До Шумського прихильно ставився сам Олександр ІІ. Якось в антракті спектаклю «Горе з розуму» цар у напівтемряві розмовляв з Шумським, а Михайло Семенович, заклавши руки за спину, розпружено підійшов до них і почув запитання царя: «Чому тепер не пишуть таких п’єс, як “Ревізор” і “Горе з розуму”? Щепкін, який не впізнав Олександра ІІ, втрутився: “Тому, що тепер інші інтереси в Росії, не до театру тепер”. Цар мовчки відійшов, а Щепкін наступного разу сам підійшов до нього: «Вибачте, государ, я не впізнав вас». — «Нічого, нічого. Це тому, що ми з тобою рідко бачимося».

Протягом артистичного життя Шумський грав різні ролі, починаючи з водевілів і закінчуючи персонажами з п’єс Олександра Островського та ролями Чацького і Хлестакова. В останній ролі він сподобався Гоголю, бо Шумський найповніше скористався настановами автора «Ревізора», який у листопаді 1851 року читав свій твір акторам. Про це писав Пантелеймон Куліш: «Явился в театре (в ложе позади других) посмотреть, как исполняется пьеса после его замечаний, и остался доволен игрой более, нежели в прежнее время, особенно Хлестаковым, которого в это время играл уже Шумский, пользовавшийся его наставлениями».

Сергій Шумський, який мешкав на Великій Дмитрівці в будинку генерал-майорші Ольги Бартоломеус (не зберігся), прийняв гостей радо, запросив до столу: **«Вкусили священной пасхи с *вестфальською колбасой* и поехали к Станкевичам. Не застали дома».**

«Я зустрівся і познайомився з ними» (24 березня 1858 року)

Про дальший розвиток подій 24 березня читаємо у Шевченка:

«Отправились в книжный магазин Н.М. Щепкина и ком., где и остались обедать. Обед был званый. Николай Михайлович

праздновал новоселье своего магазина и по этому случаю задал пир московской учено-литературной знаменитости. И что это за очаровательная знаменитость! Молодая, живая, увлекающаяся, свободная! Здесь я встретил *Бабста*, *Чичерина*, *Кетчера*, *Мина*, *Кронеберга-сына, Афанасьева, Станкевича, Корша, Крузе* и многих других. Я встретился и познакомился с ними, как с давно знакомыми родными людьми. И за всю эту полную радость обязан я моему знаменитому другу М.С. Щепкину».

Щира Шевченкова радість від зустрічі з молодими і блискучими інтелектуалами справді була настільки повною, що навіть тепер енергетично передається зацікавленому читачеві поетового щоденника. Шевченка можна зрозуміти. Влітку 1856 року він писав Семену Гулаку-Артемовському з Новопетровського укріплення: «Десятий год не пишу, не рисую і не читаю навіть нічого; а якби ти побачив, меж яким людом верчуся я оці десять літ. Та не дай Господи, щоб і приснилося тобі коли-небудь такі недолюди, а я у їх «в кулаке сижу» — давят, без всякого милосердия давят, а я повинен ще і кланяться, а то візьме разом та й роздавить, як ту вошу меж ногтями». Вирвавшись нарешті із заслання, поет жадібно ковтав повітря вистражданої свободи й особливо цінував знайомства та зустрічі з новими, вільними, щасливими, талановитими людьми. Ще О.Кониський проникливо зауважив: «Таким ото чином Шевченко за короткий час опинився серед великої сім'ї ліпших людей того часу. Се був, коли згадати собі про Новопетровський форт, більш різкий контраст, ніж той, що перебув Шевченко 30 літ тому назад, коли доля з темного горища маляра Ширяєва перекинула його в світлі залі Академії художеств» (Олександр Кониський. Тарас Шевченко-Грушівський: Хроніка його життя. К.: Дніпро, 1991. С. 453). Щоправда,

ці слова Кониський писав стосовно Петербурга та, насправді, знайомства з «ліпшими людьми» почалися саме з Москви.

З дев'яти московських відомих осіб, названих Шевченком, шестеро були молодшими за нього від 4 до 14 років і троє народилися на 4-5 років раніше за поета; навіть найстаршому — Миколі Кетчеру — не виповнилося ще п'ятдесяти. Всі вони були повні сил, енергії, завзяття; мислили й говорили, тим паче в своєму середовищі, розкуто, глибоко, критично й цікаво; буяли творчими ідеями та планами на майбутнє; ставилися до Шевченка з сердечною доброзичливістю. Вражає сам перелік професій і захоплень, творчих сфер і занять, у яких ці люди були справжніми фахівцями й досягли значних висот: поезія і проза, журналістика і публіцистика, перекладацька справа і правознавство, медицина, економіка, історія, філософія, фольклористика, зоологія. Блискучий ряд енергійних діячів, які співчували піднесенню демократичного руху в Росії і щиро прагнули прислужитися йому своєю працею. Такий енергетичний згусток інтелектуальних сил і можливостей Шевченко сприйняв із радістю і захватом, він убирав у себе вимріяну в засланні творчу атмосферу, насолоджувався спілкуванням з людьми, якими був зачарований. Шевченко щиро назвав їх молодими, живими, вільними, пристрасними. Поет відчував себе, як риба у воді, в цьому вишуканому колі людей, які здалися йому близькими духом, і навіть знайомими, більше того, рідними. Що стосується Бодянського, то він тримався осторонь від західників, і його не можна уявити в їх інтелектуальному колі.

Шевченко сам свідчив, що, крім названих у щоденнику учасників «званого обіду», в книгарні Миколи Щепкіна, він зустрів ще «багатьох інших» інтелектуалів. Одного з них можна назвати, спираючись на Шевченків запис у щоденнику 10 квітня 1858 року: «Посетил

московского знакомого, некоего Безобразова». Скоріше за все, поет познайомився з Безобразовим Володимиром Павловичем (1828-1889) саме 24 березня в книгарні. Безобразов був економістом, з 1867 року — академіком петербурзької Академії наук. Ліцейський товариш і близький друг Михайла Салтикова-Щедріна, в Петербурзі жив з ним в одному будинку. Леонід Большаков, який перший зібрав відомості про Безобразова, навіть припускав, що саме це могло й привабити Шевченка. Втім, Безобразов активно виступав проти кріпацтва й за реформи в суспільстві. Певно саме це зацікавило поета й привело до Безобразова в Петербурзі.

Леонід Большаков свого часу висловив припущення, що на «званому обіді» міг бути також учасник московських гуртків, доктор медицини і професор Московського університету, кореспондент і знайомий Герцена Павло Лукич Пікулін (1822-1855). Він був другом Миколи Кетчера й Миколи Щепкіна, тому його присутність в книгарні була цілком вмотивованою.

Серед учасників «званого обіду» могли також бути активні автори журналу «Библиографические записки», контора і редакція якого знаходилися в тому самому будинку — професор Московського університету Сергій *Соловйов*, історик літератури Михайло Лонгінов, двадцятишестирічний професор Московського університету, історик літератури Микола *Тихонравов*, який через три роки — в квітні 1861 року — взяв участь у панахиді над прахом Шевченка в Москві. На користь цієї версії свідчить і те, що Микола Щепкін був одним із видавців «Библиографических записок», а другий видавець — Олександр *Афанасьєв*, якого Шевченко вже знав, названий ним у щоденнику.

Очевидно, що в званому обіді також взяли участь власники московських книгарень. У газеті «Литературный отдел Московских

ведомостей 1858 года» мені вдалося знайти інформацію, що в березні в Москві, крім книгарні Щепкіна, працювало ще шість великих книгарень: Університетська (при Університетській друкарні, начальником якої був Олександр Назимов), а також — Базунова, Польового, Улітіної, Салаєва і Готьє. Хто з них бачився з Шевченком, напевно сказати не можна.

Наскільки мені вдалося встановити, в паперах артиста Щепкіна зустрічається лише Володимир Готьє, якого побіжно назвав якось в одному з листів до Щепкіна Олександр Герцен. Це вже було коло знайомих, у тому числі близьких, Осипа Бодянського. Найбільше він спілкувався з Іваном Васильовичем Базуновим (1786-1866), якого свого часу витіснили з університетської книжкової крамниці і той, за порадою Бодянського, відкрив свою книгарню на Страсному бульварі в будинку Загряжського навпроти університетської друкарні. В щоденнику Бодянського зустрічаємо запис: «Встретил в книжной лавке Базунова…» (8 липня 1850 року); «Бывши в книжной лавке И.В. Базунова…» (23 квітня 1854 року); «В книжной лавке И.В. Базунова слышал…» (22 лютого 1855 року) і т.д. Бодянський знав навіть прикажчика книгарні Івана Соловйова.

Нарешті, скажу про те, що в цей день вдячний Тарас Григорович подарував Миколі Щепкіну свій автопортрет (1858) з дарчим написом: «Николаю Михайловичу Щепкину на память 24 марта 1858 года. *Тарас Шевченко».*

«Відправилися до купця Варенцова» (24 березня 1858 року)

Про вечір 24 березня 1858 року Шевченко записав у щоденнику:

«В 8 часов вечера отправились к купцу Варенцову, музыканту и любителю искусств. Тут встретился я с некоторыми московскими художниками и музыкантами и, послушавши Моцарта, Бетговена и

других великих представителей слышимой гармонии, в 11 часов удалился восвояси, дивяся бывшему».

Ці два слова — «дивуючись побаченому», — які Шевченко вжив у щоденнику вдруге після прийому у Станкевичів 19 березня, свідчать про те, що вечір у Варенцова поетові сподобався. Проте запис у щоденнику ніяк не можна трактувати як свідчення того, що Шевченко проводив час у Москві, «відвідуючи концерти популярних московських музикантів і акторів» (П.Федченко). Справді, день 24 березня був насичений, особливо запам'яталася зустріч з Аксаковим і званий обід у книгарні Миколи Щепкіна. Та й виконання творів Бетховена й Моцарта, було для поета несподіваним і радісним, але не щоденним, а лише одиничним випадком. Шевченко знав і любив творчість Людвіга ван Бетховена та Вольфганга-Амадея Моцарта. Бетховена він згадував у повістях «Музыкант», «Капитанша», в щоденнику та листах називав композитора «величайшим музыкантом», а його твори «чудными созданиями». В «Музыканте» читаємо: «...Как будто с неба раздалася одна из божественных сонат божественного Бетговена». Моцарт також згадується в «Музыканте», до речі, поруч із Бетховеном. У повісті «Варнак» так само: «...Мы с нею играли в две руки некоторые сонаты Моцарта и Бетговена». Оперу Моцарта «Дон Жуан» Шевченко називав чарівним творінням...

Щепкін також любив музику Бетховена і Моцарта. Невістка артиста Олександра Щепкіна (Станкевич) свідчила: «Он понимал и любил также вечные произведения великих музыкантов и хорошо различал серьёзный и глубокий характер музыки Бетховена и Моцарта… В Москве М.С. Щепкин был окружен артистами-музыкантами». Так що Щепкін усвідомлено повів Шевченка на музичний вечір до Варенцова.

У «Коментарях» до 5-го тому творів Шевченка вказано, що Микола Михайлович Варенцов — московський купець і меценат мешкав у будинку Четверикова в Басманній дільниці міста. Звичайно, хотілося уточнити цю адресу, тим більше, що автори коментарів посилалися на документ аж 1873 р. Пошуки домовласника Четверикова не прояснили ситуацію, тому що в Басманній дільниці було два Четверикових — Дмитро та Іван, які мали будинки в Вознесенському, Денисовському, Сусальниковому і Сиром'ятниковському провулках. Але, нарешті, вдалося знайти саме потрібну й точну адресу саме на той час, коли у купця був Шевченко: «Варенцовы Николай и Сергей Мих., Поч. Гражд., на Новой Басманной, соб. д.». Отже, почесні громадяни, брати Варенцови мали власний будинок на Новій Басманній вулиці.

«Справочная книга о лицах, получивших на 1872 год купеческие свидетельства по 1 и 2 гильдиям в Москве» містить відомості про те, що на час знайомства з Шевченком Миколі Варенцову було близько сорока років, він походив із старовинного купецького роду, з 1869 р. був купцем 1-ї гільдії і виборним від московського купецтва, займався торгівлею вовняною пряжею, контора знаходилася в Козмодем'янському провулку на Покровці. Брати на початку 70 рр. жили там само на Новій Басманній вулиці, але тепер уже в різних будинках. Очевидно, в 1858 р. Микола Варенцов ще не відпускав від себе Сергія Варенцова, який був на шістнадцять років молодший. Сергій Варенцов став особливо відомим у купецьких колах завдяки драматичному епізоду, який зобразив його друг художник Василь Пукірєв в картині «Нерівний шлюб». Варенцов був закоханий в дочку купця Рибнікова, але батьки віддали її за багатшого купця Карзінкіна. С.Варенцов поділився своєю бідою з Пукірєвим, і той використав сюжет для своєї картини. Для нас ця історія підтверджує приятельські зв'язки Варенцових із московським художнім світом.

Прізвищ московських художників і музикантів, яких зустрів Шевченко у Варенцова, не встановлено.

Гортаючи московські березневі газети, знайшов у «Литературном отделе Московских новостей», зокрема в рубриці «Музыкальные известия», інформацію про концерт 13 березня «талановитого піаніста» Шпаковського за участю «молодого та обдарованого віолончеліста» Давидгофа і співака-баритона Сироткіна. Шпаковський виконував твори Шопена, Мендельсона. В той час у Москві виступав також молодий віолончеліст Олександр Шміт, у концерті якого брав участь двадцятидев'ятирічний піаніст і композитор Антон Рубінштейн — майбутній засновник Імператорського музичного товариства (1859) і першої в Росії консерваторії (1862) — із виконанням своїх творів. Газета писала, що «Рубінштейн має великий талант». Під його музику співала «прекрасна співачка Оноре». Цей концерт пройшов «при голосному висловленні співчуття з боку слухачів». Може хтось із названих митців і був запрошений багатим купцем Варенцовим на вечір, у якому взяв участь Шевченко, проте ніякої впевненості в цьому немає.

«Максимович пошанував мене обідом» (25 березня 1858 року)

Шевченко записав у щоденнику 25 березня:

«Многоуважаемый М.А. Максимович задал мне обед, на который пригласил, между прочим, и ветхих деньми товарищей своих *Погодина* и *Шевырева*. Погодин еще не так стар, как я его воображал себе, Шевырев старше и, несмотря на седенькую свою благопристойную физиономию, почтения к себе не внушает. Сладкий до тошноты старичок. В конце обеда амфитрион (міфологічний герой, що славився своєю гостинністю. — В.М.) **прочел в честь мою стихи собственного сочинения. А после обеда милейшая**

хозяйка пропела несколько малороссийских песен, и восхищённые гости разошлись хто куда...»

Обід відбувся 25 березня на свято Благовіщення: «Максимович дал нам обед на Благовещение по случаю возвращения Шевченка» (Григорій Галаган). Проте деякі дослідники, нічтоже сумяшеся, пишуть, що Максимович влаштував обід «у своїй квартирі “на Благовещенке”». Це — помилка.

Між іншим, Михайлу Погодіну не було й шістдесяти, а Степану Шевирьову тільки-но перевалило за п’ятдесят. Отже, Шевченко в ті дні відчував себе молодим, власне, він таким і був. Очевидно, що Шевирьов поетові відразу не сподобався, в щоденнику московського періоду більше немає такої жорсткої, нещадної характеристики. Письменник, історик літератури і критик, професор Московського університету, декан історико-філологічного факультету в 1846-1854 рр., автор офіційної історії університету (1855), академік петербурзької Академії наук, діяч правого крила слов’янофільства Степан Петрович Шевирьов (1806-1864) був великодержавником і монархістом, але, водночас, дружив з Миколою Гоголем. В лютому 1847 року Гоголь із довірою писав йому з Неаполя: «По-настоящему ты бы не должен скрывать передо мною и таких своих помышлений обо мне, которые тебе самому показались бы неосновательными, не смущаясь даже боязнью сказать глупость или ошибиться». У Шевирьова письменник жив у 1848 р. (будинок № 4 у Дєгтярному провулку не зберігся). Починаючи з 1843 р., Шевирьов вів справи Гоголя з видання його творів, виплати боргів, виділенню грошової допомоги для бідних студентів. Гарну характеристику Шевирьова зробив Микола Чернишевський в «Очерках Гоголевского периода русской литературы».

Один раз побачивши Шевирьова, Шевченко тонко відчув те, що відзначали люди, які давно знали його. Скажімо, Олексій Плещеєв ще в 1849 р. писав: «Ничего не может быть пакостнее хари Шевырёва, какой-то паточной, приторной...» Як це схоже на Шевченкове «сладкий до тошноты старичок»! Оцінка Шевирьова Борисом Чичеріним стосується практично того часу, коли його зустрів Шевченко: «Чем старее делался профессор, тем он становился раболепнее... Он стал по всякому случаю писать патриотические стихи, и притом в такой пошлой и неуклюжей форме, которая обличала полный упадок не только таланта, но и вкуса...»

Шевирьов був хворобливо самолюбним і заздрісним, хотів першенствувати. Багато мемуаристів наводять у своїх спогадах про нього епіграму Кароліни Павлової:

По собственному убежденью
Стоит он скромно выше всех!
Не выносим его смиренью
Один лишь ближнего успех.

Звісно, що все це, за Шевченком, «почтения не внушает...»

Другий знаковий представник і теоретик «офіційної народності», відомий історик і журналіст, академік петербурзької Академії наук Михайло Петрович Погодін (1800-1875) не викликав явних негативних емоцій у поета, лише здався молодшим, ніж Шевченко чекав. Чи знав поет, що він був сином кріпака? В 24 роки Погодін вже читав у Московському університеті лекції з «політичної історії», в 1825-1844 рр. — професор університету, його учнями були Сергій Соловйов і Осип Бодянський. Погодін і Шевирьов, які в 1831-1856 рр. разом видавали друкований орган слов'янофілів філософсько-літературний журнал «Москвитянин», неодноразово віртуально перетиналися з Шевченком. Зокрема, вони сприяли публікації в «Москвитянине» (1843, № 11) схвальної рецензії Федора Кітченка на Шевченкових «Гайдамаків», а в

1855 р. Погодін сам позитивно писав про цей твір у «Москвитянине». Через Бодянського Погодін передавав «мешканцеві Мангишлаку літопис Величка», сподіваючись, що поет буде надсилати матеріали до «Москвитянина». В 1850 р. в журналі було опубліковано комедію Олександра Островського «Свої люди — поквитаємось», яку в Новопетровському укріпленні прочитав Шевченко. Нарешті, в історичному відділі «Москвитянина» співробітничав Бодянський. Погодін дружив з Гоголем. В одному з листів у 1839 р. Гоголь назвав Погодіна «жизненочок мой». Вихований на Карамзині, Погодін усе життя був його послідовником. В 1856 р. Погодін полемізував з Максимовичем, висунувши теорію великорусизму дотатарської України.

Значною заслугою Погодіна стало збирання документальних джерел з історії Росії, що розпочалося ще з 1825 р. Його будинок у Москві на Дівочому полі фактично перетворився у сховище стародавніх рукописних і друкованих книг, літописів, актів, ікон і монет. Всього Погодін зібрав близько 2 тисяч рукописів, 800 стародрукованих книг, 5 тисяч автентичних грамот, 2 тисячі монет і медалей. Це рідкісне зібрання користувалося великою популярністю, зокрема, серед учених, які досліджували історію і літературу. Скажімо, у вересні 1851 року Гоголь просив Погодіна допомогти літературознавцю і видавцю творів Пушкіна:

«Павел Васильевич Анненков, занимающийся изданием сочинений Пушкина и пишущий его биографию, просил меня свести его к тебе затем, чтобы набрать и от тебя материалов и новых сведений по этой части. Если найдешь возможным удовлетворить, то по мере сил удовлетвори, а особенно покажи ему старину, авось-либо твое собрание внушит уважение этим господам, до излишества живущим в Европе». Наприкінці 1852 року Погодін передав свої скарби державі, отримавши натомість 150 тисяч сріблом. Рукописна частина колекції

дісталася імператорській Публічній бібліотеці в Петрограді, нумізматична — Ермітажу, а ікони — Російському музею.

Мало хто знає, як цікаво записав про це в своєму щоденнику на початку 1853 року Бодянський, який добре знав непростий характер Погодіна, зокрема, його скупість і ощадливість:

«Не помню, кто-то мне сказал на днях, что М.П. Погодин, продав свое Древлехранилище (в котором, правда, много древнего и важного, но не менее и дрянного) в Публичную Петербургскую библиотеку (по одним, за 150 тысяч серебром, а по другим — только за 125), сказал: “Ну теперь я богат, слава Богу! Прежде бился я, как рыба об лед: и хотел бы помочь друзьям, да не мог. Нынче добился своего и спешу сдержать слово, данное самому себе, в отношении к лучшему моему другу: на днях посылаю ему вексель в три тысячи рублей серебром”. Это было П. И. Шафарику в Прагу. Что хорошо, то хорошо, великодушно и благородно. Дай Бог, чтобы отныне М. П. перестал кулаковать, не имея, по его же словам, более нужды биться об лед, как та рыба».

Та повернемося до званого обіду у Максимовича. Ось як його трактував Павло Зайцев: «Максимович, мабуть, щоб зробити більшу честь поетові, запросив до себе й двох видатних московських учених — Шевирьова й Погодіна. Зробив це щиро, але для Шевченка не було ніякої приємності в товаристві цих стовпів “самодержавія, православія і народности”, але ж ні гніватися, ні ображатися не міг: знав, що старого опортуніста не переробить, а Максимович у ролі гостинного амфітріона зробив усе, щоб і своїм московським гостям, і Шевченкові довести, як він його цінить і шанує...»

Тепер про те ж саме прочитаємо у романі Єжи Єнджеєвича:

«Слава Шевченка продовжувала зростати. В цьому він міг переконатися на обіді, даному на його честь Михайлом Максимовичем.

Зібралося дуже багато людей. Був навіть Григорій Галаган, який щойно приїхав з України. Цей прийом порівнювали з банкетом, що його років тридцять тому було влаштовано в Москві на честь Міцкевича.

Шевченко помітив серед гостей двох московських учених, які пам'ятали ті часи: професорів Погодіна і Шевирьова. Йому хотілось розпитати їх про Міцкевича, який помер так несподівано. І раптом усвідомив, що обидва вчені є опорою царизму. Отже, махнув рукою на розмову з ними».

Справді, Михайло Погодін і Степан Шевирьов були найжорсткішими виразниками ідеї «офіційної народності», глашатаями уваровської формули «православ'я, самодержавства і народності», вони благоговіли перед історичною владою Росії. Не випадково навіть *Хомяков* та його друзі в багатьох питаннях відмежовувалися і від Шевирьова, і від Погодіна. Що й говорити про Шевченка, ставлення якого до царизму та його панславістської політики не варто переказувати. Проте, мабуть, конкретна побутова поетова поведінка не була щохвилинним виявом антицаристської позиції, а її поточна мотивація не зумовлювалася виключно соціально-політичними факторами. Мені більше до душі зважене трактування ситуації в «Біографії» Шевченка, підготовленій майже півстоліття тому в Одеському державному університеті ім. М.І. Мечникова: «Але як би застережливо, чи навіть негативно не поставився Шевченко до деяких нових своїх знайомств, *зустрітися вперше* з цими людьми було безперечно цікаво — особливо ж після десяти років відірваності від громадського й літературного життя».

Просте людське спілкування здавалося вчорашньому засланцеві дорогоцінним подарунком і великим щастям, і він дорожив ним, іноді навіть перебільшуючи достоїнства людей, з якими зустрічався. Лев

Жемчужников підмітив: «Для Шевченка настали світлі хвилини, коли після 10 років розлуки він побачився з друзями, з батьківщиною, з рідними. Ніжна, щира душа його була вдячна кожному, хто любив його. Вдячність за співчуття була в нього завжди». По-юнацьки спостережлива Катерина *Толстая* (Юнге) згадувала, що Шевченко в усіх знаходив що-небудь хороше і захоплювався людьми, які часто не були того варті. Ця риса була значно загострена в період московського перебування поета й, напевне, в перший час життя в Петербурзі. Юнге відзначала: «Все люди были для него прекрасными; всякий мог, сколько хотел, обманывать его, и несмотря на все коварства, на все несправедливости, которые он уже испытал в своей многострадальной жизни, вера его в людей и добро не поколебалась в нём, а чувство благодарности, даже за самую малость, горячо горело в его груди. Он так сильно чувствовал все хорошее, что много раз говорил нам: “Я так теперь счастлив, что всем и всё простил; за все свои страдания я вполне вознаграждён”».

Власне йдеться лише про невиправданість екстраполяції певних рішень і вчинків поета в останні роки його життя після заслання, на московський березень 1858 року. Принаймні, його власний щоденник не дає для цього підстав. У Москві Шевченкові доводилося спілкуватися не лише з однодумцями, і він не уникав цього. Суспільно-політичні погляди нових московських знайомих, навіть тих, яких він називав «очаровательной знаменитостью», далеко не завжди збігалися з Шевченковими, проте великий поет не спрощував людських стосунків, не зводив їх у побуті до класових розмежувань. Тож і нам не слід цього робити. Російський поет Яків Полонський (познайомився з Шевченком у 1858 р.), згадуючи про палку й жорстку суперечку з Шевченком з приводу пушкінської «Полтави», писав: «Удивляюсь, как после такого спора Шевченко и до конца дней своих сохранил ко мне искреннюю

приязнь и всегда при встрече на улице готов был в обе щеки целовать меня; удивляюсь потому, что Шевченко не был из числа людей, способных легко мириться с теми, кто думал иначе, чем он — особенно, если предметом этих дум или спора была его родина». Насправді, дивуватися не було чого, бо Шевченко добре розумів, що реальне життя завжди складніше й барвистіше від ідеологічних і, навіть, наукових імперативів і приписів. Поет умів поважати іншу, навіть протилежну, точку зору, він приятелював з людьми, які були її носіями, проте ніколи не заміщав свою любов до Батьківщини конформістською ввічливістю.

Очевидно, треба чітко розмежовувати і чесно зважувати «pro» і «contra», добрі Шевченкові стосунки з конкретними людьми й у конкретний час і неминуче розставання з ними, коли йшлося про життєві святині, принципи і цінності. Розмежовувати і зважувати, але не розбазарювати, не жертвувати першим заради рафінованого чи більшовицького розуміння другого. До того ж, оцінка поведінки і вчинків поета в конкретному історичному та побутовому контексті середини XIX століття має здійснюватися в рамках побуту і моралі саме цього конкретного історичного часу. Інакше ми скотимося в ідеологічне смакування, свідому упередженість, міфотворчість.

Хто ж був на обіді? Михайло Щепкін, сини Аксакова — Іван і Костянтин, а також: відомий публіцист і громадський діяч, слов'янофіл Олександр *Кошелєв* з дружиною Ольгою Шевченко; поетів знайомий ще з 40-х років український поміщик-меценат, діяч громадського руху, ліберал Григорій *Галаган*; російський історик, бібліограф, археограф Петро *Бартенєв*; мати слов'янофілів Івана й Петра Киреєвських Євдокія *Єлагіна.* Таким чином, якщо у книгарні Миколи Щепкіна Шевченко спілкувався в основному з блискучими «західниками» ліберального напрямку, то у Максимовича потрапив у гущу відомих слов'янофілів.

Цікаво познайомитися з оцінкою цієї зустрічі в книзі І.Карабутенка, О.Марусича, М.Новохатського «Шевченко в Москве»: «Судя по составу приглашенных, надо полагать, что обед был устроен с целью свести поэта со славянофилами, обеспокоенными тем, что Шевченко попал в окружение враждебного им лагеря, — известно, что М.Щепкин, у которого Шевченко остановился, больше тяготел к либеральному западничеству, чем к славянофильству. И, конечно же, это была попытка “Русской беседы” склонить Шевченко на свою сторону, привлечь его к участию в журнале».

Немає сумнівів, що «Русская беседа» прагнула схилити до себе Шевченка. Так само безперечно, що Щепкін був за духом, кажучи мовою того часу, справжнім західником. Артист Малого театру Пров Садовський (1818-1872) якось сказав про Михайла Щепкіна: «Він західник: його Грановський наспринцьовує…» Це давно визнано й у літературі. Скажімо, щепкінознавець О.Кізеветтер у 1916 р. писав: «Близько сходясь с Аксаковым, Погодиным, Гоголем на почве художественных интересов, Щепкин в то же время всей душей примыкал к западническому кружку Грановского, Герцена, Белинского». Проте разом з тим артист сам говорив, що своєму розвиткові зобов’язаний «дому Аксакових».

Насправді Щепкін входив не в якусь конкретну суспільну течію, а в середовище передових людей тодішнього московського суспільства, яке сприймало його не лише як видатного артиста, але й як рівноправну інтелектуальну силу. Він був своєю людиною і в західницьких, і в слов’янофільських колах. Про це добре сказала Олександра Щепкіна: «Знакомства М.С. Щепкина были самые разнообразные. Его одинаково радушно принимали во всех слоях московского общества». В свою чергу, в сім’ї Щепкіна можна було чути і голосний сміх Кетчера, і витончені

розповіді Тургенєва, і гострі жарти Гоголя, і розумну бесіду Аксакова, і напористу мову Бєлінського, і вогняні спалахи Герцена...

Автори книги «Шевченко в Москве» писали й таке: «Любопытно, что Шевченко на обеде просто не заметил некоторых столпов славянофильства и посмеивался над тем же Максимовичем. Из всех присутствовавших он отметил только «ветхих деньми...» Погодина и Шевырева, назвав именно их товарищами Максимовича... И все! Больше ни на кого из присутствовавших на обеде не обратил внимания. А ведь, за исключением Хомякова, там был весь цвет славянофильства — и оба сына Аксаковы, и Кошелев, и Елагина, и Бартенев...»

Така трактовка ставлення Шевченка до цих людей в той вечір здається не досить точною і коректною. Передусім, якраз «стовпів» слов'янофільства — приятелів Щепкіна Погодіна і Шевирьова — поет помітив у першу чергу, а те, що він назвав їх товаришами Максимовича, в даному випадку, скоріше плюс, ніж мінус, до їх іміджу. Навряд чи можна всерйоз сприймати твердження про те, що Шевченко на цьому обіді кепкував з Максимовича, чи взагалі «з самого початку знайомства з ним ставився до нього іронічно і навіть неприязно». Насправді, Шевченко щиро поважав Максимовича, у чому ми вже переконалися, і звично назвав на початку самої розповіді про урочистий обід «многоуважаемым М.А. Максимовичем». До речі, через кілька днів поет писав Максимовичу з Петербурга в Москву: «Друже і голубе мій сизий!.. Спасибі тобі... Прошу тебе, мій голубе сизий, не забувай щирого земляка твого Т.Шевченка». Шевченко послав Максимовичу переписаний ним текст вірша «Полякам» («Ще як були ми козаками...»), а на звороті написав: «Высокоблагородному Михайлу Александровичу Максимовичу». Тож не залишатимемо в полоні політичних міфологем і не забуватимемо про справжнє поетове ставлення до першого ректора

Київського університету. Між іншим, у тому ж 1989 р., коли вийшла цитована нами книга «Шевченко в Москве», Павло Федченко писав, що дружба Шевченка з родиною Максимовичів була «однією з найсвітліших сторінок останніх років його життя». Втім, пам'ятатимемо, що після Шевченкового перебування на Михайловій горі влітку 1859 р., Максимович став холодніше ставитися до поета, а на початку 70 рр. навіть не радив Василю Маслову писати біографію Кобзаря.

Тепер про те, що Шевченко нібито «не звернув увагу» на «весь квіт слов'янофільства», зокрема, на братів Аксакових. Але ж відразу після обіду він поїхав у їхню сім'ю! І пробув там до дев'ятої години вечора («все семейство Аксаковых сочувствует Малороссии...»). В квітні 1858 року в листі до Сергія Аксакова Шевченко писав: «От всей души целую вас, ваше прекрасное, сердечное семейство, и всё близкое вашему сердцу...» Не забуваймо про це!

О дев'ятій годині «с Иваном и Константином Аксаковыми поехал я к Кошелеву...» Так що, і на Кошелєва Шевченко «звернув увагу». Щодо Петра Бартенєва, то, можливо, під час обіду у Максимовича саме від нього поетові пощастило довідатися про список частини поеми «Єретик», що зберігалася в когось. Цю частину Шевченко одержав від Максимовича через Галагана 28 березня вже в Петербурзі. В щоденнику поет занотував, що Галаган передав «моего в Москве обретшегося "Еретика", т.е. "Яна Гуса", которого я считал невозвратно погибшим». У листі до Максимовича від 5 квітня 1858 року він писав: «Подякуй за мене Бартенєву і попроси його, чи не дістане він де-небудь другу половину...»

Відомий на всю Росію архівіст і бібліограф Бартенєв, який жив на Арбаті, був видавцем журналу «Русский архив», за його життя вийшло близько 600 номерів. У цьому журналі було опубліковано багато цінних

біографічних матеріалів про Шевченка. Бартенєв заклав наріжні камені пушкінознавства, зафіксував спогади і друзів поета, написав дослідження «Род и детство Пушкина», «Пушкин в Южной России». Михайло Чалий відзначав, що «П.Бартенєв, вважаючи Шевченка за геніального поета, погано відзивався про нього, як про людину...» На доказ наводилася розповідь, як у Києві Шевченко нібито замість того, щоб встигнути вчасно на обід до якогось генерала, на пару годин затримався в того на кухні серед панських візників. Але якраз у ставленні до простих людей Шевченко й Бартенєв і розходилися.

Читаємо в листі учасниці обіду Євдокії Єлагіної: «У Максимовича обедали Кошелев и Кошелева, оба Аксаковы, Щепкин, Галаган, Погодин, Шевырев...» Тепер знову заглянемо в книгу «Шевченко в Москве» згаданих авторів: «Многих из названных... Елагиной Шевченко не заметил во время обеда...» Це не так. Інша річ, що стосунки з перерахованими людьми були різними, непростими, неоднаковими в різні періоди часу. Якщо вже справді говорити про те, що Шевченко когось із учасників обіду «не помітив», а, точніше, не відзначив у щоденнику, то це саму Євдокію Єлагіну та Григорія Галагана, але той для нього був не новою людиною.

Михайло Зозуля в свій час писав, що «зустрічі Шевченка із слов'янофілами у березні 1858 року в Москві, зокрема у Максимовича на званому обіді на честь Шевченка, і деякий інтерес до них з боку поета пояснювались властивою Шевченкові зацікавленістю суспільними проблемами, спробою розібратися в суті цього напряму та його програмі». Насправді, покликаний на обід Тарас Григорович не вибирав гостей і не мав якоїсь спеціальної мети вникнути тоді в програму слов'янофілів. Інша річ, що друзі Шевченка намагалися не запрошувати в компанії різних за поглядом людей, між якими могли б виникнути

суперечки, в тому числі на грунті міжособистої неприязні. Той же Зозуля звернув увагу, що в Москві Шевченко «жодного разу не зустрічався одночасно з Бодянським, Погодіним і Шевирьовим». Якщо бути точним, то Шевченко взагалі лише один раз, і наодинці, зустрівся з Бодянським. Але справді, певно, з огляду на особливу позицію Бодянського його не запросили не тільки на зустріч із «західниками» 24 березня, а й на обід до Максимовича. В той час Осип Бодянський без особливого бажання спілкувався з Погодіним і Шевирьовим, які у «*флетчерівській історії*» зіграли роль, м'яко кажучи, недоброзичливців Осипа Максимовича. Бодянський, як правило, не приходив також у компанії західників, яких називав «фраками» (а слов'янофілів — «сіряками»). Його не запрошували туди, де мав бути хоча б один із тих, кого він недолюблював, або той, хто недоброзичливо ставився до Бодянського, як, скажімо, близький до Щепкіна Олександр Афанасьєв.

Євдокія Єлагіна згадувала: «После обеда Шевченко, хозяйка и Галаган стали петь малороссийские песни и премило, Максимович сказал спич стихами, совсем был в восторге...» Отже, співала не лише дружина Максимовича Марія, про що не міг не написати захоплений нею Тарас Григорович, але й він сам. Це підтверджував і Галаган, який писав: «После обеда Шевченко прелестно пел с женою Максимовича. А москали слушали хорошо...» Навряд чи поет співав би в оточенні людей, яких він «не помітив під час обіду». Безперечно, Шевченко відчув те величезне хвилювання й захоплення його творчістю, яке переживав не лише Максимович, але й інші гості. Це було розлито в атмосфері зустрічі. Втім, Шевченко добре розумів, що не всім його творчість до кінця зрозуміла й душевно близька, він не мав ілюзій стосовно того ж Шевирьова.

Апофеозом поваги і любові до Шевченка стало урочисте виголошення Максимовичем свого вірша, про що він сам свідчив: «На перепутьи, в Москве, за обедом, данным Шевченку, прочитано было следующее стихотворение: 25 марта 1858».

На святе Благовіщеннє
Тебе привітаю,
Що ти, друже мій, вернувся
З далекого краю!
Ой, як друже за тобою
Тужила Вкраїна;
Усе тебе споминала,
А як мати сина.

Шевченко слухав, глибоко зворушений. Та й інші гості були схвильовані, а Щепкін ридма ридав. Сам Максимович ледве стримував сльози.

Хвалить Бога!.. Вже й ти з нами
Наш любий Кобзарю!
Бувай здоров-нам—на радість,
А собі — на славу.
Перебув ти тяжке лихо
І лиху недолю;
Заспівай же нових пісень
Про людськую волю;
Заспівай нам таких пісень,
Щоб мати Вкраїна
Веселилась, що на славу
Тебе породила!

Як і передбачав добрий і щирий Максимович, обід перетворився на справжнє пошанування великого українця.

Коли вони вийшли на вулицю, було тихо й прохолодно, йшов сніг, і Тарас Григорович почувався щасливим…

«Все сімейство Аксакових співчуває Малоросії» (25 березня 1858 року)

Шевченко познайомився з усією сім'єю Сергія Аксакова, зокрема з доньками — Вірою та Надією. Про останню записав у щоденнику: «...С наслаждением слушал мои родные песни, петые Надеждой Сергеевной». В сім'ї Аксакових Шевченко почував себе розкуто, сам співав українські й російські пісні, зокрема, волзьку бурлацьку пісню, почуту, певне, під час поїздки Волгою, що дуже сподобалося присутнім. У Аксакових була саме та атмосфера, про яку розповідав у своїх спогадах Олександр Афанасьєв-Чужбинський: «Любив він простоту сімейного побуту, і де приймали його не пишно, але щиро, там він був надзвичайно балакучий, любив розповідати смішні пригоди...» Сам Шевченко так пояснив у щоденнику 25 березня комфортність своєї душі в цьому домі: **«Все семейство Аксаковых непритворно сердечно сочувствует Малороссии и её песням и вообще её поэзии».**

Це було точне поетове спостереження. В сім'ї Аксакових панувало сердечне ставлення до Малоросії, що виявлялося, передусім, у дружніх стосунках зі Щепкіним, Гоголем, Бодянським, Кулішем.

Особливо цікавими є зустрічі у Аксакова, про які читаємо в щоденнику Бодянського 12 травня 1850 року: «Обед у С.Тим.Аксакова по воскресеньям, где непременным блюдом были всегда вареники для трёх хохлов: Гоголя, М.А. Максимовича и меня, а после обеда, спустя час, другой, песни малороссийские под фортепьяно, распеваемые второю дочерью хозяина, Надеждой Сергеевной, голос которой очень мелодический». Між іншим, цього дня Бодянський відвідав Гоголя, і той прощаючись з ним, запитав «буду ли я на варениках». Під цим якраз і мався на увазі щонедільний обід у Аксакових з обов'язковими варениками.

Про ці обіди знайдено недавно й нові архівні документи. Скажімо, 10 лютого 1850 року Сергій Аксаков писав сину Івану Аксакову: «По воскресеньям три хохла у нас обедают и дают безденежно такое представление, за которое не грех и заплатить деньги. Они поют с большим выражением малороссийские песни и почти пляшут. Мы никого в этот день не зовем, чтоб им не мешать» (Інститут російської літератури (Пушкінський дім) Російської Академії наук, ф. 3 оп. 3, од. зб. 13, арк. 78 зв.).

На початку того ж року Віра Аксакова також розповідала Івану Аксакову:

«У нас часто поют малороссийские песни, Гоголь почти всякий раз просит Надиньку петь, а Максимович даже вместе поет и учит… В воскресенье опять соберутся на вареники и песни… Надинька очень мило поет, Максимович приносил списки малороссийских чудесных песен… Любопытно видеть, какое сильное производят на них впечатление родные звуки. Они совершенно забываются и притоптывают ногами и будь одни непременно, кажется, заплясали б» (Інститут російської літератури Російської Академії наук, ф. 3, оп. 3, од. зб. 28, арк. 64-65).

Навіть на початку смертного лютого 1852 р. Гоголь домовився з Аксаковим про вечір у нього з малоросійськими піснями. Певно, що саме ці вечори з варениками мав на увазі Куліш, який писав, що в Москві проживало кілька сімейств, у яких Гоголь почував себе комфортно:

«За столом в приятельских домах он находил любимые свои кушанья, и, между прочим, вареники, которые он очень любил и за которыми не раз рассказывал, что один из его знакомых, на родине, всякий раз, как подавались на стол вареники, непременно произносил к

ним следующее воззвание: «Варе́ники — побиде́ныки! сыром боки позапыханы, маслом очи позаплываны — варе́ники...»

Это обстоятельство, между прочим, показывает, до какой степени Гоголь чувствовал себя своим в домах московских друзей. Он мог ребячиться там так же, как и в родной Васильевке, мог распевать украинские песни своим, как он называл, «козлиным» голосом, мог молчать, сколько ему угодно, и находил всегда не только внимательных слушателей в те минуты, когда ему приходила охота читать свои произведения, но и строгих критиков» (Кулиш П.А. Записки о жизни Николая Васильевича Гоголя, составленные из воспоминаний его друзей и знакомых и из его собственных писем. М.: ИРЛИ РАН, 2003. С. 588–589).

Відомою є записка Гоголя до Аксакова перед від'їздом його з Москви в червні 1850 року, в якій він повідомляв, що дорогою заїде з Максимовичем до Аксакових чого-небудь перехопити: однієї страви, не більше, або котлет, або, мабуть, вареників і запити бульйончиком.

Олександр Афанасьєв згадував, як у рік смерті Гоголя, Щепкін розповідав: «Гоголь любил хорошенько покушать, пока не впал в монашеское настроение, и часто проводил время в рассказах с М.С. Щепкиным о разного рода малороссийских кушаньях, причём у обоих глаза бывали масляные и на губах слюнки. На масляной (незадолго перед смертью Гоголя) Щепкин пригласил его на блины, но Гоголь задумал приготовляться к говенью и не приехал…»

Хороше враження справили на Шевченка сини письменника *Іван і Костянтин* Аксакови.

Напередодні від'їзду з Москви, тобто 25 березня, поет не міг не заїхати до Сергія Аксакова. Проте зустрівся лише з сім'єю. **«... Я заехал**

к Сергею Тимофеевичу Аксакову с намерением проститься. Он спал, и я не имел счастия облобызать его седую прекрасную голову».

Наступного дня після цих відвідин Шевченком сім'ї Аксакових, Віра Сергіївна писала в листі до своєї приятельки, племінниці Сергія Аксакова Марії Карташевської: «Шевченко на всех — и на отесеньку и братьев, произвёл приятное впечатление; он умен и прост... Стихи его всегда чисты и нравственны. Он стихов не читал, но пел немного малороссийские песни, и Наденька, хотя не вдруг, но решилась спеть ему некоторые; что для него значат песни, вообще малороссийская поэзия, нечего и говорить... С Шевченком можно было бы о многом разговориться, и он начинал было рассказывать, но некогда было».

Для нас важливо, де саме жив у той час Аксаков, який частенько міняв адреси. Є кілька можливостей з'ясувати це. Використаємо спочатку найпростішу — візьмемо інформацію з листа Михайла Щепкіна до Тараса Шевченка від 6 лютого 1858 року: «Адрес Аксакова: на *Тверском бульваре* в доме Юсуповой близ дома оберполицмейстера». Сам Аксаков писав у грудні 1857 року Тургенєву: «Я живу на Тверском бульваре в доме княгини Юсуповой». Цього було досить, щоб за Шевченкових часів надійно надіслати будь-яку кореспонденцію Аксакову. Проте нам хотілося б уявити точніше, де знаходився будинок, у який (тричі!) приїжджав Шевченко. Тому беремо малодоступний «Алфавитный указатель к плану Тверской части» і з розділу «Казенные, общественные и владельческие дома» дізнаємося, що будинок княгині Юсупової знаходився «на проїзді Тверського бульвару». На плані Тверської дільниці він числився під № 191. А під № 190 знаходимо: «Обер-полицмейстера, казенный дом, на проезде Тверс. бульвара». Тобто Аксаков жив на Тверському бульварі (будинок № 24), ближче до Страстної площі, але це було недалеко і від Арбатської площі, тим

більше — від арбатського ареалу. Від будинку № 24, який було зведено після пожежі Москви в 1812 р., нині залишився північний флігель, який охороняється державою як пам'ятник архітектури.

Після від'їзду Шевченка з Москви між ним і Аксаковим тривало тепле листування. На доказ найперше наведу повністю лист Аксакова до Шевченка, написаний 14 квітня 1858 року:

«Крепко обнимаю и сердечно благодарю Вас, любезнейший Тарас Григорьевич, за драгоценный Ваш подарок, полученный мною от Щепкина. Кроме сходства, которое, разумеется, для меня всего дороже, портрет Ваш так хорош, что все знатоки приходят от него в восхищенье.

Долго я не хотел верить, что это фотография. Впрочем, я был прав отчасти: это фотография, подрисованная Вашею искусною кистью, как уверяет меня один знаток этого дела.

Как Вы поживаете? Что поделываете? Я же очень медленно поправляюсь и боюсь, что не попаду в деревню так рано, как бы желал.

Пришлите, пожалуйста, мне Ваш адрес. Я так Вас полюбил, что, вероятно, буду чувствовать иногда потребность поговорить с Вами хоть на бумаге.

Первая часть Вашей повести давно отдана мною Максимовичу, который должен уведомить Вас, будет ли она помещена в "Русской Беседе" или нет. Вторую часть я читаю понемногу. Большею частию сам; когда дочитаю,— скажу Вам откровенно свое мнение. Я считаю, что такому таланту, как Вы, надобно говорить чистую правду.

Крепко Вас обнимаю. Искренне любящий и преданный Вам С.Аксаков».

Цей лист вражає теплотою і глибиною почуттів шістдесятисемирічного, хворого Сергія Тимофійовича, який щиро

зізнавався, що полюбив Тараса Григоровича і не приховував, що дуже високо ставив його талант.

У свою чергу Шевченко з відкритим серцем відповідав Аксакову щирою дружелюбністю та вдячністю. Познайомимося з його листом від 25 квітня 1858 року:

«Чтимый и глубокоуважаемый Сергей
Тимофеевич!

Еще на прошедшей неделе получил я ваше искреннее, драгоценное письмо и только сегодня отвечаю вам, мой искренний, сердечный друже. Простите мне эту грубую, непростительную и невольную невежливость. Грех сей случился потому, что я до сих пор еще не могу вырваться из восторженных объятий земляков моих. Спасибо им, они приняли меня как родного, давно не виданного брата и носятся со мною, как с писанкою. Да еще, как на грех, выставка случилась в Академии художеств, которой я так давно не видел и которая для меня теперь самое светлое, самое высокое наслаждение. Какие пейзажи, просто чудо! Калам огромное имеет влияние на наших пейзажистов. Айвазовский, увы, спасовал. Он из божественного искусства сотворил себе золотой кумир и ему молится. Грешно так оскорблять бескорыстное, непорочное искусство. Бог ему судия. Выставка немногочисленна, но прекрасна, а в особенности пейзажи, очаровательные пейзажи!

Вы, как великий художник, как самый пламенный любовник безмятежной очаровательной природы, вы поймете причину моей невежливости и, как искреннему, нелицемерному поклоннику всего прекрасного и благородного на земле, великодушно простите мне мой невольный грех.

Я сердечно рад, что вы остались довольны моим бородатым

поличием. Это фотографический снимок с рисунка, мною самим сделанного, почему и показался он вам подрисованным.

Вы обещаете мне написать ваше мнение о моей повести. Если она стоит этого, напишите, ради святого, божественного искусства. Мнение чувствующего и благородно мыслящего художника мне необходимо. И ваше искреннее слово я приму с благоговением, приму как дорогой бесценный подарок. Не откажите же мне в этой великой радости!

Предположение мое посмотреть на Москву в конце мая и вас поцеловать не сбылось. Меня обязали не оставлять Питера в продолжение года. Трагедия перешла в комедию.

Не взыщите, мой искреннейший друже, что я вам на сей раз пишу мало. Когда прийду в нормальное состояние, буду писать вам много и о многом.

От Всей души целую вас, ваше прекрасное, сердечное семейство и все близкое вашему сердцу, а Ивана Сергеевича целую трижды за его алмазное стихотворение "На Новый год".

До свидания. Не забывайте искреннего вашего Т. Шевченка.

Поцелуйте моего великого друга, когда он возвратится из Костромы».

Наступні листи (один Аксакова і один Шевченка) стосувалися, передусім, вже згаданої російськомовної повісті Тараса Григоровича «Прогулка с удовольствием и не без морали». Перша її частина була підтримана Сергієм Аксаковим, що надихнуло Тараса Шевченка на дальшу роботу. 15 лютого в щоденнику поет передав своє хвилювання щодо свого твору, названого ним «рукодельем»: **«Как примет его С.Т. Аксаков? Мне ужасно хочется ему нравиться, и только ему. Странное чувство!»**

Враження від другої частини повісті Сергій Аксаков висловив у листі до Тараса Шевченка в червні 1858 року, й воно не було приємним для поета: «Я обещал Вам откровенно сказать свое мнение об этом Вашем произведении. Исполняю мое обещание: я не советую Вам печатать эту повесть. Она несравненно ниже Вашего огромного стихотворного таланта, особенно вторая половина… Я без всякого опасения говорю Вам голую правду. Я думаю, что такому таланту, как Вы, можно смело сказать её, не опасаясь оскорбить самолюбия человеческого. Богатому человеку не стыдно надеть сапог с дырой. Имея пред собой блистательное поприще, на котором Вы полный хозяин, Вы не можете оскорбиться, если Вам скажут, что Вы не умеете искусно пройти по какой-нибудь лесной тропинке».

Як бачимо, Сергій Аксаков максимально зм’якшив гірку для Шевченка пілюлю, щиро й щедро посипавши її солодкими речами, проте від цього негативний відзив не став менш болючим, гострим і дошкульним.

За радянських часів довго побутувала думка, що така оцінка пояснювалася класовою позицією Аксакова. Проте в 1961 р. в Москві в музеї «Абрамцево» пройшла серйозна виставка, присвячена Шевченку і Аксакову. Її організатори відкинули це звичне твердження й заявили, що Аксаков висловився проти публікації повісті, «вважаючи, мабуть, що після довгої перерви Шевченко не повинен представати перед читачами з творами, що поступаються його поетичній творчості».

В одній із біографій Кобзаря читаємо: «Потрібен був майже місяць, щоб Шевченко примирився з крахом його творчих планів і прийняв рішення залишити дальші спроби в цьому напрямі». Передусім, акцентую читачеву увагу на тому, що неприхильна оцінка російського письменника виявилася для Шевченка несподіваною, бо була прямо

протилежною до найвищої оцінки першої частини — «панегірика», про який ми щойно говорили. Втім, у Шевченка справді виникала ціла низка творчих сумнівів щодо його російської прози. «Трудно мне одолеть великороссийский язык...» — писав він Аксакову в лютому 1858 року. Оговтавшись, 15 липня Тарас Григорович написав Аксакову щирі й мужні рядки: «Сердечно благодарен вам за ваше искренно благородное письмо. Вы мне сказали то, о чем я сам давным-давно думал, но, не знаю почему, не решался сказать, а вы сказали, и я трижды вам благодарен за ваше искреннее, прямое слово, оно осветило мне дорогу, по которой я шел ощупью».

Отже, Тарас Григорович дотримався обіцянки, даної Сергію Тимофійовичу: «И ваше искреннее слово я приму с благоговением, приму как дорогой бесценный подарок». Благородство поетової відповіді виразно відтінив Юрій Барабаш: «Якою була Шевченкова реакція на цей дружній, але суворий вердикт? Може, він послався на свої “революційні» заслуги та інтернаціональні права і натякнув, що, мовляв, не Аксакову, “реакційному” слов'янофілові, годилось би його повчати? Чи обурився з приводу замаху на його внутрішню свободу вибору, зокрема щодо двомовності? Чи почав присягатися у своїй любові до “великої, могутньої” російської мови?» З поетової відповіді випливає, на думку Барабаша, що «російськомовні повісті не потребують захисту (від цього, ми бачимо, далекий був і сам автор), як, утім, не заслуговують вони й недооцінки».

Додам, що відразу після цитованих рядків Шевченко писав: «Теперь думаю отложить всякое писание в сторону и заняться исключительно гравюрою, называемой аквафорта, образчик которой вам посылаю». Йшлося про один із перших офортів Шевченка, можливо з ескіза іспанського художника Б.-Е. Мурільо «Свята родина».

Звичайно, Шевченко був далекий від наміру взагалі відмовитися від поетичної творчості, але він припинив спроби опублікувати свої російськомовні повісті і перестав працювати над прозою. Відомо, що жодна з повістей Шевченка за його життя так і не побачила світ. «Прогулку с удовольствием и не без морали» було надруковано лише через двадцять років після смерті Шевченка з присвятою «Сергею Тимофеевичу Аксакову в знак глубокого уважения».

Згаданий поетів лист і його гравюра були передані Аксакову через Щепкіна, що випливає з листа Віри Аксакової до Марії Карташевської від 22 липня 1858 року: «На днях Щепкин принес письмо от Шевченко и первый его опыт гравировки крепкой водкой, которой он теперь занимается. Это особенный вид гравирования, для первого опыта многое очень недурно. Щепкин сообщил прелестное новое стихотворение, которое мне так нравится, что спишу его тебе. Какая грация, какая законченность, точно картину видишь. С каким талантом этот человек!»

Йшлося про вірш «Сон» («На панщині пшеницю жала…»), який Шевченко вписав до щоденника 13 липня 1858 року, відразу передав Щепкіну, і той вже через кілька днів прочитав його в сім'ї Аксакових (!). Ми щасливо зустрічаємося з хвилюючим фактом, який свідчить, що Михайло Семенович виступав поширювачем і пропагандистом Шевченкової поезії, а також знаходимо нове підтвердження найвищої оцінки Шевченкового таланту «серед освічених москвичів».

Та повернемося до несподівано негативного відзиву Аксакова. Іван Дзюба зазначає, що він був великим ударом для Шевченка. Річ не тільки в тому, що в повісті було вкладено силу-силенну праці і що Шевченко, без будь-якого майна і житейських перспектив бувши, сподівався заробити якийсь гонорар. Річ ще й тому, що довелося попрощатися з

надією використати російські журнали для розповсюдження дорогих йому ідей.

Після першого доброзичливого відзиву Сергія Аксакова Тарас Григорович напевне сподівався на його підтримку, бо, саме прочитавши його схвальний лист, «в тот же день и час принялся за вторую и последнюю часть моей “Прогулки”». Справді, хіба після високої оцінки письменником першої частини повісті можна було чекати на його відмову? В цьому є загадка. Сергій Аксаков, який підтримав першу частину Шевченкового твору, затим раптом засудив **усю** повість, особливо другу частину. Нагадаю, що першу частину «Прогулки с удовольствием и не без морали» Шевченко надіслав 5 листопада 1856 року Михайлу Лазаревському і С.Гулаку-Артемовському, сподіваючись опублікувати її в «Современнике» або «Отечественных записках». Але з якихось причин вона не побачила світ. Висловлювалося припущення про можливе втручання в цю історію Пантелеймона Куліша, який виступав проти публікації творів Тараса Шевченка російською мовою. Тоді на початку 1858 року Шевченко вирішив надрукувати свою повість в одному з московських журналів, скориставшись посередництвом Аксакова. Немає сумніву, що він уже виплекав надію на позитивне вирішення цього задуму і спочатку (4 січня 1858 року) навіть писав Аксакову, що «вторая часть “Прогулки” будет прислана вам, как только покажется в печати первая». Через кілька днів, отримавши «найлюб’язнішого, найсердечнішого» листа від Аксакова, Шевченко вмотивовано зміцнився в своїй надії й записав у щоденнику 13 січня: «В ожидании будущих благ принимаюсь переписывать вторую часть “Матроса”».

І раптом така невдача! Бо ж було досить авторитетно — вустами самого Аксакова — перекреслено намагання не лише відомого

українського поета, а й визнаного національного Кобзаря зреалізувати себе ще й у російськомовному просторі. З'ясуймо цю ситуацію з історичної висоти сьогодення.

Безперечно, що Шевченкова повість значно поступалася його геніальним віршам, але Сергій Аксаков, якому було притаманне загострене почуття правди, до кінця не збагнув твір, зігрітий жертвенною любов'ю до рідного краю і тонкою іронією великого художника. Російський письменник не взяв до серця і не збагнув роздуми та уболівання українського поета, розкидані золотими розсипами по тексту, передусім, проникливий біль за свій нещасний народ:

«О мои милые, непорочные земляки мои! Если бы и материальным добром вы были так богаты, как нравственной сердечной прелестью, вы были бы счастливейший народ в мире! Но увы! Земля ваша как рай, как сад, насаждённый рукою Бога-человеколюбца. А вы только безмездные работники в этом плодоносном, роскошном саду. Вы Лазари убогие, питающиеся падающими крупицами от роскошной трапезы ваших прожорливых ненасытных братий».

Здається, немає правдивіших і точніших слів про трагічну долю українського народу, тим паче, що вони напрочуд актуальні і в наш час.

Не міг оцінити вповні російський письменник і вистраждану поетичну прозу про могилу-курган, вкраплену в повість: «А моя прекрасная, могучая, вольнолюбивая Украйна туго начиняла своим вольным и вражьим трупом неисчислимые огромные курганы. Она своей славы на *поталу* не давала, ворога деспота под ноги топтала и свободная, не растленная умирала. Вот что значат могилы… Не напрасно грустны и унылы ваши песни, задумчивые земляки мои. Их сложила свобода, а пела тяжкая одинокая неволя».

Вже Кониський звернув увагу, що «велика більшість Шевченкових повістей мовою російською написана з життя українців!» Микола Костомаров у свій час відзначив: «В своих повестях и рассказах, писанных по-русски, Шевченко впадает в мелодраматичность, а нередко и в растянутость… Среди всех недостатков и недоделок в них, однако, повсюду светятся признаки громадного дарования автора: верность характеров, глубина и благородство мыслей и чувств, живость описания и богатая образность…» Півстоліття тому Євген Кирилюк цікаво висловився про російськомовні твори Тараса Григоровича: «Ми не можемо сказати, що повісті Шевченка дорівнювали прозі Л.Толстого чи І.Тургенєва, або Салтикова-Щедріна. Разом з тим не можна не відзначити, що ці повісті значно сильніші від десятків і сотень літературно-художніх творів, що друкувались на сторінках російських журналів різних напрямків». Але ж Шевченкова «Прогулка» не була вміщена не лише в «Русском вестнике», але й в… «Русской беседе», редагованій його другом Максимовичем! Здається, відверта несправедливість! Насправді за цим стоїть, очевидно, са́ме небажання його прихильників ні на йоту знизити планку геніальності Шевченкових творів.

Втім, літературознавець Віталій Русанівський відверто жалкував з приводу того, що Шевченко не видав за свого життя російськомовні повісті: «Шкода, тому що кожна з повістей, крім того, що містить автобіографічний, етнографічний, літературно-критичний та інший цінний матеріал для наукових узагальнень про напрями суспільного розвитку в Україні і в Росії XIX ст., має й безперечну художню вартість, позначену творчою індивідуальністю Шевченка-прозаїка… Розглядаючи сьогодні художню вартість російських повістей Т.Шевченка, треба насамперед поставити їх у зв’язок, по-перше, з його україномовною

творчістю, звернувши увагу на відображення в них нормалізаторських тенденцій поета стосовно української мови; по-друге, з російськомовними поемами Шевченка, зокрема, зі спільними й відмінними особливостями їх художніх образів; по-третє, з тенденціями розвитку російської художньої прози першої половини й середини XIXст.» (В.М. Русанівський. У слові — вічність: Мова творів Т.Г. Шевченка. — К.: Наукова думка, 2002. С. 113).

Віддамо належне й іншим радянським дослідникам, які наполегливо підкреслювали, що сучасники недооцінили російськомовні повісті Шевченка, зокрема відображення в них яскравої особистості автора та його ставлення до зображуваних подій, а також наявності в цих творах багатого автобіографічного матеріалу. Вони звернули також увагу на спорідненість Шевченкових повістей з Гоголевою прозою, на те, що в них «іноді можна впіймати гоголівські інтонації» (Тарас Шевченко. Повести. — К.: Дніпро, 1983. С. 12-13, 18, 23). Сучасна дослідниця Валерія Смілянська показала, що в російськомовних повістях Шевченка відчутно вловлюються ті риси національного гумору й комізму, де помітно так багато спільного з видимим світові сміхом та невидимими йому сльозами великого українця Миколи Гоголя і чого, на жаль, не спромігся зрозуміти найдоброзичливіший великорос Сергій Аксаков.

Цікаві роздуми щодо Шевченкових російськомовних повістей знаходимо в книзі «Тарас Шевченко» Івана Дзюби:

«І все таки: чи справедливою була оцінка сучасників? Мабуть, не зовсім. Щодо українських друзів Шевченка — тут усе зрозуміло: для них він був Кобзарем, пророком, апостолом, і все, що виходило за межі цього образу, їх тільки огірчувало. А редактори російських журналів? Їм здавалося, що Шевченко пише в дусі російської "сказової" прози чи "фізіологічних нарисів", які вже виходили з моди і на зміну яким прихо-

дила соціально-психологічна проза. Так міг думати й Аксаков, тим більше, що він читав тільки одну повість, у другій частині справді не дуже досконалу. Не сприймалася і своєрідність російської мови українського поета — це тільки Гоголю вдалося вщепити російській літературі свою мовну “неправильність”.

Та ось лине час, втрачають гостроту актуальні критерії. 1888 року з'являється стаття видатного російського літературознавня О.Пипіна “Русские произведения Шевченко”, в якій він, підходячи до них не з позицій журнального критика, а з позицій історика літератури, дає їм зважену позитивну оцінку. Пізніше до них не раз зверталися літературознавці; багато сторінок присвятила їм Маріетта Шагінян у своїй чудовій книзі “Тарас Шевченко”; слід назвати і блискучу статтю академіка О. Білецького “Російська проза Т.Г. Шевченка”…

До цього можна додати хіба таке. В мистецтві нерідко “відставання” від прогресу (чи моди) обертається виграшем. І закиди в несучасності, буває, швидко втрачають резон. Вважалося, що оскільки Шевченко в засланні не читав нових публікацій, то він років на десять відстав від розвитку російської літератури. Це так. Але сьогодні не це має значення. Відставши від нового канону, Шевченко зберіг самобутність, яка нині не виглядає архаїчною. Вільна композиція, активна присутність автора, багата інформативність, красива апеляція до світу мистецьких явищ, зрештою, те, що тепер дістало назву інтертекстуальності, — це не є архаїкою для сучасної читацької свідомості».

Попри все, пам’ятаймо, що саме російський письменник Сергій Аксаков особливо наголосив на «величезний поетичний талант» українського поета Тараса Шевченка і першим оцінив найкращі художні моменти повісті «Прогулки с удовольствием и не без морали»: «...Где только Вы касаетесь природы, где только доходит дело до живописи, —

там всё у Вас прекрасно...» Справді, в жодній Шевченковій поемі, в жодному ліричному віршеві ми не знайдемо такого багатства й розмаїття колірних епітетів, асоціацій зображуваного з улюбленими чи знайомими картинами, естампами, статуями, як у російськомовних повістях.

Не забудьмо й про те, як саме закінчив Аксаков листа до Шевченка з оцінкою «Прогулки с удовольствием и не без морали»: «Итак, крепко обнимаю Вас заочно. Каждая Ваша строчка доставит мне сердечное удовольствие... **Прощайте, будьте здоровы, и не забывайте искренно полюбившего Вас, душою преданного Вам С.Аксакова»** (Виділено мною. — В.М.).

Шевченко в своєму листі так само не замкнувся в темі повісті, яку зрецензував Аксаков, а розповів про свої творчі плани: «Теперь пойду смелее и быстрее и к будущей выставке надеюсь что-нибудь посерьёзнее и оконченнее». Зокрема Шевченко сповіщав про початок роботи над офортом за картиною Рембрандта «Притча про виноградаря». (Цей твір, а також офорти «Старець на кладовищі» — за власним малюнком — і «Приятелі» за картиною російського художника, академіка Івана Соколова Шевченко показав на виставці в Академії мистецтв у травні 1859 року. 2 вересня 1860 року за ці та інші роботи Шевченко був удостоєний звання академіка за гравірування). Ще Шевченко сповістив у листі Сергія Аксакова: «Посылаю моему великому другу (М.С. Щепкіну — В.М.) невеликое новорождённое стихотворение и прошу его, чтобы он прочитал его вам на досуге». Той автограф вірша «Сон» («На панщині пшеницю жала...»), який був надісланий Щепкіну, як ми вже знаємо, став одразу відомий у сім'ї Аксакова. Більше того, збереглися списки Шевченкових віршів, зроблені Вірою Аксаковою (з датою 14 липня 1858 року та в її листі до М.Г. Карташевської від 26 липня 1858 року).

Тарас Григорович і надалі продовжував почувати до Сергія Тимофійовича добро й сердечність. Михайлу Щепкіну писав: «...Привітай М.О. Максимовича. Сергея Тимофеевича тож»; «Поцілуй Сергея Тимофеича за мене...» Особливо зворушливим є його вітання письменникові, в котрому Шевченко об'єднав імена свого найближчого друга Щепкіна і Аксакова, який став йому дорогим: «Як побачите С.Т. Аксакова і М.С. Щепкіна, — писав він до Максимовича 22 листопада 1858 року, — то поцілуйте сих старих дітей за мене тричі». У тому ж місяці Тарас Шевченко приєднав свій підпис до С.Аксакова, І.Тургенєва, М.Чернишевського та інших російських літераторів, які протестували проти антисемітської статті в журналі «Иллюстрация». Серед цих «інших» діячів були й нові поетові московські знайомі: І.Аксаков, М.Кетчер, Є.Корш, О.Афанасьєв, І.Бабст, М.Погодін, С.Шевирьов, О.Кошелєв, а також М.Щепкін, М.Некрасов, Марко Вовчок, П.Куліш та ін. Цього протеста було опубліковано у газеті «Санкт-Петербургские ведомости» і журналі «Русский вестник». За влучним висловом Івана Дзюби, Шевченко «зовсім не хотів, щоб ненависть його гайдамаків до єврея-лихваря, єврея-корчмаря або і його власні інвективи сприймалися як його ставлення до єврейства взагалі».

«Познайомився з Хомяковим...» (25 березня 1858 року)

Шевченко записав у щоденнику про вечір 25 березня: **«В 9-ть часов с Иваном и Константином Аксаковыми поехал я к Кошелеву, где и познакомился с Хомяковым…»** Кошелєв мешкав у власному будинку на вулиці Поварській. В «Алфавитном указателе к плану Арбатской части» знаходимо інформацію про домовласника «Кошелева Александр. Ив. *Коллеж. Ассесора*, на Поварской ул.». В «Книге адресов жителей Москвы» К.Ністрема Кошелєв числився як начальник відділення

Імператорського московського товариства сільського господарства, до речі, разом з ректором університету Аркадієм *Альфонським*. Адреса Кошелєва тут називалася так: «Арбатская часть, на Поварской, собственный дом». На цьому місці тепер знаходиться будинок № 31, зведений у XIX столітті. Він розташований на розі Трубниковського провулка, який з'єднував Поварську з арбатським провулоччям, і від нього зовсім недалеко до Кудрінської площі. Таким чином остання адреса, яку відвідав Тарас Шевченко перед від'їздом з Москви, знаходилася на Старому Арбаті.

Візит до Олександра Івановича Кошелєва (1806-1883) був якраз тим випадком, коли Шевченка цілком міг супроводжувати Бодянський, бо Кошелєва й братів Аксакових професор знав близько. Зокрема в щоденнику привертає увагу цікавий запис від 22 травня 1856 року: «Вечером у А.И. Кошелева. Он говорит, что… многие из учреждений Екатерины обязаны началом тем проектам и разным соображениям, которые высказаны и даже написаны были созванными ею выборными людьми в Москву». Кошелєв приваблював Бодянського тим, що брав активну участь у підготовці та проведенні реформи 1861 року, наполягав на тому, щоб при звільненні селян з кріпацтва їм дали землю. Він був редактором і видавцем слов'янофільського журналу «Русская беседа», що виходив у Москві в 1856-1860 роках. У роботі журналу брали активну участь Михайло Максимович, Іван Аксаков, тут співпрацювали українські письменники Данило Мордовець, Пантелеймон Куліш, Марко Вовчок та ін. В «Русской беседе» (1857, № 8) було надруковано рецензію на «Записки о Южной Руси» Куліша, в якій високо оцінювалася поема Шевченка «Наймичка». На прохання Максимовича поет передав «Русской беседе» для публікації вірші «Садок вишневий коло хати...» і

«Сон» («На панщині пшеницю жала...»), що були опубліковані в третьому номері журналу за 1859 рік.

У Кошелєва поет познайомився з видатним слов'янофілом Олексієм Степановичем Хомяковим (1804-1860), який у своїх творах висловив, як писав Іван Аксаков, «ціле слов'янське віросповідання» (Іван Аксаков). За словами Сергія Єфремова, Хомяков «був одним з найвиразніших теоретиків слов'янофільства, що положив підвалини під його теорію». На думку Петра Струве, «Хомяков, самый универсально образованный русский человек и самый всеобъемлющий ум, какой произвела Россия XIX века». Сергій Аксаков, підкреслюючи різнобічні таланти Хомякова, говорив, що з нього можна викроїти десять чоловіків. Олександр Герцен так характеризував Хомякова: «Ильей Муромцем, разившим всех, со стороны православия и славянизма, был Алексей Степанович Хомяков... Ум сильный, подвижный, богатый средствами и неразборчивый на них, богатый памятью и быстрым соображением, он горячо и неутомимо проспорил всю жизнь... Необыкновенно даровитый человек, обладавший страшной эрудицией...»

Шевченко не розповідав у щоденнику про розмову з Хомяковим, але це зовсім не значить, що він його повністю проігнорував, а, скоріше за все, поет найперше захопився декабристом Сергієм Волконським. Знаючи про прірву між Шевченком і Хомяковим, я хотів би все-таки акцентувати увагу не на ній, а на тому, що поет у Москві мав змогу зустрітися з ідеологічним лідером слов'янофільства, своїми очима побачити талановиту людину, якій з часом дасть різко негативну оцінку. Так само, як у випадку з Іваном Аксаковим, нерозумно й антиісторично применшувати масштаб Олексія Хомякова та інших російських інтелектуалів, з якими знайомився в Москві Шевченко, на тій підставі,

що він з ними розходився в поглядах, іноді діаметрально. Навпаки, пишатимемося з того, як вивищується над ними великий українець.

Російське слов'янофільство, яке в 40-50 рр. XIX століття, склало вагому течію суспільно-політичної та філософської думки, виникло в Москві і було суспільним явищем московського, точніше, арбатського гатунку, бо формувалося й відгранювалося в арбатських особняках Хомякова, Кошелєва, Аксакова. Для слов'янофілів Москва була символом протистояння Петербургу з його орієнтацією на захід і чиновною бюрократією. Вони були тісно пов'язані з московським дворянством, і самі його представляли. Слов'янофіли вбачали самобутність Росії в ізоляції від впливу «безбожного» і «революційного» заходу та всеохопності православ'я, а за політичними поглядами були прихильниками абсолютної монархії і жорсткого централізму. Вони виявляли симпатії до слов'янських народів, сприяли розвитку слов'янознавства в Росії, проте не визнавали національних прав неросійського населення імперії, в першу чергу українців, заперечували саме існування українського народу, були противниками визволення Польщі. Закликаючи всі слов'янські народи до єднання, спільної культурної діяльності, поширення й поглиблення взаємопізнання, вони нерідко обертали ідею братерства слов'ян на ідею фактичного підданства слов'янських народів російському цареві, який насправді виступав поневолювачем українців, білорусів і поляків у межах імперії. В інтелектуальному полі слов'янофілів формувався суспільний і бюрократичний образ великої російської нації, що включає до себе всіх східних слов'ян імперії. Навіть слов'янофіл Юрій Самарін, який виступав за збереження самобутності українського народу, в 1850 р. записав у своєму щоденнику: «Но в то же время пусть он помнит, что

историческая роль его — в пределах России, а не вне её, в общем составе государства Московского».

Сучасний дослідник Олексій Міллер відзначає, що в першій половині XIX століття малоросійська специфіка викликала жвавий інтерес у Петербурзі й Москві, як яскравий, романтичний варіант російськості. Це стосувалося й літературних опусів українською мовою:

«Литературные опыты на “малорусском наречии”, отражавшие специфику местной жизни, вызывали благожелательный интерес в Петербурге и Москве как часть русской литературы, но попытка трактовать это “малорусское наречие” как отдельный от русского, самостоятельный украинский язык была для сторонников концепции большой русской нации неприемлема. Украинский национализм отрицал малорусскую идентичность, которая могла мирно уживаться с общерусской, и создавал свой образ идеального Отечества, стоявший в конфликте и с польским, и с русским. Украинская идея “отбирала” у русской не просто часть национальной территории, но “Киев — мать городов русских”, место обретения православной веры и государственности, а также лишала идеологической основы в конфликте с польским движением. Не случайно наиболее влиятельный русский националистический журналист М.Н. Катков рисовал украинофилов вольными или невольными агентами “польской интриги”. Вызов со стороны других национализмов воспринимался правительством и русским общественным мнением как вызов “извне”, в то время как угроза украинского национализма для сторонников общерусской нации была диверсией изнутри “национального тела”».

Втім, як показав Іван Дзюба, ключ до розуміння слов'янофільства — не так у ставленні до слов'янства, минулого Росії, петровських реформ, у ксенофобії тощо, — як у ставленні до актуальної історичної реальності й

пекучих політичних проблем, до революції, революційних ідей, до кризи кріпосницької системи. Все інше — похідне. Принаймні в тому значенні, що підхід до всього іншого залежав від підходу до цього останнього. Дзюба підкреслює, що слов'янофілів у Західній Європі не влаштовували не якісь соціально-політичні явища, не якісь перекоси цивілізації, а «ложность» європейського історичного розвитку взагалі; не те, що нездійсненими залишилися ідеали свободи, рівності й братерства, а самі ці ідеали, європейські уявлення про демократію, республіканізм, прогрес тощо їхнє заперечення гнилого Заходу мало войовничий і майже тотальний характер. І так само майже тотально цьому гнилому Заходу мала протистояти богообрана Росія.

Іван Дзюба звертає увагу на те, що від 30-40 рр. XIX століття царизм прагне активно використовувати слов'янський рух у своїх зовнішньополітичних інтересах, зокрема, виступаючи в ролі захисника і протектора православ'я та граючи на царефільстві частини слов'янського люду. Це стосувалося й інших народів Російської імперії. В цьому контексті нагадаю Шевченків запис у щоденнику 17 вересня, коли він пропливав повз повітовий центр Казанської губернії міста Чебоксари (нині — столиця Чувашії), що привернуло його увагу великою кількістю церков: «**Для кого и для чего они построены? Для чувашей? Нет, для *православия*. Главный узел московской старой внутренней политики — православие. Неудобозабываемый Тормоз** (Микола І. — В.М.) **по глупости своей хотел затянуть ослабевший узел и перетянул».**

В той же час уряд Миколи І мусив дотримувати певної обережності з огляду на реакцію європейських держав та на можливі небажані впливи слов'янського руху на внутрішньополітичну ситуацію: ідеї слов'янського відродження могли загрожувати ідеї «общего отечества» великоросів з їхніми племінними варіаціями, якими оголошувано малоросів і білорусів.

Натомість «позаурядове» (напівофіціозне і неофіціозне) російське слов'янофільство — потужний напрям поміщицько-ліберальної ідеології імперської закваски діяло одверто і агресивно. До того ж, російське слов'янофільство, як суспільний настрій і «офіційний націоналізм» царизму були тісно пов'язаними, проте самостійними явищами, що могли змикатися, але й конфліктувати. Не випадково ще Марієтта Шагінян у своїй книзі про Шевченка слушно зауважувала, що слов'янофіли були всередині країни «своєрідною опозицією». Очевидно, поет добре розумів обмежений характер їх «опозиційності», але брав до уваги, що слов'янофіли виступали проти петровського «петербурзького періоду російської історії», негативно ставилися до суспільного ладу в Росії, прагнули до піднесення народної освіти, усунення цензурних утисків, впровадження гласного суду та ін. Поетові не було байдуже, що уряд дивився на слов'янофілів з підозрою і вважав «прихованими бунтівниками». До речі, Михайло Погодін і Олексій Хомяков, як і брати Аксакови, входили до поліцейського «Списку підозрілих осіб у Москві». Виходить, що Шевченко був знайомий з кращою третиною лідерів опозиційної до влади московської інтелігенції. За словами Шагінян, його певною мірою «підкупали ті переслідування, яких зазнавали на собі слов'янофіли за свої виступи».

Проте Герцен вважав слов'янофільську теорію самобутнього розвитку Росії новим єлем, що помазує царя, а самих слов'янофілів називав «добровільними помічниками жандармів». Різко відзивався про них і Чернишевський. Навіть Борис Чичерін, який розірвав стосунки з Герценом і буквально ненавидів Чернишевського, говорячи про слов'янофіла Хомякова, вимушений був визнати, що «соперничая с Герценом в блеске и находчивости, Хомяков уступал ему в добросовестности».

Поділяючи в 40 рр. загальне захоплення слов'янолюбців Колларом і Шафариком, шануючи їх і пізніше, Шевченко розвивався в бік поєднання національного визволення з соціальним. Тому свої надії він дедалі більше пов'язував не так із слов'янством взагалі, як із внутрішнім вибухом у самій Російській імперії, з самим українським народом. У всьому цьому — докорінна особливість позиції Шевченка в слов'янській та українській справі, що відрізняла його від західних слов'янських будителів, і від російських слов'янофілів, а також і від українофілів та навіть кирило-мефодіївських братчиків.

Іван Дзюба пише, що «і генезис, і зміст "слов'янського почуття" та слов'янської ідеї в Шевченка істотно відрізняються від слов'янофільських». До слов'янства він звертався від уярмленого свого народу, у слов'янстві шукав спільника по долі й роботі відродження, покріплення у вірі й надії. В XIX столітті чимало дослідників говорило про слов'янофільство Шевченка, але ті, хто справді зрозумів глибинну сутність його поезії та світогляду, рішуче відрізняли його «слов'янофільство» від слов'янофільства Хомякова і К°. Зокрема, Іван Франко вважав, що й через півстоліття «свідомі українці не перестають бути слов'янофілами в дусі Коллара й Шевченка». Слов'янофільство Шевченка — це ідея рівноправного співжиття всіх слов'янських народів у вільному союзі.

Вчений акцентує на тому, що Шевченко і Хомяков зверталися часто-густо до одних і тих самих фактів і питань російського суспільства, життя народів Російської імперії (у ряді випадків і одночасно), але давали відмінні оцінки й розуміння цих фактів і питань, виявляючи неоднаковість громадянських позицій, ідеологій, творчих мотивів. Фактично, вони часто мимоволі «полемізували»між собою, навіть коли один про одного не знали або не пам'ятали, — і в цьому відбилася

глибина їхнього об’єктивного, позаособового протистояння як представників і співтворців дедалі розбіжніших світоглядів, а також і як послідовних речників антагоністичних суспільно-політичних таборів.

В цьому контексті зустріч Шевченка з Хомяковим у Москві набирає знакового характеру й не повинна забуватися.

Шевченко ще в 1847 р. викрив облудність слов’янофільських гасел про створення єдиної слов’янської культури й літератури: «Кричать о братстві, а гризуться, мов скажені собаки. Кричать о єдиній славянской літературі, а не хотять і заглянуть, що робиться у славян!»

Взагалі, на думку сучасних дослідників, «Шевченко швидко збагнув реакційність слов’янофільської ідеології та політичної практики змикання з клерикальним обскурантизмом, яке й висміяно у вірші “Умре муж велій в власяниці...”, де Хомякова прирівняно до мракобісів на зразок Аскоченського та митрополита Григорія» (Тарас Шевченко. Повне зібрання творів у дванадцяти томах. Поезія 1847—1861. Т. 2. К.: Наукова думка, 2003. С. 741—742).

Пам’ятаєте Шевченкові рядки?

І Хомяков, Русі ревнитель
Москви, отечества любитель,
О юпкоборцеві восплач...

Так само Шевченко змінив свою думку про журнал «Русская беседа», про що свідчить той же вірш з іронічним «приєднанням» цього органу до Аскоченського і Хомякова. Шевченко рішуче розійшовся також із тією частиною українського ліберального панства, яка тяглася до слов’янофільства хомяковсько-самаринського штибу — Платоном Лукашевичем, Григорієм Галаганом та ін.

Про ставлення поета до різновиду українського, власне вже малоросійського слов’янофільства, в рамках якого вчене і «вільнодумне» панство дарувало свою любов далеким слов’янським братам, залишаючи

власному народові лише щедру риторику, переконливо пишуть у передмові до Повного зібрання творів Тараса Шевченка Іван Дзюба і Микола Жулинський. Найбільше обурювало поета те, що ці доморощені слов'янофіли умудрялися поєднати свій благородний патріотизм та «широку освіченість» із зневажанням рідної, української мови:

І Коллара читаєте
З усієї сили,
І Шафарика, і Ганка,
І в слав'янофіли
Так і претесь... І всі мови
Слав'янського люду —
Всі знаєте. А своєї
Дастьбі... Колись будем
І по-своєму глаголять...

Шевченко рано й прозірливо помітив у слов'янофільстві тенденцію невизнання за українським народом права бути окремою і рівноправною з іншими національною одиницею, розчинення його в «общерусскости», узурпуючи на користь останньої його історію, культуру, землю:

Кажуть, бачиш, що все-то те
Таки й було наше,
Що вони тілько наймали
Татарам на пашу
Та полякам...

Це — саркастичний перифраз версії офіціозної та взагалі імперсько-патріотичної історіографії, для якої Україна була всього лиш «окраиной» царської Росії, тимчасово відступленою татарам і полякам. Багатовікове самобутнє історичне і культурне життя України, її боротьба за свободу замовчувалися, власті вдавалися, зокрема, до хитрого маніпулювання етнонімами «Україна» та «Малоросія». І «державники», і слов'янофіли не приймали слів «українець» і «Україна» як самоназви представника народу та назви країни, бо заперечували і той народ, і ту країну.

Йшлося, зрозуміло, не про невинні лінгвістичні вправи, лексичні відміни — це було принципове питання, надто для Шевченка. Він поклав усе життя, щоб слово «Україна» поновлювалося і остаточно утверджувалося як самоназва народу й землі (в той час як різномасні українофоби дружно висміювали цю самоназву або спотворювали її значення). Шевченко рішуче не сприймав того, що за слов'янофільською термінологією стояла схильність до нещирості усієї їхньої позиції відносно України: великодушно похваляючи «южное племя русского народа», вони фактично відмовляли йому в праві на власний національно-політичний і культурний розвиток (і навіть на власне ім'я!). Все це особливо виявилося наприкінці 50 рр. після відвідин поетом Москви, і стало однією з головних причин остаточного розриву Шевченка із слов'янофілами (І.Дзюба, М.Жулинський. На вічному шляху до Шевченка. Тарас Шевченко. Повне зібрання творів у дванадцяти томах. Том 1. С. 38—39).

Ми вже знаємо, що у поета могли б виникнути чимало розбіжностей з Осипом Бодянським. Так само не у всьому збігалися погляди Шевченка й Максимовича, передусім, на українську мову, бо Максимович хоча й обстоював її незалежний статус, але поділяв також думку, що українська мова має функцію нарощення лексичного потенціалу мови російської, вважаючи її придатною скорше для народної поезії. Взагалі малоросійський патріотизм Максимовича спокійно суміщався з його загальноросійською ідентичністю.

Шевченко став уособленням українського духу, самої України саме тому, що він не влився, як Гоголь, в стихію російської літератури, не став опрацьовувати в Росії, як Бодянський і Максимович, українську історію, міфи, перекази, казки, легенди, таким чином будячи інтерес до України. Шевченко не прийняв світоглядного «дуалізму», не допускав роздвоєння

на «імперську» і «малоросійську» форми творчого самовираження. Він не сумнівався, подібно до Гоголя, яка в нього душа — хохлацька чи російська. Шевченко став живою й невмирущою запорукою неможливості національного знеособлення, до якого штовхала імперська мовно-культурна атмосфера. Поет не сумнівався щодо того, якою мовою і для якого народу він має творити:

«Він — мов той біблійний Пророк — посланий на землю Богом

Свою любов благовістить!
Святую правду возвістить!

Тривожить Шевченка інше — сам шлях його Слова до народу України. Шлях передусім духовний, бо призначення Слова — трансцендентне й інтегральне, спрямоване в майбутнє, отже, наділене місією націєтворення через розгортання духовної історії України. Тільки в національному слові, тільки в духовних межах національного світу Шевченко прагнув самоздійснитися, реалізувати своє високе призначення: духовно консолідувати українство».

Проте Шевченкове «в своїй хаті своя й правда, і сила, і воля» не є слов'янофільською формулою, тим більше запереченням загальнолюдського суспільного ідеалу і світової цивілізації. Навпаки, Кобзар виходив із загальнолюдських цінностей і жив кращими ідеалами світової спільноти, він говорив про рівноправну причетність кожного народу до людства.

Уособлюючи національну ідею, Шевченко далекий від войовничого ксенофобства, національної пихатості:

...І чужому научайтесь,
Й свого не цурайтесь...

«Зустрівся і познайомився з декабристом Волконським» (25 березня 1858 року)

Шевченко зустрівся і познайомився з Сергієм Волконським 25 березня 1858 р. у *Кошелєва:* **«…Поехал я к Кошелеву, где встретился и познакомился с Хомяковым и со стариком декабристом князем Волконским. Коротко, без малейшей желчи рассказал он мне некоторые эпизоды из своей 30-тилетней ссылки и в заключении прибавил, что те из его товарищей, которые были заточены поодиночке, все перемерли, а те, которые томились по нескольку вместе, пережили свое испытание, в том числе и он».**

Волконський (Рєпнін) Сергій Григорович (1788-1865) — декабрист, генерал-майор, князь. З 1820 р. — член «Союзу благоденства», з 1821 р. — Південного товариства. Молодший брат Миколи Рєпніна (ще в 1801 р., у зв'язку з припиненням роду матері по царському указу взяв її прізвище). В Південному товаристві Волконський очолював Кам'янську управу. В 1825 р. разом з Павлом Пестелем вів переговори з представниками польського Патріотичного товариства про спільні дії під час повстання. Після поразки декабристів С.Волконського засудили до смертної кари, заміненої згодом 10-річною каторгою, яку він відбував у Нерчинських копальнях, а потім з 1836 р. був на поселенні в Іркутській губернії. В офіційному звинуваченні зазначалося: «Генерал-майор Волконский участвовал согласием в умысле на цареубийство и истребление императорской фамилии; участвовал в управлении Южным обществом и старался о соединении его с Северным; действовал в умысле на отторжении областей от империи». За амністією 1856 р. Волконський отримав дозвіл повернутися в Москву і користувався глибокою повагою серед прогресивних москвичів.

Певно, Шевченкові підказав познайомитися з князем Щепкін, бо С.Волконський у свій час, у 1818 р., взяв участь у викупі Михайла Семеновича з кріпацтва. Зі списку тих людей, які пожертвували гроші видно, що Волконський вніс тоді другу за величиною суму — 500 рублів. Євген Якушкін, який зустрічався з Волконським ще на засланні, розповідав: «Я вспомнил, что ему кланается Щепкин, и он по этому случаю рассказал своё знакомство с ним в Ромнах... Чтобы отпустить его на волю... Волконский принял в нём участие и начал собирать по подписке деньги на его выкуп. Чтобы сбор шёл успешнее, он надел парадный мундир, звезду и ленту и отправился по всем лавкам (это было во время ярмарки) собирать с купцов деньги… Этого я никогда не слыхал от Щепкина, но Волконский не такой человек, чтобы в его рассказе можно было хоть сколько-нибудь усомниться». Брат Щепкіна Авраам Семенович також писав, що викуп артиста відбувся «при посредстве и содействии двоюродного брата князя Репнина, князя Волконского».

Сімдесятирічний Сергій Волконський вразив поета молодою силою духу, неозлобленою й немстивою натурою, незнищеним благородством. Щось у його характері нагадувало Миколу Рєпніна, який, хоч і не схвалював свого молодшого брата-декабриста, але не відрікся від нього, та ще й, висловлюючи протест, не прибув на коронацію Миколи І. Шевченкові, який пройшов через тяжкі випробування заслання, була близькою й зрозумілою розповідь незломленої людини, яка пережила не менше горя й поневірянь, ніж він сам. До Москви Волконський зміг повернутися лише після смерті Миколи І, який був і Шевченковим катом. Щепкін відразу поїхав до нього. Дружина Щепкіна Олена Дмитрівна писала до сина Миколи Михайловича 3 грудня 1856 року: «Мужа дома нет. Поехал на вечер к князю Волконскому, что из Сибири

вернулся и семейство всё с ним. И будет муж читать ему “Разъезд” и что-нибудь ещё. Муж с ним не один раз уже виделся».

Шевченкові припало до серця те, що Волконський повідав про багаторічне заслання «без найменшої жовчі». Згадуються тут рядки з Шевченкової містерії «Великий льох», у якій уперше зустрічаємо слово «декабрист»:

Я оце літала
Аж у Сибір та в одного
Декабриста вкрала
Трохи жовчі...

Підтверджувалися захоплені розповіді про Сергія Волконського його племінниці Варвари Рєпніної, які він чув восени 1843 — на початку 1844 рр., коли жив у сім’ї Рєпніних в Яготині. Рєпніна в юності обожнювала дядька. Після одержання звістки про арешт Сергія Волконського записала до щоденника: «Накануне моего рождения 1826 года 19 июля, когда совершилось мне 18 лет, получили мы печальное известие, касающееся дядюшки Сергея Григорьевича Волконского. Увы, как страдает сердце моё. Как пожелала бы соединиться с ним в печальном пристанище его... Если бы я была дочь князя С.Г. Волконского, то меня б давно здесь не было!» Варвара Рєпніна відкрито листувалася з дружиною князя Марією Волконською, донькою генерала М.Раєвського, яка пішла за чоловіком у Сибір, і відверто захоплювалася мужністю Сергія Волконського.

Розповідь декабриста впала на благодатну поетову душу. Побачивши вперше «Полярную звезду» з портретами страчених декабристів на обкладинці, Шевченко записав 3 листопада 1857 року в щоденнику: «Как бы хорошо было, если бы выбить медаль в память этого гнусного события. С одной стороны — портреты этих великомученников с надписью “Первые русские благовестители

свободы”, а на другой стороне медали — портрет неудобозабываемого Тормоза с надписью “Не первый русский коронованный палач”».

Відомо, що Шевченко виявляв значний інтерес до декабристів і все, що їх торкалося, дуже цікавило й зворушувало поета. В травні 1858 року в Петербурзі Шевченко зустрів ще одного декабриста: «...Познакомился с декабристом бароном Штенгелем, с тобольским другом М.Лазаревского» (Михайло Лазаревський в 1841-1845 рр. служив у Тобольську), де перебував тоді Володимир Іванович Штейнгель (1783-1862), який був засуджений до 20 років каторжних робіт. Член Північного товариства декабристів барон Штейнгель був звинувачений у тому, що він «знал об умысле на цареубийство и лишение свободы, с согласием на последнее». Свого часу Штейнгель побудував особняк на Старому Арбаті (ріг Гагарінського й Хрущовського провулків), відомий і сьогодні як будинок Штейнгеля. В ньому побували Лев Толстой, Олександр Писемський, Федір Достоєвський, Сергій Соловйов, Афанасій Фет, Іван Бунін...

Павло Филипович, який досліджував тему «Шевченко і декабристи», звертав увагу на те, що поет незадовго до приїзду в Москву, в Нижньому Новгороді «написав поезію “Юродивий”, яка свідчить, що поет мав на думці написати цілу поему про декабристів».

Лірична інвектива «Юродивий» залишилася своєрідним вступом до ненаписаної поеми про «споборників святої волі».

А ти, Всевидящеє око!
Чи Ти дивилося звисока,
Як сотнями в кайданах гнали
В Сибір невольників святих,
Як мордовали, розпинали
І вішали?..

Зустріч з декабристом Волконським була останньою перед від’їздом у Петербург. Шевченко зворушено дивився на старого генерала, який

гідно вийшов із страшенних колотнеч, що випали на його долю, й не втратив смак до життя. Поет черпав у нього сили для своєї завтрашньої дороги, для нових подолань своїх власних життєвих знегод. Мабуть, саме завдяки Волконському візит до Кошелєва поетові запам'ятався, не випадково 5 квітня 1858 року в листі до Максимовича він писав: «Низенький поклон Кошелєвим...»

«Гріх нарікати на долю…» (11-26 березня 1858 року)

21 березня 1858 року Шевченко недвозначно висловився щодо своєї непередбаченої затримки в Москві:

«Грешно роптать мне на судьбу, что она затормозила мой поезд в Питер. В продолжение недели я здесь встретился и познакомился с такими людьми, с какими в продолжение многих лет не удалось бы встретиться. Итак, нет худа без добра». Шевченко прекрасно розумів, що всьому цьому він завдячує Щепкіну: **«И за всю эту полную радость обязан я моему знаменитому другу М.С. Щепкину».**

Ніколи раніше і ніколи пізніше, так би мовити, духовне і культурне дозвілля та представницькі візити Тараса Шевченка не були настільки впорядковані і керовані, настільки продумані і протежовані ззовні, як у період його березневого перебування в Москві (1858) у незрівнянного Михайла Щепкіна.

«Михайло Семенович ухаживает за мною, как за капризным больным ребенком. Добрейшее создание!» — цей запис у щоденнику, зроблено під час хвороби поета ніби передбачив усі дальші самовіддані турботи Щепкіна про Шевченка. Варто лише перерахувати їхні спільні походи і поїздки. 19 березня Щепкін провів на ногах весь день, разом із Шевченком вони, говорячи словами Тараса Григоровича, «несмотря на воду и грязь под ногами, обходили пешком по крайней мере четверть

Москвы». І це в сімдесят років! 20 березня ввечері Щепкін відправився з поетом до Олександра і Олени Станкевичів! 21 березня він півдня возив Шевченка по знайомих, а 22 березня попрямував з поетом до Сергія Аксакова. Зробивши перерву на один день з нагоди Пасхи, яку Щепкін провів із Шевченком, 24 березня Михайло Семенович супроводжував Тараса Григоровича в поїздці до Аксакових, Варвари Рєпніної, Сергія Шумського, взяв участь разом із ним у «званому обіді» в книжковому магазині свого сина Миколи Щепкіна, ввечері повіз поета до купця Варенцова. 25 березня Щепкін знову був поруч із Шевченком на обіді, влаштованому на честь поета Михайлом Максимовичем. Такий напружений графік впродовж тижня нелегко витримати навіть молодому і здоровому «супутнику» або «чичероне» (Шевченко), а Щепкін не був ні молодим, ні здоровим...

Ніхто, крім Михайла Щепкіна, в тому числі й Осип Бодянський, не міг створити такі сприятливі умови для зустрічі Тараса Шевченка зі старими знайомими, тим паче, організувати й забезпечити таку кількість нових цікавих знайомств. Тільки щепкінські зв’язки мали фактично системний характер і ввібрали в себе кращих представників еліти російського суспільства, незалежно навіть від їхніх ідеологічних пристрастей та політичних поглядів.

Досить сказати, що в московському щоденнику Шевченка названо понад 30 прізвищ. Із них 8 — це давні знайомі Тараса Григоровича, в тому числі Бодянський, Максимович, Мокрицький, Рєпніна, Щепкін... Крім того, Шевченко назвав у щоденнику майже 30 прізвищ людей, з якими він уперше познайомився в Москві, серед них Аксакови, Афанасьєв, Бабст, Волконський, Забєлін, Кетчер, Корш, Кронеберг, Крузе, Марія Максимович, Мін, Погодін, Станкевич, Хомяков, Чичерін, Шумський... А ще залишилися не згаданими Бартєнєв, Галаган, Єлагіна...

Не забудьмо також, що, наприклад, 24 березня на вечорі у купця Варенцова Тарас Григорович, за його словами, зустрівся «с некоторыми московскими художниками и музыкантами».

І всі ці зустрічі та знайомства, без перебільшення, з вершками московського суспільства, з «московской учено-литературной знаменитостью» відбулися впродовж двох тижнів, один із яких Шевченко, хворіючи, не виходив із дому, але, дякуючи Щепкіну, не втрачав зв'язку, з зовнішнім світом. Дивовижно! Вражаюче!

Лев Жемчужников якось справедливо відзначив про Шевченкову долю: «У кого в житті можна перелічити дні горя, у нього щасливі дні». На мій погляд, не буде перебільшенням сказати, що березневі дні 1858 року в Москві були для Шевченка щасливими. Вони стали яскравою концентрованою антитезою до тих сотень і тисяч стражденних днів, які поет провів у засланні: «Нудьга, крий Мати Божа, яка нудьга сидіть склавши руки, і так сидіть дні, місяці і годи. О Господи, сохрани всякого чоловіка од такої живої смерті!»

Не менш страшним, гірким і болючим було відчуття покинутості, що неминуче огортало Шевченка на засланні, страху, що його забули, не почують. Згадаймо пронизливі рядки:

Либонь, уже десяте літо,
Як людям дав я «Кобзаря»,
А їм неначе рот зашито,
Ніхто й не гавкне, не лайне
Неначе й не було мене
. . . . . .
Мій Боже милий! Як хотілось
Щоб хто-небудь мені сказав
Хоч слово мудре; щоб я знав,
Для кого я пишу? для чого?
За що я Вкраїну люблю?

Поет знав усі відповіді на ці питання. Проте він хотів підтверджень, і в Москві їх отримав.

В Москві буяло живе життя! І Шевченко, хоч і ненадовго, сповна занурився в нього, з щемливою радістю відчув, що поетична слава його, незважаючи на довгі роки відсутності в Першопрестольній, зростала. Саме в Москві Шевченко з особливою силою і на високому рівні «ученых і літературних знаменитостей» відчув те, про що Максимович писав стосовно всієї дороги поета із заслання в Петербург: «Возвращение Шевченка, после 10-летней разлуки, приветствовала вся Украина и не-Украина истинным восторгом: на всём пути, от Астрахани до Петербурга, его встречали, как друга, все, без различия национальностей, знавшие его по сочинениям, или по слухам; все старались дать ему почувствовать, что разлука и 10-летнее молчание его ничуть не изменили ни уважения к нему, как человеку, ни любви и сочувствия, как к народному певцу». Цей важливий висновок підтвердив і перший біограф поета Василь Маслов: «Возвращение Шевченка в столицу было горячо приветствовано всеми, кто только знал его значение и судьбу. Не только друзья — Малороссы и многочисленные почитатели его таланта из Великороссов, но писатели и художники и вообще молодёжь спешили публично выразить Шевченку своё сочувствие и уважение. В этом радостном событии чествовались и самый факт освобождения, и личность поэта-художника».

Зустрічі та знайомства в Москві були, безумовно, важливими та знаковими для духовного космосу поета, який після заслання повертався до повноцінного життя, з насолодою вдихав інтелектуальне повітря. Він зачарував багатьох нових знайомих і не випадково в щоденнику поета 6 травня 1858 року занотовано, що його землячка, яка повернулася з Москви, «привезла мне три короба поклонов от моих московских друзей». Напевне, траплялися випадки, коли за зовнішньою гостинністю і світською чемністю поет інтуїтивно вгадував людську нещирість і

аристократичну зарозумілість. Безперечно, що не всі люди, з якими Шевченко спілкувався в Москві, поділяли його погляди, і великий українець добре бачив і знав, що не з усіма йому по дорозі. Поет розумів, що часто-густо симпатії та інтерес до малоросійської теми висловлювалися людьми, які вважали Україну невід'ємною частиною Росії, а українців — російського народу. Таке ставлення до «малоросів» як органічної частини російського народу було в Шевченкові часи та й впродовж усього XIX століття офіційною позицією влади і переконанням більшості освічених росіян, у тому числі тих, з якими він зустрівся й познайомився в Москві. Лише генію було відкрито те, чого вони не розуміли чи не хотіли розуміти. Поет єдиний обігнав час, однозначно заявивши, що в росіян «народ і слово, і у нас народ і слово».

Для Шевченка було життєво важливо переконатися, що після десятиліття відірваності від цивілізації він стояв на рівні освіченості московських інтелектуалів, а широчінь його культурних інтересів, духовних запитів і, головне, творчий доробок та потужний потенціал українського поета вразили москвичів. Серед них він зустрів нових і справжніх друзів:

«В Москве более всего радовало меня то, что я встретил в просвещённых москвичах самое тёплое радушие лично ко мне и непритворное сочувствие к моей поэзии. Особенно в семействе С.Т. Аксакова».

«Залишив я гостинну Москву» (26 березня 1858 року)

Ці Шевченкові слова читаємо в його щоденнику від 26 березня 1858 року:

«В 9-ть часов утра расстался я с Михайлом Семеновичем Щепкиным и с его семейством. Он уехал в Ярославль, (Олена

Щепкіна в той день писала синові в Самару: «Сейчас мы отца проводили и Шевченко. Отца выпроводили в Ярославль, а Шевченко в Петербург». — В.М.), **а, я, забравши свою мизерию, поехал к железной дороге и в 2-ва часа, закупоренный в вагоне, оставил я гостеприимную Москву»**.

Шевченко від'їжджав з єдиного тоді в Москві Миколаївського залізничного вокзалу, збудованого за проектом нелюбого йому Костянтина Тона в 1844-1849 рр. Судячи з усього, від'їзд Шевченка з Москви прискорило ще й те, що Щепкін їхав на гастролі до Ярославля. Навіть вранці 26 березня Тарас Григорович, мабуть, підлаштувався під його відбуття з дому, бо ж виїхав за п'ять годин до потягу. Втім, згідно з правилами, на вокзал потрібно було приїхати не пізніше, як за годину до відправлення. До того ж, пасажир мав обов'язково пред'явити свій паспорт поліцейському чиновникові, який знаходився на вокзалі. Для вчорашнього засланця Шевченка це була нешвидка і неприємна процедура. Тільки після відмітки поліціянта він міг взяти квиток, який, між іншим, був тоді величезного розміру з позначенням усіх попутних станцій, а всього їх було 34. Речі треба було здати в багаж за півгодини до відходу поїзда. Як би там не було, Максимович, з яким Шевченко домовився зустрітися у Щепкіних о 9 годині ранку, прибув приблизно в цей час, але поета вже не застав. Та Михайло Чалий помилявся, коли писав, що Максимович приїхав «щойно рушив поїзд». Насправді в той час Шевченко ще знаходився на вокзалі в Москві.

До речі, він гайнував час сам. Щепкін ніяк не міг провести поета, Максимович — запізнився на зустріч. Із московських друзів єдиний Бодянський міг поїхати з ним на вокзал, але його не було з Шевченком. Не знав про час від'їзду? Маловірогідно. Може, все-таки, хворів? Рівно два тижні назад — 12 березня — Максимович писав Шевченкові, що

Бодянський «за нездоровьем не может ещё нигде быть дня два-три…» Проте хвороба могла прив’язати Бодянського й на довший час, улітку 1853 року він почувався так погано, що не виходив із дому майже місяць. В травні 1867 року в зв’язку з хворобою Бодянський не зміг узяти участь у Першому всеслов’янському з’їзді, що пройшов у Москві. Він приготував «Речь к славянам в Москве», яку потім опублікував у «Чтениях», а в примітці було зауважено: «По болезни сочинителя не была сказана».

Траплялися й інші тривалі відсиджування вдома, скажімо, в 1874-1875 рр., як стало відомо з листа Бодянського до Погодіна (21 квітня 1875 року), він хворів майже півроку: «Я тоже с конца ноября только один раз выходил на свет Божий, да сегодня во второй». До того ж, Бодянський завжди боявся простудитися («днём при всём желании и осторожности невозможно избежать простуды»). В щоденниковому записі від 21 травня 1853 року він сам собі пояснював, чому напередодні не пішов, як завжди, ввечорі до свого знайомого Шипова: «Потому что вчера был почти весь день дождь, а вечером довольно свежо». Що ж говорити про сльотавий березень 1858 року, коли можна було ще й промочити ноги в брудній каші з талого снігу...

Виконувач обов’язків московського обер-поліцмейстера полковник Кропоткін уже збирався на обід, коли повідомили, що в касі Миколаївського вокзалу взяв білет на потяг до Петербурга піднаглядний Тарас Шевченко. Смакуючи наперед сите застілля, не обтяжене недавнім Постом, князь не відразу зрозумів усі тонкощі ситуації, що склалася. «Хай від'їжджає, й без нього справ вистачає» — лінькувато подумав Кропоткін. І тут його пройняло: «Наказували слідкувати за цим відомим малоросом! Очей не спускати! І все це височайшим повелінням! Але ж

його підлеглі жодного разу не доповідали, що робив Шевченко в Москві...Нероби і лобуряки!»

Обер-поліцмейстер Кропоткін чудово знав про приписи та накази, які супроводжували поета і художника Шевченка з десятилітнього заслання, про таємну справу, заведену на нього у вересні 1857 року в канцелярії московського генерал-губернатора Арсенія Закревського...

Цю справу — «Рядового Оренбургского батальона Шевченко» — було знайдено мною через півтораста років у Центральному історичному архіві Москви, яка воскресила московську сторінку біографії Тараса Григоровича. Зокрема, там зберігається повідомлення з управління санкт-петербурзького військового генерал-губернатора, відправлене 28 вересня 1857 року московському військовому генерал-губернатору Закревському:

«Милостивый государь
Граф Арсений Андреевич!

По высочайшему повелению, объявленному Военным министром Оренбургскому и Самарскому Генерал-Губернатору от 1го мая сего года, рядовой Оренбургского линейного № 1 батальона Шевченко (бывший художник Императорской Академии художеств, отданный в службу за политическое преступление), во внимание к ходатайству Президента Академии художеств Её Императорского Высочества Великой княгини Марии Николаевны уволен от службы с учреждением за ним надзора там, где он будет жить, и с воспрещением въезда в обе столицы.

По неосновательному распоряжению коменданта Ново-Петровского укрепления, где состоял на службе Шевченко до увольнения в отставку, выдан сему рядовому билет, в котором не обозначено воспрещения жительства в столицах, вследствие чего Шевченко и отправился в С.-Петербург…

Сделав распоряжение по вверенному мне управлению к удовлетворению изъяснённого требования, я долгом считаю сообщить об оном Вашему Сиятельству на случай прибытия рядового Шевченко в Москву или Московскую губернию» (Центральний історичний архів Москви, ф. 16,оп. 47,спр. 130, арк. 4 — 5 зв.).

Таким чином, з осені 1857 року в Москві добре знали, як зустрічати всеросійського піднаглядного Шевченка. Правда, до весни 1858 року ситуація суттєво змінилася, і поет на законних підставах прибув у березні в Москву, а потім виїхав у Петербург. Та нагляд за ним у жодному разі не скасовувався, навпаки, присутність Шевченка в Москві вимагала підвищеної уваги з боку поліції. Не випадково повернення Шевченка в Петербург супроводжувалося суворими настановами. Начальник III відділу В. А. Долгоруков 13 лютого 1858 року інформував міністра внутрішніх справ С. С. Ланського:

«Ныне по всеподданейшему докладу моему ходатайства её императорского высочества президента Академии художеств государь-император изволили всемилостивейше разрешить отставному рядовому **Шевченко** проживать в С.-Петербурге однако, чтобы он подвергнут был здесь строгому полицейскому надзору…»

У лютому, як відомо, Шевченко знаходився в Нижньому Новгороді, та начальник Нижньогородської губернії генерал Муравйов чудово розумів, що після від'їзду опального поета слід повідомити в Москву. У знайденій мною справі зберігається його лист московському військовому генерал-губернатору:

«Художник Тарас Шевченко отдан был в 1848 году, по Высочайшему повелению, в военную службу с назначением рядовым в Отдельный Оренбургский корпус.

В мае прошедшего года Всемилостивейше разрешено уволить его от службы, с учреждением за ним в месте его жительства надзора и с возвращением ему права въезда в столицы, а в сентябре 1857 года Шевченко прибыл в Нижний Новгород и остался здесь под надзором полиции до марта месяца…

В марте месяце (9 числа) Шевченко выехал из Нижнего Новгорода в С. Петербург, но, по частным сообщениям известно, доехав до Москвы, остановился в оной по случаю постигшей его болезни» (Центральний історичний архів Москви, ф. 16, оп. 47. спр. 130, арк. 15).

Насправді, Кропоткіну доповідали, що бачили бородатого Шевченка з червоним оком та запаленим висипкою чолом, який ходив разом з артистом Щепкіним Москвою. Більше того, кілька днів тому їх обох бачили поряд з домом обер-поліцмейстера — завертали до Сергія Аксакова. Та це не прописано на папері, а хто ж оцінюватиме роботу поліції на слух. Виходить, що піднаглядний Шевченко виїздить із Москви, а полковник Кропоткін навіть не доповів про його... приїзд у письмовому вигляді! Зовсім недавно вступив у виконання обов'язків і фактично проігнорував вказівку згори! Подібне добром не закінчується, так і генеральське звання може віддалитися... Князь дратівливо вилаявся і велів викликати управляючого канцелярією. Невідомо, що Кропоткін говорив йому, та трапився мені в архіві папір, який він тоді підписав:

«Господину Московскому Военному Генерал Губернатору
Исправляющего должность
Московского Обер Полицмейстера

Рапорт

Означенный в предписаниях Вашего Сиятельства к бывшему Г-ну Обер-Полицмейстеру и ко мне, от 26 сентября прошлого года и 5 сего

марта за №№ 1066 и 219, отставной рядовой Тарас Шевченко прибыл из Нижнегородской губернии проездом в СПетербург и остановился Сретенской части 1 квартала в доме Щепотьева.

О чем имею честь донести Вашему сиятельству, присовокупляя, что за Шевченко до выезда его отселе в СПетербург, строгий полицейский надзор учрежден.

Флигель-адъютант, полковник, князь Кропоткин.

№ 332.

“26” марта 1858 года» (Центральний історичний архів Москви, ф. 16, оп. 47. спр. 130, арк. 11).

Кропоткін уважно прочитав папір, залишився задоволеним його службовою улесливістю та діловою лаконічністю, схвально відзначив, що звернення до воєнного генерал-губернатора написане цілковито з великих початкових літер, які виписані особливо красиво та вишукано, як втім, і назва його — Кропоткіна — посади. Особисто вписуючи свої регалії та старанно виводячи підпис, він знову відчув якесь внутрішнє занепокоєння і знову уважно прочитав в рапорт. Потім різко і рішуче підкреслив у кінці четвертого рядка: «отставной рядо-»; перенос цього слова, три літери — «вой» він уже не чіпав, оскільки перо мимохіть потяглося до справжнього джерела роздратування полковника — прізвища піднаглядного. Коли Кропоткін гнівливо підкреслив два слова — «Тарас Шевченко» — його рука здригнулася, і документ це назавжди закарбував...

Відверто брехливий рапорт про Шевченка підписав виконувач обов'язків московського обер-поліцмейстера. Та Кропоткіна можна зрозуміти: не хотів полковник втрачати цю вигідну посаду. Ніяк не хотів! Тому й згрішив мимоволі. До того ж був упевнений, що воєнний генерал-губурнатор Арсеній Закревський не вникатиме в цю справу, тим

більше не стане перевіряти. Інакше полковник не посмів би доповідати про прибуття в Москву піднаглядного Шевченка в день його ... від'їзду.

Взагалі в цей час поліцейський нагляд був поставлений поганенько. Постійні агенти вештались ринками і трактирами, дуже рідко проникали в будинки «пристойного товариства», в якому обертався всі дні свого перебування в Москві Шевченко. Шпигуни-добровольці приносили, як правило, фальшиві донесення, які часто були результатом зведення дрібних рахунків. Оточення Шевченка в Москві таких осіб не вміщувало. Що стосується постійного нагляду, то він, за словами дослідника Петра Кошеля, «певно, здійснювався відносно рідко і найчастіше працював вхолосту».

Утім, обер-поліцмейстера стурбувало зовсім інше: йому ще треба було доповісти про «відбуття» піднаглядного Шевченка з Москви. Кропоткін із цим справився блискуче. Вичекавши декілька дні, він звернувся до Закревського знову:

«Господину Московскому Военному Генерал Губернатору
Исправляющего должность
Московского Обер Полицмейстера

Рапорт

В дополнение к рапорту моему от 26 минувшего марта за № 332 имею честь донести, что отставной рядовой Шевченко 4 сего апреля выехал из Москвы в СПетербург.

Флигель-адъютант, полковник, князь Кропоткин.

№ 368.

“9” апреля 1858 года» (Центральний історичний архів Москви, ф. 16, оп. 47. спр. 130, арк. 12).

Як бачимо, на цей раз московський обер-поліцмейстер не спішив доповідати відверту неправду, все одно Шевченко давно відбув із Москви. Зрештою, в канцелярії московського військового генерал-губернатора про це не знали і, отримавши рапорт Кропоткіна, 12 квітня наклали на ньому резолюцію: «Уведомить С.Петербургского Военного генерал-губернатора». Той, очевидно, здивувався надто пізньому повідомленню про опального поета, який уже понад півмісяця жив у Петербурзі…

Шевченко вперше користувався залізницею, будівництво якої розпочалося у 1843 р., тобто ще до першого приїзду поета в Москву, і завершилося в 1851 р. Першим серйозним підтвердженням закінчення будівництва стало перевезення 14 — 16 серпня з Петербурга в Москву на «чугунці» кількох батальйонів військовослужбовців. Вони їхали у вантажних вагонах і на відкритих платформах. Солдати сиділи на лавах рядами, спинами до паровоза, з гвинтівками, що стояли біля колін багнетами вгору. Їх обдувало вітром і порохом, трясло, палило іскрами, що хмарою сипалися з труби локомотива, який обпалювався дровами. Але ж набагато легше було терпіти це протягом доби, ніж простувати в Москву пішки декілька тижнів.

Тільки після вдалого випробовування поїздів з солдатами по новій дорозі проїхався Микола І. Як повідомлялось, «императорский поезд отправился из С.-Петербурга 19-го августа в 4 часа утра и прибыл в Москву того же числа в 11 часов вечера».

Цар на власні очі переконався, що вздовж усієї залізниці довжиною понад 650 кілометрів на однаковій відстані один від одного, було побудовано сім кам'яних лінійних вокзалів: Любань, Мала Вішера, Окуловка, Бологоє, Твер, Спірово і Клин. Кажуть, що подібних їм за досконалістю та красою не було тоді в усьому світі. Крім того, на всіх

великих станціях було споруджено кам'яні локомотивні депо з великим скляним куполом зверху, подібні до сучасних будівель цирку. Ввійшовши в таке депо на станції Спірово, цар захоплено вигукнув: «Это пантеон, это храм!» В Петербурзі та Москві за проектом нелюбимого поетом Костянтина Тона було зведено два однакових вокзали.

Газети захлиналися описами зустрічі царя на московському вокзалі. Наприклад, «Северная пчела» повідомляла: «В Москве народ спешил на встречу государя и его семейства, но общее движение направлялось не в ту сторону, куда обыкновенно выходила Москва навстречу своему монарху… Государю угодно было обновить устроенную по его повелению, доселе небывалую внутри русской земли дорогу».

Залізниця з «громоносним локомотивом» (Шевченко) була тоді справді небувалим явищем, і перші поїзди зустрічали й проводжали натовпи людей. По Росії розійшовся вірш:

Там чугунная дорога,
Небывалая краса,
Это просто чудеса
В два пути чугунны шины,
По путям летят машины,
Не на тройках, на парах,
Посмотреть, так прямо страх.
Ну, признаться, господа,
Славны Питер и Москва.
До чего народ доходит —
Самовар в упряжке ходит!

Але невдовзі мандрівка залізницею стала звичною. Загальне число службовців та нижчих чинів, які її обслуговували, досягало 4,5 тис. чоловік, у тому числі півтори сотні інженерів. Як свідчить «Памятная книжка Главного общества российских железных дорог на 1859 год», на той час, коли Шевченко вперше користувався залізницею, там працювало більше як 50 паротягів для перевезення пасажирів і багажу та більше 30 вантажних. Залізниця перевозила тоді більше 1 млн. пасажирів

за рік і користувалася великою популярністю. Поїздка в Москву або в Петербург залізницею, навіть з урахуванням певних незручностей, була незрівнянно комфортнішою та приємнішою, ніж подорож у кареті, диліжансі чи в пірнаючому з ями в яму візку, прикритому рогожею.

Шевченко давно вирішив для себе, що дорогу з Москви в Петербург подолає залізницею. Наступного дня після початку щоденника — 13 червня 1857 року — поет писав: «…**Из Москвы, помолившись Богу за Фультонову душу, через 22 часа и в Питер**». Відразу зауважу, що згадка про американця Роберта Фултона – винахідника пароплава – була неточною. Певно, Шевченко мав на увазі винахідника паровоза Джорджа Стефенсона. Втім, очевидно, Фултон, який згадується у щоденнику двічі, розглядався Шевченком як живе уособлення практичного застосування сили пари не лише на воді, а й на рейках. По дорозі з Астрахані в Нижній Новгород на пароплаві Шевченко висловив 27 серпня своє бачення технічного прогресу: «...Пароход в ночном погребальном покое мне представляется каким-то огромным, глухо ревущим чудовищем с раскрытой пастью, готовою проглотить помещиков-инквизиторов. Великий Фултон! И великий Ватт! Ваше молодое, не по дням, а по часам растущее дитя в скором времени пожрёт кнуты, престолы и короны, а дипломатами и помещиками скоро закусит, побалуется, как школьник леденцом. То, что начали во Франции энциклопедисты, то довершит на всей планете ваше колоссальное гениальное дитя. Моё пророчество несомненно».

Очевидно, Шевченко володів інформацією про потяг у Петербург. Якщо в серпні 1851 року імператорський поїзд подолав відстань між двома столицями за 19 годин, то після відкриття регулярного руху на залізниці 1 листопада 1851 року поїзд прибув з Петербурга в Москву через 21 годину 45 хвилин. Московські газети повідомили тоді, що «на

первое время будет отходить в день по одному поезду. Пассажиры приезжают за час, а багаж за два часа. Доезжают за 22 часа». Так що Шевченко вже давно мав точну інформацію, але насправді він провів у поїзді 30 годин, і це повністю відповідало тодішньому графіку руху. Як свідчила газета «Санктпетербургские новости», потяг від'їздив з Москви о 14 год., а в Петербург прибував наступного дня о 20 год. Тобто, саме так, як зафіксував у щоденнику Шевченко. Слід додати, що між обома російськими столицями кожен день курсував ще й окремий поштовий потяг, котрий виїздив з Москви о 12 годині дня і прибував до Петербурга о 8 годині ранку, тобто знаходився в дорозі 20 годин, оскільки не робив зупинок як пасажирський потяг.

Навіть після проходження всіх залізничних формальностей часу залишалося досить, і Тарас Григорович неспішно прогулювався вздовж потягу, з цікавістю розглядаючи його. Спереду пишався великий паровоз: труба в нього була довгою і тонкою з невеликим потовщенням унизу, як хомут, а колеса — величезні — в ріст високої людини, вони досягали середини локомотивного котла. Колеса такого розміру розвивали велику швидкість: що більше коло, то більшу відстань проходить паровоз при одному оберті колеса. В глухому куті стояв товарний паровоз, у нього зовсім інші — маленькі колеса, які можуть тягнути важкий потяг, більше 20-ти вагонів, але швидкість його більш ніж вдвічі нижча.

Машиністи, які стояли біля локомотива, були вдягнуті в особливу напіввійськову форму: мундир з блискучими мідними ґудзиками, круглим мідним нагрудним знаком з написом «машиніст» і чорною лакованою каскою з гербом і мідним обідком на дашку. На касці красувався султан з пір'я півня, яке в дорозі розвіювалось на різні боки.

Всі пасажирські вагони були однакового сірого кольору (фарбування вагонів у різні кольори запровадили лише в 1879 р.) і вразили Тараса Григоровича своєю довжиною. Він навіть відміряв її кроками — виходило близько 24 аршинів. І справді, як кажуть, «дом на колесах». У вагоні І класу поміщалось 28 пасажирів, які могли лежати на м'яких диванах, а в вагоні ІІ класу — 52 м'яких глибоких крісла. У вагонах ІІІ класу пасажири послуговувалися дерев'яними лавками на 90 чоловік. Усі вагони були виготовлені повністю із дерева, кажуть, що на весь вагон витрачали не більше трьох-п'яти кілограмів цвяхів і гвинтів.

Невідомо, в якому вагоні їхав із Москви Шевченко, та можна передбачити, що це був вагон ІІ класу. Навряд чи він захотів би їхати з дуже багатими людьми, котрі платили за поїздку близько 20 рублів, а ось у вагоні ІІ класу — з середніми чиновниками, офіцерами, купцями — за 13 рублів — цілком можливо. Нагадаю, що за дорогу з Нижнього Новгорода в Москву спочатку на санях, а потім «на телізі», яка тривала з усіма шляховими незручностями, весняним бездоріжжям, тряскою і т.д. і т. п. дві з четвертиною доби (56 годин), Шевченко заплатив випадковому жандармському унтер-офіцеру 10 рублів (і це недорого). У цей час усі шляхові витрати можна було перерахувати до дрібниць заздалегідь. Мені трапилася довідкова книга (178 сторінок!), видана незадовго до першого приїзду Шевченка в Москву: «Росписание трактов от С.-Петербурга и Москвы и других важнейших мест Российской империи с означением расчёта, сколько следует платить прогонов за две лошади на каждой станции и с алфавитным указателем городов». У ній позначалася кількість верст між кожною станцією і сума, котру слід було платити сріблом за кожен прогін (наприклад: 1 рубль 1¼ копійки чи 78¾ копійки і т.д.)

У цьому своєрідному довіднику було надруковано також «Табель, высочайше утверждённый в 6 день декабря 1839 года с переложением на серебро прогонных и поверстных денег и других на станциях платежей». Наприклад, у Табелі чітко передбачалася оплата «за смазку колёс у собственных экипажей проезжающих: у кибиток и телег, у прочих экипажей», а також гроші «на водку извозчикам, где существуют вольные почты».

Дорога з Москви до Петербурга, між якими в 40 рр. прокладено шосе, казали, краще в Європі, тривала в кареті дві з половиною доби, незручностей було менше, але все-таки чимало. Вартувало заплатити за потяг із Москви більше, щоб набагато комфортніше дістатися до Петербурга.

Хоча, зрештою, Тарас Григорович міг узяти квиток і за 7 рублів у вагоні III класу, призначеного для «простого люду».

Цікаво, щó саме Шевченко мав на увазі, коли записав у щоденнику: «закупоренный в вагоне, оставил я Москву». Те, що в III класі було все-таки тіснувато чи будь-який вагон йому нагадував гарбуз з насінням чи банку з огірками? Можливо, поет вважав, як Борис Чичерін, котрий писав: «И природа, и воздух — все теряет свою прелесть, когда сидишь в запертом вагоне…» Чичерін, як очевидно, і багато інших подорожуючих, шкодував за колишньою їздою: «С железными дорогами всё изменилось. Едешь несравненно скорей, с гораздо большими удобствами, но вся поэзия путешествия исчезла. А поэзия была, несмотря на грязь, на толчки, на ухабы, на зажоры (у Володимира Даля: «зажер, зажорина — подснежная вода в ямине, по дороге». — В.М.), несмотря на пошлые станционные дома, на недостаток лошадей, несмотря на то, что приходилось тащиться чуть не шагом и по целым ночам ежеминутно

пробуждаться от неудержимой дремоты вследствие невыносимого толкания то в один бок, то в другой».

Згадаємо, що в «Путешествии с удовольствием и не без морали» Шевченко описав чимало мальовничих історій, що трапилися під час подорожі на конях, зокрема, у бричці, в колясці та «на тройке добрых почтовых лошадей». Однак він не залишив ні найменшого штриха до своєї першої подорожі в потязі, та можна здогадатися, що з особливими проблемами він не зіткнувся. Погода була нехолодною, бо в іншому разі переїзд в неопалюваному вагоні запам'ятався би напевно. Спочатку у вагонах I та II класів пробували ставити кахельні печі, як у будинках, але вони від трясіння руйнувалися, диміли і навіть розламувалися. Тому їх замінили грілками: під ноги пасажирам ставили широкі плескаті залізні ящики, в середині яких знаходилися гарячі цеглини. Їх розпікали на станціях, а потім, знову ж на станціях, цеглини, які охолоджувалися, забирали з ящиками і приносили нові. Що стосується пасажирів III класу, то для них грілки не передбачалися, і люди зігрівались, щільно притулившись один до одного, чи тупцюючи ногами, або, якщо вистачало місця, розмахуючи руками.

Убиралень та умивальників на той час у вагонах ще не влаштовували, щоб не забруднювати шлях, вони з'явилися тільки в 1870 рр. Освітлювалися вагони всіх класів сальними свічками. В I та II класах їх ставили декілька штук у зручних і красивих ліхтарях, а в III класі посеред вагону стирчав один недогарок, бувало без будь-якого ліхтаря. Спроби заміни свічкового освітлення гнітом, який опускали в олію або скипидар, не увінчалися успіхом, оскільки суттєво не давали більше світла, та часто-густо призводили до пожеж. (Освітлення газом у вагонах з'явилося тільки в 1877 р., а електричне — в 1911 р.).

«Підождіть мене в Москві» (травень і вересень 1859 року).

Після від'їзду з Москви в березні 1858 року Шевченко ще двічі побував у місті наступного 1859 р. — в травні і вересні. Ніяких прямих свідчень про те, що він тоді зустрічався з Бодянським і Щепкіним, поки-що не виявлено. Проте, скоріше за все, зустрічався. Досить, скажімо, нагадати, що Максимович у листі до Бодянського від 21 листопада 1859 року запитував: «Был ли у вас Тарас Шевченко на возвратном пути из Киева?» В цьому криється невідома нам інформація про те, що поет збирався побачитися з Бодянським на зворотному шляху і, можливо, зустрічався з ним у Москві ще по дорозі в Україну. Та й з ким же, передусім, мав зустрітися Шевченко в Москві? Звичайно, з Бодянським і Щепкіним!

Олександр Кониський писав, що в травні Шевченко виїхав із Петербурга «укупі з Хрущовим». Український поміщик Дмитро Олександрович Хрущов був членом Харківського губернського комітету з підготовки селянської реформи і прибув до Петербурга в квітні 1859 року, щоб представити проект харківського дворянства до Головного комітету. Кониський гадав, що «з ним Шевченко спізнався у другого харківського дідича, молодого генерала Крилова». Сучасні дослідники вважають, що Шевченка й Хрущова міг познайомити давній поетовий приятель Іван Львович Дзюбин. Йому Шевченко подарував свій «Кобзар» ще в 40-х роках, відомо, що Василь Лазаревський в 1845 р. познайомився з творчістю Шевченка за цим примірником «Кобзаря». Дзюбин згадується в листі Шевченка з Орської фортеці до Михайла Лазаревського 20 грудня 1847 року: «Поклонітесь гарненько од мене Дзюбину, як побачите. Добряга чоловік». Дзюбин знайшов Шевченка в Петербурзі вже 31 березня: «Вспомнили старину и отправились в отель «Париж» обедать». Такі обіди з Дзюбиним мали місце ще й 3 і 4 квітня:

«В 3 часа пообедал с Дзюбиным, тоже не совсем умеренно…» Наступного дня поет уже радів з того, що проспав обід із «добрягою-чоловіком»: «И я под предлогом болезни не поехал на лукулловский обед. Бог с ними. С непривычки можно сурьёзно захворать».

Так от, збираючись в Україну, поет домовився про поїздку з Петербурга через Москву з Хрущовим, але той виїхав раніше, може тому, що власті довго зволікали з офіційним дозволом для Шевченка. Поет, який хотів мати знайомого попутника в далекій дорозі, 24 травня писав Хрущову: «Во имя Божие подождите меня в Москве до 28 мая. Если не можете, то с получением сего уведомьте. Искренний ваш Т.Шевченко». Дозвіл отримано 25 травня, і Шевченко наступного дня виїхав поїздом із Петербурга до Москви. 29 травня разом із Дмитром Хрущовим і Д.Криловим (який їхав з ними тільки до Тули) вони вирушили в Україну, прибувши 6 червня до маєтку Хрущова в с.Лихвині (тепер Лебединського району Сумської області).

Наступного разу Шевченко проїхав з України через Москву в Петербург у вересні 1859 року. В цьому допоміг Василь Тарновський, який у серпні в Качанівці позичив поетові грошей на дорогу. Шевченко писав Тарновському 22 вересня 1859 року: «Якби не трапилися ви або я до вас не заїхав, то довелося б мені в Москві захряснуть на безгрішші. А тепер, спасибі вам і моїй неледачій долі, тепер я в Петербурге...» 2 вересня Шевченко виїхав із Орла до Москви з Іваном Лазаревським, вони прибули в місто не пізніше 4 вересня. Відомо, що в Москві поет зайшов до керуючого московської контори фірми «Брати Яхненки і Симиренко» Сави Пурлевського. Річ у тому, що в червні 1859 року Шевченко відвідав у Городищі цукровий завод відомих підприємців і власників фірми, колишніх кріпаків Кіндрата Яхненка і Платона Симиренка. Поет був вражений розмахом і технічним рівнем

виробництва одного з найбільших в Україні і Росії підприємств, що об'єднувало цукроварню, машинобудівний завод і заводське селище. Яхненко і Симиренко відмовилися від використання кріпацької праці й застосували оплату за вільним наймом. Для робітників і службовців було побудовано житло, лікарню, аптеку, церкву, училище на 150 чоловік. Михайло Чалий писав: «Шевченка багато що дивувало, багато що викликало в нього захоплення, а, оглянувши училище, він поривчасто обняв К.М. Яхненка, поцілував його і з почуттям промовив:

— Батьку! Що ти тут наробив! — І на очах його з'явилися сльози».

За свідченням того ж Чалого, під час перебування поета в Городищі Платон Симиренко висловив жаль з приводу того, що в продажу немає творів Шевченка і запропонував позичити йому кошти на видання «Кобзаря». 26 листопада 1859 року поет писав підприємцеві: «Ваше благородное предложение приму я теперь как благодеяние с глубочайшей благодарностию. Издание будет стоить 1100 рублей. Если вы согласитесь получить ваши деньги экземплярами книги, для меня это будет легче». 3 січня 1860 року Шевченко вітав Симиренка: «С Новым годом поздравляю вас и весь завод ваш с механическими мастерскими, с паровым млином, с садом и со всем добром, сущим коло вас». На той час гроші вже було отримано, і поет подякував підприємцеві та пообіцяв через Пурлевського вислати примірники книги на покриття позиченої суми. Так і було зроблено, фірмі надіслано 735 примірників «Кобзаря».

Певно, що в Москві, в конторі у Пурлевського ця тема якось була зачеплена, але ми маємо лише свідчення чиновника П.Попова, який тоді бачив Шевченка: «Мы обедали. В разговоре я, между прочим, сказал Шевченку, что едва ли правдоподобен факт в его повести "Катерина", — что будто отец и мать прогнали Катерину. Но Шевченко утверждал: это — так, это — такой был случай».

Важко сказати, чому чиновник зачепився за цей факт, але насправді у «Катерині» йдеться не про побутовий випадок чи навіть сімейну драму; кохання з москалями («москалі — чужі люде») у поемі розглядається фактично як тяжкий гріх, що суворо карається люблячими батьками (!). Вдумаємося в нещадні материнські слова:

Та не кажи добрим людям,
Що є в тебе мати.
Проклятий час-годинонька,
Що ти народилась!
Якби знала, до схід сонця
Була б утопила...
Здалась тоді б ти гадині,
Тепер — москалеві...

Ці рядки з «Катерини», написаної в 1838-1839 рр., уже передбачають «Розриту могилу», «Чигрине, Чигрине», «Великий льох» та інші «антимосковські» поезії Шевченка. Не випадково в останні роки в шевченкознавстві набуло поширення алегоричне прочитання Шевченкової поеми. Відповідно до нього образ Катерини, як і образи інших зганьблених жінок у наступних творах поета, символізують гірку долю України, поневоленої Московщиною.

Мені хотілося б нагадати читачеві таємничі рядки з «Катерини», написані задовго до першого приїзду поета в місто:

Побачимо, почуємо...
А поки — спочину
Та тим часом розпитаю
Шлях на Московщину.
Далекий шлях, пани-брати,
Знаю його, знаю!
Аж на серці похолоне,
Як його згадаю.
Попоміряв і я колись —
Щоб його не мірять!..
Розказав би про те лихо,
Та чи то ж повірять!

6 вересня 1859 року Шевченко виїхав із Москви залізницею до Петербурга.

Навесні 1861 року в Москву було доставлено прах поета...

«В чужу землю в чужій домовині» (28 лютого 1861 року)

Сталося так, як Тарас Шевченко сам і напророчив у двадцять п’ять літ у Петербурзі, що його серце «ляже в чужу землю в чужій домовині». Помер поет 26 лютого (10 березня) 1861 року; надвечір того ж дня його тіло було перенесено до церкви Петербурзької Академії мистецтв, біля якої Тарас Григорович мешкав. Похорон відбувся 28 лютого на Смоленському кладовищі неподалік від церковної дзвіниці, де Шевченко не раз бував і мав свій улюблений куточок. Він навіть лишив нам усім на згадку малюнок «Куток Смоленського кладовища в Петербурзі», виконаний олівцем та сепією влітку 1840 року. Зауважу, що до списку мистецьких творів Шевченка, складених Григорієм Честахівським після смерті Кобзаря, ввійшли, зокрема, «рисунок з натури на Смоленському кладовищі» (олівцем на папері), а також рисунок «Верби на Смоленському кладовищі», про який Честахівський написав: «Любиме місце Кобзареве. Ступенів з десяток від цього місця він був захований...»

На похорон українського генія зібралося багато людей: вчені, письменники, художники, громадські діячі, журналісти, студенти... Численно була представлена велика українська колонія в Петербурзі на чолі з організацією «Громада» і редакцією часопису *«Основа»*. Чимало було людей з польської колонії в місті. Приїхав представник московського студентства П.Петровський.

Студент Петербурзького університету Феоктист Хартахай писав у той час: «Всі письменні люди, теж узнавши, повалили, мов хмара... У церкві шилом не повернеш...» За поетовою труною йшов майже весь

Петербурзький університет і вся Академія мистецтв. У жалобній процесії були Ф. Достоєвський, Л. Жемчужников, М. Лєсков, М. Михайлов, М. Некрасов, І. Панаєв, О. Пипін, М. Салтиков-Щедрін та багато інших письменників і художників.

Серед тих, які стояли ближче до поетового тіла, виділялися постаті Пантелеймона Куліша, Миколи Костомарова і Василя Білозерського — «братчиків» Шевченка в 1847 р. Лев *Жемчужников*, який у березневому числі журналу «Основа» опублікував безцінну розповідь про смерть і похорон Шевченка, писав: «Тяжело, невыносимо — мучительно было прощание... Благоговение к покойному и ненарушимая тишина были кругом... Непритворная любовь и уважение к Шевченку крепко сдружили нас... Каждое сказанное слово был готов каждый из нас повторить громко, — оно нам всем принадлежало».

У той день над труною поета було виголошено кілька промов, спочатку в церкві, потім на кладовищі. З українців говорили П.Куліш, В.Білозерський, М.Костомаров, О.Афанасьєв-Чужбинський, П.Таволга-Мокрицький, Ф.Хартахай. З росіян — М.Курочкін, від поляків виступив В.Хорошевський.

Хоча Петербург не входить в географію енциклопедії, зупинимося коротко на кожному з скорботних виступів, бо вони вражаюче відтворюють атмосферу прощання з великим українцем, що, на превеликий жаль, не збережено стосовно московської панахиди в квітні 1861 року, та передають глибочінь розуміння в обох російських столицях непоправної втрати.

Першим над покійним говорив, ще в церкві, Пантелеймон Куліш: «Нема з нас ні одного, достойного проректи рідне українське слово над домовиною Шевченка: уся сила і вся краса нашої мови тільки йому одному відкрилася. А все ж, ми через його маємо велике і дороге нам

право — оглашати рідним українським словом сю далеку землю». Куліш особливо підкреслив міжнародне значення творчості поета, передусім у слов'янському світі. Першим після його смерті Куліш процитував рядки із Шевченкового вірша «Доля»:

Ми не лукавили з тобою,
Ми просто йшли; у нас нема
Зерна неправди за собою.

«Великий і святий завіт! — говорив Куліш. — Будь же, Тарасе, певен, що ми його соблюдемо і ніколи не звернемо з дороги, що ти нам проложив єси. Коли ж не стане в нас снаги твоїм слідом простувати, коли не можна буде нам так, як ти, безтрепетно святую правду глаголати, то лучче ми мовчатимемо...»

Затим слово взяв редактор журналу «Основа» Василь Білозерський, який повторив вже згадані Кулішем рядки з Шевченкової «Долі»: «Оце ж і твій завіт, для нас, для твоїх синів-українців. Як доживемо ми до того, що й об нас люди скажуть: «У вас нема зерна неправди за собою» — оттоді настане тобі праведна наша дяка, і з чистих діл наших спорядиться тобі віковічний пам'ятник». Білозерський наголосив, що Шевченкова поезія — «високе слово правди і любові» — належить не лише українському, а й іншим народам.

Микола Костомаров також говорив про це: «Шевченко не був лише поетом для України». Видатний історик запропонував попрощатися з поетом словами української думи:

Слава твоя не вмре, не поляже!
Буде слава славна
Поміж козаками,
Поміж друзями,
Поміж лицарями,
Поміж добрими молодцями!

Схвильований Костомаров заридав і не зміг закінчити промову.

Поляк Владислав Хорошевський сказав над труною поета:

«Нехай і польське слово, коротке, але сердечне, пролунає над твоєю труною, чесний український пророче. Ти любив свою рідну країну, свій блакитний Дніпро, свій сіромашний народ, ти був цього народу гідним співцем, на його сльози ти завжди сльозами відгукувався — слава тобі! Ти ніби й не любив поляків, але цю нехіть до них викликали в тобі їхні давні помилки, а через них на народ твій, що його ти гаряче полюбив, зійшли великі страждання: отже тієї нехоті причина лежить в тому, «що ти багатьох любив, і що любив багато».

Тож нехай над твоєю труною замовкнуть усі закиди, нехай тільки лунає сердечне слово: слава тобі! За помилки батьків сини не відповідають; тож не торкаймося тут суперечок давно минулого; краще промовмо над цими останками братнє «любімося».

О, якби на твоїй могилі хоча б трохи ненависти припинилося, якби такий початок привів у майбутньому до поступового взаємного, братського порозуміння і до забуття давніх кривд... Це був би найгарніший вінок і найвеличніший пам’ятник тобі, Тарасе».

Друкуючи виступ Владислава Хорошевського на похоронах Шевченка, редакція журналу «Основа» зазначала: «З великим задоволенням і вдячністю вміщуємо тут цю прекрасну, благородну промову. Вона показала, що наш народний поет вселяв почуття справедливості соплемінникам нашим, які вивищуються над забобонами».

Два виступи над труною Кобзаря були поетичними. Ось кілька віршованих строф українського і російського письменника Олександра Афанасьєва-Чужбинського:

Не в степу, не на могилі —
Над Дніпром широким —
Ти заснув єси, Кобзарю
Вічним сном глибоким.
. . . . . .
Круг тебé чужа-чужúна...
Та не чужі люде:
Є кому тебе оплакать,
Є — і довго буде.
Покоління поколінню
Об тобі розкаже,
І твоя, Кобзарю, слава
Не вмре, не поляже!

Український літератор, Шевченків знайомий, Петро Таволга-Мокрицький читав над могилою поета:

Не в хоромах, не в розкóшах
Смерть тебе постигла:
У хатині орел сизий
Склав широкі крила;
Дві свитини красять стіни,
Да і то старенькі,
Плахоткою сестриною
Зап'яті гарненько, —
Тільки всього!..
Ой не тільки — дивись скільки
Зібралося лю́ду
Різних батьків і язиків...

Цікаво, що Василь Білозерський у своєму слові також говорив, звертаючись до небіжчика: «Бач, скільки зібралось доброго люду коло тебе. Різних батьків і різних язиків».

Під час цих проникливих і схвильованих промов труну не закривали, й очевидці свідчили, що кожний з присутніх поспішав узяти на пам'ять листки з вінків, покладених до неї... Скажімо, Хартахай писав, що «на поета возложили лавровий вінок, із которого я увірвав три листика і каждий прикладував до його широкого лоба». На могилу поета

було також покладено вінки з металевими листочками, які шанувальники Кобзаря брали на згадку й потім берегли як святиню, передаючи своїм дітям, онукам, правнукам. Три з них дійшли до нас і експонуються в Канівському музеї Тараса Шевченка... Домовину несли без віка до самої могили. В цей час пішов густий і мокрий сніг. Якась жінка сказала: «Се діти послали з України свої сльози по батькові».

Коли домовину опустили в могилу, наступила тиша: труну запаювали в свинцевий ящик. Феоктист Хартахай свідчив: «Труна була дубова, оббита срібною парчею, на узглавії кришки на срібній дощечці було написано: «Украинский поэт Тарас Григорьевич Шевченко. 1861 февраля 26 д.». Дубову труну положили у свинцеву через те, що його повезуть на Україну». У книзі «Святиня» Зінаїди Тарахан-Березі читаємо: «Поховали поета на Смоленському кладовищі в дубовій домовині, яку поставили в дощану скриню, вкриту зсередини свинцем».

Коли 26 квітня 1861 року домовину з тілом Кобзаря викопали, то свинцеву труну було покладено в основу, оббиту по кутах металом і в двох місцях стягнену металевими пасками. 4 квітня 1939 року в зв’язку з будівництвом пам’ятника Тарасу Шевченку в Каневі було розкрито склеп, у якому поховали поета: «В склепе находится цинковый гроб с прахом великого поэта-революционера. Цинковый гроб содержится в сосновом гробу... На крышке соснового гроба лежала серебряно-зелёная парча и медная табличка, окружённая веночками. На табличке написано: «Тарас Григорович Шевченко, украинский поэт. 1861 г., февраля 26, СПБ». Між іншим, навесні 2005 року так само ховали Папу римського Іоанна Павла II: цинкова труна — в сосновій.

На Шевченковому похороні було виголошено ще дві промови. Хартахай, зокрема, говорив: «Сумно і страшно вимовить: «Тарас Григорович умер!», а ще страшніше сказати: «На чужій чужині!» ...

Україно, Україно, де твій син вірний!? Мова українська! Де твій батько, що тебе так шанував, що через його й тебе ще більше поважати стали... Спи ж, тату, поки правда з кривдою силою мірятися будуть, поки правда запанує на світі!»

Далі, плачучи, говорив поет Микола Курочкін, який був у дружніх стосунках з Шевченком і переклав російською мовою його поезії «Доля», «Муза», «Огні горять, музика грає», «Один у другого питає»: «... Не о многих можно сказать, как о нем: он сделал в жизни свое дело! Счастье в жизни было не для него, — его ждет другое, посмертное счастье — слава...»

Після Курочкіна поліція заборонила дальші виступи. Часопис «Основа» вмістив ще три невиголошені промови:

Вільнослухач Петербурзького університету, перм'як Єгор Южаков: «Песня старой твоей Родины воскресла в тебе и не умрет! Твой Кобзарь будет гулять по ней за тебя и, как правнук твоего дела, расскажет *про давню долю України!*»

Український етнограф і фольклорист Павло Чубинський, який незабаром стане творцем українського гімну «Ще не вмерла Україна»: «Угас великий поэт, угас человек, у которого *не було зерна неправди за собою*. Но не потеряется его светило посреди теней... Далёкие потомки скажут о нём: *недаром він на світ родився, свою Україну любив!*»

Поетичні рядки невідомого Псковича:

Исхить же ты из северных болот
Священный прах поэта, — и в земле родной,
В виду степей своих привольных и цветущих,
На берегу Днепра широкого, сокрой...
То было пламенной мечтой поэта
И не нарушишь ты высокого завета...

Зінаїда Тарахан-Береза знайшла неопубліковане в «Основі» надгробне слово письменниці, дружини Пантелеймона Куліша Ганни

Барвінок, на весіллі якої Тарас Шевченко був старшим боярином, і вперше повністю опублікувала його. Візьмімо з нього кілька фраз:

«Великий друже наш, батьку ріднесенький!.. Скільки твоя поетична муза нас утішала, а іноді доводила до сліз. За що тобі така доля судилася? За те, що ти широкою пеленою увесь світ обняв своєю річчю вабливою, правди своїми пахощами... Пошли тобі, Господи, спокій, царство небесне, а наші вічні сльози про твою недолю і тяжку українську — не захолонуть...

Вічна тобі пам'ять і сльози, і дяка наша, що не обездолив Україну своїм словом, зоставив риси блискучі, пам'ять, дорогий наш гонор...»

Це надгробне слово мало характер жіночого «голосіння» над покійником, яке в Україні здавна було заведено жінками. Тарахан-Береза вважає, що Ганна Барвінок була творцем і «Голосіння українок», опублікованого в «Основі». Лев Жемчужников писав, що після того, як о п'ятій пополудні розійшлися люди, українки готові були голосити над могилою поета: «Здавалося, дух Шевченка втішився б цими поетичними риданнями своїх землячок». На жаль, у біографіях та працях про Кобзаря цей історичний документ практично не згадується, а в публікації документів і матеріалів «Смерть и похороны Т.Г. Шевченко» (1961) він взагалі відсутній. Зате Зінаїда Тарахан-Береза в книзі «Святиня» приділяє цьому значну увагу. Наведемо хоча б невелику частину «Голосіння українок», що вмістив часопис «Основа», який справедливо вважав: «Тут, нам здається, місце цьому плачу. Хай цей плач лунає, хай наповнить простір над могилою — і дійде до Батьківщини»:

«Чого ти так задумався-загадався, наш батьку рідний! Яка важка дума обняла твою головоньку? Кому ти вручаєш вдову — Україну і діток своїх? Хто їх догляне, хто привітає, як ти наш голубе?! Хто замовить нам таке тепле і щире слово, як твоя свята душа нам оповідала!..

Скільки ти нам одради дав, а ми тобі..! Коли б то була знала, що ти несподівано так нас покинеш, я б стояла під твоїм порогом навколішках, квилила б, молила б, слізьми б його обмила, щоб ти, мій незабутній, сподобив мене почути ще раз твоє тихе, благословенне слово...

Мій братіку, мій голубонько!.. Відкіля тебе виглядати?! Відкіля тебе визирати?! Чи з пісків, чи з долин, чи з широких україн?..

Приймайте його, пригортайте до себе!..

Прощай, мій братіку! прощай, мій сокілоньку!»

Цікаво, що в герценовському «Колоколе» поряд із некрологом російською мовою було надруковане коротке голосіння за Тарасом Шевченком українською мовою «От ієродиякона Агапія» (Андрія Гончаренка). Українець Андрій Гончаренко, виїхавши пізніше з Англії до США, став засновником першої на американському континенті слов'янської друкарні та першим перекладачем творів Шевченка англійською мовою.

Через сто років молодий, чутливий і талановитий Іван Драч у симфонії «Смерть Шевченка» написав «Голосіння матері України»:

Відкіль тебе ж викликати?
Чи то з рути? Чи то з м'яти?
Чи з глибокої могили,
Де барвінки хрест обвили?

Похорон Тараса Шевченка, організований петербурзькою українською громадою і, передусім, Михайлом *Лазаревським*, запам'ятався всім, хто був присутній. Російський письменник Сергій Терпигорєв, який був на час похорон студентом Петербурзького університету, згадував через 25 років після смерті Кобзаря: «Жодні похорони, які я бачив з того часу, не мали відбитку й характеру тієї щирості і простоти, безпосередності, як ці Шевченкові. Я бачив похорони Некрасова, Достоєвського, Тургенєва і Салтикова-Щедріна,

але всі вони були отруєні осоружним, робленим, нещирим духом демонстрацій. Похорон Шевченка був чистий від цього ярмаркового комедіянтства: не було тут... прикрас театральних...»

Лев Жемчужников, завершуючи свою схвильовану документальну розповідь про прощання з поетом у Петербурзі, писав: «Мы дорожили каждым словом поэта при жизни; теперь — это святой долг каждого. Пусть каждый припомнит что-нибудь, — все теперь дорого. Пусть каждый послужит листком для его венка. Теперь время собирать его многозначущее описание...»

Минуло майже півтора століття з того часу. Здавалося б усе життя та післяжиттєву поетову славу докладно розкрито й описано, проте шевченкознавці продовжують невтомно працювати. Є над чим. Зокрема, перебування домовини з прахом Тараса Шевченка в Москві потребувало повнішого, докладнішого й всебічного дослідження, що й зроблено в даній енциклопедії.

«Бодянський повідомив про смерть Шевченка» (кінець лютого — початок березня 1861 року)

Вістка про Шевченкову смерть швидко досягла Москви за допомогою телеграфу. Вже 28 лютого вона з’явилася в «Московских ведомостях» на першій шпальті в жалобному обрамленні. 1 березня «Московский курьер» повідомляв:

«О.М. Бодянский сообщил нам полученное из Петербурга, 26 февраля, телеграфное известие о кончине Т.Г. Шевченка, последовавшей в воскресенье утром. Погребенье... назначено на вторник.

В лице Т.Г. Шевченка малороссийская литература лишилась одного из своих даровитейших поэтов, произведения которого известны и большинству нашей публики по переводам, появлявшимся в разных

русских журналах». Очевидно, що текст цього повідомлення, передусім його другий абзац, складено самим Осипом Бодянським. Привертають увагу акцентування Шевченкової популярності серед російських читачів і висока оцінка його поетичного дару (у Володимира Даля: «дарование — способность, данная Богом»).

Між іншим, інформація про це повідомлення в «Московском курьере» відсутня в «Трудах і днях Кобзаря» Петра Жура. Тоді як вона підтверджує важливий висновок про те, що Бодянський, очевидно, першим у Москві отримав звістку про Шевченкову смерть.

2 березня, газета «Русская речь» писала:

«26 февраля, в 6 часов утра, скончался в Петербурге известный литератор Тарас Григорьевич Шевченко. И талантом своим, и характером, остававшимся неизменно благородным во всех обстоятельствах жизни, покойный снискал себе всеобщее уважение. Потеря его отзовется глубоко во всех, кто имел возможность наслаждаться его произведениями».

Справді, мисляча Москва тужила за Кобзарем. Скажімо, 4 березня приятелька Михайла Максимовича Ольга Кошелєва написала йому з Москви про скорботу, викликану в місті звісткою про Шевченкову кончину. 9 березня в «Русской речи» москвичі вже могли читати велику статтю «Последняя встреча и последняя разлука с Шевченко», автором якої був російський письменник Микола Лєсков. У ній було передано пронизливу Шевченкову віру в те, що в Україні можна було б ще пожити... За десять років до того в Москві тужив за домівкою Гоголь, який не дожив до весни 1852 року, щоб поїхати в Україну.

14—15 лютого 1861 року Шевченко записав свого останнього вірша — розмову з Музою, який дихає розумінням невідворотності життєвого кінця:

Чи не покинуть нам, небого,
Моя сусідонько убога,
Вірші нікчемні віршувать
Та заходиться риштувать
Вози в далекую дорогу,
На той світ, друже мій, до Бога,
Почимчикуєм спочивать.

А все ж була в поета слабка надія на те, що лікарі допоможуть віддалити смерть, яка заглядала в очі, й він ще здійснить свою мрію:

Поставлю хаточку, садочок
Кругом хатини насажу,
Прилинеш ти у холодочок,
Тебе, мов кралю, посажу.
Дніпро, Україну згадаєм,
Веселі селища в гаях,
Могили-гори на степах —
І веселенько заспіваєм...

Не було в усьому світі іншого великого поета, який в останньому вірші так хвилююче сказав про найдорожче в його житті, про мрії, що не збулися...

«Як везли Кобзаря, то люду приставало все більше, все більше й більше» (27 квітня 1861 року)

Ще в день смерті Тараса Шевченка його друзі зібралися у Михайла Лазаревського й вирішили перевезти поетове тіло й поховати в Україні, як і заповідав Тарас Григорович. Поки йшли довгі клопоти з цього приводу, могила Шевченка на Смоленському кладовищі, як писав часопис «Основа», постійно вся була в зелені та вінках, за ними не було видно ні землі, ні снігу, і вона скоріше нагадувала весну і життя, ніж холод і смерть.

Дозвіл на перевезення тіла Шевченка в Україну, до якого чимало зусиль доклав Михайло Лазаревський, було отримано у квітні. 26 числа

домовину з прахом поета відкопали, й попереду її чекав довгий шлях, після завершення якого в Каневі Михайло Максимович написав:

Із могили домовина
На світ піднялася;
Через Москву, через Київ,
Сюди донеслася.

А покищо Шевченкову труну поставили на дорогі ресорні дроги, і жалобна громада оточила її. Часопис «Основа» в червні 1861 року розповідав про цю мить так:

«Черный гроб уже возвышался на запряженных дрогах. Какое тяжёлое впечатление! Какие печальные, серьёзные у всех лица! Все были поглощены минутой, всех пронзала мысль о вечной разлуке с дорогим поэтом и человеком... Когда все, таким образом, находились под гнетом сосредоточенной печали, вдруг заговорил П.А. Кулиш».

Отож, послухаймо Пантелеймона Куліша:

«Що ж се ти, батьку Тарасе, від'їжджаєш на Україну без червоної китайки, заслуги козацької? Чим же ти нижчий од тих козацьких лицарів, що червоною китайкою вкривалися, заслугою козацькою пишалися. Ні один вільний предок твій, Тарасе, не сходив з сього світу без сеї останньої чести. Чи вже ж ти... вмер чужим чужиницею на чужині? Що ж се про нас на Вкраїні скажуть, як ми тебе вирядимо в дорогу, не покритого червоною китайкою? Скажуть, що й ми такі перевертні, як ті дуки, що позабирали всі козацькі луги й луки та й старосвітські звичаї позанедбували. Ні, батьку Тарасе, не годиться тобі так від'їжджати на Вкраїну! Ще, дякувати Богові святому, не попереводились козацькі діти, козацькі душі, є кому тебе на дорогу китайкою червоною вкрити...Розкиньте ж, небожата, червоний цвіт славетний по чорній, сумній домовині Тарасовій. Нехай наш батько з'явиться на Вкраїні лицарем щирим, що жив і вмер, дбаючи про добро, про честь і волю

нашу... Отепер їдь, батьку Тарасе... Нехай земляки бачать, що... ми тут в столиці своєї святої старосвітщини не занедбали, що ми сво-го великого поета по-своєму шануємо».

Червона китайка на труні швидко потемніла під мокрим дощовим снігом, а Пантелеймон Куліш в цей час говорив:

«В останнє вітаємо тебе на чужині, друже наш Тарасе!... Тяжко бо сумував єси, що тобі засиплять чужим піском очі, гаряче ждав єси, щоб тебе на Вкраїні поховано:

Як умру, то поховайте
Мене на могилі
Серед степу широкого
На Вкраїні милій,
Щоб лани широкополі,
І Дніпро, і кручі
Було видно, було чути,
Як реве ревучий.

Отже ми вволили твою волю, Тарасе... З'явися, батьку, серед рідного краю під своєю червоною китайкою, заслугою козацькою; згромадь навкруги себе сліпих, глухих і без'язиких: нехай побачать, як далеко від правди постали, нехай почують із мертвих уст твоїх твоє слово безсмертне, нехай, хоч помиляючись, почнуть говорити непозиченою мовою...

Твоїм шляхом, Тарасе, всі ми підемо... Наш єси, поете, а ми народ твій, ми духом твоїм дихатимемо во віки і віки...»

Жалобна процесія поволі рушила зі Смоленського кладовища до Миколаївського двірця через Васильєвський острів, Адміралтейську площу, а потім Невським проспектом. Нарешті добралися до вокзалу. Тут востаннє «тихо стовпились друзі навколо труни, тихо й бережно підняли її на плечі, поставили в вагон, — зібрали в далеку путь».

Як підсумував у своїх спогадах Олександр Афанасьєв-Чужбинський: «Друзі покійного зібрали суму, виклопотали дозвіл і повезли прах Тараса туди, де...

Могили
Чорніють, як гори,
Та про волю нишком в полі
З вітрами говорять».

Починалася Шевченкова дорога в безсмертя....

Труну з прахом Шевченка супроводжували Григорій *Честахівський* і Олександр *Лазаревський*. Останній писав: «Г.Н. Ч-ий был главным распорядителем проводов и похорон, а пишущий эти строки был лишь его, так сказать, помощником».

27 квітня труна в їх супроводі прибула залізницею в Москву на Миколаївський двірець. Все, що відбувалося далі, з часів Михайла Чалого вміщувалося в кількох фразах. У того ж Чалого: «После торжественной встречи гроба Шевченка в Москве, поезд достиг Орла» (насправді, з Москви труну з тілом поета везли вже на кінних дрогах. — В.М.). Щоправда, з часом інформація стала трохи багатшою й дорівнювала приблизно лапідарній інформації з «Шевченківського словника», виданого у 1977 р.: «Через Москву навесні 1861 домовину з тілом Шевченка везли з Петербурга на Україну. 27.IV її привезли в Москву і встановили в церкві Тихона-чудотворця біля Арбатських воріт. З поетом прощалося багато москвичів».

В наукових працях інформації містилося не набагато більше. Скажімо, в грунтовній біографії Павла Зайцева «Життя Тараса Шевченка», завершеній у Львові 1939 р., серед докладностей і подробиць останнього періоду життя й смерті та похорон Кобзаря, читаємо енциклопедично скупе повідомлення: «27 квітня тлінні останки поета прибули до Москви, де їх внесли до однієї з церков. Зустріч була

урочистою. Відправлено панахиди». Євген Кирилюк у праці «Т.Г. Шевченко. Життя і творчість» (1959) взагалі не згадав про арбатський храм, зазначивши лише, що труну з тілом поета «поїздом відправлено до Москви». Щоправда, в монографії Є.П. Кирилюка, Є.С.Шабліовського, В.Є. Шубравського «Т.Г. Шевченко. Біографія» (1964) читаємо: «27 квітня останки Шевченка прибули до Москви; домовину перевезено з вокзалу на Арбат і встановлено в Тихонівській церкві». Більше того, було звернуто увагу на те, що «з Москви в Україну прах Шевченка везли кіньми». В офіційній радянській «Біографії» поета (1984) так само зазначалося: «27 квітня останки Шевченка прибули до Москви; домовину перевезено з вокзалу на Арбат і встановлено в Тихонівській церкві. З прахом небіжчика приходили прощатися численні москвичі, серед них видатні вчені — О.Бодянський та М.Тихонравов. Відбулася панахида при значній кількості народу». В біографії Павла Федченка «Тарас Григорович Шевченко» (1989) відзначено: «У Москві, в Тихонівській церкві на Арбаті, ще раз відбулася багатолюдна урочисто-траурна панахида, після якої труна знову була поставлена на кінні дроги і в супроводі Г.Честахівського та О.Лазаревського відбула на Україну». Навіть у книзі І.Карабутенка, О.Марусича, М.Новохатського «Шевченко в Москве» сказано так само коротко: «В Москву труна прибула 27 квітня. З вокзалу її перевезли на Арбат у церкву Тихона. Попрощатися з покійним прийшли багато москвичів...» У скрупульозній праці Зінаїди Тарахан-Берези «Святиня» (1998) є тепла фраза про те, що москвичі «в тихій задумі прощалися з ним назавжди в церкві Тихона-чудотворця на Арбаті». Нарешті, в енциклопедичному літопису життя й творчості поета «Труди й дні Кобзаря» Петра Жура, виданому в Києві в 2003 р., читаємо те саме: «27 квітня. Труна з тілом Шевченка прибула до Москви, її перевезли на Арбат і поставили в церкві Тихона. З тілом покійного

прощалось багато москвичів, прийшли вклонитися вчені О.М. Бодянський, М.С. Тихонравов. Відбулася багатолюдна панахида».

Така дивовижна скупість інформації пояснювалася практично повним браком джерел про перебування праху Шевченка на Арбаті. Власне збереглося **єдине (!), дуже коротке (!) свідчення,** з якого й черпали всі шевченкознавці. Розповім про нього 1898 р. Олександр Лазаревський опублікував у «Киевской старине» листи Григорія Честахівського про похорон Тараса Шевченка, написані в 1861 р. У невеличкій передмові до цієї публікації він окремо згадав про перебування домовини з тілом поета в Москві: **«Прямо со станции железной дороги гроб был перевезен и поставлен до следующего дня в церкви *Тихона на Арбате*.**

Это обстоятельство хорошо помнит и Н.В. *Шугуров*, тогда студент Московского университета. В церкви телу поэта кланялись О.М. Бодянский и Н.С. Тихонравов (хорошо его помню по хромоте). Других посетителей из тогдашнего московского учёно-литературного мира что-то не помним, кажется, их и не было» (Письма Честаховского, писанные в 1861-м году о похоронах поэта Шевченка // Киевская старина, 1898. Т. LX. С. 168). З останньої фрази добре видно, що Лазаревський прямо залучає до своїх спогадів Шугурова, з яким, безперечно, радився з цього приводу. Проте це зовсім не означає, що сам Микола Шугуров залишив окремі спогади про московську панахиду, як твердили автори книги «Шевченко в Москве». (И.Ф. Карабутенко, А.Г. Марусич, М.И. Новохатский. Шевченко в Москве. С. 99, 215). Автори цієї книги переплутали прізвища Шугурова, назвавши його Шунгуровим, і Тихонравова, назвавши його Тихомировим).

Взагалі вкрай коротке і дуже цінне свідчення Олександра Лазаревського в трактуванні деяких дослідників набувало несподіваних відтінків і сумнівних штрихів. Ще 1928 р. в цікавій книзі «У могилы Т.Г. Шевченко» Всеволод Чаговець писав: «Непреложный свидетель, М.М. Лазаревский, пишет, что прямо с вокзала гроб был перевезен в церковь “Тихона” на Арбате, где он и находился до того времени, когда уже можно было двинуться в дальнейший путь. Сюда, в церковь, приходило много москвичей, среди которых у Шевченко было много друзей и поклонников его таланта. Об этом вспоминают и проф. Бодянский и проф. Тихонравов, которые оба приходили в церковь поклониться праху поэта. Они же и провожали печальную, но и торжественную процессию, при выезде из Москвы». Насамперед, «незаперечним свідком» був не Михайло, а Олександр Лазаревський. Що ж до Бодянського й Тихонравова, то вони, справді, були в церкві, але не залишили спогадів про це. Не можна стверджувати напевне, що Бодянський і Тихонравов супроводжували домовину на виїзді з Москви.

Були випадки й зовсім вільного поводження зі свідченням Лазаревського. Щоб не бути голослівним, наведу цитату з однієї публікації: «Про останнє прощання з Кобзарем згадує Честахівський: “В церкви телу поэта кланялись О.М. Бодянский з С.Н. Тихонравовым (хорошо помню его по хромоте). Других посетителей из тогдашнего московского учено-литературного мира что-то не помнится; кажется, их и не было”. Честахівський переплутав ім’я та по-батькові російського літературознавця Тихонравова. Його звали Микола Савович (Николай Саввович)». Знову ж таки, згадував не Честахівський, який на той час уже помер, а Лазаревський. Легко переконатися й у тому, що цитата з «Киевской старины» наведена з грубими неточностями. Особливо вражає повчальний тон автора щодо «переплутаних» імені та прізвища

Тихонравова, які в «Киевской старине» наведено абсолютно правильно. Судячи з усього, автор її в очі не бачив.

Невдовзі після смерті Тараса Шевченка його близький друг Михайло Лазаревський рішуче виступив у пресі проти помилок, неточностей і спотворень у публікаціях про Кобзаря, «поскільки отакі статті можуть колись стати джерелом при написанні біографії Шевченка». Згадані мною випадки не загрожують науковій поетовій біографії, проте вони можуть дезорієнтувати читача, чому я й зробив уточнення.

Практично повна відсутність інформації про перебування труни з прахом Шевченка в Москві не може не дивувати, більше того, цей історіографічний феномен вражає, бо маємо справу з унікальною документальною лакуною в біографії українського генія. В розпорядженні шевченкознавців знаходяться численні документи й спогади про похорон поета в Петербурзі. Так само — про перевезення його праху з Москви в Україну. Лише московський епізод у цій посмертній дорозі зафіксовано в одній-єдиній побіжній згадці Лазаревського. Все мало бути інакше! Журнал «Основа», друкуючи в червні 1861 року докладну статтю про проводи тіла Шевченка з Петербурга до Москви, обіцяв дальшу розповідь після «отримання докладного опису проводів Шевченка від Москви до нової його могили і промов, сказаних над ним у Москві...» Втім, у московських газетах не з’явилася навіть інформація про панахиду, хоча це було загальноприйнято. Скажімо, незадовго перед цим, у січні 1861 року, газета «Московские ведомости» двічі повідомляла про привезення в Москву праху Шевченкового знайомого Костянтина Аксакова, називала церкву, в якій відбулася панахида.

Може друзі й знайомі Шевченка, які вже прочитали в «Основі» масштабну й хвилюючу розповідь про похорон поета в Петербурзі, не знайшли потрібним описувати московський епізод у перевезенні його праху? Так я писав у книзі «Тарас Шевченко: “Моє перебування в Москві”», що вийшла в світ у 2007 р. Яке щастя тепер зізнатися в неточності припущення, що нам залишилося тільки одиничне свідчення Олександра Лазаревського! Виявилося, що Григорій Честахівський також залишив **дуже важливе пряме й конкретне свідчення!** Його знайшов невтомний Сергій Гальченко серед шевченківських документів, що наприкінці 2006 р. повернулися в Україну з Української Вільної Академії Наук у США.

Чудо сталося так. У червні 2007 р. в кабінеті Сергія Гальченка в Інституті літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України в присутності відомих учених, професорів Михайла Наєнка та Володимира Панченка завів я розмову про московське перебування поетової домовини, і раптом, абсолютно несподівано, спокійно-врочистий Гальченко вручив мені запис Григорія Честахівського, який наводжу повністю з мінімальним стилістичним редагуванням:

«Учора у вечері в 6-ть часів підняли ми з станції нашого дужого батька Тараса і повезли: по Цвітному, Страстному, Нікітському і Тверскому бульварах і поставили його в маленькій церковці Св. Тихона на Арбатській площаді.

Люди, які йшли, мандрували за Кобзарем, більш усього було студентів, небагацько охвицерів і чотири завзятих панночки. Вони шкварили пихтурою од самісінької станції аж до церковки Свят. Тихона. Як везли Кобзаря, то люду приставало все більше, все більше й більше».

Далі Честахівський писав, що неподалік, «саженів з 50-т», від Сухарєвої вежі (Шевченко згадував її в своєму щоденнику 13 вересня 1857 року) він побачив у лавочці портрет Пугачова і був такий вражений, що «побіг шукати проміж людом Лазаревського», щоб сказати тому: «Дивися, он Пугачов в кайданах кланяється Тарасові».

Значення цього живого свідчення Григорія Честахівського про перевезення домовини Тараса Шевченка з Миколаївського двірця до храму святого Тихона Чудотворця на Арбатській площі важко переоцінити.

Передусім, уперше чітко вказано шлях, яким везли домовину Шевченка з околиці північного сходу Москви до центру —*Цвєтним, Страстним, Тверським* й *Нікітським* бульварами. На Цвєтной бульвар, названий Честахівським першим, траурна процесія потрапила від вокзалу таким шляхом: через вулицю Домнікова (нині Маші Пориваєвої) або через Велику Спаську вулицю на *Велику Сухарєву площу* й повз *Сухарєву вежу* (Честахівський зафіксував її в спогадах) — на Малу Сухарєву площу і на *Садову-Самотьочну вулицю*, що є частиною Садового кільця. Звідси процесія круто повернула на південь Цвєтним бульваром, потім — на захід Петровським бульваром й перейшла на Страстной бульвар, а далі, як розповів Честахівський, тільки спочатку був Тверський, а потім Нікітський бульвари.

Акцентую, що вся дорога від вокзалу до Арбатської площі, що була пройдена людьми пішки, займала близько 6 кілометрів, тож домовина з прахом Шевченка була доставлена в храм Тихона Амафунтського, скоріше за все, після 8-ї години вечора.

У записі Честахівського згадуються «офіцери», які супроводжували труну. Цілком можливо, що це були кадети Олександрівського корпусу,

розташованого поруч із храмом святого Тихона, яких привів учень Бодянського, педагог Олександр Котляревський.

Свідчення Честахівського повністю підтвердило моє припущення, висловлене в раніше виданих книгах, про те, що серед учасників зустрічі домовини з прахом поета й панахиди в арбатській церкві святого Тихона, найбільше було студентів Московського університету. (Так само про зустріч домовини з прахом Шевченка в Києві «Московский курьер» повідомляв 20 травня: «Преобладание над лицами, вышедшими навстречу поэта, принадлежит студентам Университета св. Владимира»). Акцентую, що Честахівський додав надзвичайно важливий штрих: **«Як везли Кобзаря, то люду приставало все більше, все більше й більше».**

Не залишається ніякого сумніву, що зустріч Шевченкової домовини в Москві була багатолюдною й гідною.

Втім, не змінюється теза про те, що там, де до траурної процесії поставилися уважніше, інформацію про неї було опубліковано, тобто стала доступною відразу, а не через півтора століття. Скажімо, російський етнограф і фольклорист, співробітник журналу «Современник» Павло Якушкін, який брав участь у зустрічі труни Шевченка в Орлі, 2 травня відправив кореспонденцію в петербурзьку «Северную пчелу», й вона була надрукована 29 травня. Якушкін, зокрема, писав: «Много было желающих поклониться праху знаменитого покойника… Тут были и чиновники, и купцы, и офицеры, и простые мужики…» Очевидець залишив чимало цікавих подробиць, які нині мають важливе значення.

«В церкві праху поета кланялись…» (27—28 квітня 1861 року)

Хто відправив панахиду над Тарасом Шевченком у Москві? Хто доглянув домовину з його тілом у храмі 27—28 квітня 1861 року? Мені

дуже хотілося нарешті назвати (через майже півтора століття!) імена церковнослужителів храму святого Тихона, залишити їх у нашій пам'яті. Пошуки в Центральному історичному архіві Москви виявилися вкрай складними: архів Московської духовної консисторії після Жовтневої революції серйозно постраждав. Але все-таки збереглися справи деяких московських храмів — церковні книги, переписка шести сороков, у тому числі Пречистенського, до якого і входив храм Тихона Амафунтського. В «Списке церквей Московской епархии» церква «Тихоновская у Арбатских ворот» стоїть під № 27 у 1-му відділенні Пречистенського сорока. В архівному путівнику довідався про наявність «Метрики церкви Тихона Чудотворца возле Арбатских ворот» (Центральний історичний архів Москви, ф. 454, оп. 3, спр. 62, арк. 201—205). Зажевріла надія, адже метричні книги традиційно складалися з трьох частин: про тих, які народилися, тих, які вступили в шлюб і тих, які померли. Можливо, в останній — третій — частині метрики храму залишилася хоча б якась інформація про панахиду над тілом Шевченка? Проте в отриманих в архіві матеріалах навіть згадки про храм Тихона Амафунтського не знайшов і, здавалося, що тепер уже втоплюся в архівному морі безнадійно. Час ішов, а результатів не було. В ті дні гортав якось Шевченкові поезії, й в очі впали рядки:

На батька бісового я трачу
І дні, і пера, і папір!

Допомогли досвідчені архівісти, і врешті-решт у справі «Клировые ведомости Пречистенского сорока г. Москвы за 1861 год» таки знайшлася «Ведомость о церкве Святого и Чудотворца Тихона Амафунтского, что возле Арбатских ворот». В ній і були прізвища всіх церковнослужителів арбатського храму. То була перемога! Подумалося, що так само як не горять рукописи, не зникають безслідно й архівні документи. Тепер ми можемо назвати цих людей: священик Микола

Левітський, диякон Павло *Фівейський*, паламар Петро *Бєляєв*, проскурниця Євдокія *Соловйова* (Центральний історичний архів Москви, ф. 203, оп. 744, спр. 2396, арк. 181—190; ф. 2125, оп. 1, спр. 1595, арк. 1—4).

Ці люди так чи інакше причетні до вшанування пам'яті про Тараса Шевченка в храмі святого Тихона на Старому Арбаті, до панахиди над ним. Вони заслуговують на нашу добру пам'ять і на те, щоб їх імена й прізвища віднині було увічнено в енциклопедії.

Про виступи на панахиді в арбатському храмі не могло бути й мови, в Москві з промовами було сутужно навіть на похороні. Скажімо, Бодянський занотував у щоденнику, як на похоронах колишнього міністра народної освіти Сергія Уварова у вересні 1855 року було заборонено виступити Грановському, Погодіну, Шевирьову та ін.: «Владыка (митрополит. — В.М.) не согласился, считая это языческим обычаем. Даже за заставой не позволено было излить своего красноречия нашим витиям…» Коли в жовтні того ж року ховали Тимофія Грановського, то відбулася панахида в університетській церкві, а потім студенти несли труну аж на П'ятницьке кладовище: «На другой день попечитель (Назимов. — В.М.), призвавши в одну из аудиторий деканов, несколько профессоров и студентов, стал выговаривать им за венки (лавровые), которыми накануне забросали Грановского при опущении в могилу гроба его. "Это обычай решительно языческий, противный нашей церкви"». Відома реакція обуреного Бодянського: «Что прикажете делать с такими головами? А туда же ещё со ссылками на историю!». Не випадково під час студентських заворушень восени 1861 року демонстрація на могилі Тимо фія Грановського з забороненими промовами була однією з найбільш протиправних.

Отже, не було ніяких промов. Але і в цьому випадку мала б обов'язково бути якась інформація — її немає, принаймні, її досі не знайдено. Відомо, що в Києві генерал-губернатор міста Іларіон Васильчиков та митрополит Арсеній дозволили поставити домовину в церкві Різдва Христового на Подолі лише за умови, щоб у ній не виголошувалися промови. Але в Києві промови таки були; про це повідомив «Московский курьер»: «Вечером 7 мая тело поэта перенесено было из церкви на пароход. Прилив народа был еще многочисленнее, чем накануне. Из многих речей, сказанных в это время, особенно произвела глубокое впечатление речь исправляющего должность директора 2-й гимназии Чалого». Така сама ситуація могла бути і в Москві з церквою Тихона Амафунтського, точніше після вивезення домовини з неї. Але чому цей момент та й узагалі поліцейське регламентування Шевченкових проводів у місті не знайшло відбиття в пам'яті й спогадах очевидців? Ніде й ніколи жодного слова про це не залишили Осип Бодянський, Григорій Честахівський і Олександр Лазаревський. Честахівський, який писав у своїх листах про перевезення праху поета, свою розповідь почав лише з 3 травня 1861 року, коли «Кобзар наш дужий став на рідну землю Українську, а я став навколішки і тричі вклонився рідній неньці Україні й тричі поцілував її святу землю од себе і од рідних дітей її, котрі свято почитають її, проживаючи на чужині далекій». В спогадах, написаних через кілька десятиліть, Честахівський навіть не згадав про московську панахиду та шлях поетової домовини з Арбату: «Я одержав від начальства дозвіл на двадцятивосьмиденну відпустку в Київську губернію і, прибувши у місто Київ, передав тіло поета в повне розпорядження його братам і сестрі, які поставили труну поета в церкві Різдва на Подолі…» Спогади Лазаревського — «Гроб Т.Г. Шевченко в Киеве, у Христорож-

дественской церкви (7 мая 1861 г.)» вже самою назвою говорять про те, якому відрізкові шляху поетової домовини приділив увагу автор.

Щодо Москви жодного свідчення про панахиду в квітні 1861 року не виявлено. Не виявлено, а вони можуть бути! **Та й без них уже настав час абсолютно впевнено робити наголос на тому, що всі чи майже всі московські друзі й знайомі Шевченка та московські шанувальники його поезії, які на той час були в місті, не могли не попрощатися з прахом Кобзаря! Не могли!**

Йдеться, передусім, про друзів і нових знайомих поета по весні 1858 року. Найперший з них — Михайло Щепкін. **Чи міг він пропустити панахиду? Знаючи про його дружбу з Шевченком, ми твердо відповімо: «Ні, ні і ні!»** Як вдалося встановити, в лютому і березні Щепкін грав у спектаклях у Москві, а з 6 березня по 2 травня театри в місті було закрито на час Великого посту і Пасхи. В цей період Щепкін виїздив у Петербург, але зафіксовано лише його перебування в столиці Росії 22—26 березня. Теодор Гріц, який склав літопис життя і творчості Щепкіна, пропускає в ньому понад місяць — з 26 березня по 2 травня 1861 року, не подаючи жодного факту з цього періоду життя великого артиста (через три дні після від'їзду траурної процесії з Москви — 2 травня Щепкін уже грав у спектаклі).

Отже невідомо, де був і що робив Щепкін 27—28 квітня. Може, виїздив із міста? Може хворів у ці дні? Лише ці дві причини, на мій погляд, могли пояснити відсутність Щепкіна на панахиді. В іншому разі, артист попрощався зі своїм другом, а Олександр Лазаревський не помітив його. Взагалі втомлений і заклопотаний Лазаревський міг не зафіксувати в пам'яті багатьох учасників панахиди або ж просто не знати їх в обличчя. В цьому немає нічого дивного і незвичайного. До речі, ніхто раніше не звернув увагу на те, що Лазаревський у своїх спогадах

приписав кульгавість Тихонравову, тоді як насправді хворі ноги були у Бодянського.

На користь моєї впевненості свідчить інформація, знайдена в газеті «Московские ведомости» (№ 79 від 8 квітня 1861 року). В коротенькій замітці повідомлялося таке:

«6-го апреля, в сороковый день смерти Т.Гр. Шевченко, некоторые почитатели поэта собрались в церкви Успения (что в Газетном переулке), где и выслушали с благоговением панихиду по покойном поэте».

Ця панахида, організована, звичайно, Бодянським, який довго жив у Газетному провулку й знав священиків церкви Успіння Божої Матері (у ній він навіть вінчався), з усією переконливістю показує справді **благоговійне** ставлення московських друзів і знайомих Шевченка до пам'яті про нього. Вона пройшла за 20 днів до того, як домовину з прахом Шевченка привезли в Москву дорогою з Петербурга в Україну і встановили в храмі Тихона Амафунтського на Арбатській площі.

Якщо москвичі зібралися на панахиду в церкві Успіння Божої Матері коли труна з тілом поета ще лежала в холодній петербурзькій землі, то вони ніяк не могли пропустити панахиду над прахом Шевченка в арбатській церкві святого Тихона.

Ще один дорогоцінний факт, який мені вдалося встановити, тепер оприлюднюю. В тих же «Московских ведомостях» за 28 лютого 1862 року знайшов я таку замітку: **«Панахида по Т.Г. Шевченке. 26-го февраля исполнился год со дня смерти народного поэта Украины. В этот день небольшое число (40 чел.) поклонников и почитателей таланта Малорусского поэта собрались в церкве Тихона Чудотворца, что на Арбате, и отслужили панахиду скромно и без всяких речей, как это обыкновенно полагается. В этой самой церкви**

стоял гроб покойного при перевозе тела Шевченка из Петербурга на Украину».

Таким чином, ставлення до поетових панахид у Шевченковій Москві було святим, а згадка про 40 учасників панахиди в лютому 1862 року, як про «невелике число», напевне, ще раз опосередковано свідчить, що в квітні 1861 року людей було значно більше.

До речі, в лютому 1862-го Щепкін був у Москві (з 17 лютого театри були закриті на час Поста й Пасхи), і його участь у згаданій панахиді цілком вірогідна.

Повертаючись до квітня 1861 року, зазначу, що є всі підстави розглядати інформацію про присутність тоді в храмі святого Тихона Бодянського, Тихонравова і Шугурова, як одинокий, але щасливий документальний знак того, що в тій панахиді над прахом поета взяли участь, по-перше, близькі друзі Шевченка, як Осип Бодянський, по-друге, прихильники його таланту з інтелектуалів, не знайомі з ним особисто, як Микола Тихонравов, і, нарешті, молоді люди, як Микола Шугуров. Тобто, вони втрьох уособлюють значну частину москвичів, які прийшли попрощатися з великим українським поетом.

Григорій Честахівський залишив нам малюнок олівцем «Домовина Т.Г. Шевченка в дорозі». На ньому — дроги, намальовані абрисом, і детальніше прописані візник та четвірка коней. Ці дроги стояли вранці 28 квітня на Арбатській площі біля храму Тихона Амафунтського. Звідси, з центру Москви і до самого Києва Шевченків прах везли кіньми поштовим трактом, що проходив через Серпухов-Тулу-Орел-Кроми-Волобуєво-Кошельовку-Дмитровськ-Севськ-Есмань-Глухів-Кролевець-Батурин-Борз-ну-Ніжин-Носівку-Козелець-Залісся-Бровари. То була далека й печальна дорога, й Україна пам’ятає про неї. Заакцентую читачеву увагу на тому, що починалася вона зі Старого Арбату.

Отож, уявімо собі 28 квітня 1861 року. Над Арбатською площею підіймається по-весняному тепле сонце, золотить маківки храмів святих Бориса і Гліба та Тихона. Біля Тихонівського храму зібралося чимало людей, особливо багато молоді. Чується мелодійна українська мова. Осип Бодянський, Григорій Честахівський і Олександр Лазаревський тихо перемовляються з арбатським священиком років тридцяти, потім всі четверо заходять у церкву. Від розкішної садиби Голіциних, де стоять екіпажі, хтось направляється до людського натовпу. Група молодих людей наближається від Олександрівського кадетського корпусу. Біля восьмигранного водорозбірника з червоної цегли, що поряд із церквою, перемовляються візники, які приїхали з діжками по воду, і торговки — на площі ярмарок. Ось вони вкупі підходять до церкви, хрестяться й стоять мовчки. Проходив катеринщик із шарманкою-шафочкою та танцюючими ляльками в ній, зупинився. Благовидна жінка свариться на хлопчаків, які галасують біля струмка Чорторий. Від Арбатської і Знам'янської поліцейських будок підійшли будочники. Ніби розчинилися в натовпі жандарми й навіть юродиві. Щось було таке в атмосфері, що зупинило й зібрало людей біля Тихонівського храму. Над Арбатською площею повисає тиша...

Як умру, то поховайте
Мене на могилі
Серед степу широкого
На Вкраїні милій...

Хтось із студентів схвильовано читає ці Шевченкові рядки. Бо саме заради втілення поетового заповіту зібралися друзі й знайомі Кобзаря до церкви святого Тихона...

Щоб лани широкополі,
І Дніпро, і кручі
Було видно, було чути,
Як реве ревучий.

Раптом загули дзвони, студенти виносять із церкви домовину з тілом Шевченка і влаштовують її на дрогах. Візник піднімається на своє місце й легенько смикає за віжки. Дроги рушають. За ними їде критий екіпаж для Честахівського і Лазаревського, тепер вони йдуть пішки, разом з усією траурною процесією, яка виходить на старовинну Знаменську вулицю. На розі Знаменки та Арбатської площі траурний кортеж минає могутню колонаду Олександрівського кадетського корпусу, що фасадом виходить на вулицю. Біля церкви Знамення Пресвятої Богородиці заклякли богомолки і ревно хрестяться. Звідси за труною пішли кілька чоловіків інтелігентної зовнішності в дорогих пальтах, мабуть, професори Московського університету, які живуть поруч. З церкви вийшли люди, спостерігають за процесією, дехто приєднується до неї. З вікон особняків виглядають господарі й прислуга.

На розі Знаменки й Волхонки процесія призупинилася біля п’ятиглавого храму Миколи Чудотворця з дзвіницею. Тут зібралося чимало москвичів...

Мені ж, мій Боже, на землі
Подай любов, сердечний рай!
І більш нічого не давай!

Скорботна процесія перетинає вулицю Волхонку і повертає до недавно побудованого Великого Кам’яного мосту, позаду — красень Кремль, який любив Кобзар, а попереду — храм Христа Спасителя. Частина людей розходиться, молодь іде далі, дехто збирається під’їхати на візниках за місто, де передбачається зупинка дрог з домовиною. Згадаємо про цю зупинку за містом ще раз: «Стечение публики было значительное».

Весь цей шлях Осип Бодянський пройшов поряд з дрогами, заглиблений у себе й, як ніколи, сильно кульгаючи. Знаючи його, можна уявити, як важко було професору в ці хвилини. В щоденнику

Бодянського від 5 жовтня 1855 року є запис про те, як він прийшов додому до щойно померлого Тимофія Грановського і був надзвичайно схвильований стражданням його дружини: «Это до того поразило меня, что я не мог и 5 минут перенести: слёзы брызнули ручьем от такой безмолвной, глубоко сосредоточенной в высшей степени горести, и от всей души пожелал ей слёз, которые могли бы облегчить её, а может быть и спасти». Сльози за поетом Бодянський уже виплакав, його очі були червоними, але сухими. Час від часу він торкався Шевченкової домовини, ніби вона давала йому нові сили. Після прощання з прахом поета в арбатському храмі святого Тихона на душі у Бодянського запанувала скорботна просвітленість, він відчув у собі врочисту впевненість у тому, що його друга чекає вічність...

...Та нескверними устами
Помолимось Богу,
Та й рушимо тихесенько
В далеку дорогу —
Над Летою бездонною
Та каламутною.
Благослови мене, друже,
Славою святою.

Бодянський, як ніхто інший, розумів, що Шевченко назавжди залишив Старий Арбат, щоб залишитися тут назавжди.

Увічнення пам’яті Тараса Шевченка в Москві

Задовго до сторіччя з дня народження Великого Кобзаря Михайло Грушевський наголошував, що цей ювілей вимагає від українців «чогось більшого, чогось нового понад наші звичайні Шевченківські свята...» Закрема він закликав тоді «взятися до здвигнення йому пам’ятника, гідного його і нас, не тільки во славу поета, а і во славу нашої національної ідеї».

Ці слова мали б стати ключовими у підготовці до двохсотрічного ювілею Тараса Шевченка, який вже не за горами. Що в наш час — на початку нового століття й тисячоліття — є справді гідним пам'ятником Шевченку во славу його і нашої національної ідеї? Питання для кращих умів української нації. Зрозуміло, що, говорячи словами Грушевського, «в теперішній момент наша честь і любов до нього повинна знайти... у всій українській суспільності ще інший вираз». До речі, століття з дня народження Тараса Григоровича у 1914 р. Грушевський назвав «великими роковинами» й писав тоді з цієї нагоди: «Шевченківське століття, що ми поминаємо сього року, являється заразом ювілеєм українського відродження — святом, переглядом, обрахунком його розвою на протязі сього століття, так тісно зв'язаного з культом його національного поета».

Здається, що ця думка ще більше стосується наступного — другого століття Шевченкового безсмертя.

Торкаючись вкрай важливої теми увічнення пам'яті Тараса Шевченка в сучасній Москві треба пам'ятати, що в 1961 р. у зв'язку з 100-річчям із дня смерті великого українського поета, вулиця Дорогомиловська на правому березі Москви-ріки була перейменована в набережну Тараса Шевченка. До 150-річчя з дня народження Кобзаря на цій набережній, в сквері перед будинком готелю «Україна» було відкрито в 1964 р. величний пам'ятник Тарасу Шевченку. Що могло б стати достойним продовженням традиції відзначення Шевченкових ювілеїв у Москві?

Викладу конкретні ідеї та пропозиції щодо увічнення пам'яті Тараса Шевченка в Москві до 200-річчя з дня його народження, що виникли в процесі довгорічних шевченкознавчих студій та духовної роботи в столиці Росії на чолі Культурного центру України в Москві.

Передусім, про ті пропозиції, які можна вирішити лише на міждержавному рівні.

По-перше, прийшов час встановити в Москві пам’ятник Тарасу Шевченку й Михайлу Щепкіну. Де саме? На розі Воротниковського й Старопименовського провулків біля сучасного будинку № 12/6, який стоїть на місці колишнього володіння Щепотьєвої. Здається, сам Господь залишив перед цим будинком затишний зелений шматочок землі, що не виходить за червону лінію провулків. Якщо не тут, то в дворі за будинком місця для пам’ятника більше, ніж достатньо.

Нагадаю, що впродовж багатьох десятиліть помешканням Щепкіна вважався так званий будинок Павла Нащокіна у Воротниковському провулку: він зберігся і ототожнювався з матеріальною пам’яткою про дружбу двох геніїв — артиста і поета. Проте насправді, як нами доведено, Щепкін жив у іншому будинку, що не зберігся, і виправлення прикрої помилки лише на папері є недостатнім, доцільно довести його до логічного завершення — спорудження пам’ятника великим друзям, які, на мій погляд, обидва дорогі Москві й Києву, російському й українському народам.

Найперше доцільно провести відповідний конкурс між українськими і російськими митцями на проект пам’ятника. Можливо, вони зобразили б той момент, який увічнив 19 березня 1858 року в своєму щоденнику Тарас Григорович: «Вышли мы с Михайлом Семёновичем из дому…» Або відлили в бронзі зафіксовану Шевченком іншу мить з його останнього дня в Москві (26 березня 1858 року): «В 9-ть часов утра расстался я с Михаилом Семёновичем Щепкиным…»

Втім, це вже справа скульпторів і архітекторів.

По-друге, необхідно довести до кінця роботу з встановлення першої в російській столиці *меморіальної дошки*, *присвяченої Тарасу Шевченку*,

на будинку Російської академії малярства, скульптури і архітектури по вулиці М'ясницькій, 21, в якому поет двічі бував у березні 1858 року у свого знайомого Аполлона Мокрицького. Тим паче, що Шевченко був академіком Петербурзької академії мистецтв.

По-третє, Україна могла б порушити питання про встановлення в Москві пам'ятного знака на честь знесеного *храму святого Тихона Амафунтського на Арбатській площі*, котрий у квітні 1861 року дав останнє пристанище праху великого українця, з умовою, що на знаку буде розміщена інформація про Тараса Шевченка.

Ще одне. Висвітлення в цій енциклопедії всіх московських маршрутів Шевченка і створення карти його перебування в місті, сформували передумови для організації постійних пішохідних і автобусних екскурсій Шевченківськими місцями Москви. Цією роботою має займатися Культурний центр України в Москві.

Нарешті, в концепцію відзначення 200-річчя з дня народження Тараса Шевченка необхідно включити всенародний похід останнім шляхом Кобзаря з Петербурга в Україну, яким пройшла домовина з прахом Шевченка навесні 1861 року. Мабуть, найкраще це було б зробити в 2011 р., до 150-річчя перепоховання Тараса Шевченка. Справді, перенесення тіла Шевченка на Батьківщину вікопомної весни 1861 року стало символом віри нашого народу в те, що

Встане Україна.

І розвіє тьму неволі,
Світ правди засвітить,
І помоляться на волі
Невольничі діти!..

Це збулося! Сталося! Мабуть, і тому, що мудрі предки наші не залишили прах поета «в чужій землі в чужій домовині», а виконали його заповіт і поховали свого Кобзаря «на Вкраїні милій».

В цьому контексті Москва має зайняти ключове місце на російському відрізкові походу, а в ній головні події мають відбутися в Культурному центрі України в Москві та недалеко від нього — на тому місці, де знаходилася *церква Тихона Амафунтського*.

Тепер — пропозиції, що не вимагають значної державної підтримки й опіки.

Читач тримає в руках енциклопедію-хроноскоп «Шевченківська Москва», що розповідає про Першопрестольну і всі поетові пам'ятні місця в ній. Вже вийшли в світ мої книги про дружбу поета з Михайлом Щепкіним, Осипом Бодянським, але доцільно також підготувати окремі монографії про дружбу Тараса Шевченка з Михайлом Максимовичем і Варварою Рєпніною. Добре було б також зняти документальний фільм «Шевченко в Москві», який допоможе багатьом уявити поета в місті середини 40-50 рр. XIX століття та побачити сучасний вигляд будинків і вулиць, де він побував.

Не відкладаючи, треба визначитися, хто з українських шевченкознавців, які володіють письменницьким даром, міг би підготувати книгу «Шевченко» в серії «Жизнь замечательных людей» для московського видавництва «Молодая гвардия». Це дасть можливість розповісти багатьом новим читачам у Росії та за її межами про життя і творчість великого Кобзаря. Мною вже видані книги про дружбу поета з Михайлом Щепкіним, Осипом Бодянським, доцільно також підготувати окремі монографії про дружбу Тараса Шевченка з Михайлом Максимовичем і Варварою Рєпніною. Добре було б також зняти документальний фільм «Шевченко в Москві», який допоможе багатьом уявити поета в місті середини 40-50 рр. XIX століття та побачити сучасний вигляд будинків і вулиць, де він побував.

Всю цю важливу й благородну роботу необхідно завершити до 200-річчя з дня народження Тараса Шевченка. У свій час його друг Осип Бодянський мудро зауважив: «В жизни народов, как и человека, бывают события, воспоминание коих всякий раз погружает мыслящие умы в невольные думы. Особенно это надо заметить о годовщине их, когда они, так сказать, сами напрашиваются. Тут, иногда, приходится раздуматься даже неповоротливой, самой рассеяной голове».

Хай би ці слова послужили всенародному відзначенню Шевченкових роковин. А безсмертна поетова душа була б нам за це вдячною.

Насамкінець, пропоную присвоїти Культурному центру України в Москві ім’я Тараса Шевченка і спорудити біля входу до Центру пам’ятник Кобзареві , що стане гідним українським наголосом не лише в арбатському ареалі, але й в усій Москві та Росії. Хай би Присносущий Тарас Григорович постав на Старому Арбаті молодим, яким він уперше приїхав у першопрестольну й написав у ній геніально-болісний «Чигрине, Чигрине…»

Не рвіть, думи, не паліте,
Може, верну знову
Мою правду безталанну,
Моє тихе слово.